

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૫૦૭ ગાંધી

પુસ્તકનું નામ આદ્યનિદાન

વિભાગ ૩ : ૪૨૧

પંડિતશ્રીમાધવાચાર્યપ્રણીત
માધવનિદાન
મૂળશ્લોકસંહિત ગુજરાતી ભાષાંતર

(છઠ્ઠી આવૃત્તિ)

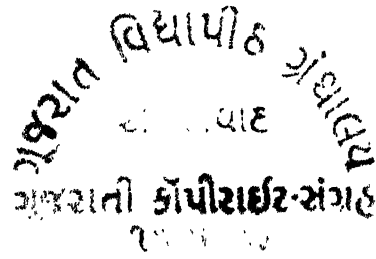
પ્રસિદ્ધ કરનાર
૧ પંડિત નારાયણ મૂળજી પુસ્તકાલય
માલીક
રાજગુરુ પંડિત રવિશંકર જીષ્ણરામ ઍન્ડ સન્સ
અને
૨ “ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ”
(ગુજરાતી પત્રબું)

સંવત્ ૧૯૮૫]

[સને ૧૯૨૮

મૂલ્ય રૂ. ૨ ળે

આ અન્યના સર્વ હક રાજગુરુ પંડિત રવિશંકર જ્યેષ્ઠારામને સ્વાધીન છે.

પ્રસિદ્ધકર્તા તથા મળવાનાં ઠેકાણાં

૧. પંડિત નારાયણ મૂળજી પુરતકાલય
માલીક

રાજગુરુ પંડિત રવિશંકર જ્યેષ્ઠારામ ઍન્ડ સન્સ
જવેરબાગ, કાલકાઢેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૧.

૨. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ
(ગુજરાતીનું) "ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ"

૨૦-૨૪ બેક હાઉસ બેન, કાળાધોડા, કોટ, મુંબઈ.

(‘ગુજરાતી’ પત્રના)

ધી “ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ”નાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ

કાળાધોડા, બેક-હાઉસ બેન, કોટ, મુંબઈમાં છાપ્યું છે.

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યમાં જેમ પંચ મહાકાવ્યો ગણાય છે; તેમ સંસ્કૃત વેદકસાહિત્યમાં ઋગ્વેદ તથા લઘુત્રયી ગણાય છે. લઘુત્રયીમાં માધવનિદાનનું સ્થાન મોટું છે, એક રીતે તો સમગ્ર આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં માધવનિદાનનું ખાસ સ્થાન છે. કારણ કે માત્ર નિદાનના જ વિષયનો એ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે; આ કારણથી જ નિદાને માધવ: શ્રેષ્ઠ: એવી પ્રશંસા મેળવવા આ ગ્રંથ લાગ્યશાળી થયો છે.

આ ગ્રંથના કર્તા માધવ ક્યારે થયા એ વિષે વિચાર કર્યા પહેલાં માધવ નામ ઉપરથી કટલોક ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે એનો વિચાર કરીએ. સંસ્કૃત માધવ

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગ્રંથકાર તરીકે ન્યૂનાધિક પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર ત્રણ ચાર માધવ થઈ ગયા જાણવામાં છે. સૌથી વધારે પ્રખ્યાત અને સમર્થ લેખક વેદભાષ્યકાર માધવાચાર્ય છે. આ માધવાચાર્ય વિજયનગરના રાજા વીર બુદ્ધ પહેલા (ક્રિ. સ. ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૯)ના પ્રધાન હતા, આ માધવાચાર્યે વેદોનું ભાષ્ય રચીને હિંદુપ્રજા ઉપર અપૂર્વ ઉપકાર કર્યો છે, બીજા પણ અનેક ગ્રંથો એમણે લખ્યા છે. પણ આ નિદાન લખનાર એ માધવાચાર્ય નથી. કારણ કે આ વેદભાષ્યકાર માધવાચાર્ય ઉપર કહ્યું તેમ ક્રિ. સ. ના ૧૪ મા શતકમાં થઈ ગયા છે; જ્યારે માધવનિદાન એથી જૂનું છે. માધવનિદાનનો સમય નિશ્ચિત કરવા માટે નીચેનાં સાધનો છે. પહેલું તો માધવનિદાનની આતંક-દર્પણ નામની ટીકા લખનાર વાચસ્પતિ* તેરમા શતકના મધ્યભાગમાં થઈ ગયા છે. અને એ વાચસ્પતિએ માધવનિદાનની મધુકોશ નામની ટીકા પોતાના શિષ્ય સાથે લખનાર મહા-મહાપાધ્યાય વિજય રક્ષિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે વિજય રક્ષિત વાચસ્પતિથી પ્રાચીનતર છે. આ રીતે ટીકાકારો જ વેદભાષ્યકાર માધવાચાર્યથી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ જૂના છે. ઘણા માણસો વેદભાષ્યકાર માધવ અને નિદાનકાર માધવને એ બેને એક માને છે પણ એ માન્યતા કેવી પાયા વિનાની છે એ ઉપરના વિચારથી સ્પષ્ટ દેખાશે. વળી નિદાનકાર માધવ પોતાને ઈન્દુકરના પુત્ર કહે છે જ્યારે વેદભાષ્યકાર માધવાચાર્યના પિતાનું નામ માયણ હતું.

૬૯૭ વગેરે જૂના ટીકાકારોએ સુશ્રુતના ટિપ્પણકાર તરીકે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

શ્રીમાધવ પણ આ નિદાનકારથી જુદા લાગે છે. કારણ કે એ શ્રીમાધવ પણ આ નિદાનકારથી જુદા લાગે છે. કારણ કે ટાઈ પણ ટેકાણે ટિપ્પણકાર ને માધવકર કહ્યા નથી.

આ બેથી જુદા ત્રીજા માધવ ઉપાધ્યાય માધવ નામથી પ્રખ્યાત છે. આ ઉપાધ્યાય

ઉપાધ્યાય માધવ માધવ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં, સારસ્વત કુળમાં જન્મ્યા હતા અને કાશીમાં રહેતા હતા. એમણે આયુર્વેદ પ્રકાશ અને બૃહત્પાકાવલિ નામના બે

*વાચસ્પતિ અને વિજય રક્ષિતના સમયનો Medicine of Indiaના ઉપોદ્ધાતમાં ડૉ. હર્નલે સપ્રમાણ નિર્ણય કર્યો છે.

અન્યોલખ્યા છે; આ ઉપાધ્યાય માધવે અનેક અન્યોમાંથી નામ સહિત ઉતારા કર્યા છે જેમાં શાર્દૂલધર, ને ભાવમિશ્રનાં પણ નામો છે અર્થાત્ આ માધવ ૧૬ માં શતકથી અર્વાચીન છે.

આપણા નિદાનના કર્તા માધવ ઉપરના ત્રણેયથી જુદા છે. એઓ પોતાને માધવકર કહે છે અને પોતાના પિતાનું નામ ઇન્દુકર લખે છે. આ છેવટના નિદાનકર માધવકર કર ઉપરથી એઓ અંગાળી હોય એમ લાગે છે. અંગાળાના કવિરાજે (વૈદ્યો)માં માધવકર અંગાળામાં થયા હતા એમ દંતકથા પ્રચલિત છે.

હવે માધવકરના સમયનો વિચાર કરીએ. એના સમય માટે કાંઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી, પણ વૈદ્યક સાહિત્યમાં એના સ્થાન ઉપરથી એના સમય માટે વિચાર કરીએ.

માધવકરે ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટમાંથી ઉતારા કર્યા છે. દાખલા તરીકે શરૂઆતમાં જ નિદાનં પૂર્વરૂપાણિ વગેરે ચોથા શ્લોકથી ૧૪ માં શ્લોક સુધીના ૧૧ શ્લોકો વાગ્ભટ્ટમાંથી લીધા છે; આ સિવાય બીજા પણ ઘણા શ્લોકો વાગ્ભટ્ટમાંથી લીધેલા છે. આ જોતાં માધવ ચરક સુશ્રુતથી જ નહિ પણ વાગ્ભટ્ટથી એ અર્વાચીન છે. બીજી તરફથી ૧૧ માં શ્વતકના ચક્રપાણિદત્તથી સિદ્ધયોગના કર્તા વૃન્દ પ્રાચીન છે, કારણ ચક્રપાણિદત્ત સિદ્ધયોગનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ચક્રપાણિદત્ત તથા વૃન્દ એય પોતપોતાની ચિકિત્સા માધવના નિદાનને અનુસરીને (ગદવિનિશ્ચયક્રમેણ) કહે છે. માટે માધવ એયથી પ્રાચીનતર છે. કેટલા પ્રાચીન એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન પ્રત્યક્ષ-શરીરના ઉપોદ્ધાતમાં ચક્રપાણિના કરતાં વૃન્દ લગભગ ૨૦૦ વર્ષ જૂના અને માધવ એથી ૨૦૦ વર્ષ જૂના હોવા જોઈએ એમ કહે છે. આ પ્રમાણે માધવ ઇસ્વી સનના ૭ માં શ્વતકમાં થયા હોવા જોઈએ. આઠમા નવમા શતકમાં બગદાદના ખલીફોએ અનેક આયુર્વેદિક અન્યોનું અરબી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું. એમાં માધવનિદાનનું પણ ભાષાંતર થયું હતું એમ કેટલાક માને છે. એ જો ખરું હોય, તો માધવ ૭ માં શતકમાં થયા હોવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ પણ માધવકર ઇ. સ. ૧૧ માં શતકથી પ્રાચીન અને વાગ્ભટ્ટથી અર્થાત્ ૬ ઠા શતકથી અર્વાચીન છે એ તો નક્કી. માધવે વાગ્ભટ્ટના શ્લોકો ઉતાર્યા છે તથા વાગ્ભટ્ટવૃદ્ધત્રયીમાં અને માધવ લઘુત્રયીમાં મનાય છે, એ જોતાં હર્નલ માધવને વાગ્ભટ્ટ પહેલાં માને છે એ ખોટું લાગે છે.

નિદાનકાર માધવકરના સમય માટે ઉપરનું અનુમાન કર્યું પણ એના જીવનચરિત્ર માટે એ અંગાળી હોવાનો સંભવ છે અને એના પિતાનું નામ ઇન્દુકર હતું એથી વિશેષ કાંઈ જાણવામાં નથી. એના મંગલાચરણ ઉપરથી એ શિવભક્ત ભાસે છે, આ માધવકરે રુઝિનિશ્ચય ઉપરાંત રત્નમાલા નામનો એક બીજો અન્ય લખ્યો હશે એમ ગોપીમેહન કવિરાજકૃતમુક્તાવલીના એક પદ* ઉપરથી

* પૂર્વે લોકહિતાય માધવકરામિચ્છ્યો મિષ્કુલેવલં કોષાન્વેષણતત્પરઃ પ્રવિતતાયુર્વેદરત્ના-કરાત ॥ મારાં રત્નમયીં ચકાર સ યથાભમં ન શોભાધિકા સાઙ્ગમામિઃ કમનીયમક્ષિત્તરચના-દ્વારાઙ્ગથા પ્રધ્યતે ॥

માધવનિદાન

જાણાય છે. પણ જે ગ્રન્થે એના નામને અમર કર્યું છે એ ગ્રન્થ તો માધવનિદાન નામથી જ પ્રખ્યાત થયેલા એના રુગ્વિનિશ્ચય છે.

માધવના નામને અમર કરનાર માધવનિદાન ચરક, સુશ્રુત પેઠે સ્વતંત્ર ગ્રન્થ નથી. માધવ પોતે કહે છે તેમ એણે ચરક, સુશ્રુત, વિદેહ, વાગ્ભટ્ટ વગેરેના ગ્રન્થોમાંથી (નાના-મુનીનાં વચ્ચેનૈરિદાનીમ્) એક જ વિષયનાં માત્ર નિદાનને લગતાં વચનોનો સંગ્રહ કરીને માત્ર નિદાનનો ગ્રંથ લખ્યો છે, વર્તમાન ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટમાં ધણું ખરાં વચનો તો મળે છે પણ જે કેટલાંક નથી મળતાં તે આજેન મળતાં જૂનાં તંત્રોમાંથી હશે એમ ટીકાકારોના કહેવાથી પણ લાગે છે. માધવના પોતાના સ્વતંત્ર શ્લોકોની સંખ્યા ઘણી જૂજ છે.

સંગ્રહાત્મક ગ્રન્થ હોવા છતાં માધવનિદાન જુના કાળથી અત્યંત લોકપ્રિય છે. આ લોકપ્રિયતાનાં કારણો એમ જાણાય છે કે માધવનિદાન ચરકસુશ્રુત સાથે સરખાવતાં ન્હાનો ગ્રન્થ છે, ચરકસુશ્રુતમાં બધા રોગોનું નિદાન એક જ સ્થાનમાં નથી. જ્યારે માધવે જુદા જુદા સ્થાનમાંથી એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. વળી ચરકમાં છે તે સુશ્રુતમાં નથી અને સુશ્રુતમાં છે તે ચરકમાં નથી. માધવે બેયમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે. વાગ્ભટ્ટે પણ બેયમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે, પણ એમાં સર્વ વિષયો છે. જ્યારે માધવે એક જ વિષયને જુદો તારવ્યો છે, વળી ગ્રન્થ ટુંકો છે, આ સર્વ કારણોથી એ લોકપ્રિય થયો છે. પણ આ રીતે ચરકસુશ્રુતનાં વચનોનો સંગ્રહ કરવામાં માધવે ક્યાંક મૂળ ગ્રન્થકારોને અન્યાય કર્યો છે તથા નિદાનોપયોગી વાતો છોડી પણ દીધી છે. પહેલું તો ચરકસુશ્રુતનાં ગદ્યો નિદાનમાં ઉપયોગી હોવા છતાં માધવે છોડી દીધાં છે. અલખત વાગ્ભટ્ટમાં કે બીજે મૂળના ગદ્યનું પદ્યમાં રૂપાન્તર મળે તો એ માધવે સ્વીકાર્યું છે, બીજું માધવે ક્યાંક સુશ્રુતના નિદાનના બે કે ત્રણ શ્લોકોમાંથી એક જ શ્લોક ઉતાર્યો છે; કવચિત્ અર્ધો એકમાંથી અને અર્ધો બીજામાંથી એમ વિચિત્ર સંકર કર્યો છે. કવચિત્ અર્ધો ચરકનો અને અર્ધો સુશ્રુતનો એમ પણ યોગ કર્યો છે, આ રીતે સંગ્રહ કરવામાં વખતે જુદા જુદા નામથી ચરક અને સુશ્રુતે એક જ રોગ લખ્યો હોય તો માધવે જુદા જુદા બે રોગો ગણીને બેયનાં વચનોનો સંગ્રહ કર્યો છે.

આ પ્રમાણે કેટલીક ખામીઓ હોવા છતાં શરૂઆતમાં કહેલાં કારણોથી એ ગ્રન્થ અતિ-શય લોકપ્રિય થયો છે અને એથી માધવ પછીનાં વૃન્દ, ચક્રપાણિ, બંગસેન, ભાવમિશ્ર વગેરે ગ્રન્થકારો માધવને અનુસર્યા છે. આ પાછળના ગ્રન્થકારોએ નિદાન માટે ચરકસુશ્રુત વગેરે મૂળ ગ્રન્થમાંથી પાઠ ન લેતાં માધવમાંથી ઉતારા કર્યા છે. આવા લોકપ્રિય અને વિદ્યાર્થીઓને વૈદું ભણવામાં ઉપયોગી ગ્રન્થની ટીકાઓ અને એનાં ભાષાન્તરો ધણાં થાય એ સ્વાભાવિક છે. માધવનિદાનની સૌથી પ્રખ્યાત ટીકા મધુકોશ નામની છે, એ ટીકા બંગાળના જ પંડિત મહામહોપાધ્યાય વિજય રક્ષિત અને તેના શિષ્ય શ્રીકંઠ રચેલી છે. વિજયરાક્ષે ૧૧ મા શતકના ચક્રદત્તનો તથા ૧૩ મા શતકના પહેલા ભાગનાં યાગરત્ન-

માલાકાર ગુણાકરના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે માટે ૧૩ મા શતકના આરંભ પછી એ થયા હોવા જોઈએ, અને ૧૩ મા શતકના મધ્યમાં થયેલા આતંકદર્પણકાર વાચરપતિએ વિજય-રક્ષિતનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સર્વ ઉપરથી આ ખેય ગુરુ શિષ્ય ૧૩ મા શતકની ખીજ પચ્ચાસીમાં થઈ ગયા એમ ડા. હર્નલે સપ્રમાણ દર્શાવ્યું છે.

મધુકાષ્યાખ્યાનો અશ્મરીનિદાન પર્યંતનો ભાગ વિજયરક્ષિતનો અને તે પછીનો શ્રીકંઠહત્તનો છે. ખીજ પ્રસિદ્ધ ટીકા ઉપરોક્ત ૧૩ મા શતકના મધ્યભાગના હરમીર રાગના સમકાલીન વાચરપતિની કરેલી આતંકદર્પણ નામની છે. પરમ નિપુણ સંશોધક વિદ્વાન વૈદ્યરાજ જ્ઞાનવજ્ર ત્રિકમજી આચાર્યે સંશોધિત માધવનિદાન મધુકાષ્ય અને આતંકદર્પણ એ બન્ને ટીકા સાથે નિર્ણયસાગરમાં છપાયાં છે.

આ ભાષાંતરમાં મૂળ ગ્રંથનો સંસ્કૃત ભાગ નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિને અનુસરી સુધાયાં છે, કારણ કે એ આવૃત્તિ સૌથી શુદ્ધ છે. વળી માધવે ન કહેલું કેટલુંક નિદાન ખીજ ગ્રંથોમાંથી ઝીણા ટાઈપમાં તે તે રોગ સાથે લખ્યું છે અથવા પરિશિષ્ટમાં લખ્યું છે.

આ ઉપરાંત બે નવીનતાઓ ઉમેરી છે જે માધવનિદાનના અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપ-યોગી થશે એમ આશા છે. (૧) ઉપર કહ્યું તેમ માધવે ચરકસુશ્રુત વગેરેનાં વચનોનો સંગ્રહ કર્યો છે, હવે માધવનો અમુક પ્રલોક ચરક કે સુશ્રુતમાં કયે કેટલાં છે એ જાણવામાં આવે તો મૂળ સાથે સરખાવી શકાય, આ ઉદ્દેશથી દરેક પાનાંની નીચે ચરક, સુશ્રુત કે વાગ્ભટ્ટમાં અમુક પ્રલોક કયે કેટલાં છે એ દર્શાવ્યું છે. આમ કરવામાં ચરક મૂળ માત્રની નિર્ણયસાગરમાં વિ. સં. ૧૮૬૭ માં છપાયેલી આવૃત્તિનો વેદધર્મસભાએ ભાષાંતર સાથે છપાવેલા સુશ્રુતનો, અને વાગ્ભટ્ટની નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલી ૧૯૦૨ ની સડીક આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રમાણે મૂળનો ઉલ્લેખ કરવામાં કવચિત્ નજર ચૂકથી કાઢી ઉલ્લેખ રહી ગયેલ હશે; જે ખીજ આવૃત્તિમાં સુધરશે. (૨) પાનાં નીચે રોગોનાં કેટલાંક સંસ્કૃત નામોના ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજી પર્યાયો આપ્યા છે. આ ચત્રમાં સદત ડા. ગેર્ડેએ માધવનિદાનના મરાઠી ભાષાંતરના અન્તમાં આપેલા ઇંગ્રેજી નિદાનનો તથા નિર્ણયસાગરવાળા માધવનિદાન(ચોથી આવૃત્તિ)-ના આરંભમાં આપેલાં લીસ્ટનો મોટો લાભ લીધો છે, આ બાબતમાં સરખામણી ઉપયોગી થાય માટે ઇંગ્રેજી નિદાનમાંથી લક્ષણો પરિશિષ્ટમાં આપવાની કેટલાક મિત્રો તરફથી સૂચના થઈ હતી પણ ઇંગ્રેજી નિદાન સવિસ્તર લખવામાં થળા પાનાં રોકાય, ટુંકામાં લખ્યાર્થી સમજાય નહિ અને ડા. ત્રિભોવનદાસના શારીર અને વૈદ્યક જેવા ગ્રંથમાં જોવાથી તરત ખુલાસો થઈ શકે એમ છે, માટે ઇંગ્રેજી નિદાન સવિસ્તર ન લખતાં છેવટ એક ઇંગ્રેજી રોગોની અનુક્રમણિકા લખી છે. એજ. માધ. ૧૫, ૧૯૭૪.

રોગાનુક્રમણિકા

રોગનું નામ.	અ	પૃષ્ઠ	રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.
અકિલત્રવર્ત્ત	૨૩૩	અન્ધાલજી ...	૧૯૪
અક્ષિપાક	૨૨૧	અન્નજાલિકા ...	૬૨
અક્ષિપાકાલ્ય	૨૨૪	અન્નદ્રવાખ્ય શૂળ ...	૧૧૩
અન્નિવિસર્પ	૧૮૫	અન્યતોવાત ...	૨૨૨
અન્નિરોદિણી	૧૯૬	અન્યેધુજ્વર ...	૧૫
અચરણા (યોનિ)	...	૨૪૦	અપચી ...	૧૪૮
અજકાન્ત	૨૨૪	અપતન્તક ...	૯૬
અજગલ્લિકા	૧૯૪	અપતાનક ...	૯૬
અજર્ણ	૩૯	અપરમાર ...	૯૦
અજનનામિકા	૨૩૨	અભિન્યાસ જ્વર ...	૧૩
અણિની (યોનિ)	...	૨૪૧	અભિચંદ્ર ...	૨૨૦
અતિક્ષિપ્ત (ભક્ષ)	...	૧૬૫	અભલપિત ...	૧૮૨
અનિચરણા (યોનિ)	...	૨૪૦	અભલાધ્યુપિત ...	૨૨૨
અતિસાર	૨૩	અરોચક ...	૬૯
અભાનન્દા (યોનિ)	...	૨૪૦	અરુંચિકા ...	૧૯૮
અત્યાર્તપ	૨૩૮	અર્જુન ...	૨૨૯
અધઃક્ષિપ્ત (ભક્ષ)	...	૧૬૫	અર્જિત ...	૯૮
અધિજીવ	૨૦૮	અર્ધાવભેદક ...	૨૩૭
અધિમાંસક	૨૦૪	અર્ધુક ...	૧૫૦
અઘ્રુપ	૨૦૬	અર્ધુક (નેત્રરોગ) ...	૨૩૩
અઘ્યર્ધુક	૧૫૧	અર્મરોગ ...	૨૨૯
અઘ્વશોષ	૫૬	અર્શી ...	૩૧
અનન્તવાત	૨૩૬	અર્શોવર્ત્ત ...	૨૩૨
અનાર્તવા (યોનિ)	...	૨૪૧	અલજી ...	૨૩૧
અનુશયી	૧૯૬	અલર્કવિષ ...	૨૬૦
અન્તક સન્નિપાત	૧૦	અલસ ...	૧૯૭
અન્તરવૃદ્ધિ	૧૪૬	અલસક ...	૪૨
અન્ધપૂતના	૨૪૬	અલસક કુષ્ઠ ...	૧૭૭
			અલાસ ...	૨૦૬

રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.	રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.
અવપાટિકા ...	૨૦૦	ઉન્માદ ...	૮૪
અવબાહુક ...	૧૦૧	ઉન્માર્ગી ભગંદર ...	૧૭૦
અપ્રભશુક ...	૨૨૩	ઉપકુશ ...	૨૦૩
અશ્મરી ...	૧૨૭	ઉપજીભા ...	૨૦૬
અષ્ઠીલા ...	૧૨૪	ઉપદંશ ...	૧૭૧
અંસરોષ ...	૧૦૧	ઉપનાહ ...	૨૩૦
અસુરગ્રહ ...	૮૭	ઉરસ્તમ્ભ ...	૧૦૭
અસૃગ્દર ...	૨૩૮	ઉરઃક્ષત ...	૫૭
અહિપૂતન ...	૨૦૦	ઉર્ધ્વશ્વાસ ...	૬૪
આક્ષેપક ...	૯૬	ઉપ્પ્રશિરોધર ભગંદર ...	૧૬૯
આગનુક નવર ...	૧૪	ઉષ્ણવાત ...	૧૨૫
આબુદ્ધીવિષ ...	૨૫૬	ઋ	
આધ્માન ...	૧૦૨	ઋગ્ધ્યજીવ કુષ્ઠ ...	૧૭૬
આનાહ ...	૧૧૬	એ	
આમવાત ...	૧૦૯	એકવૃંક ...	૨૦૯
આસેત્ય પંઠ ...	૨૫૯	એ	
ઈ		એપ્રરોગ ...	૨૦૨
ઇક્ષુમેહ ...	૧૩૧	એ	
ઇન્દ્રલુપ્ત ...	૧૯૭	એકુમ્ભર કુષ્ઠ ...	૧૭૬
ઇન્દ્રવિદ્ધા ...	૧૯૫	ક	
ઇરિવેલ્લિકા ...	૧૯૫	કક્ષા ...	૧૯૫
ઇર્ષ્યક પંઠ ...	૨૬૦	કચ્છપ ...	૨૦૭
ઉ		કચ્છપિકા ...	૧૬૪
ઉચ્ચિટિંગ વિપ ...	૨૫૭	કચ્છ ...	૧૭૮
ઉલ્કાઠ ...	૧૮૨	કણુભવિષ ...	૨૫૭
ઉત્પાત ...	૨૧૪	કણુકુખ્જ સન્નિપાત ...	૧૧
ઉત્પિષ્ઠ ...	૧૬૫	કણુગત રોગ ...	૨૦૭
ઉત્સંગપિટિકા ...	૨૩૧	કણુશાલુક ...	૨૦૮
ઉલ્કમેહ ...	૧૩૧	કણુશુણ્ડી ...	૨૦૬
ઉલ્ક ...	૧૮૨	કંઠર ...	૧૯૭
ઉલ્કરોગ ...	૧૩૭	કપાલિકા ...	૨૦૫
ઉદાવર્ત ...	૧૧૪	કર્કશિદ્ધધદિટ ...	૨૨૮
ઉદાવર્ત (ધાનિ) ...	૨૩૬	કમ્પવાયુ ...	૧૦૩
ઉન્મથક ...	૨૧૪	કરાલ ...	૨૦૪

રોગાનુક્રમણિકા

૭

રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.	રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.
કર્ણકણ્ડ ...	૨૧૨	કૃમિ... ..	૪૩
કર્ણક સન્નિપાત ...	૧૧	કૃમિકર્ણ	૨૧૨
કર્ણકવેડ ...	૨૧૨	કૃમિઅન્ય	૨૩૧
કર્ણગૂથક ...	૨૧૨	કૃમિઘ્નતક	૨૦૫
કર્ણનાદ ...	૨૧૧	ક્રોધકશીર્ષ	૧૦૦
કર્ણપાક ...	૨૧૩	કિલ્લનવર્ત્ત	૨૩૩
કર્ણપાલીરોગ ...	૨૧૪	ક્ષતજ વિસર્પ... ..	૧૮૭
કર્ણપ્રતિનાહ ...	૨૧૨	ક્ષતપ્રણ	૧૬૨
કર્ણરોગ ...	૨૧૧	ક્ષયરોગ	૫૩
કર્ણવિદ્રધિ ...	૨૧૩	ક્ષવથુ	૨૧૫
કર્ણશૂળ ...	૨૧૧	ક્ષારમેહ	૧૩૨
કર્ણશોથ ...	૨૧૩	ક્ષુદ્રકુષ્ઠ	૧૭૭
કર્ણસંસ્તવ ...	૨૧૨	ક્ષુદ્રરોગ	૧૬૪
કર્ણામૃદ ...	૨૧૩	ક્ષુદ્રશ્વાસ	૬૭
કર્ણાર્શી ...	૨૧૩	ક્ષુદ્રાહિકા	૧૧
કર્ણિની (યાનિ) ...	૨૪૦	ક્ષૌદ્રમેહ	૧૩૨
કર્દમવિસર્પ ...	૧૮૬	ખ	
કલાયખંજ ...	૧૦૧		
કાકલુકુષ્ઠ ...	૧૭૭		
કાચ દોષ ...	૨૨૫	ગ	
કાણ્ડભ્રમ ...	૧૬૬		
કાપાલકુષ્ઠ ...	૧૭૬		
કામલા ...	૪૮	ગણ્ડમાલા	૧૪૮
કાલમેહ ...	૧૩૧	ગન્ધમાળા	૧૬૬
કાસ ...	૫૮	ગન્ધર્વઅહ	૮૮
કિટિભ ...	૧૭૭	ગમ્ભીરદષ્ટિ	૨૨૮
કિલાસ ...	૧૮૦	ગમ્ભીરા હિક્કા	૬૨
કુંકળુક ...	૨૪૭	ગર્દભિકા	૧૬૫
કુંચક ...	૨૩૪	ગલગણ્ડ	૧૪૭
કુનાખ ...	૧૬૬	ગલવિદ્રધિ	૨૧૦
કુમ્ભકામલા ...	૪૯	ગલૌધ	૨૧૦
કુમ્ભિક પંઠ ...	૨૫૯	ગિલાયુ	૨૦૯
કુમ્ભિકા ...	૨૩૧	ગુહાશ્રંશ	૨૦૧
કુષ્ઠરોગ ...	૧૭૪	ગુહમ	૧૧૭
કુલ્લાસવિષ ...	૨૫૭	ગૃધ્રસી	૧૦૦
		ગૃહગોધિકાવિષ	૨૫૮

રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.	રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.
મહાબાધા	૨૪૮	તમકશ્વાસ	૬૫
અન્યિ	૧૪૬	તાલુકંટક	૨૪૭
અન્યિવિસર્પ	૧૮૬	તાલુગતરોગ	૨૦૬
ધ		તાલુપાક	૨૦૭
ધૃષ્ટ પ્રભુ	૧૬૨	તાલુપુષ્પુટ	૨૦૭
ધ		તાલુશોષ	૨૦૭
અતુર્યક જ્વર	૧૫	તાલ્વર્ચુદ્ધ	૨૦૭
અર્મકીલ	૩૭	તિમિરરોગ	૨૨૫
અર્મકુષ્ઠ	૧૭૭	તિયેગ્ગતભ્રમ	૧૬૫
અર્મકલ	૧૭૭	તિલકાલક	૧૬૬
આતુર્યિકવિપર્યય	૧૬	તુંડીકેરી	૨૦૬
ચિપ્પ	૧૬૬	તૂની	૧૦૧
ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાત	૧૧	તૂનીયક જ્વર	૧૬
છ		તૃષ્ણા	૭૩
છદ્ધિ	૭૦	દ	
છિન્નશ્વાસ	૬૫	દ્વદ્વમણ્ડલ	૧૭૭
જ		દ્વન્ડાપતાનક	૬૭
જતુમણિ	૧૬૮	દંતપુષ્પુટ	૨૦૩
જરાશોષ	૫૬	દ્વન્તમૂલગતરોગ	૨૦૩
જલત્રાસ	૨૬૩	દ્વન્તરોગ	૨૦૪
જલોદર	૧૪૦	દ્વન્તવિદ્રધિ	૨૦૫
જલૌકાપિષ	૨૫૭	દ્વન્તવેષ્ટ	૨૦૩
જલ	૨૨૬	દ્વન્તશર્કરા	૨૦૫
જલગર્દભ	૧૬૫	દ્વન્તહર્ષ	૨૦૫
જલમેહ	૧૩૨	દાઠુ	૧૬૮
જર્ણુજ્વર	૨૧	દાલન	૨૦૬
જ્વહક	૧૨	દાહ	૮૩
જ્વહારોગ	૨૦૬	દીપ્ત	૨૧૬
જ્વહાસ્તમ્ભ	૧૦૦	દુઃખવર્ધન	૨૧૪
જ્વર	૬	દુષ્ટ પ્રતિશ્ચાય	૨૧૮
જ્વરાતિસાર	૨૭	દ્વષીવિષ	૨૫૪
ત		દાઘરોગ	૨૨૭
તન્દ્રા	૭૮	દેવમહ	૮૭
તન્દ્રિક સન્નિપાત	૧૧	દ્વિરબુદ્ધ	૧૫૧

રોગાનુક્રમણિકા

૯

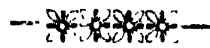
રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.	રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.
ધનુઃસ્તમ્ભ ...	૬૬	પરિસ્ત્રાવી હઠર ...	૧૪૦
ધૂમકર્શી ...	૨૨૮	પરિસ્ત્રાવી ભગંઠર ...	૧૭૦
નકુલાંધ્ય ...	૨૨૮	પલિત ...	૧૬૮
નષ્ટાર્તવા (થાનિ) ...	૨૩૯	પર્વણી ...	૨૩૧
નાડીત્રણ ...	૧૬૭	પાંગુલ્ય ...	૧૦૦
નારીપંઢ ...	૨૬૦	પાણ્ડુ ...	૪૬
નાસાપરિશોષ ...	૨૧૬	પાઠકારી ...	૧૬૭
નાસાપાક ...	૨૧૫	પાઠકાહ ...	૧૦૧
નાસારોગ ...	૨૧૫	પાઠહર્ષ ...	૧૦૧
નાસાસ્ત્રાવ ...	૨૧૬	પાનકી ...	૫૦
નિદ્રા ...	૭૮	પામાકુષ્ઠ ...	૧૭૮
નિમેષ ...	૨૩૩	પારિગર્ભિક ...	૨૪૭
નિરુદ્ધપ્રેક્ષા ...	૨૦૦	પિચ્ચિત ત્રાણ... ..	૧૬૨
નાલમેહ ...	૧૩૧	પિતૃગ્રહ ...	૮૮
નીલિકા ...	૧૬૬	પિત્તવિક્ષ્ણદષ્ટિ ...	૨૨૭
નેત્રનાડી ...	૨૩૦	પિત્તલા (થાનિ) ...	૨૪૦
નેત્રરોગ ...	૨૧૬	પિશાચગ્રહ ..	૮૬
નેત્રમેય ગ્રહ... ..	૨૫૦	પિષ્ઠક ...	૨૨૬
ન્યન્ન ...	૧૬૬	પિષ્ઠમેહ ...	૧૩૧
પક્ષવધ ...	૬૭	પીનસ ...	૨૧૫
પક્ષમક્રોધ ...	૨૩૪	પુણ્ડરીક કુષ્ઠ ...	૧૭૬
પક્ષમશાત ...	૨૩૪	પુત્રધની (થાનિ) ...	૨૪૦
પનસિકા ...	૧૬૫	પૂતનામ્રહ ...	૨૮૬
પમ્પિનીકંઠક ...	૧૬૮	પૂતિકર્ણ ...	૨૧૩
પરિણામશ્લ ...	૧૧૩	પૂતિનસ્ય ...	૨૧૫
પરિહર ...	૨૦૩	પૂથરજા ...	૨૧૫
પરિયોટક ...	૨૧૪	પૃથાલસ ...	૨૩૦
પરિધુતા (થાનિ) ...	૨૩૬	પોથકી ...	૨૩૧
પરિભ્રાચી ...	૨૨૭	પ્રકિલનવર્ત્મ ...	૨૩૩
પરિલેહી ...	૨૧૪	પ્રતમક શ્વાસ... ..	૬૬
પરિવર્તિકા ...	૧૬૬	પ્રતિવૃત્તી ...	૧૦૨
		પ્રતિશ્ચાય ...	૨૧૭
		પ્રતીનાહ ...	૨૧૬
		પ્રત્યષ્ઠીલા ...	૧૦૨

રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.	રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.
પ્રત્યાક્રમાન ...	૧૦૨	મન્યાસ્તમ્ભ ...	૯૯
પ્રમેહપિટિકા ...	૧૩૪	મશકવિષ ...	૨૫૮
પ્રલેપક જ્વર ...	૧૭	મશક ...	૧૯૯
પ્રલાપક સન્નિપાત ...	૧૨	મસૂરિકા ...	૧૯૯
પ્રવાહિકા ...	૨૬	મહતી હિક્કા ...	૧૬૨
પ્રસ્રંસિની (યાનિ) ...	૨૪૦	મહાકુષ્ઠ ...	૧૭૫
પ્લીહોદર ...	૧૩૯	મહાપક્ષ વિસર્પ. ...	૨૪૭
ક		મહાયોનિ ...	૨૪૦
		મહાશ્વાસ ...	૬૪
ફિરંગ ...	૨૬૨	મહાસૌષિર ...	૨૦૩
ખ		માંજીષ્ઠમેહ ...	૧૩૨
		માંસતાન ...	૨૧૦
બદ્ધગુદોદર ...	૧૪૦	માંસસંઘાત ...	૨૦૭
બલાસ (નેત્રરોગ) ...	૨૩૦	માંસાર્બુદ ...	૧૫૧
બલાસ ...	૨૦૯	મુખદ્રુષિકા ...	૧૯૮
બસ્તિકુંડલ ...	૧૨૬	મુખમહિડકા ...	૨૪૯
બહુલવર્ત્ત ...	૨૩૨	મુખરોગ ...	૨૦૧
બાધિર્ય ...	૨૧૨	મૂકાદિ વાતરોગ. ...	૧૦૧
બાલરોગ ...	૨૪૬	મૂઢગર્ભ ...	૨૪૨
બિસવર્ત્ત ...	૨૩૪	મૂત્રકૃચ્છ ...	૧૨૨
ભ		મૂત્રક્ષય ...	૧૨૫
		મૂત્રગ્રન્થિ ...	૧૨૫
ભગન્દર ...	૧૬૯	મૂત્રજઠર ...	૧૨૪
ભક્ષ ...	૧૬૫	મૂત્રજવૃદ્ધિ ...	૧૪૫
ભંજનક ...	૨૦૫	મૂત્રશુક્ર ...	૧૨૫
ભુજનેત્ર સન્નિપાત ...	૧૨	મૂત્રસાદ ...	૧૨૬
ભ્રમ ...	૭૮	મૂત્રાઘાત ...	૧૨૩
ભ્રંશયુ ...	૨૧૬	મૂત્રાતીત ...	૧૨૪
મ		મૂત્રાવરોધ ...	૧૦૨
		મૂત્રોત્સંગ ...	૧૨૫
મક્ષિકાવિષ ...	૨૫૮	મૂર્ચ્છા ...	૭૫
મજ્જમેહ ...	૧૩૨	મૂષિકવિષ ...	૨૫૬
મણ્ડલકુષ્ઠ ...	૧૭૬	મેદોરોગ ...	૧૩૫
મણ્ડકવિષ ...	૨૫૭	મેહરોગ ...	૧૩૦
મત્સ્યવિષ ...	૨૫૭		
મદાલ્ય ...	૭૯		
મધુમેહ ...	૧૩૩		
મન્દજઠરાગ્નિ ...	૩૮		

રોગાનુ નામ.	પૃષ્ઠ.	રોગાનુ નામ.	પૃષ્ઠ.
યકૃદ્દાહ્યુકર ...	૧૩૯	વલ્મીકપિટિકા ...	૧૯૪
યક્ષ્મહ ...	૮૮	વસામેહ ...	૧૩૨
યમલાહિકા ...	૬૨	વાતકંઠક ...	૧૦૧
યવપ્રખ્યા ...	૧૯૪	વાતકુંડલિકા ...	૧૨૪
યાનિકન્ઠ ...	૨૪૧	વાતપર્યય ...	૨૨૨
યાનિરોગ ...	૨૩૯	વાતબલાસક ...	૧૭
		વાતબસ્તિ ...	૧૨૪
		વાતરક્ત ...	૧૦૪
રક્તગુલ્મ ...	૧૧૯	વાતલા (યાનિ) ...	૨૩૯
રક્તપિત્ત ...	૫૦	વાતવ્યાધિ ...	૯૨
રક્તપ્રતિશ્યાય ...	૨૧૮	વાતહૃતવર્ત્ત ...	૨૩૩
રક્તમેહ ...	૧૩૨	વાતાષ્ઠીલા ...	૧૦૨
રક્તઘ્રીવી ...	૧૨	વામિની (યાનિ) ...	૨૪૦
રક્તાતિસાર ...	૨૬	વિચર્યિકા ...	૧૭૮
રક્તાર્ધુક ...	૧૫૦	વિર્ણુધાત ...	૧૨૬
રક્તાર્શ ...	૩૫	વિદારિકા ...	૧૯૬
રક્તરોષાળુ ...	૪૧	વિદારી ...	૨૧૦
રાક્ષસઅહ ...	૮૯	વિદ્રવણ ...	૧૬૨
રુઘાહસન્નિપાત ...	૧૦	વિદ્રધિ ...	૧૫૩
રેવતીઅહ ...	૨૪૯	વિધુતા (યાનિ) ...	૨૩૯
રોમાન્તિકા ...	૧૯૧	વિલમ્બિકા ...	૪૨
રોહિણી ...	૨૦૭	વિવર્તિતભ્રમ ...	૧૬૫
		વિવૃતાપિટિકા ...	૧૯૪
લગણ ...	૨૩૮	વિમ્લિષ્ઠભ્રમ ...	૧૬૫
લાલામેહ ...	૧૩૧	વિશ્વાચી ...	૧૦૦
લિંગનાશ ...	૨૨૫	વિષરોગ ...	૨૫૦
લૂતાવિષ ...	૨૫૫	વિષમજ્જવર ...	૧૫
લોહિતક્ષયા (યાનિ) ...	૨૪૦	વિસૂચી ...	૪૧
		વિષ્ણુધાળુ ...	૪૦
વર્ત્તકર્દમ ...	૨૩૨	વિસર્પ ...	૧૮૪
વર્ત્તખંધ ...	૨૩૨	વિસ્ફોટક ...	૧૮૮
વર્ત્તરોગ ...	૨૩૧	વિસ્ફોટક કુષ્ઠ ...	૧૭૮
વર્ત્તશર્કરા ...	૨૩૨	વૃદ્ધિ ...	૧૪૫
વલય ...	૨૦૯	વૃન્ઠ ...	૨૦૯

रोगानुं नाम.	पृष्ठ.	रोगानुं नाम.	पृष्ठ.
वृश्चिकविष ...	२५७	शुक्रमेह ...	१३१
वृषलुङ्ग ...	२०१	शुष्काक्षिपाक ...	२२२
वेढर्भ ...	२०४	शुष्कार्श ...	२३२
वैपाकि ...	१७७	शुष्कदोष ...	१७२
व्यंग ...	१६६	शूल... ...	११०
व्यवायशोष ...	५५	शोकरोष ...	५६
व्यायामशोष ...	५६	शोथ ...	१५६
त्रलु ...	१५६	शोणितार्श ...	२३३
त्रलुशोथ ...	१५६	श्यावदंत ...	२०५
त्रलुशोष ...	५६	श्याववर्त्म ...	२३३
श		श्लीपक ...	१५१
		श्लेष्मला (यानि) ...	२४०
शकुनीग्रह ...	२४६	श्वास ...	६१
शंभक ...	२३७	श्वित्र ...	१८१
शतध्री ...	२०६	ध	
शतपट्टीविष ...	२५८		
शतपोनक ...	१६६	पांडय ...	२५६
शताक ...	१७८	पंढी (यानि) ...	२४०
शनैर्मेह ...	१३१	स	
शम्भुकावर्तभगेंदर ...	१७०		
शर्करा ...	१२६	संयङ्गली ...	२७
शर्करा (क्षुद्ररोग) ...	१६६	सततज्वर ...	१५
शर्करार्भुष ...	१६७	सद्योत्रलु ...	१६१
शारीरमलु ...	१५८	सन्ततज्वर ...	१५
शिराग्रह ...	१००	सन्धिग सन्निपात ...	१०
शिराज्पिटिका ...	२३०	सन्धिभय ...	१६५
शिराप्रहर्ष ...	२२२	सन्निपातज्वर... ...	८
शिरौत्पात ...	२२२	सन्निकृद्गुह ...	२००
शिरौरोग ...	२३५	संन्यास ...	७८
शीतपित्त ...	१८२	सर्पग्रह ...	८८
शीतपूतना ...	२४६	सर्पविष ...	२५२
शीतमेह ...	१३१	सर्वसरमुभरोग ...	२१०
शीतांगसन्निपात ...	११	सर्वांगरोग ...	६८
शीताह ...	२०३	सत्रलुशुक्र ...	२२२
शुक्तिरोग ...	२२६	सान्द्रमेह ...	१३१
		सिकतामेह ...	१३१

રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.	રોગનું નામ.	પૃષ્ઠ.
સિદ્ધમકુષ્ઠ	૧૭૬	સ્નાયુક	૨૬૨
સુરામેહ	૧૩૧	સ્વરક્ષ્ન	૨૧૦
સૂક્ષ્મરંધ્ર	૨૦૧	સ્વરભેદ	૧૮
સૂચીવક્રત્રાયોનિ	૨૪૦	હ	
સૂતિકારોગ	૨૧૧	હતાધિમંથ	૨૨૧
સૂર્યાવર્ત	૨૩૬	હનુશ્લ	૯૬
સોમરોગ	૨૬૩	હલીમક	૪૯
સૌગન્ધિક પંઠ. .	૨૫૯	હસ્તમેહ	૧૩૨
સૌષિર	૨૦૩	હારિદ્રજ્વર	૯
સ્કન્ધશ્લ	૨૪૮	હરિદ્રમેહ	૧૩૨
સ્કન્ધાપરમાર ..	૨૪૯	હિકા	૬૧
સ્તનરોગ	૨૪૫	હ્રોગ	૧૨૦
સ્તન્યદોષ	૨૪૫	હસ્વદષ્ટિ ..	૨૨૮

INDEX.

Abortion	242	Cut wound	161
Abscess	153	Cystitis	126
Abscess of bladder	125	Deafness	212
Abscess in the ear	213	Diabetes Melitus	133
Acidity	182	Diarrhoea	23
Acne	198	Difficult labour	242
After pains	244	Diseases of children	246
Alcoholism	79	Dislocation	165
Anæmia	46	Double Quotidian fever	16
Anorexia	69	Dropsy	141
Aphonia	101	Dysentery	26
Apoplexy	78	Dyspepsia	38
Arm-Palsey	100	Dyspnœa	63
Ascites	140	Dysuria	122
Asthma	65	Eczema	177
Baldness	197	Elephantiasis	151
Black Jaundice	49	Elephantiasis of Scrotum... ..	145
Black tooth	205	Elongated Uvula	206
Bleeding piles	35	Enlargement of Prostate	
Blepharospasm	233	gland... ..	124
Burning of the feet	101	Enuresis	131
Calculi	127	Epilepsy	90
Calculi Renal	129	Erysipelas... ..	184
Carbuncle	134	Erysipelas Phlegmonous	186
Carries of tooth	205	Erysipelas Traumatic	187
Cataract	225	Excoriation	162
Chancre Soft	171	Extra-tooth	204
Cholera	41	Eye-diseases	219
Chyluria	131	Fainting	75
Colour-blindness	227	Fistula	169
Conjunctivitis	233	Fistula et ano	169
Constipation	116	Fracture	165
Contused wound	162	Giddiness	78
Convulsions	96	Goitre	147
Corn	197	Gout	104
Corneal ulcer	222	Gravel	129
Coryza	217	Guinea worm	262
Cough	58	Hæmatocele	145

Hæmaturia	132	Paraplegia	100,107
Hæmoptysis	57	Phosphaturia	132
Hay fever... ..	14	Phthisis	53
Headache	235	Phymosis	200
Hemicrania	237	Piles	31
Hemiplegia	97	Piorrhœa	203
Hemorrhages	50	Pityriasis	176
Hepatic enlargement	139	Premature gray hair	198
Hernia	146	Prolapsus ani	201
Herpes zoster	195	Prurigo	177
Hiccough	61	Pruritus ani	200
Hoarseness of voice	68	Psoriasis	178
Hydrocele	145	Pterygium	229
Hydrophobia	260	Ptosis	233
Impetigo	178	Puerperal diseases	244
Indian sprue	27	Punctured wound... ..	162
Indigestion	39	Pustule in the nose	215
Inflammation of wound	156	Quartan fever	16
Insanity	84	Quotidian fever	16
Intestinal Obstruction	140	Ranulla	206
Jaundice	48	Remittent fever	15
Lachrymal fistula	230	Retention of urine	124
Leprosy	176	Rhajades	177
Leucorrhœa	238	Rheumatism	109
Mastitis	245	Ring worm	177
Measles	191	Rupia	178
Menorrhagia	238	Rupture	161
Mole	199	Scabies	178
Mumps	195	Sciatica	100
Obesity	135	Scrofula	148
Ophthalmia	220	Sexual debility	259
Orchitis	145	Sinus	167
Otalgia	211	Skin diseases	174
Otorrhœa	212	Small-pox	189
Ozæna	215	Sneezing	215
Pannus	222	Spasmodic stricture	124
Paralysis	98	Spastic Paraplegia	101
Paralysis Agitans... ..	103	Spermatorrhœa	131
„ Facial	98	Splenic-enlargement	139
„ of the tongue	100	Stiffness of the neck	99
Paraphymosis	199	Stricture	125

Stricture of the rectum ...	200	Tympanitis	102
Stye	232	Ulcer	158
Suppression of urine ...	125	Ulceration of the bowels ...	140
Suppuration	213	Uric-aciddiatheses ...	131
Swelling	141	Urticaria	181
Synovitis of the knee joints	100	Vaginal Polypus	241
Syphilis	262	Vesico-intestinal fistula ...	126
Thirst	73	Vomiting	70
Tinea Tarsi	234	Whitlaw	196
Traumatic fever	14	Worms	43
Trichiasis	234	Wounds	161
Tumour	150	Wortes	199

શ્રી મા ધ વ નિ દા ન

પરિભાષા

મંગલાચરણ

પ્રણમ્ય જગદુત્પત્તિસ્થિતિસંહારકારણમ્ ॥

સ્વર્ગાપવર્ગયોદ્ધારં ત્રૈલોક્યગરણં શિવમ્ ॥ ૧ ॥

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના કારણ બ્રહ્મા;—સ્વર્ગ અને અપવર્ગ (મોક્ષ)ના કારણ અને ત્રણે લોકના આશ્રયરૂપ—એવા જે શિવ, તેને વંદન કરી. (આ ગ્રંથ રચાય છે.)

નાનામુનીનાં વચનૈરિદાનીં સમાસતઃ સદ્ધિષજાંનિયોગાત્ ॥

સોપદ્રવારિષ્ટનિદાનલિંગો નિવધ્યતે રોગવિનિશ્ચયોઽયમ્ ॥૨॥

સારા વૈદ્યોની આજ્ઞાથી, ઉપદ્રવો, મરણસૂચક ચિહ્નો, રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો અને રોગ ઓળખવાનાં ચિહ્નો એ બધાં સાથે વ્યાધિઓનો જેમાં નિર્ણય કર્યો છે, એવું આ ગ્રંથ અનેક ઋષિઓનાં વચનો વડે^૧ ટુંકામાં રચાય છે,

નાનાતંત્રવિહીનાનાં મિષજામલ્પમેધસામ્ ॥

સુખં વિજ્ઞાતુમાતંક્રમયમેવ ભવિષ્યતિ ॥ ૩ ॥

બાળાં શાસ્ત્રોતો અભ્યાસ જેણે કર્યો નથી એવા, અલ્પબુદ્ધિવાળા વૈદ્યને સહેલાણી રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે આજ ગ્રંથ ઉપયોગી થશે.

રોગ પરીક્ષાના નિદાનં પૂર્વરૂપાણિ રૂપાણ્યુપશયસ્તથા ॥

મુખ્ય પાંચ ઉપાય સંપ્રાપ્તિશ્ચેતિ વિજ્ઞાનં રોગાણાં પञ્ચધા સ્મૃતમ્ ॥ ૪ ॥

નિદાન (મૂળ કારણ), પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ, એ રોગ ઓળખવાનાં પાંચ પ્રકાર છે. એ પાંચેનો અર્થ નીચે કહ્યો છે.

૧ ‘અનેક ઋષિઓનાં વચનો વડે’ એ શબ્દોથી ગ્રંથકાર એમ કહેવા માગે છે કે આ ગ્રંથમાં ઋષિઓએ રચેલા ગ્રંથો ચરક સુશ્રુત વગેરેનાં વચનોનો જ ઉતારો કર્યો છે. ખરી રીતે પણ એમ જ છે આ ગ્રંથમાં ઘણા ખરા શ્લોકો ચરક સુશ્રુતમાંથી અક્ષરશઃ ઉતાર્યા છે.

નિદાન

નિમિત્તહેત્વાયતનપ્રત્યયોત્થાનકારણૈઃ ॥ દાનમાહુઃ પર્યાયૈઃ ॥

નિમિત્ત, હેતુ, આયતન, પ્રત્યય, ઉત્થાન અને કારણ, એ પાંચ નિદાનના પર્યાયો કહેવાય છે. (એટલે એ પાંચમાંના કોઈ જ્યાં આવે ત્યાં 'નિદાન' અર્થ સમજવો. રોગનું મૂળ કારણ અથવા રોગની ઉત્પત્તિનો જે હેતુ, તે નિદાન.)

પૂર્વરૂપ^૧

પ્રાગ્રૂપં येन लक्ष्यते ॥ ५ ॥

उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥

પૂર્વરૂપ એટલે જેનાથી ભવિષ્યમાં થનારો રોગ, દોષનાં વિશેષ લક્ષણો જેવામાં ન આવતા હોય છતાં સમજવામાં આવે તે. મનઃશ્લેષ રોગની વિશિષ્ટ લક્ષણો વગરની શરૂઆતની અવસ્થાને પૂર્વરૂપ કહે છે. (પૂર્વરૂપ એ પ્રકારનાં છે:—એક સામાન્ય અને બીજું વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ નીચે કહે છે.)

વિ.શિષ્ટ પૂર્વરૂપ

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वात् व्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ६ ॥

તે તે રોગનાં લક્ષણો ઓછાં હોવાથી, જ્યાંસુધી રોગનું રૂપ સ્પષ્ટ (ચોખ્ખું) ન દેખાય ત્યાંસુધી, એ સ્થિતિ (વિશિષ્ટ) પૂર્વરૂપ કહેવાય છે. અર્થાત્ અમુક રોગનું જે અવ્યક્ત સ્વરૂપ તે જ તેનું (વિશિષ્ટ) પૂર્વરૂપ.

રૂ. ૫^૨

तदेव व्यक्तां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ७ ॥

રોગની શરૂઆતમાં જે તેનાં અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) લક્ષણો જણાય છે—જેને વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ કહે છે, તે જ પૂર્વરૂપ ત્યારે સ્પષ્ટ થાય એટલે દોષ વિશેષનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે, ત્યારે તેને રૂપ અથવા રોગનું લક્ષણ કહે છે. સંસ્થાન, વ્યંજન, લિંગ, લક્ષણ, ચિહ્ન, આકૃતિ, એ શબ્દો રોગનાં સ્વરૂપને કહેનારા છે. એટલે રૂપના પર્યાયો છે.

ઉપશય

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ८ ॥

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्त्व्यमिति स्मृतः ॥

विपरीतोऽनुपशयोव्याध्यसात्त्व્યमिति स्मृतः ॥ ९ ॥

નિદાનથી, રોગથી કે નિદાન અને રોગ બેયથી વિરુદ્ધ હોવાથી રોગની શાન્તિ કરનારાં, તથા નિદાનના રોગના કે નિદાન અને રોગ બેયના સમાન ધર્મવાળાં હોવા છતાં રોગની શાન્તિ કરનારાં ઔષધો, ખોરાકો, અને વિદારોના સુખકારક ઉપયોગ એનું નામ ઉપશય; તે જ સાત્ત્વ્ય કહેવાય છે. એથી વિરુદ્ધ—એટલે વ્યાધિ વધારનારાં ઔષધો ખોરાકો અને વિદારોનો દુઃખકારક ઉપયોગ એ અનુપશય; તે જ રોગનું અસાત્ત્વ્ય કહેવાય છે. (અહિં ઔષધ અન્ન અને વિદાર ત્રણની જ વાત કરી છે. પણ

૧ પૂર્વરૂપ Prodromal symptoms. ૨ રૂપ=Symptoms. ૪-૫, વા.નિ.અ.૧ શ્લો.૨,૩. ૬ વા.નિ.અ.૧ શ્લો.૪. ૭ વા.નિ.અ.૧ શ્લો.૫. ૮-૯ વા.નિ.અ.૧ શ્લો.૬-૭.

આમાં દેશકાળ પણ ગણવાનાં છે. ઘણી વાર કાઈ દેશ માફક આવવાથી રોગ બીજન ઉપાય વગર મટી જાય છે.)

(નીચેનાં ઉદાહરણોનાં કાષ્ટકથી ઉપશયનું આ ત્રણણુ સ્પષ્ટ સમજાશે.)

તેમનાં ઉદાહરણોનું કોષ્ટક

નામ.	ઔષધ.	અન્ન.	વિહાર.
નિદાનથી વિરુદ્ધ.	શીતજ્વર ઉપર સુંઠ વગેરે ઉષ્ણ પદાર્થ.	શ્રમવાયુથી થયેલા વ્યાધિમાં માંસનો રસ અને ભાત	દિવસે સૂતાથી થયેલા કફ ઉપર રાત્રે જાગરણ.
રોગથી વિરુદ્ધ.	અતિસાર ઉપર સ્તંભન (ઝાડાને અટકાવવા માટે કાળીપાટ વગેરે). ઝર ઉપર સરસો. કુષ્ઠ ઉપર ખેર, પ્રમેહ ઉપર હળીદર.	અતિસાર ઉપર મસુરની દાળ વગેરે ઝાડો રોકનાર ખોરાક.	ઉદાવર્ત (પેટમાં વાયુ ઉઘે ચઢવો તે) ઉપર નીચે જોર કરવું.
રોગ અને નિદાન બંનેથી વિરુદ્ધ.	વાયુના સોજા ઉપર દશમૂળનો કવાથ.	વાતકફ સંગ્રહણી ઉપર છાશ.	સ્નિગ્ધ એવી જે દિવસની નિદ્રા, તેથી થયેલા આળસ ઉપર રાતનું જાગરણ.
નિદાનનાં સમાનધર્મ છતાં રોગની શાન્તિ કરનાર.	પિત્તથી થયેલા ત્રણના સોજા ઉપર ગરમ પાટીસ બાંધવી.	પાકતા ત્રણના સોજા ઉપર ઢાહ કરવાવાળું અન્ન, જેમ કે બાજરીનો રોટલો, રાઈની ભાજી સરસવની ભાજી વગેરે	વાયુથી થયેલા ઉન્માદ-વાળાને ભય દેખાડવો ઇત્યાદિ.
રોગનાં સમાનધર્મ છતાં રોગની શાન્તિ કરનાર.	ઉલટી ઉપર ઉલટી કરાવવાવાળી મીંટોળ જેવી દવા.	અતિસાર ઉપર રેચક એવું દ્ધ.	ઉલટી ઉપર ઉલટી લાવવા માટે આંગળાનાં ખી ઉલટી આણવા માટે જોર કરવું ઇત્યાદિ.
નિદાન અને રોગ બંનેનાં સમાનધર્મ છતાં રોગની શાન્તિ કરનાર	અગ્નિથી હાજ્યા ઉપર ઉષ્ણ કરેલો અગરચંદનનો લેપ વિષ ઉપર વિષ	મદિરાથી થયેલા મદાલ્ય ઉપર મદિરાપાન.	કસરતથી થયેલા સંમૂઠ વાયુ ઉપર તરવાની કસરત કરવી.

સંપ્રાપ્તિ

યથા દુષ્ટેન દોષેણ યથા ચાનુવિસર્પતા ॥

નિર્વૃત્તિરામયસ્યાસૌ સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિઃ ॥ ૧૦ ॥

શરીરમાં ઉંચું નીચું ફરતા અને બગડેલા દોષથી જે રીતે અમુક રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેને (રોગની ઉપર કહી તે રીતની ઉત્પત્તિની) સંપ્રાપ્તિ જાતિ કે આગતિ કહે છે.

સંપ્રાપ્તિના ભેદો સંખ્યાવિકલ્પપ્રાધાન્યબલકાલવિનોષતઃ ॥ સા મિદ્યતે
સંખ્યા, વિકલ્પ, પ્રાધાન્ય, અપ્રાધાન્ય, બળ, (અબળ) અને વખત (સમય),
એટલા સંપ્રાપ્તિના ભેદો છે.

સંખ્યા યથાત્રૈવ વક્ષ્યંતેઽષ્ટૌ જ્વરા इति ॥ ૧૧ ॥
જેમકે આ ગ્રંથમાં તાવ આઠ પ્રકારના વર્ણવ્યા છે.

વિકલ્પ દાંષાણાં સમવેતાનાં વિકલ્પોઽશાંશકલ્પના ॥
સાથે મળેલા દોષો (વાત પિત્ત અને કફ)માં અંશાંશની કલ્પના એનું નામ વિકલ્પ.
(અર્થાત્ અમુક રોગમાં વાયુના લ્પાપાણું વગેરે અંશો જોઈને વાયુના પ્રકાપનું અનુમાન
કરવું તે વિકલ્પ).

પ્રાધાન્ય સ્વાતંત્ર્યપારતંત્ર્યાભ્યાં વ્યાધેઃ પ્રાધાન્યમાદિશેત્ ॥ ૧૨ ॥
સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતાથી રોગનું પ્રાધાન્ય (અને અપ્રાધાન્ય) જાણવું; એટલે જે
રોગ સ્વતંત્ર હોય તે પ્રધાન-મુખ્ય રોગ અને જે રોગ કે રોગો પરતંત્ર-બીજાના વધવા
ઘટવાથી વધતા ઘટતા-હોય તે અપ્રધાન.

બળ હેત્વાદિકાન્સ્વ્યાવયવૈર્બલાબલવિશેષણમ્ ॥
હેતુ, પૂર્વરૂપ અને રૂપ, પૂરેપૂર્ણ દેખાતાં હોય તો રોગ બળવાળો સમજવો અને હેતુ
વગેરે પૂરા રૂપમાં ન દેખાય-અધૂરાં દેખાય તો નબળો સમજવો.

કાળ નક્તંદિનર્તુભુક્તાંશંવ્યાધિકાલાં યથામલમ્ ॥
રાત્રિ, દિવસ, વસંત વગેરે ઋતુઓ, અને આહાર, એના દોષોને અનુસરના જે વિભાગો
તેનું નામ વ્યાધિનો કાળ. જેમકે રાતના પહેલા ભાગમાં કફ વધે વચલા ભાગમાં પિત્ત
અને છેલ્લા ભાગમાં વાયુ વધે, તેમ જ, વસંતમાં કફ શરદમાં પિત્ત અને વર્ષામાં વાયુ વધે.
એજ પ્રમાણે આહારના આદિ મધ્ય અને અન્તનું સમજવું.

इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ॥ ૧૩ ॥
આ પ્રમાણે નિદાન એટલે શું? તે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું. તેનો વિસ્તાર તે તે રોગમાં
આગળ કહેવાશે.

सर्व रोगानां सा- सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
માન્ય કારણો તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥ ૧૪ ॥
કાપપામેલા (બગડેલા) દોષો સર્વ રોગોનું કારણ-મૂળ-છે. અને જુદી જુદી જાતનાં
અહિત, (શરીરને નુકસાન કરનાર આહાર વિહાર વગેરે)ના ઉપયોગથી દોષોનો પ્રકાપ થાય છે.

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ ૧૫ ॥
એક રોગ બીજા રોગના નિદાનરૂપ પણ કેટલીકવાર થાય છે.

એક રોગથી ઉત્પન્ન
થતા બીજા રોગો-
ના દાખલા

તદ્યથા જ્વરસંતાપાદ્રક્તપિત્તમુદીર્યતે ॥
રક્તપિતાજ્જ્વરસ્તાભ્યાં શોષશ્ચાપ્યુપજાયતે ॥
શ્વાસાત્સંજાયતે હિક્કા કંઠરોધાવલંબનમ્ ॥ ૧૬ ॥
પ્લીહાભિવૃદ્ધ્યા જઠરં જઠરાચ્છોષ એવ ચ ॥
અર્શોભ્યાં જાઠરં દુઃખં ગુલ્મશ્ચાપ્યુપજાયતે ॥ ૧૭ ॥
પ્રતિશ્યાયાદથાં કાસઃ કાસાત્સંજાયતે ક્ષયઃ ॥
ક્ષયો રોગસ્ય હેતુત્વે શોષસ્યાપ્યુપજાયતે ॥ ૧૮ ॥

જેમકે તાવના ઉકળાટથી રક્તપિત્ત પેદા થાય છે; રક્તપિત્તમાંથી તાવ આવે છે. જ્વર અને રક્તપિત્તથી શોષ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્વાસથી હેડકાનો રોગ પેદા થાય છે. તથા તેથી કંઠ સંધાય છે. બરેલની વૃદ્ધિ થવાથી ઉદરરોગ થાય છે, ઉદર રોગમાંથી સોજાન ચઢે છે. હરશમાંથી ઉદર સંધાઈ રોગ અને ગોળાનું દરદ થાય છે. સળેખમમાંથી ઉધરસ અને ઉધરસમાંથી ક્ષયનો રોગ લાગુ પડે છે તથા ક્ષયરોગમાંથી શોષ નામે વ્યાધિ પેદા થાય છે.

તે પૂર્વ કેવલા રોગા પશ્ચાદ્દેત્વર્થકારિણઃ ॥ [કરે છે.

પહેલાં તે આ રોગો એકલા હોય છે પણ પછવાડેથી પુષ્ટિ મળતાં બીજા રોગને પેદા બીજા રોગો ઉત્પન્ન કરનાર વ્યાધિનું વિચિત્ર રૂપ

કશ્ચિદ્વિ રોગાં રોગસ્ય હેતુર્ભૂત્વા પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૯ ॥
ન પ્રશામ્યતિ ચાપ્યન્યાં હેત્વર્થ કુરુતેપિ ચ ॥
એવં કુચ્છ્રતમા નૃણાં દૃશ્યંતે વ્યાધિસંકરાઃ ॥ ૨૦ ॥

કાઈ રોગ, બીજા રોગનું કારણ થઈને પછી મટી જાય છે; વળી કાઈ રોગ બીજા રોગને પેદા કરી ન મટતાં તેવો જ ચાલુ રહે છે. આ રીતે મનુષ્યોને અતિશય કષ્ટ આપનારાં રોગોનાં મિશ્રણ દેખાય છે.

તસ્માદ્યત્નેન સદ્વૈદ્યરિચ્છદ્ધિઃ સિદ્ધિમુત્તમામ્ ॥

જ્ઞાતવ્યો વશ્યતે યોઽયં જ્વરાદીનાં વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૧ ॥

માંટે ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવાની જે વૈદ્યોની ઇચ્છા હોય, તેમણે તાવ વગેરે સઘળા રોગોનો જે નિશ્ચય (રોગોનું નિદાન) હવે કહેવાય છે તે જાણવો.

इति परिभाषा समामा. परिभाषा समाप्त થઈ.

જ્વરનિદાન^૧ તાવનુ નિદાન

દક્ષાપમાનસંકુદ્ધરુદ્રનિઃશ્વાસસંભવઃ ॥

જ્વરોઽપ્રથા પૃથક્કૃદ્વંદ્વસંઘાતાગન્તુજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

દક્ષ પ્રવ્રતપતિએ અપમાન આપવાથી ક્રોધાયમાન થયેલા શિવના શ્વાસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો જે તાવ, તે આઠ વ્રતનો છે. વાયુ, પિત્ત અને કફથી થયેલા ૩ તાવ. કૃદ્વંદ્વ ૩, સન્નિપાતનો ૧ અને આગંતુક બહારથી આવેલો ૧, એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં આઠ પ્રકારના તાવ કહ્યા છે.

તાવની સંપ્રાપ્તિ

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દોષા હ્યામાશયાશ્રયાઃ ॥

બહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિ જ્વરદાઃ સ્યૂ રસાનુગાઃ ॥ ૨ ॥

મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારથી વિકાર પામેલા, આમાશયનો આશ્રય કરી રહેલા દોષો, જઠરાગ્નિને જઠરમાંથી બહાર કાઢી નાખી તથા પોતે રસ અને લોહીમાં મળી જઈને તાવને પેદા કરે છે. (આ ક્રિયા, શારીરિક તાવની છે પણ આગંતુક તાવની નથી.)

તાવનું લક્ષણ

સ્વેદાવરાંધઃ સંતાપઃ સર્વાંગગ્રહણં તથા ॥

યુગપદ્યત્ર રંગે ચ સ જ્વરો વ્યપદિશ્યતે ॥ ૩ ॥

જે રોગમાં પરસવાનો અટકાવ, દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મનમાં સંતાપ અને શરીરના બધા ભાગોમાં કળતર જેવી વેદના કિંવા દુઃખ એ બધું એક સાથે થાય છે, તેને, તાવ કહે છે.

તાવનું પૂર્વરૂપ

શ્રમોઽરતિર્વિવર્ણત્વં ચૈરસ્યં નયનપ્લવઃ ॥

इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ૪ ॥

जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥

अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ૫ ॥

सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाऽप्यर्थ समीरणात् ॥

पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनंदनम् ॥ ૬ ॥

सर्वलिङ्गसमावापः सर्वदोषप्रकोपजे ॥

रूपैरन्यतराभ्यां तु संस्पृष्टૈર્દ્વજं विदुः ॥ ૭ ॥

મહેનત કર્યા વિના થાક ચઢવો; અણુગમે થવો, શરીરનો કે મોઢાનો રંગ બદલાઈ જવો, મોઢું સ્વાદ વગરનું ઠીકું થવું; આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવવું; ટાઢ, તડકા અને પવન એમના પર વારાફરતી પ્રીતિ અને ક્રોધ (અણુગમે) થવો; બગાસાં આવવાં; શરીરના અવયવો ટૂટવા; આખું શરીર જડ થવું; સ્વાડાં ઉભાં થવાં; અન્ન પર અરુચિ થવી; અંધારામાં પડ્યા જેવું લાગવું; અસંતોષ થવો અને ઘણી ટાઢ ચડી આવવી; એટલાં ચિહ્નો, તાવ આવવાનો હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે થાય છે. હવે જૂદા જૂદા દોષથી ઉપજેલા જૂદા જૂદા તાવનાં

૧ જ્વરનિદાન સંબંધી વિસ્તારથી વિવેચન ભાવપ્રકાશના મધ્યમખંડમાં કરવામાં આવેલ છે. જ્વર=તાવ=Fever. ૩સુ.ઉ.અ.૩૯ શ્લો.૬. ૪,૫,૬,૭,સુ.ઉ.અ.૩૯ શ્લો.૧૧,૧૨,૧૩.

આસ પૂર્વ ચિહ્નો કહું છું. વાતજ્વર આવવાનો હોય તો બગાસાં ઘણાં આવે; પિત્તજ્વર આવવાનો હોય તો બંને આંખોમાં અગ્નિ બળે; કફજ્વર આવવાનો હોય તો અન્નનો અભાવો થાય અને જો બધા દોષ ક્રોધવાથી જ્વર આવવાનો હોય તો સર્વ દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે; એ ત્રણ દોષમાંથી ક્રોધ પણ એ દોષનાં પૂર્વચિહ્નો એક જ વખતે માણુમ પડે તો તેથી જાણવું કે દ્વિદોષજ્વર થવાનો છે.

વાતજ્વરનાં લક્ષણો। વેપથુર્વિષમાં વેગઃ કંઠૌષ્ઠમુખશોષણમ્ ॥
નિદ્રાનાશઃ ક્ષવસ્તંભો ગાત્રાણાં રૌક્ષ્યમેવ ચ ॥ ૮ ॥
શિરાંદ્વદ્રાત્રસ્થવક્રવૈરસ્યં ગાઢવિટકતા ॥
શૂલાધ્માને જૃમ્ભણં ચ ભવંત્યનિલજે જ્વરે ॥ ૯ ॥

વાતજ્વરમાં, શરીરમાં ઘ્રુજ છુટવી; તાવના વેગનું અનિયમિતપણું; ગળું, હોઠ અને મોઢાનું સૂકાઈ જવું; ઊંઘ ન આવવી; છીંકા ન આવવી; અવયવોમાં ક્રોધાપણું લાગવું, મસ્તક, હૃદય અને ગાત્રોમાં વેદના થવી; મોઢું સ્વાદ વગરનું ફીકું થવું. ગાડનું કહણુ થઈ જવું, પેટમાં અથવા શરીરમાં શૂળ નીકળવાં; વાયુથી પેટ ચડી આવી તેમાં ક્રોધાવેો થવો; અને બગાસાં આવવાં; આટલાં લક્ષણો થાય છે.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો। વેગસ્તીક્ષ્ણોઽતિસારશ્ચ નિદ્રાલ્પત્વં તથા વમિઃ ॥
કંઠૌષ્ઠમુખનાસાનાં પાકઃ સ્વેદશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦ ॥
પ્રલાપો વક્રકટુતા મૂર્છાં દાહો મદસ્તૃષા ॥
પીત્તવિષ્મૂત્રનેત્રત્વં પૈત્તિકે ભ્રમ एव च ॥ ૧૧ ॥

પિત્તજ્વરમાં, તાવનું જોર વધારે હોવું, ઝાડા થવા; નિદ્રા થોડી આવવી; ઉલટી થવી; ગળું, હોઠ, મુખ તથા નાકપર ફેલીઓ થઈ તે પાકવી; પરસેવો થવો; ક્રવારો થવો; મોઢાનો સ્વાદ તીખો લાગવો; શરીરમાં બળત્રા થવી, મૂર્છા આવવી, નીશો કર્યો હોય એમ લાગવું, વારંવાર તરસ લાગવી; મળ, મૂત્ર, અને આંખનો રંગ પીળો થવો; અને ફેર ચડવા;—એટલાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે.

કફજ્વરનાં લક્ષણો। સ્તૈમિત્યં સ્તિમિતાં વેગ આલસ્યં મધુરાસ્યતા ॥
શુક્લમૂત્રપુરીષત્વં સ્તમ્ભસ્તૃષિરથાપિ ચ ॥ ૧૨ ॥
ગૌરવં શીતમુત્કેદં રોમહર્ષોઽતિનિદ્રતા ॥
પ્રતિશ્યાયોઽરુચિઃ કાસઃ કફજેઽક્ષ્ણોશ્ચ શુક્લતા ॥ ૧૩ ॥

કફજ્વરમાં, શરીર બીના કપડાથી વીંટાળ્યા જેવું લાગવું; તાવનું જોર ઓછું હોવું, આળસ, મોઢામાં મીઠાશ લાગવી; મત્ત અને મૂત્રનો રંગ ઘોળાશપર થવો; અવયવો અક્રુડ લાગવા; ધરાયાતી પેટે અન્નપર રુચિ ન થવી; શરીર જડ થવું; ટાઢ ચડવી; મોળ આવવી; રૂંવાડાં ઉભાં થવાં; ઘણી ઊંઘ આવવી, સહેજમ, અરુચિ. ઉધરસ તથા આંખો ઘોળી થવી એટલાં લક્ષણો થાય છે.

વાતપિત્તજ્વરનાં
લક્ષણો

તૃષ્ણા મૂર્છા ભ્રમો દાહઃ સ્વપ્નનાશઃ શિરોરુજા ॥
કંઠાસ્યશોષો વમથૂ રોમહર્ષોઽરુચિસ્તમઃ ॥ ૧૪ ॥
પર્વમેદશ્ચ જુંભા ચ વાતપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ॥

વાતપિત્તજ્વરમાં, તરશ, મૂર્છા, ભ્રમ તથા અળગા થાય છે; ઉંઘ ઉડી જાય છે; માથામાં શૂળ નીકળે છે; ગળામાં તથા મોઢામાં શોષ પડે છે; ઉલટી, રોમાંચ તથા અન્ન પર અભાવો થાય છે; એકદમ અંધારામાં પડ્યા જેવું લાગે છે; શરીરના સાંધાઓ જૂદા થઈ જતા હોય એવું થાય છે અને બગાસા આવે છે.

વાતશ્લેષ્મજ્વર

સ્તૈમિત્યં પર્વણાં મેદો નિદ્રાગૌરવમેવ ચ ॥ ૧૫ ॥
શિરોગ્રહઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તનમ્ ॥
સંતાપો મધ્યવેગશ્ચ વાતશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

વાતશ્લેષ્મજ્વરમાં, શરીર ભીનાં કપડાંથી વીંટાળ્યા જેવું લાગે છે; શરીરના સાંધાઓ જૂદા થઈ જતા હોય એવું લાગે છે, ઉંઘ ઘણી આવે છે; અંગ જડ તથા માથું પટકાઈ ગયું હોય એમ લાગે છે; સળેખમ તથા ઉધરસ થઈ આવે છે; પરમેવો થોડા થાય છે; ૬ નથી પાળી થતો; શરીરમાં સંતાપ થાય છે; અને તાવનું જોર મધ્યમ (સાધારણ) રહે છે.

શ્લેષ્મપિત્તજ્વર

લિપ્તતિક્તાસ્યતા તંદ્રા મોહઃ કાસોઽરુચિસ્તૃષ્ણા ॥
મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં શ્લેષ્મપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥

કફપિત્તજ્વરમાં, મોઢું કડવું તથા ચીકણું લાગે છે; ઉંઘ જેવું આંખમાં ઘેન લાગે છે; ઘડીમાં, ટાઢ લાગે છે અને ઘડીમાં ગરમી થાય છે. ઉધરસ થાય છે; અન્ન પર રુચિ રહેતી નથી; અને તરશ લાગે છે;

સન્નિપાતજ્વરનાં
લક્ષણો

ક્ષણે દાહઃ ક્ષણે શીતમસ્થિસન્ધિશિરોરુજા ॥
સાસ્ત્રાવે કલુષે રક્તે નિર્મુગ્ધે ચાપિ લોચને ॥ ૧૮ ॥
સસ્વનો રુજો કર્ણો કંઠઃ શૂકૈરિવાવૃતઃ ॥
તંદ્રા મોહઃ પ્રલાપશ્ચ કાસઃ શ્વાસોઽરુચિર્નમઃ ॥ ૧૯ ॥
પરિદગ્ધા સ્પર્શા જિહ્વા સ્વસ્તાઙ્ગતા પરમ્ ॥
ઘ્રીવનં રક્તપિત્તસ્ય કફેનાંન્મિશ્રિતસ્ય ચ ॥ ૨૦ ॥
શિરસો લોઠનં તૃષ્ણા નિદ્રાનાશો હૃદિ વ્યથા ॥
સ્વેદમૂત્રપુરીષાણાં ચિરાદર્શનમલ્પશઃ ॥ ૨૧ ॥
કૃશત્વં નાતિગાત્રાણાં પ્રતતં કંઠકૂજનમ્ ॥
કોઠાનાં શ્યાવરક્તાનાં મંડલાનાં ચ દર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥
મૂકત્વં સ્રોતસાં પાકો ગુરુત્વમુદરસ્ય ચ ॥
ચિરાત્પાકશ્ચ દોષાણાં સન્નિપાતજ્વરાકૃતિઃ ॥ ૨૩ ॥

૧ સન્નિપાતજ્વર=Eruptive fevers e. g. Typhoid fever. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩. ચ. ચિ. અ. ૩. શ્લો. ૧૯ થી ૧૦૪.
મુ. ૩. અ. ૩૯ શ્લો. ૨૧. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩. ચ. ચિ. અ. ૩. શ્લો. ૧૯ થી ૧૦૪.

જવરનિદાન

સન્નિપાતજ્વરમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. ઘડીમાં શરીરમાં ગરમી અને ઘડીમાં ઠંડી લાગે છે. લાડકાંમાં, સાંધાઓમાં તથા મસ્તકમાં પીડા થાય છે. આંખોમાંથી પાણી નીકળે છે તથા એ મેલી અને ફરડાઈ ગયેલી લાગે છે અને લાલચાળ થઈ જાય છે, કાનમાં અવાજ થાય છે તથા તેમાં પીડા થાય છે. ગળામાં ગવારની ખુજળીની પેઠે એક જાતનો દુઃખાવો થાય છે. આંખમાં ઘેન લાગે છે. મૂર્છા આવે છે. બેશુદ્ધિમાં લવારો કરે છે, ઉંધરસ તથા શ્વાસ થઈ આવે છે; અરુચિ થાય છે; ફેર આવે છે; જીભ, દાઝી ગઈ હોય તેવી કાળી તથા સુકાયલાં પાંદડાં પેઠે લુખ્ખી પડે છે. તેનાપર લાથ લગાડતાં તે, કરકરી લાગે છે; શરીરનાં અંગ અતિશય ઢીલાં પડી જાય છે; કફથી મિશ્રિત લોહીની કે પિત્તની ઉત્તરી થાય છે. માથું હલ્યા કરે છે. તરશ લાગે છે; કાંધ ઉડી જાય છે; છાતીમાં દુખાવો થાય છે; પરસેવો તથા મસ, મૂત્ર ઘણીવારે થોડાં થાય છે; ગાંત્રો બહુ દુખ્યાં નથી લાગતાં, ગળામાં ખરખર અવાજ થયા કરે છે; મધમાખનાં ડાંખ જેવાં કાળાં કે રાતા રંગનાં ગોળા ટીમણાં દેખાય છે; ખોલાતું નથી, પેટ ભારે થાય છે તથા આંતરડાં વગેરે પાડી ઉઠે છે; અને વાતાદિક દોષ ઘણા મોડા પાડે છે.

“હારિદ્રદેહનલ્લનેત્રકરાંઘ્રિતાપનિષ્ઠીવનાદિકસનૈરુપલક્ષિતો યઃ ॥

હારિદ્રજ્વર^૧

હારિદ્રકઃ સ કથિતઃ કિલ સન્નિપાતઃ

સાધ્યો ન ચૈષ મિષજાં જ્વરકાલરૂપઃ ॥ ૨૪ ॥

હારિદ્રક સન્નિપાતમાં, દેહ, નખ, નેત્ર, લાથ અને પગ, એ લગભર લગાડ્યાની પેઠે પીંગાં થઈ જાય છે; તથા તાવ યુક્ત અને ઉંધરસ વગેરે લક્ષણો થાય છે આ રોગ, મોતરૂપ છે. તે, પેદથી મટતો નથી. (આની ગણના, તેર સન્નિપાત ઉપરાંત છે.)

સન્નિપાતનો

સઘલ્લિપંચમમાહાદ્દશાહાદ્દશાદપિ ॥

અવધિ

एकविंशदिनैः शुद्धः सन्निपाती सुजीवति ॥ २५ ॥

સન્નિપાત થયા પછી તરત, કે ત્રણ, પાંચ, સાત દશ, બાર અથવા એકવીશ દિન પસાર થયા પછી શુદ્ધ થઈ સન્નિપાતનો રોગી યચ્છી જાય છે.

બીજા અંધોમાંથી

अम्लक्षिग्धोष्णतीक्ष्णैः कटुमधुरमुरातापसेवाकषायैः

હીધેલાં સન્નિપાત-

कामक्रोधातिरुर्क्षैर्गुस्तरपिषिताहारसौहित्यशीतैः ॥

નાં તેર ભેદનાં

शोकव्यायामचित्ताग्रहणवनितात्यंतसंगप्रसंगैः

નિદાન

प्रायः कुप्यति पुंसां मधुसमयशर्द्वर्षणे सन्निपाताः ॥ १ ॥

ખાટા; ઘી, તેલ વગેરે ચીજણા, ગરમ; તીક્ષ્ણ, તીખા, મધુર તથા દારુ (પીવાનો,) જેવા પદાર્થો ખાવા પીવાથી, તરકો, શોક, કામ, અને ક્રોધથી, અતિ લુખ્યાં, ઘણાં અને જડ ભોજનથી માંસાહારથી, ડંડા પદાર્થનું સેવન કરવાથી; શોક, શ્રમ, ચિંતા, ગ્રહ વગેરેની, અસરથી, ઘણા સ્ત્રીસંગથી, અને વસંત, શરદ તથા વર્ષાઋતુમાં માણસોને ઘણું કરીને સન્નિપાતનો રોગ થાય છે.

૧ હારિદ્રક=yellow fever.

સન્નિપાતોનાં “સંધિગશ્વાંતકશ્ચૈવ રુદાહશ્ચિત્તવિભ્રમઃ ॥

નાભો

શીતાન્નસ્તંદ્રિકઃ પ્રોક્તઃ કણ્ઠકુબ્જશ્ચ કર્ણકઃ ॥ ૨ ॥

વિચ્છ્યાતો ભુમનેત્રશ્ચ રક્તગ્રીવી પ્રલાપકઃ ॥ જિહ્વકશ્ચાપ્યભિન્યાસઃ સન્નિપાતાશ્ચયોદશ ॥ ૩ ॥

સંધિગ, અંતક, રુદાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુમનેત્ર, રક્ત-
ગ્રીવી, પ્રલાપક, જિહ્વક અને અભિન્યાસ, આ પ્રમાણે તેર જાતના સન્નિપાત કલા છે.

સન્નિપાતોનો

“સંધિગે વાસરાઃ સપ્ત ચાંતકે દશ વાસરાઃ ॥

અવધિ

રુદાહે વિંશતિજ્ઞેયા વહ્યૈષ્ઠૌ ચિત્તવિભ્રમે ॥ ૪ ॥

પક્ષમેકં તુ શીતાન્ને તંદ્રિકે પંચવિંશતિઃ ॥ વિજ્ઞેયા વાસરાશ્ચૈવ કણ્ઠકુબ્જે ત્રયોદશ ॥ ૫ ॥

કર્ણકે ચ ત્રયો માસા ભુમનેત્રે દિનાષ્ટકમ્ ॥ રક્તગ્રીવીની દિગ્વસ્ત્રાઃ ચતુર્દશ પ્રલાપક ॥ ૬ ॥

“જિહ્વકે ષોડશાહાનિ કલાભિન્યાસલક્ષણે ॥ પરમાયુરિદં પ્રોક્તં મ્રિયતે તત્તક્ષણાદપિ ॥ ૭ ॥

સંધિગની ૭ દિવસ, અંતકની ૧૦, રુદાહની ૨૦, ચિત્તવિભ્રમની ૨૪, શીતાંગની ૧૫, તંદ્રિકની ૨૫, કંઠકુબ્જકની ૧૩, કર્ણકની ત્રણ મહિના ભુમનેત્રની ૮ દિવસ, રક્તગ્રીવીની ૧૦, પ્રલાપકની ૧૪, જિહ્વકની ૧૬, અને અભિન્યાસની ૧૬ દિવસ, એ પ્રમાણે જુદા જુદા સન્નિપાતોની અવધિ મનાય છે. (એટલે એટલા દિવસની અંદર રોગી અવરથ મરે અથવા સાજો થાય). સન્નિપાત થયા પછી તરત પણ રોગી મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય-એટલે ક્યા ક્યા સન્નિપાત મટે અને

ક્યા ક્યા ન મટે તે-સખંધી વિચાર

“સંધિગસ્તંદ્રિકશ્ચૈવ કર્ણકઃ કંઠકુબ્જકઃ ॥ જિહ્વકશ્ચિત્તવિભ્રંશઃ ષડ્ સાધ્યાઃ સપ્ત મારકાઃ ॥ ૮ ॥

સંધિગ, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જક, જિહ્વક, ચિત્તવિભ્રંશ, એ છ સન્નિપાત સાધ્ય એટલે ઉપાયથી મટે એવા છે; અને બાકીના અસાધ્ય એટલે ઔષધથી પણ ન મટે એવા છે.

સંધિગ

“પૂર્વરૂપકૃતશૂલમંભવં શોષવાતબહુવેદનાન્વિતં ॥

શ્લેષ્મતાપબલહાનિજાગરં સન્નિપાતમિતિ સંધિગં વદન્ત ॥ ૯ ॥

સંધિગ સન્નિપાત ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં રોગીને શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સન્નિપાત થયા પછી ઘણી તરશ લાગે; વાયુની ઘણી વેદના થાય, કફનો વિકાર ઉપજે; ચિત્તને સંતાપ થાય; શરીરમાં ઘણી નબળાઈ જણાય; અને ઉધ આવે નહિ:-આવાં ચિન્હો દ્રષ્ટિએ પડે, તો તેને, સંધિગ સન્નિપાત જાણવો.

અંતક

“દાહં કરોતિ પરિતાપનમાતનોતિ મોહં કરોતિ વિદધાતિ શિરઃપ્રકંપં ॥

હિક્કાં કરોતિ કસનં ચ સમાજુહોતિ જાનીહિ તં વિવુધવર્જિતમંતકાચ્ચમ્ ॥

શરીરમાં દાહ કરે; સંતાપને વધારે, બેશુદ્ધિ લાવે; માથું કંપાવે; હેડપ્રાચો આણે અને ખાંસી ઉત્પન્ન કરે આવાં લક્ષણોવાળા અંતક જાતના સન્નિપાતને વૈદ્યોએ અસાધ્ય ગણ્યા છે.

રુદાહ

“પ્રલાપપરિતાપનપ્રબલમોહમાંયશ્રમઃ

પરિશ્રમણવેદનાવ્યથિતકણ્ઠમન્યાહનુઃ ॥

નિરંતરતૃષ્ણકરઃ શ્વસનકાસહિકાકુલઃ સ કષ્ટતરસાધનો ભવતિ હંતિ રુદાહકઃ ॥ ૧૧ ॥

૧ ત્રયોદશ ચિત્તવિભ્રમે-એટલે ચિત્તભ્રમનો પરમ અવધિ ત્રણ વરસ સુધી છે, એવો પણ પાઠ છે.

જે લવરી કરાવે છે; શરીરને અને મનને પરિતાપ કરે છે; ખેભાન કરે છે; શિથિલતા લાવે છે; મહેનત વગર થાક જણાવે છે; ચક્રી અથવા ફેર ચઢાવે છે: ગળું, ગરદન તથા હડપચીમાં વેઢના ઉત્પન્ન કરે છે; વારે ધડીએ તરશ લગાડે છે, તથા જેમાં શ્વાસ, ઉધરસ તથા હેડકીનું જોર વધારે હોય છે—તે સ્પંદાદુ સન્નિપાતની ચિકિત્સા ધણી મહેનતે થઈ શકે છે અને બહુધા તો તે, રોગીનો જીવ જ લે છે.

ચિત્તવિભ્રમ

“યદિ કથમપિ પુંસાં જાયતે કાયપીડા

ભ્રમમદપરિતાપો મોહવૈકલ્યભાવ: ॥

વિકટનયનહાસો ગીતનૃત્યપ્રલાપોઽભિદધતિ તમસાધ્યં કેપિ ચિત્તભ્રમાખ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે, આખા શરીરમાં દુઃખ થાય છે; માંડ પીડા જેવી કે ધંતરો ખાધા જેવી ભ્રમિત અવસ્થા થાય છે; સંતાપ થાય છે; ખેભાનપાણું તથા ગાંઠાપાણું ઉત્પન્ન થાય છે; આંખો અને હસતું વિકાળ જણાય છે; દરદી ધડીમાં નાચે છે, ધડીમાં ગાય છે, અને લવારો કરે છે; આવા લક્ષણવાળા ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતને કેટલાક અસાધ્ય કહે છે.

શીતાંગ

“હિમસદૃશશરીરો વેપથુશ્વાસદિક્વાશિથિલિતસકલાંગો ચિન્નનાદોઘ્રતાપ: ॥

ક્રમથુદવથુકાસચ્છર્ચતીસાર્યુક્તસ્ત્વરિતમરણંહતુ: શીતાગાત્ર: સુક્ત: ॥ ૧૩ ॥

શીતાંગ સન્નિપાતમાં ખરફના જેવું ઠાંદું; કંપારો શ્વાસ અને હેડકીથી આખું અંગ ઢીલું થઈ જાય છે; અવાજ ખોખરો બને છે; ધણો તાવ આવે છે, શ્રમ વગર થાક ચઢે છે; શરીરમાં ઢાહુ થાય છે; અને ઉધરસ, ઉલટી તથા ઝાડો થાય છે.—આવાં ચિહ્નવાળા સન્નિપાતને શીતાંગ કહે છે, જે ઢીનો પ્રાણ જલદીથી હરી લે છે.

તંદ્રિક

“પ્રભૂતાતંદ્રાર્તિજ્વરકફપિપાસાકુલતરો

ભવેચ્છયામા જિહ્વા પૃથુલકઠિના કંટકવૃતા ॥

અતીમારશ્વાસક્રમથુપરિતાપથુતિરુજો મૃશં કળ્થે જાડયં શયનમનિશં તંદ્રિકગદં ॥ ૧૪ ॥

તંદ્રિક સન્નિપાતમાં તંદ્રાથી, શૂળથી, તાવથી, કફથી અને તરશથી રોગીને ઘણી પીડા સહેવી પડે છે. જીભપર કાંઠા કાંઠા લાગે છે, તથા તે કઠણ થઈ, કાળારા ધારણ કરે છે. અને ઝાડા, શ્વાસ, ગ્લાનિ, થાક, કર્ણશૂળ, કંઠમાં જડત્વ અને રાત દિવસ ઘણી ઉંઘ, એવાં લક્ષણો થાય છે, આ સન્નિપાત અસાધ્ય છે.

કણ્ઠકુપ્પજ

“શિરોર્તિકળ્થગ્રહદાહમોહકમ્પજ્વરા રક્તસમીરણાર્તિ: ॥

હનુગ્રહસ્તાપવિલાપમૂર્છા: સ્યાત્કળ્થકુબ્જ: સ્વલુ કણ્થસાધ્ય: ॥ ૧૫ ॥

કણ્ઠકુપ્પજ સન્નિપાતમાં માથાનો દુઃખાવો; ગળાનું પકડાવું; શરીરમાં આગ ઉઠવી; શુદ્ધિ ન રહેવી; કંપ, જ્વર, ઢોરીના તથા વાયુના રોગો, દાંઢો લીડાઈ જવી; સંતાપ થવો; લવારો કરવો અને મૂર્છાંત થઈ જવું;—આવાં લક્ષણો થાય છે, આ રોગ કઠસાધ્ય છે.

કર્ણક

“પ્રલાપથ્રુતિહાસકળ્થગ્રહાંગવ્યથાશ્વાસકાસપ્રસેકપ્રભાવં ॥

જ્વરોત્તાપકર્ણાન્તિકપ્રનિશોફં લુધા: કર્ણકં કણ્થસાધ્યં વદંતિ ॥ ૧૬ ॥

કર્ણક સન્નિપાતમાં લવારો કરવો; અને બહેરાં થઈ જવું. ગળાનું પકડાવું; આખા શરીરમાં કળતરની પેઠે અતિશય પીડા થવી; શ્વાસ અને ઉધરસનું જોર વધારે હોવું, મોઢામાંથી લાળ

સન્નિપાતમાં કાન-
ના મૂળમાં સોળે

“ સન્નિપાતજ્વરસ્યાંતે કર્ણમૂલે સુદારુણઃ ॥

શોથઃ સંજાયતે તેન કશ્ચિદેવ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

જ્વરસ્ય પૂર્વે જ્વરમધ્યતો વા જ્વરાંતતાં વા શ્રુતિમૂલશોથઃ ॥

ક્રમાદસાધ્યઃ સ્ખલુ કષ્ટ નાધ્યઃ સુખેન સાધ્યો મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટઃ

સન્નિપાત જ્વર મટી ગયા પછી કાનના મૂળ આગળ જે ભયંકર સોળે ચડી આવે છે, તેમાંથી દ્રાઘક જ રોગી સાળે થાય છે. પણ જે તે સોળે તાવની શરુઆતમાં ચડે.

(યુંક) ગળચી; તાવ ચઢી આવવો; સંતાપ થવો; કાનપાસે ગાંઠ અને સોળે થવો—વગરે લક્ષણો થાય છે, આ રોગને, પંડિતોએ, કષ્ટસાધ્ય ગણ્યા છે. (આ રોગમાં કાનના મૂળ આગળ અવશ્ય સોળે થાય છે. જુઓ ટીપમાંનો શ્લોક.)

ભુગ્નેત્ર

“જ્વરવલાપચયઃ સ્મૃતિશૂન્યતાશ્વસનભુગ્નવિલોચનમોહિતઃ ॥

પ્રલપનભ્રમકંપનશોકવાન ત્યજતિ જીવિતમાશુ સ ભુગ્નદક્ ॥ ૧૭ ॥

ભુગ્નેત્ર સન્નિપાતમાં તાવથી અશક્ત થઈ જવું; સ્મૃતિ ન રહેવી; શ્વાસ થવો; દષ્ટિ ડરડાવી બેભાન થવું; લવવું. ભ્રમ થવો, ધુળરી છુટવી; અને સોળ ચડવા—એટલાં લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતવાળો રોગી જલદીથી મરે છે.

રક્તધીવી

“રક્તધીવીજ્વરવમિતૃષામોહશૂલાતિસારા

ત્રિક્કાધ્માનભ્રમણદવધુશ્વાસસંજ્ઞાપ્રણાશા ॥

રચામા રક્તાધિકતરતનુર્મંડલોત્થાનરૂપા રક્તધીવી નિગદિત ઇહ પ્રાણહંતા પ્રસિદ્ધઃ ॥ ૧૮ ॥

રક્તધીવી સન્નિપાતમાં, લોહીનો કોગળો આવવો; તાવ ચઢવો; ઉલટી થવી; તરસ લાગવી મૂર્છા આવવી; શૂળો ફૂટવી; ગાંઠો થવો; હેડકી આવવી; પેટ ચડવું; ફેર આવવા; શરીરમાં બળતરા થવી, શ્વાસ ઉપડવો; ભાન ન રહેવું, શરીર કાળા લાલ રંગનું થવું અને તેના પર ફુંડાળા દેખાવા—આવા લક્ષણો થાય છે અને પ્રાણઘાતક તરિકે પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રલાપક

“કંપપ્રલાપપરિતાપનશીર્ષપીડા પ્રૌઢપ્રભાવપવમાનપરોઽન્યચિત્તઃ ॥

પ્રજ્ઞાપ્રણાશવિકલપચુરપ્રવાદઃ ક્ષિપ્તં પ્રયાતિ પિતૃપાલપદં પ્રલાપી ॥ ૧૯ ॥

પ્રલાપક સન્નિપાતમાં, કંપારો, લવરી, સંતાપ, માથાનો ડુઝાવો, વાયુનું અતિશય જોર દેખાવું, તથા મન ખીજમાં રહેવું, અને બુદ્ધિનાશ થવાથી બેલા જેવો અને ટંગધડા વગરનો ઘણો બકબકાટ; એવાં લક્ષણો થાય છે. એ રોગવાળો જલદીથી મરણ પામે છે.

જીવંહક

“શ્વસનકાસપરિતાપવિહ્વલઃ કઠિનકંટકવૃતાતિજિહ્વકઃ ॥

બધિરમૂકબલહાનિલશ્ણો ભવતિ કષ્ટતરસાધ્યજિહ્વકઃ ॥ ૨૦ ॥

જીવંહક સન્નિપાતમાં, ઉધરસ થવી; હમ ચઢવો; સંતાપથી વિઠળ થવું; જીભ કઠણ થઈ તેના પર કાંટા કાંટા લાગવા; કાને બદ્દેર મારવી; મુંગાપાત્ર આવવું અને શરીર અશક્ત થઈ આવાં લક્ષણો થાય છે આ કષ્ટસાધ્ય છે.

૧ પ્રલાપકંઠપ્રહગાત્રદુઃખં સશ્વાસકામો જ્વરતાપકંપાઃ ॥

કર્ણેઽશ્રુતિર્ઘથિતયા ચ પીડા સ્યાતકર્ણકે કષ્ટતરા ચિકિત્સા ॥ (સન્નિપાત કલિકા).

તો અસાધ્ય, દરમિયાન ચદે તો કષ્ટસાધ્ય અને તાવ ઉતરતી વખતે ચદે તો તે સુખસાધ્ય (એટલે થોડા પ્રયાસથી મટે એવો) જાણવો; એમ વૈદ્યકશાસ્ત્રજ્ઞજ્ઞાનારા મુનિઓનું કહેવું છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સમસી દ્વિગુણા યાવજ્જવમ્યેકાદશી તથા ॥

સાધારણ મર્યાદા **एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ૨૮ ॥**

ત્રિદોષ જ્વર શરૂ થયો હોય તે દિવસથી ૭, ૧૪, ૯; ૧૮, ૧૧ કેવા ૨૨ દિવસ સુધી ત્રિદોષજ્વરની મર્યાદા સમજવી. તે પછી તાવ ઉતરી જાય છે, કે મોત આવે છે. (૭, ૯ અને ૧૧ દિવસ એ મર્યાદા, વાતાધિક પિત્તાધિક અને કફાધિક સન્નિપાતની ક્રમાનુસાર જાણવી.)

સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો **दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥**

સન્નિપાતજ્વરોડસાધ્યઃ કૃચ્છ્રસાધ્યસ્તતોડન્યથા ॥ ૨૯ ॥

પૂરાં લક્ષણોવાળો સન્નિપાતજ્વર મળરૂપ દોષો અંધારી જતાં અને જડરાશિ નષ્ટ થઈ જતાં અસાધ્ય થાય છે; અને આમ ન હોય તો સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય ગણાય છે.

અભિન્યાસ જ્વરનું લક્ષણ **त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोनुगामिनः**

आमोभिवृद्ध्या ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः ॥ ૩૦ ॥

जनयन्ति महाघोरमाभिन्यासं ज्वरं दृढम् ॥

सास्त्रे नेत्रं प्रसुप्तिश्च न चेष्टां कांचिदीहते ॥ ૩૧ ॥

न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समथा रूपदर्शने ॥

न घ्राणरसनास्पर्शशब्दांश्चाप्यवबुद्धयते ॥ ૩૨ ॥

शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णमाहारं नाभिनन्दति ॥

कूजति तुद्यते चैव परिवर्तनमीहते ॥ ૩૩ ॥

अल्पं प्रभाषते किंचिदભિન્યાસઃ સ ઉચ્યતે ॥

प्रत्याख्येयः स भूयिष्ठं कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ૩૪ ॥

ક્રોધેલા અને આમ વધી જવાથી અંદર અંદર ગુંથાઈ ગયલા વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષો છાતીના સ્રોતમાં અને ત્યાંથી બુદ્ધિ મન તથા ઇન્દ્રિયના સ્થાનમાં જઈને મહા અયંકર અને દૃઢ એવા અભિન્યાસ નામે જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

અભિન્યાસ જ્વરવાળા રોગીની આંખમાંથી આંસુ ગળે છે; તે ઉંઘળતીની પેઠે પડ્યો રહે છે; તે ક્રોધ પ્રકારની હાલચાલ કરવાને ઈચ્છતો નથી; તેની દૃષ્ટિ ક્રોધ પ્રકારનું રૂપ જોવાને શક્તિમાન થતી નથી; તથા તે જ પ્રમાણે વાસ લેવાની, રસ પારખવાની, સ્પર્શ પારખવાની કે શબ્દ સાંભળવાની તેની શક્તિઓ નાશ પામી જાય છે; તે વારંવાર માથું આમ તેમ ફેરવ્યા કરે છે; તેને ખાવાનું ગમતું નથી, તે ગળામાંથી ઉલ્કારા કર્યા કરે છે; તેના હાથ, પ વગેરેમાં દુઃખાવો થતો હોય એવું માલુમ પડે છે; તે પાસાં બદલવાની ઇચ્છા

કરે છે, તે થોડુંજ મોડે છે. એ અભિન્યાસ જ્વર બહુધા ના પાડવા જેવો છે, કેમ કે એમાંથી કાષ્ઠક જ બચે છે.

આગંતુક જ્વર

અભિઘાતાભિચારાભ્યામભિષંગાભિશાપતઃ ॥

આગન્તુર્જાયતે દોષૈર્યથાસ્વં તં વિભાવયેત્ ॥ ૩૫ ॥

હથીયાર, માટીનું ઢેંકું, મૂઠી, કે લાડકી વગેરેમાંથી કાઢના વાગવાથી, કિંવા જ્વર-વાળા મનુષ્યોનો કે વિષ વગેરેનો સ્પર્શ થવાથી, અથવા અભિચાર (મારણના મંત્ર પ્રયોગો; યજ્ઞો વગેરે)થી, કે આભિણુ, ગુરુ, વૃદ્ધ મનુષ્ય કે સિદ્ધપુરુષના શાપથી, આગંતુકજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં કયો દોષ કાપેલો છે? તે, તેનાં લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરવું.

વિષજન્ય આગંતુક ક્યાવાસ્યતા વિષકૃતે દાહોઽતીસાર एव च ॥

જ્વર

મત્કારુચિઃ પિપાસા ચ તોદશ્ચ સહ મૂર્છયા ॥ ૩૬ ॥

સ્થાવર કે જંગમ ઝેરના યોગથી જે તાવ આવે છે, તેમાં મુખ કાળું થઈ જાય છે; શરીરમાં બળત્રા થાય છે; ઝાડો થાય છે; અન્નનો અભાવો થાય છે; તરશ લાગે છે; સાંય ખુર્યા જેવી તીવ્ર પીડા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

ઔષધની ગંધથી ઔષધિગંધજે મૂર્છા શિરોરુગ્વમથુઃ ક્ષવઃ ॥

આવતો તાવ

એકાદ કડવા, સખત ઓસડની વાસ લેવાથી, જે તાવ આવે છે, તેમાં મૂર્છા આવે છે; કપાળ દુઃખે છે; ઉલટી થાય છે અને છીંકા આવે છે.

કામજ્વર

કામજે ચિત્તવિભ્રંશસ્તંદ્રાલસ્યમમોજનમ્ ॥ ૩૭ ॥

હૃદયે વેદના चास्य गात्रं च पग्निगुप्यति ॥

કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રી કે પુરુષ ન મળવાથી જે તાવ આવે છે, તેમાં દરદીનું મન ભ્રમ્યા કરે છે. તેની આંખોમાં તંદ્રા (ઘેન) લાગે છે. શરીરમાં સુસ્તી ભરાય છે; ભાગ્ય-પર રુચિ થતી નથી; અંતઃકરણમાં પીડા થાય છે; અને રોગીનું શરીર સુકાઈ જાય છે.

લય, શોક અને મયાત્પ્રલાપઃ શોકાચ્ચ ભવેત્કોપાચ્ચ વેપથુઃ ॥ ૩૮ ॥

ક્રોધથી થતો જ્વર

ધાસ્તીથી કિંવા શોકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં રોગી લવારો થયો કરે છે; અને ક્રોધથી જે તાવ આવે છે, તેમાં રોગીનાં શરીરમાંથી ધૂનરી છૂટે છે.

અભિચાર અને

અભિચારાભિઘાતાભ્યાં મોહસ્તૃષ્ણા ચ જાયતે ॥

અભિઘાતથી આ-

અભિચાર અને અભિઘાતથી જે તાવ આવે છે, તેમાં, રોગી

વતો જ્વર

બેભાન થાય છે અને તેને તરશ ધણી લાગે છે.

ભૂતાભિષંગજન્ય

જ્વર

ભૂતાભિષંગાદુદ્વેગો હાસ્યરાંદનકપનમ્ ॥ ૩૯ ॥

ભૂતના વિકારથી જે તાવ આવ્યો હોય, તો તેમાં, ઉદ્વેગ સાથે હસવાનાં, રેવાનાં અને શરીર ધ્રુજવાનાં લક્ષણો થાય છે.

૧ ઔષધિ ગંધજ્વર=Hay fever.

૨ અભિઘાતજન્યજ્વર=Traumatic fever.

૩૫ સુ.ઉ.અ.૩૯ જ્ઞો.૩૨. ૩૬, ૩૭.સુ.ઉ.અ.૩૯ જ્ઞો.૩૩, ૩૪, ૩૫.૩૮ (નીચલું ૫૬)સુ.ઉ.અ.૩૯ જ્ઞો.૩૬ ૩૯ સુ. ઉ. અ. ૩૯ જ્ઞો.૩૭, ૩૮.

ના નિયમિત કામ, શોક અને ભયથી વાયુ ક્રોધ પામે છે. ક્રોધથી, પિત્ત, સ્વપ્ન દ્વારા છે અને ભૂતાદિકની અસરથી, પિત્ત, વાયુ અને કફ, એ ત્રણે દોષો વિકાર પામે છે તથા તેમાં જે ભૂતનો શ્રદ્ધ થયો હોય તે ભૂતનાં લક્ષણો જેવાં લક્ષણો પણ દેખાય છે.

તાવમાંથી જટા થયેલા માણસના શરીરમાં રહેલો થોડા હોપ અદિત આહાર વિહારથી દ્રાવ પામીને રસ, લોહી વગેરે ધાતુમાંથી દ્રાવ/પણુ ધાતુ જોડેમળી, વિપમન્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. દ્રાવ વખત પહેલેથી જ વિપમન્વર લાગુ પડે છે.

संततव्यवर्तनां
लक्षणां
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
संतत्या यो विसर्गी स्यात्संततः स निगद्यते ॥ ४४ ॥

१ विषमज्वर=Malarial Fever. २ संततज्वर-Remittent Fever. अणुउत्तरता १.
४० च.चि.अ.३ श्लो.१११. ४१,४२,सु.उ.अ.३९ श्लो.२८.४३, सु.उ.अ.३९ श्लो.२८. ४४
सु.उ.अ.३९ श्लो.२९,

સાત, દસ કે બાર દિવસ સુધી જે તાવ એક સરખો આવે છે અને ઉતરતો નથી (અને ઉપર કહી તે મુદત પુરી થયા પછી જે ઉતરી જાય છે, અને ઉતરતો નથી (અને ઉપર કહી તે મુદત પુરી થયા પછી જે ઉતરી જાય છે, કે રોગીનો પ્રાણ લે છે,) તે, સંતતજ્વર કહેવાય છે.

અહોરાત્રે સતતકો દ્વૌ કાલાવનુવર્તતે ॥

સતતાદિક જ્વરનાં અન્યેયુષ્કસ્ત્વહોરાત્ર એકકાલં પ્રવર્તતે ॥ ૪૫ ॥

લક્ષણ^૧

તૃતીયકસ્તૃતીયેઽહિ ચતુર્થેઽહિ ચતુર્થકઃ ॥

કેચિદ્ભૂતાભિષંગોત્થં વદંતિ વિષમજ્વરમ્ ॥ ૪૬ ॥

સતતજ્વર દિવસ અને રાત મળીને આખા દિવસમાં બે વખત આવે છે. અન્યેયુષ્ક-જ્વર એક જ વખત આવે છે. તૃતીયકજ્વર, જે દિવસે આવે છે, તેના ત્રીજા દિવસે, તે, હરી જણાય છે અને ચતુર્થક, એથે દિવસે પાછો આવે છે. એટલે (વચમાં બે દિવસ હતા મૂકીને જે તાવ આવે છે, તેને ચતુર્થક તાવ કહે છે.) કેટલાક વિદ્વાનો આ વિષમ-જ્વરને, ભૂતની અસરથી ઉત્પન્ન થતો જણાવે છે.

તૃતીયક તથા ચતુ-

ર્થકજ્વરની ઉત્પ-

ત્તિનું કારણ

અધિશેતે યથાભૂમં બીજં કાલે પ્રરોહતિ ॥

અધિશેતે તથા ધાતૂન્ દોષઃ કાલે પ્રકુપ્યતિ ॥ ૪૭ ॥

સ વૃદ્ધિં બલકાલં ચ પ્રાપ્ય દોષસ્તૃતીયકં ॥

ચતુર્થકં ચ કુરુતે પ્રત્યનીકબલક્ષયાત્ ॥ ૪૮ ॥

જેમ પૃથ્વીમાં બીજ પડેલાં હોય છે, તે તત્કાળ ઉગી નીકળતાં નથી પણ સમય આવ્યે ઉગી નીકળે છે; તે જ પ્રમાણે દોષ ધાતુઓમાં સુષ્પ રહે છે અને તે સમય આવ્યે તપે છે. તે (તાવનો) દોષ, વૃદ્ધિ, બળ અને સમયને પામીને, પોતાની વૃદ્ધિને અટકાવનાર બળનો ક્ષય થવાથી તૃતીયક અને ચાતુર્થિક નામના જ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃતીયક તથા ચાતુ-

ર્થકજ્વરનાં બીજાં

લક્ષણો

કફપિત્તાત્રિકગ્રાહી પૃષ્ઠાદ્વાતકકાત્મકઃ ॥

વાતપિત્તાચ્છિરોગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્યાત્તૃતીયકઃ ॥ ૪૯ ॥

ચતુર્થકો દર્શયતિ પ્રભાવં દ્વિવિધં જ્વરઃ ॥

જંઘાભ્યાં શ્લેષ્મિકઃ પૂર્વે શિરસ્તોઽનિલસંભવઃ ॥ ૫૦ ॥

તૃતીયકજ્વર, કફ પિત્તના જોરથી જો આવે તો બરડાની કરોડનો નીચલો સાંધો ત્રેક નામે કહેવાય છે, તેમાં પીડા કરે છે. વાત કફના જોરથી જો આવે તો બરડામાં ફેદના કરે છે. અને વાતપિત્તના જોરથી જો આવે, તો મસ્તકમાં પીડા કરે છે. આ પ્રમાણે તૃતીયકજ્વર, ત્રણ જાતનો થાય છે.

૧ સતતજ્વર—Double Quotidian fever હમેશ બે વખત આવતો ટાઢીથો તાવ. અન્યેયુષ્ક—Quotidian fever. હમેશ એક વખત આવતો તાવ તૃતીયક—Tertian fever. એકઆંતરીયો તાવ. ચતુર્થક—Quartan fever. તરીયો તાવ ૪૫, ૪૬ મુ. ૩. અ. ૩૯ શ્લો. ૩૦, ૨૮. ૪૭, ૪૮. ચ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૬૪, ૬૫. ૪૯. ચ. ચિ. અ. ૩. શ્લો ૬૭ ચ. ચિ. અ. ૩. શ્લો. ૬૮.

આતુર્થિકજ્વર એ જાતનો પ્રભાવ દેખાડે છે. જે તેમાં કફનો વિકાર વધારે હોય છે, તે ગંધમાંથી શરુ થઈ, આખા શરીરમાં પ્રસરે છે અને જે વાતવિકાર તેમાં વિશેષ હોય છે, તે માથાના દુઃખાવાથી શરુ થઈ પછી આખા શરીરમાં ભરાય છે.

વિષમજ્વરનો એક વિષમજ્વર एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ॥

નવો ભેદ સ મધ્યે જ્વરયત્યહી આદાવન્તે વિમુંચતિ ॥ ૫૧ ॥

આતુર્થિકજ્વરથી ઉદયો એ નામનો એક વિષમજ્વર છે. તેમાં વચસા એ દિવસોમાં તાવ આવે છે અને પહેલે દિવસે તથા ચોથે દિવસે તાવ ઉતરી જાય છે.

વાતખલાસક જ્વર નિત્યં મંદજ્વરો રૂક્ષઃ શૂનઃ કૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥

સ્તબ્ધાંગઃ શ્લેષ્મભૂયિષ્ઠો નરો વાતબલાસકો ॥ ૫૨ ॥

વાતખલાસક જ્વર જે માણસને આવે છે, તે માણસને નિત્ય ઝીણો તાવ આવ્યા કરે છે. તેનું શરીર કાંપુ પડી જાય છે અને તેનાં અંગ જડ થઈ જાય છે; એ રોગીના શરીરમાં કફનું જેર વધારે હોય છે. જે તેને સોળાં ચઢે છે, તે એ રોગી મુશ્કેલીથી સારો થઈ શકે છે. આ જ્વર વાયુ અને કફમાંથી થાય છે, માટે તેને વાતખલાસકજ્વર એવું નામ આપ્યું છે.

પ્રલેપક જ્વર પ્રલિપન્નિવ ગાત્રાણિ ઘર્મેન ગૌરવેણ ચ ॥

મંદજ્વરવિલેપી ચ સશીતઃ સ્યાત્પલેપકઃ ॥ ૫૩ ॥

પ્રલેપક તાવમાં ગાત્રા પરમેવાથી અને જડતાથી હમેશાં ચીકણાં રહે છે; તાવ થોડો રહે છે અને ટાલ ચઢે છે.

વિષમજ્વરના

બીજા ભેદો

વિદગ્ધેઽન્નરસે દેહે શ્લેષ્મપિત્તે વ્યવસ્થિતે ॥

તેનાર્દ્ધે શીતલં દેહે ચાર્ધમુષ્ણં પ્રજાયતે ॥ ૫૪ ॥

કાયે દુષ્ટં યદા પિત્ત શ્લેષ્મા ચાંતે વ્યવસ્થિતઃ ॥

તેનોષ્ણત્વં શરીરસ્ય શીતત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥ ૫૫ ॥

કાયે શ્લેષ્મા યદા દુષ્ટઃ પિત્તં ચાંતે વ્યવસ્થિતમ્ ॥

શીતત્વં તેન ગાત્રાણામુષ્ણત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥ ૫૬ ॥

ત્વક્સ્થૌ શ્લેષ્માનિલૌ શીતમાદૌ જનયતો જ્વરે ॥

તયોઃ પ્રશાંતયોઃ પિત્તમંતે દાહં કરોતિ ચ ॥ ૫૭ ॥

કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્સ્થં દાહમતીવ ચ ॥

તસ્મિન્ પ્રશાંતે ત્વિતરૌ કુરુતઃ શીતમંતતઃ ॥ ૫૮ ॥

ઘ્રાવેતૌ દાહશીતાદિજ્વરૌ સંસર્ગજૌ સ્મૃતૌ ॥

દાહપૂર્વસ્તયોર્મધ્યે કૃચ્છ્રસાધ્યતમશ્ચ સઃ ॥ ૫૯ ॥

જ્યારે આહારનો રસ, કફ અને પિત્ત દેહમાં બગડેલી સ્થિતિમાં રહે છે ત્યારે અર્ધું અંગ કફથી ઠંડું અને છે અને અર્ધું પિત્તથી બળું થાય છે.

જ્યારે કોઠામાં અગરેલું પિત્ત રહ્યું હોય અને હાથ પગમાં અગરેલો કફ રહ્યો હોય ત્યારે પેટ વગેરે શરીરનો મધ્ય ભાગ ગરમ લાગે છે અને હાથ પગ ઠંડા લાગે છે.

જ્યારે કોઠામાં અગરેલો કફ રહે છે, અને હાથપગમાં અગરેલું પિત્ત રહે છે ત્યારે શરીરનો વચ્ચેનો ભાગ ઠંડા લાગે છે; અને હાથ પગ ગરમ લાગે છે.

ત્વચામાં રહેલા કફ અને વાયુ, તાવની શરુઆતમાં ટાઢ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેમની ગતિ, શાંત થયા પછી અંતે પિત્ત, અળત્રા કરે છે.

તેવી જ રીતે ત્વચામાં રહેલું પિત્ત, શરુઆતમાં અત્યંત અળત્રા કરે છે અને તેની ગતિ શાંત થયા પછી, છેવટે વાયુ અને કફ, ટાઢ લાવે છે. આ રીતે દાહપૂર્વક અને શીત-પૂર્વક એમ બે પ્રકારના જ્વર, સંસર્ગ (એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફ ના સંબંધ)થી થાય છે. એમાંથી દાહપૂર્વક જ્વર અત્યંત મુશ્કેલીથી મટે એવો છે.

સસ્ર ધાતુમાં
દેહાયલા તાવેનાં
લક્ષણાં

ગુરુતા હૃદયોત્ક્રેશઃ સદનં છર્ધરોચકૌ ॥

રસસ્થે તુ જ્વરે લિઙ્ગં દૈન્યં ચાસ્યોપજાયતે ॥ ૬૦ ॥

રક્તનિષ્ઠીવનં દાહો માંહશ્છર્દનવિભ્રમૌ ॥

પ્રલાપઃ પિડકા તૃષ્ણા રક્તપ્રાપ્તે જ્વરે નૃણામ્ ॥ ૬૧ ॥

પિડિકોદ્વેષ્ટનં તૃષ્ણા સૃષ્ટમૂત્રપુરીષતા ॥

ઝૂપાંતર્દાહવિક્ષેપૌ ગ્લાનિઃ સ્યાન્માંસગે જ્વરે ॥ ૬૨ ॥

મૃશં સ્વેદસ્તૃષા મૂર્છા પ્રલાપશ્ચર્દિરેવ ચ ॥

દૌર્ગધ્યારોચકૌ ગ્લાનિર્મેદઃસ્થે ચાસહિષ્ણુતા ॥ ૬૩ ॥

મેદોઽસ્થાં કૂજનં શ્વાસો વિરેકશ્ચર્દિરેવ ચ ॥

વિક્ષેપણં ચ ગાત્રાણામેતદસ્થિગતે જ્વરે ॥ ૬૪ ॥

તમઃપ્રવેશનં હિક્કા કાસઃ શૈત્યં વમિસ્તથા ॥

અંતર્દાહો મહાશ્વાસો મર્મચ્છેદશ્ચ મજ્જગે ॥ ૬૫ ॥

મરણં પ્રાપ્નુયાત્તત્ર શુક્રસ્થાનગતે જ્વરે ॥

શેફસઃ સ્તબ્ધતા મોક્ષઃ શુક્રસ્ય ચ વિશેષતઃ ॥ ૬૬ ॥

રસધાતુમાં રહેલા તાવમાં શરીરમાં ભારેપાણું લાગે છે; મોળ આવે છે, ગ્લાનિ જળાય છે; ઉલટી થાય છે, અન્નપર અભાવો થાય છે અને મનમાં થાક જળાય છે.

લોહીમાં આવેલા તાવમાં લોહીના અડખા પડે છે; અળત્રા થાય છે; બેભાન થવાય છે; ઉલટી આવે છે; ફેર આવે છે; લવારો થાય છે; શરીરપર ગાંઠો અથવા ફેાલીઓ થઈ આવે છે અને તરશ લાગે છે.

માંસમાં આવેલા તાવમાં ઘુંટણની નીચે પિંડીમાંના માંસના લોચામાં ગાંઠલા ચઢે છે; તરશ લાગે છે, ઝાંઝો, પેશાબ છૂટી જાય છે; છાતીમાં અળત્રા થાય છે; હાથ પગ હલ્યા કરે છે અને સુસ્તી લાગે છે.

મેદમાં આવેલા તાવમાં રોગીને ઘણો પરસેવો છૂટે છે; તેને તરશ લાગે છે; તે ખેભાન થાય છે; લવરી કરે છે; તેને ઉલટી થાય છે; તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધી ફેલાય છે; તેને અન્ન પર અરુચિ થાય છે; ઝાનિ થાય છે અને વેદનાની સહનશક્તિ નથી રહેતી.

હાડકામાં આવેલા તાવમાં હાડકાં જાણે ભાંગી જતાં હોય એવું લાગે છે, તથા તેમ અવાજ થાય છે; શ્વાસ ચઢે છે; ઝાટો થાય છે; ઉલટી થાય છે; અને દરદી હાથ પગ દલાવ્યા કરે છે.

મજ્જામાં આવેલા તાવમાં અંગારામાં પડ્યો હોય એવું લાગે છે; હેડકાં આવે છે; ઉધરસ થાય છે; ટાટ ચઢે છે; ઉલટી થાય છે; છાતીમાં દાહ થાય છે; મહાશ્વાસ ચાલવા માંડે છે અને મર્મ હૃદય જાણે કપાતું હોય એમ લાગે છે.

તાવ જ્યારે વીર્યના સ્થાનમાં જાય છે ત્યારે રોગી મરણ પામે છે. આ તાવમાં પુરુષની ગુહોદ્રિય અક્કડ રહે છે અને તેમાંથી વીર્ય નીકળ્યા કરે છે.

પ્રાકૃત અને વૈકૃત વર્ષાશરદ્વસંતેષુ વાતાદ્યૈઃ પ્રાકૃતઃ ક્રમાત્ ।

જવર

વૈકૃતોઽન્યઃ સ દુઃસાધ્યઃ પ્રાકૃતશ્ચાનિલોદ્ભવઃ ॥ ૬૭ ॥

વર્ષાઋતુ, શરદ્ઋતુ અને વસંતઋતુમાં ક્રમાનુસાર વાયુ, પિત્ત અને કફથી જે તાવ આવે છે; તે, પ્રાકૃતજવર, અને આ સિવાયના જે બીજા જવરો, તે, વૈકૃતજવર કહેવાય છે. જેમ કે વર્ષાઋતુમાં પૈત્તિક, શરદ્ઋતુમાં શ્લેષ્મિક અને વસંતમાં વાતિકજવર. આ વૈકૃતજવરો અત્યુ મુશ્કેલીથી મટ એવા છે. તેમ જ વાયુથી થયેલો પ્રાકૃતજવર પણ દુઃસાધ્ય છે.

પ્રાકૃતજવરોની પરીક્ષા માટે તેમને ઉત્પત્તિક્રમ

વર્ષાસુ મારુતો દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતો જ્વરમ્ ॥

કુર્યાચ્ચ પિત્તં શરદિ તસ્ય ચાનુબલઃ કફઃ ॥ ૬૮ ॥

તત્પ્રકૃત્યા વિસર્ગાચ્ચ તત્ર નાનશનાદ્ભયમ્ ॥

કફો વસન્તે તમપિ વાતપિત્તં ભવેદનુ ॥ ૬૯ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં શરીરમાં એકડો થયેલો વાયુ, વર્ષાઋતુમાં જે દ્રાપે છે, તો તે, કફ પિત્તયુક્ત થઈ, તાવ પેદા કરે છે. તેમ જ વર્ષાઋતુમાં સંચિત થયેલું પિત્ત, શરદ્ઋતુમાં વિકાર પામી, જે તાવ લાવે છે, તેમાં કફ સહાયક હોય છે. તેવા તાવોમાં કફ પિત્તના લંઘન સાધન કરી શકે એવા સ્વભાવને લીધે અને એ વખતે વિસર્ગ કાળ (શરીરમાં બળ વધવાનો કાળ) હોવાથી જે રોગી ખોરાક છોડી દે, તો તેનાથી કંઈ પણ ધાસ્તી રાખવાનું કારણ નથી. તેવી જ રીતે હેમન્તઋતુમાં જાગેલો કફ, વસંતઋતુમાં તાવ લાવે છે અને તેને, વાયુ અને પિત્ત સહાય કરે છે.

કાલે યથાસ્વં સર્વેષાં પ્રવૃત્તિર્વૃદ્ધિરેવ વા ॥

નિદાનોક્તાનુપશયો વિપરીતોપશાયિતા ॥ ૭૦ ॥

પાત વગેરે દોષોના, ઉપર કહેલા, પ્રક્રોધ સમયે, તે તે દોષથી ઉત્પન્ન થતા તાવની ઉત્પત્તિ થાય છે કે વૃદ્ધિ થાય છે. અને તે તે સમયે, તે તે દોષજન્ય જ્વરના કારણરૂપે (શાસ્ત્રમાં) કહેલા આહાર વિહાર માફક નથી આવતા અને એથી વિરુદ્ધગુણવાળા આહાર વિહાર માફક આવે છે.

અન્તર્વેગ અને બ-
હિર્વેગનાં લક્ષણો

અંતર્દાહોઽધિકા તૃષ્ણા પ્રલાપઃ શ્વસનં ભ્રમઃ ॥
સંધ્યસ્થિશૂલમસ્વેદો દોષવર્ષોવિનિગ્રહઃ ॥ ૭૧ ॥
અંતર્વેગસ્ય લિઙ્ગાનિ જ્વરસ્યેતાનિ લક્ષ્યેત્ ॥
સંતાપોઽભ્યધિકો બાહ્યસ્તૃષ્ણાદીનાં ચ માર્દવમ્ ॥ ૭૨ ॥
બહિર્વેગસ્ય લિઙ્ગાનિ સુખસાધ્યત્વમુચ્યતે ॥

અંતરમાં દાહ, ઘણી તરશ, લવારો, શ્વાસ, ચક્રી, સાંધા અને હાડકામાં શૂળ, પદ-
સેવો ન આવવો અને ઝાડાનો તથા પવનનો ખુલાસો ન થવો. આ લક્ષણો અંતર્વેગજ્વરનાં
છે. એથી ઉલટું બહારનો ઘણો સંતાપ, અને તરશ વગેરેનું ઓછાપાનું એ બહિર્વેગજ્વરનાં
લક્ષણો છે. આ જ્વર સુખ સાધ્ય અને અંતર્વેગીજ્વર કષ્ટસાધ્ય છે.

આમ, પર્યમાન
અને પકવ જ્વરનાં
લક્ષણો

લાલાપ્રસેકો હૃલાસહૃદયાશુદ્ધચરોચકાઃ ॥ ૭૩ ॥
તંદ્રાલસ્યાવિપાકાસ્યવૈરસ્યં ગુરુગાત્રતા ॥
શુભ્રાશો बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ॥ ૭૪ ॥
આમજ્વરસ્ય લિંગાનિ ન દદ્યાત્તત્ર મેષજમ્ ॥
મેષજં હ્યામદોષસ્ય મૂયો જ્વલયતિ જ્વરમ્ ॥ ૭૫ ॥
જ્વરવેગોઽધિકસ્તૃષ્ણા પ્રલાપઃ શ્વસનં ભ્રમઃ ॥
મલપ્રવૃત્તિરુત્કલેશઃ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૭૬ ॥
ક્ષુત્ક્ષામતા લઘુત્વં ચ ગાત્રાણાં જ્વરમાર્દવમ્ ॥
દોષપ્રવૃત્તિરઘ્નાહો નિરામજ્વરલક્ષણમ્ ॥ ૭૭ ॥

આમ જ્વરમાં, લાળ ગળે છે; મોળ આવે છે; છાતીમાં જડતા જણાય છે; અન્નપર-
અભાવો થાય છે; આંખમાં ઘેન ભરાય કે; આળસ આવે છે; અન્ન ન પચતાં અજીર્ણ થાય
છે; મોઢું ખેરવાદ લાગે છે; શરીર ભારે લાગે છે; ભૂખ મરી જાય છે; પેશાબ ઘણો થયા
કરે છે; શરીર જકડી લીધા જેવું જણાય છે અને શરીરમાં ઘણો તાવ રહે છે. આ લક્ષણો-
વાળા જ્વરમાં ઔષધોપચાર કરવા નહિ. જે તેના પર ઓપડ આપવામાં આવે, તો તાવનું
ભેર વધે છે.

પાકવા માંડેલા તાવમાં તાવોનો વેગ વધે છે; તરશ ઘણી લાગે છે; દરદી લવરી કરે છે;
શ્વાસ ચાલે છે; ઝાડો આવે છે; અને ઉબકા આવે છે. અને ભૂખ લાગે, શરીર સ્વકામને

૧ આ બાબતનો વિશેષ ખુલાસો ભાવપ્રકાશ ભાષાંતરના મધ્યમખંડમાં આપવામાં આવેલ છે.
૭૧, ૭૨ ચ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૩૬, ૩૭. ૭૬ વા. નિ. અ. ૨ શ્લો. ૫૫. ૭૭ ચ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૧૩૧.

હલકું થાય, તાવ હલકો પડે, જાડાવાટે પવન વગેરે દોષની છૂટ થાય અથવા તાવ આવ્યાને આઠ દિવસ થાય એલક્ષણો નિરામજ્વરનાં એટલે પાકા થયેલા અથવા ઉતરતા તાવનાં સમજવાં

છર્જજ્વરનાં ત્રિસપ્તાહે વ્યતીતે તુ જ્વરો યસ્તનુતાં ગતઃ ॥

લક્ષણો પ્તોહાગ્નિસાદં કુરુતે સ જીર્ણજ્વર ઉચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

એકવીસ દિવસ વીસા પછી જે જ્વર, શરીરમાં મંદ થઈ, ઘર કરી રહે છે, અને જેનાથી તક્ષીનો (બરોલ) રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને જટરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે, તેને છર્જજ્વર કહે છે.

સાધ્યજ્વર બલવત્સ્વલ્પદોષેષુ જ્વરઃ સાધ્યોઽનુપદ્રવઃ ॥ ૭૯ ॥

બળવાન અને અલ્પ દોષવાળા, માણસને આવેલો અને થોડા ઉપદ્રવો વાળો તાવ સાધ્ય ગણાય છે.

અસાધ્યજ્વર હેતુભિર્બહુભિર્જાતો બલિભિર્બહુલક્ષણઃ ॥

જ્વરઃ પ્રાણાંતકૃચ્રશ્ચ શીઘ્રમિંદ્રિયનાશનઃ ॥ ૮૦ ॥

જ્વરઃ ક્ષીણસ્ય શૂનસ્ય ગંભીરો દૈર્ઘરાત્રિકઃ ॥

અસાધ્યો બલવાન્ યશ્ચ કેશસીમન્તકૃજ્જ્વરઃ ॥ ૮૧ ॥

ગંભીરસ્તુ જ્વરો જ્ઞયો હ્યંતર્દાહેન તૃષ્ણયા ॥

આનદ્ભત્વેન ચાત્યર્થ શ્વાસકાસોદ્ગમેન ચ ॥ ૮૨ ॥

આરંભાદ્વિષમો યશ્ચ યશ્ચ વા દૈર્ઘરાત્રિકઃ ॥

ક્ષીણસ્ય ચાતિરુક્ષસ્ય ગંભીરો હંતિ માનવમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિસંજ્ઞસ્તામ્યતે યસ્તુ શેતે નિપતિતોઽપિ વા ॥

શીતાર્દિતોઽતરુણશ્ચ જ્વરેણ મ્રિયતે નરઃ ॥ ૮૪ ॥

યો હૃષ્ટગેમા રક્તાક્ષો હૃદિ સંઘાતશૂલવાન્ ॥

વક્ત્રેણ ચૈવોચ્છ્રસિતિ તં જ્વરો હંતિ માનવમ્ ॥ ૮૫ ॥

હિક્કાશ્વાસતૃષાયુક્તં મૂઢં વિભ્રાંતલોચનમ્ ॥

સંતતોચ્છ્રાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥ ૮૬ ॥

હતપ્રમેંદ્રિયં ક્ષામમરોચકનિપીડિતમ્ ॥

ગંભીરતીક્ષ્ણવેગાર્તે જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ॥ ૮૭ ॥

ધણાં બળવાળાં કારણોથી જે તાવ આવે છે, અને જેમાં લક્ષણો ઘણાં હોય છે, તથા જે તાવ આવતાં, તરત જ કર્ણ, ચક્ષુ આદિ એકાદ ઇન્દ્રિય નષ્ટ થાય છે, એટલેજે અંધાપો વગેરે કાવે છે; તે જ્વર પ્રાણનાશક થાય છે.

શરીરે સુકાઘને હાડપિંજર થયેલા અથવા સોજા ચઢેલા માણસનો તાવ અસાધ્ય છે. જે જ્વર, ગંભીર એટલે અંતર્વેગી, અથવા જેમાં વાતાદિ દોષનો નિશ્ચય ન થઈ શકે એવો અને કાંબા વખતનો હોય તે અસાધ્ય છે. તેમ જ જે તાવ બળવાન હોય અને જેનાથી

માથાના વાળમાં અકસ્માત સેંથા પડી જાય તેને પણ, અસાધ્ય ગણવે. હૃદયમાં દાહ, તરશ, અતિશય કબજીયત, દમ. ઉધરસ વગેરે લક્ષણોથી ગંભીરજ્વર સમજવે.

જે જ્વર મૃગથી જ અનિયમિત ક્રિયા વિષમ હોય; જે લાંબી મુદતનો હોય; તથા સુકાયલા અને તવાયલા માણસને જે ગંભીરજ્વર, થયો હોય તે તે તાવ દરદીને મારી નાખે છે. વળી જે તાવથી રોગી બેભાન થઈ જઈ ફફડ્યા કરે, અથવા બીજાનામાં ગમે તે સ્થિતિમાં પડ્યો હોય તેમનો તેમ સ્પર્શ રહે અને જે તાવમાં શરીર અંદરથી ગરમ હોય તથા બહારથી ટાટું હોય તે તાવમાં પણ માણસ મરણ પામે છે.

જે રોગીનાં રુઆડાં ઉભાં હોય; જેની આંખો રાતી હોય; જેને હૃદયમાં કશાની ગાંઠ આડી હોય એવી પીડા થાય અને જે ફક્ત મુખથી શ્વાસોશ્વાસ લઈ શકતો હોય; તે રોગીને તાવ મારી નાખે છે.

જેને તાવમાં હેડકી, શ્વાસ તથા તરશ લાગુ થયાં હોય; જે, બેશુદ્ધ થઈ જતો હોય; જેના ડોળા અહિં તહિં ફરતા હોય; જે નિરંતર શ્વાસથી પીડા પામતો હોય અને અને જેનું શરીર સ્વકાર્ષ ગયું હોય; તે રોગી પણ મરણ પામે છે.

તાવથી જે દર્દીની ઈંદ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય; જેના શરીર પરની કાંતિ ફરી ગઈ હોય; જે હાડકાંનો માળો થઈ ગયો હોય જેનાથી ખવાતું ન હોય અને જે ગંભીર તથા તીવ્રજ્વર એવા તાવના વેગથી પીડિત હોય;—તે રોગીને આરામ કરવાની આશા સુજ વૈદ્યે રાખવી નહિ.

તાવ ઉતરવાનો

હોય તે વખતની

સ્થિતિ

દાહઃ સ્વેદો ભ્રમસ્તૂષ્ણા કંપો વિદ્ભિદસંજ્ઞિતા ॥

કૂજનં ચાતિવૈગંધ્યમાકૃતિર્જ્વરમોક્ષણે ॥ ૮૮ ॥

તાવ ઉતરવાનો હોય ત્યારે, બળત્રા, પરસેવો, ભ્રમણા, તરશ, મુગ્ધતા, પાતળો ઝાંડો, બેશુદ્ધિ, અસ્પષ્ટ ગળુગળાટ અને શરીરમાં અત્યંત દુર્ગંધી, વગેરે લક્ષણો રોગીને થાય છે.

તાવ ઉતર્યાનાં

લક્ષણો

સ્વેદો લઘુત્વં શિરસઃ કંઠઃ પાકો મુક્લસ્ય ચ ॥

ક્ષવથુશ્ચાન્નકાંક્ષા ચ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૮૯ ॥

જ્યારે પસીનો આવે; શરીર હલકું અને; માથામાં ખંજવાળ આવે; મોઢા ઉપર પાક—ફાડલીઓ થાય (જેને બરો મૃત્યો કહે છે), છીંકા આવે અને અન્નની ઇચ્છા થાય; ત્યારે રોગી તાવથી મુક્ત થયો, એમ જાણવું.

જ્વર રહિત પુરુષ-

નું લક્ષણ

વિગતક્લમસંતાપમત્યર્થવિમલેન્દ્રિયમ્ ॥

યુક્તં પ્રકૃતિસત્ત્વૈશ્ચ વિદ્યાત્પુરુષમજ્વરમ્ ॥ ૯૦ ॥

જે પુરુષનાં થાક અને સંતાપ નાશ પામી ગયાં હોય જેની ઈંદ્રિયો અનિશય નિર્મળ થઈ હોય તથા જેને પોતાની પૂર્વની પ્રકૃતિ અને પૂર્વનું બળ પ્રાપ્ત થયાં હોય, તેને જ્વર રહિત પુરુષ જાણવો.

इति ज्वरनिदानम्.

અતિસારનિદાનમ્

અતિસાર થવાનાં
કારણો

ગુર્વતિસ્નિગ્ધતીક્ષ્ણોષ્ણદ્રવસ્થૂલાતિશીતલૈઃ ॥
વિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણેર્વિષમૈશ્વાતિભોજનૈઃ ॥ ૧ ॥
સ્નેહાદ્યૈરતિયુક્તૈશ્ચ મિથ્યાયુક્તૈર્વિવૈર્ભયૈઃ ॥
શોકાદ્દુષ્ટાંબુમદ્યાતિપાનૈઃ સાત્મ્યતૃપ્યયૈઃ ॥ ૨ ॥
જલાભિરમર્ગૈર્વગવિઘાતૈઃ કૃમિદોષતઃ ॥
નૃણાં ભવત્યતીસારો લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

હૃદ કરતાં વધારે ખાધાથી; અહ દેવા ભારે પદાર્થનું ભક્ષણ કરવાથી; લાડુ, ઘેઅર જેવા અત્યંત (ઘીની) ચીકણવાળા પદાર્થો ખાવાથી, ઘણા તીખા, અતિ ગરમ, અતિશય પાતળા—(કઠી જેવા), અતિશય સ્થૂલ—બડાં દેખરાં વગેરે) અને અતિ ટુંડા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી; વિરુદ્ધ (જેવાં કે દૂધ અને માછલાં) વસ્તુઓનો આહાર કરવાથી; એક વાર ખાઈને વળી થોડી વારે ખીજ વાર ખાવાથી; આગલા દિવસનું જમણું પાચન ન થયું હોય, તથાપિ જમવાથી; વખત બે વખત થોડું ઘાનું ખાધાથી; સ્નેહાદિક પદાર્થનું અત્યંત પાન કરવાથી; ઝેરનું યુક્તિ વગર ભક્ષણ કરવાથી; ભયથી, શોકથી, બગેરેનું પાણી પીધાથી, કે અતિ દારુ પીધાથી પોતાની પ્રકૃતિને કે ઋતુને માફક ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ ખાધાથી, ઋતુ અદલાયાથી; પાણીમાં રમત કરવાથી; જોરથી કોઈ પદાર્થની ચાટ વાગવાથી, મળમૂત્રને કૃબ્જ રાખવાથી; અથવા પેટમાં કરમ થવાથી માળસને અતિસારનો રોગ થાય છે. એવે એ અતિસારનું લક્ષણ કહેવાશે.

સર્વ અતિસારની
સાધારણ સંપ્રાપ્તિ

સંશમ્યાપાં ધાતુર્ગ્નિ પ્રવૃદ્ધો વર્ચોમિશ્રો વાયુનાથઃ પ્રણુન્નઃ॥
સરત્યતીવાતિસારં તમાહુર્વ્યાધિ ઘોરં પદ્ધિયં તં વદન્તિ ॥
एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः४

વિકાર પામેલી, શરીરમાંની પાણી જેવી કોઈ ધાતુ (રસ, જલ, મૂત્ર, સ્વેદ, રક્ત વગેરે) અગ્નિને મન્દ કરી, મલમિશ્રિત થઈ, વાયુ સાથે નીચે (ગુદા માર્ગે) ઉતરી, ઘણી બહાર નીકળવા લાગે ત્યારે તેને અતિસાર—જાડા કહે છે. આ ભયંકર રોગ છ પ્રકારનો છે.

વાયુ, પિત્ત અને કફના ત્રણ. (એટલે ૧ લો વાતાતિસાર, ૨ જે પિત્તાતિસાર અને ૩ જે કફાતિસાર.) આથી સન્નિપાતાતિસાર પાંચમો શોકાતિસાર અને છઠ્ઠો આમાતિસાર છે.

અતિસારનું પૂર્વ- હૃન્નાભિપાયૂદરકુક્ષિનોદગાત્રાવસાદાનિલસન્નિરોધાઃ ॥

૨૦૫

विदूषंगं आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि

અતિસાર થવાનો હોય છે, ત્યારે નીચેનાં પૂર્વ ચિહ્નો દૃષ્ટિએ પડે છે. હૃદય, નાભિ, મલદ્વાર, પેટ અને કૃબ્જ વગેરે જગ્યામાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; કાથ પગ ગળે

૧ અતિસાર=Diarrhoea=જાડા. ૧, ૨, ૩સુ.ઉ.અ.૪૦શ્લો.૨. ૪સુ.ઉ.અ.૪૦શ્લો.૩. ૪. ૫સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૬.

છે; વાજ્રટ અથવા પવનનું સરવું બંધ થાય છે; જાંઠા કબજ થાય છે; પેટ ચઢે છે અને અન્નનું બરાબર પાચન થતું નથી.

વાતાતિસારનાં અરુણં ફેનિલં રુક્ષમલ્પમલ્પં મુદુર્મુદુઃ

લક્ષણું શકૃદામં સરુક્ષશબ્દં મારુતેનાતિસાર્યતે ॥ ૬ ॥

જો વાયુથી અતિસાર થયો હોય છે, તો લાલ રંગનો, શીશુવાળો, લુખો થોડો થોડો અને અપકવ જાંઠા વારંવાર થાય છે, તે થતાં અવાજ થાય છે અને પેટમાં શ્વળ નીકળે છે.

પિત્તાતિસારનાં પિત્તાત્પીતં નીલમાલોહિતં વા તૃષ્ણામૂર્છાદાહપાકોપપન્નમ

લક્ષણું જો પિત્તથી અતિસાર થયો હોય, તો પીળો, લીલા રંગનો અથવા

કાગાર રાતો જાંઠો થાય છે અને રોગીને તરશ મૂર્છા આખા અંગમાં બળતરા અને મળ-કારતી જળ્યા પગ ફેલીઓ, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

કફાતિસારનાં ગુક્લં સાંદ્રં સકફં શ્લેષ્મણા તુ વિસ્ત્રં શીતં હૃષ્ટરોમા મનુષ્યઃ

લક્ષણું જો અતિસાર કફથી થયો હોય, તો સફેદ, ઘટ્ટ, કફમિશ્રિત,

કાચાં માંસના જેવી દુર્ગંધવાળો તથા ટાઢો જાંઠો થાય છે અને જાંઠે જતાં રોગીના શરીરની રેવાટી ઉભી થાય છે.

સન્નિપાતાતિસાર- વરાહસ્નેહમાંસામ્બુસદૃશં સર્વરૂપિણમ્ ॥

નાં લક્ષણું કૃચ્છ્રસાધ્યમતીસારં વિદ્યાદોષત્રયોદ્ભવમ્ ॥ ૮ ॥

સન્નિપાતાતિસારમાં હુક્કરતી ચરખી જેવો અથવા માંસના રસ (સેરવા) જેવો અને વાયુ કફ તથા પિત્તથી થતા ઉપર કહેલા ત્રણે અતિસારમાં મળનાં જે લક્ષણો જણાવ્યાં, તેવાં ત્રણેશો વાળો જાંઠો થાય છે. પિત્ત, વાયુ અને કફ, એ ત્રણે દોષના યિગાડાથી સન્નિપાતાતિસાર થાય છે અને તે કષ્ટસાધ્ય રોગ છે.

શોકાતિસારનાં તૈસ્તૈર્ભવૈઃ શોચતોડલ્પાશનસ્ય વાળ્પોષ્માઘૈ વહ્નિમાવિશ્ય જંતોઃ

લક્ષણું કોણું ગત્વા ક્ષાંભયેત્તસ્ય રક્તં તચ્ચાધસ્તાત્કાકણંતીપ્રકાશમ્ ॥

નિર્ગચ્છેદૈ વિદ્વિમિશ્રં હ્યવિદ્વા નિર્ગંધં વા ગંધવદ્વાતિસારઃ ॥

શોકોત્પન્નો દુશ્ચિકિત્સ્યોડતિમાત્રં રોગો વૈદ્યઃ કષ્ટ ઇષ પ્રદિષ્ટઃ

ધન, પત્ની અથવા મિત્રાદિકનો નાશ થવાથી જે માણસ, અત્યંત કટખાંત કરે છે તથા અત્ય ભોજન કરે છે એવા માણસનાં આંસુનાં ગરમી ઢોડામાં ઉતરી, જડરાખીને મંદ કરી નાંખી, તેવા માણસના લોહીને ક્ષોભ પમાડે છે. પછી આ ક્ષુબ્ધિ થયેલું અણોહી જેવા લાલ રંગનું લોહી મળદ્વારે બહાર પડે છે. તે લોહી મલમિશ્રિત અથવા મલરહિત હોય છે તેમ જ ગંધરહિત અથવા દુર્ગંધ મારતું હોય છે. શોક કિંવા ખેદમાંથી ઉત્પન્ન થનારા આ અતિસાર ચિકિત્સા કરવામાં ઘણો મુશ્કેલ અને કષ્ટસાધ્ય ગણાય છે.

આમાતિસારનાં અન્નાર્જીર્ણાત્પ્રદ્રુતાઃ ક્ષોભયંતઃ કોષ્ઠં દોષા ધાતુસંઘાનમ્લાંશ્ચ લક્ષણે। નાનાવર્ણં નૈકશઃ સારયંતિ શૂલોપેતં ષષ્ઠમેનં વર્દત ॥૧૧॥

અન્નનું પાચન ન થવાયા, પોતાનો માર્ગ છોડીને ચાલતા દોષો આંતરડામાં રક્તાદિ ધાતુઓમાં અને મળમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરીને જાડાને વારે ઘડીએ બહાર કાઢે છે. તેનો રંગ ઘણી જાતનો હોય છે અને જાડો થતાં પેટમાં શૂળ આવે છે. આ છદ્મો અતિસાર આમાતિસાર કહેવાય છે. (આ અતિસારમાં ખોરાક પચ્યા વગર જેવો ખાધો હોય તેવો જાડા-રૂપે નીકળે છે.)

અપકવ અને પકવ
અતિસારનાં
લક્ષણે।

સંસ્પૃષ્ઠમેભિર્દોર્બૈસ્તુ ન્યસ્તમપ્સ્વવસીદતિ ॥
પુરીષં મૃશદુર્ગંધિ પિચ્છિલં ચામસંક્ષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥
આમાશયસ્થઃ કાયાન્નેર્દોર્બલ્યાદવિપાચિતઃ ॥
અપકાહારધાતુર્યઃ સ આમ ઇતિ સંક્ષિતઃ ॥ ૧૩ ॥
પતાન્યેવ તુ લિંગાનિ વિપરીતાનિ યસ્ય વૈ ॥
લાઘવં ચ વિશેષેણ તસ્ય પક્વં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

ઉપર જણાવેલાં. વાતાતિસાર વગેરે અતિસારોનાં લક્ષણોયુક્ત જાડો જે પાણીમાં નાંખ્યા બેતાં બૂડી જાય, ઘણી દુર્ગંધ મારે તથા દેખાવમાં ચીકણો હોય તો એ જાડો આમ-કાયા-કહેવાય છે. જઠરાગ્નિની દુર્બળતાને લીધે ખાધેલા આહારનો, પાચન થયા વગર આમાશયમાં રહેલા રસરૂપ ધાતુ આમ કહેવાય છે.

જાડો પકવ થતાં, તેનાં લક્ષણો ઉપર જણાવ્યાં તેનાથી વિરુદ્ધ હોય છે; અને મુખ્યત્વે લઘુતાપણું લાગે છે.

જાડાનાં અસાધ્ય
લક્ષણે।

પક્વજાંબવસંકાશં ચક્રત્ખણ્ડનિમં તનુ ॥
ઘૃતતલવમામજ્જવેશ્વરપગોદધિ ॥ ૧૫ ॥
માંસધાવનતોયામં કૃષ્ણં નીલારુણપ્રભમ્ ॥
મેચકં કર્બુરં સ્નિગ્ધં ચંદ્રકોપગતં ઘનમ્ ॥ ૧૬ ॥
કુળપં મસ્તુલુક્ખામં દુર્ગંધં કુથિતં બહુ ॥
તૃષ્ણાદાહારુચિશ્વાસહિકાપાશ્વાસ્થિશૂલિનમ્ ॥ ૧૭ ॥
સંમૂર્છારતિસંમોહયુક્તં પક્વલીગુદમ્ ॥
પ્રલાપયુક્તં ચ મિષક્ વર્જયેદતિસારિણમ્ ॥ ૧૮ ॥
અસંવૃતગુદં ક્ષીણં દૂરાધ્માતમુષદ્રુતમ્ ॥
ગુદે પક્વે ગતોષ્માણમતિમારિણમુત્સૃજેત્ ॥ ૧૯ ॥

જે અતિસારના રોગીનો જાડો, રંગે પાકેલા બંધુના રસના જેવો, કાળજનના કટકા જેવો અને પાતળો હોય છે અથવા ઘી, તેલ, ચરબી, મજ્જન. વેસવાર^૧, દૂધ, દહીં, કિંવા

૧ માંસની અંદરનાં હાડકાં વેગળાં કરી, તેમને કુટીને પછી તેમાં દહીં, દૂધ, એલાયચી મરી વગેરે થાલીને જે પદાર્થ કરે છે, તે વેસવાર ૧૧સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૧૧. ૧૨સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૧૨. ૧૪સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૧૨. ૧૬સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૧૩.

માંસ ધોયેલા પાણીના જેવો હોય છે. અથવા જેનો ઝાંઝા કાઢીને જેવો કાળો, આસ-માની, સિંદૂરીઆ રંગનો, સુરમાના જેવા રંગનો કે તરેલવાર રંગનો હોય છે; અથવા જેના ઝાડામાં મોરની પીઠ પરના આંદલાવાળો, ઘટ્ટ, મડાંના જેવી દુર્ગંધીવાળો સહેલો અને દેખાવે મગજ જેવો ઘણો મળ પડે છે. તથા જે ઝાડાના રોગીને તરશ ઘણી લાગે છે; બળત્રા થાય છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; શ્વાસ આલે છે; હેડકિયો આવે છે; પાંસળીના હાડકાંમાં શૂળો ફૂટે છે; મન તથા ઈંદ્રિયો બેશુદ્ધ થાય છે અને અસ્વસ્થતા, મોહ વગેરે લક્ષણો જણાય છે; વળી જે રોગીના મલદ્વારની વળીઓ પાકે છે અને જે લવારો કરે છે, તેના જીવવાની આશા વેઠે રાખવી નહીં. તેમજ જે અતિસારનો રોગી ગુદાના માર્ગને સંક્રાચવામાં બલહીન થયેલો એટલે જે ઝાડાને દાખી રાખવાને તદ્દન અસમર્થ હોય, તેનું શરીર અને બળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય જેનું પેટ ચઢ્યું રહેતું હોય, અતિસારના સોળ વગેરે ઉપદ્રવોથી જે પીડિત હોય. જેની ગુદા પાકી ગઈ હોય, અને જેનો જઠરાગ્નિ નાશ પામી ગયો હોય તે રોગીના જીવ-તરની આશા સુત્ર વેઠે રાખવી નહીં.

બીજાં અસાધ્ય

શ્વાસશૂલપિપાસાર્તે ક્ષીણં જ્વરનિપીડિતમ્ ॥

લક્ષણો

વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતિસારો વિનાશયેત્ ॥ ૨૦ ॥

જે અતિસારનો રોગી, શ્વાસ, શૂળ, તરશ તથા તાવથી પીડા પામતો હોય. ક્ષીણ થયો હોય અને વિશેષે કરીને જો તે વૃદ્ધ માણસ હોય, તો તે બચી શકે નહિ.

રક્તાતિસાર

પિત્તક્રન્તિ યદાત્યર્થ દ્રવ્યાણ્યશ્નાતિ પત્તિકે ॥

તદોપજાયતેડમીક્ષ્ણં રક્તાતીસાર ઉલ્બળઃ ॥ ૨૧ ॥

પિત્તાતિસાર થયો હોય કેવા તે થવાનો હોય તેવા વખતમાં જો પિત્ત કરનારા પદાર્થો વારંવાર અને ઘણા પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે તો તેમાંથી ભયંકર રક્તાતિસાર પેદા થાય છે.

પ્રવાહિકાની

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિચિતં બલાસં નુદત્યધસ્તાદહિતાશનસ્ય ॥

સંપ્રાપ્તિ

પ્રવાહતોડલ્પં બહુશો મલાક્તં પ્રવાહિકાં તાં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ

જે ઝાડામાં, અત્યંત વાયુ કરનારા પદાર્થોને ખાનારા માણસાનો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, જ્યારે જ્યારે તે માણસ જોર કરીને અથવા વાયુ મૂકવા બંધ ત્યારે ત્યારે એકદા થઈ રહેલા તથા વિઘાવને ખરડાયલા, કકને, વારંવાર થોડો થોડો નીચે કાઢે છે, તે ઝાડાના રોગને પ્રવાહિકા કહે છે.

બુદ્ધા બુદ્ધા વિકારો-

પ્રવાહિકા વાતકૃતા સશૂલા પિત્તાત્સદાહા સક્રફા કફાચ્ચ

યુક્ત પ્રવાહિકાનાં

સશોણિતા શોણિતસંમવા ચ તાઃ સ્નેહરૂક્ષપ્રભવામતાસ્તુ

લક્ષણ

તાસામતીસારવદાદિશેષ્ચ લિઙ્ગં ક્રમં ચામવિપક્તતાં ચ ॥ ૨૨ ॥

રૂક્ષ એટલે લૂખા પદાર્થો ખાવાથી, વાતપ્રવાહિકા થાય છે. જેમાં રોગીને શૂળો ફૂટે છે. પિત્તપ્રવાહિકા અત્યંત તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી થાય છે; જેમાં બળત્રા થાય

છે; કફ પ્રવાહિકા અત્યંત ચીકણા પદાર્થો સેવવાથી થાય છે; જેમાં જાડાવાટે કફ બહાર પડે છે. રક્તપ્રવાહિકા પણ અત્યંત તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી થાય છે અને તેમાં જાડામાં લોહી પડે છે. આ સર્વનાં લક્ષણ, વાત પિત્તાદિકનો ક્રમ, ચિકિત્સા તથા તેનું આમપણું અને પકવપણું અતિસાર પ્રમાણે જાણવું.

અતિસાર મટયા- यस्यોच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ॥

નાં લક્ષણો- दीप्ताग्नेलघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ ૨૪ ॥

જ્યારે પેસાળ કરતાં કરતાં જાડો ન થઈ જાય, વાછૂટ બરાબર થાય જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને કોઠો હલકો લાગે, સારે અતિસાર મટ્યો, એમ સમજવું.

જ્વરાતિસાર ज्वरातिसारयोरुक्तं लक्षणं यत्पृथक् पृथक् ॥

તત્સ્યાજ્વરાતિસારસ્ય તેન નાત્રોદિતં પુનઃ ॥ ૨૫ ॥

પાછળ જ્વર અને અતિસારનાં જે લક્ષણો જૂદાં જૂદાં કહેવામાં આવ્યાં છે, તે જ લક્ષણો જ્વરાતિસારમાં એકઠાં સમજવાં. એ કારણથી કરીને અહીં જ્વરાતિસારનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું નથી.

इति अतिसारनिदानम् ॥

—:૦:—

સંગ્રહણીનિદાન^૧

સંગ્રહણીની

સંપ્રાપ્તિ

अतिसारे निवृत्तऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ॥

भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ ૧ ॥

અતિસાર મટ્યા પછી પણ જે પુરુષની પાચનશક્તિ મન્દ છે અને જે વાતાદિ દોષને દોષપાવે એવો અહિત ખોરાક ખાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ વિકાર પામી ગ્રહણી (પિત્તને ધારણ કરનારી છઠ્ઠી કળા)ને પણ અગાડે છે.

સંગ્રહણીનાં સંપ્રા-

પ્રાપ્તિ પૂર્વક સામાન્ય

લક્ષણો-

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ॥

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ૨ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति मृदुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ॥

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वેદવિદો जनाः ॥ ૩ ॥

અત્યંત અગાડેલા વાયુ, પિત્ત કે કફથી અગાડેલી, અથવા એ ત્રણેયથી. અગાડેલી ગ્રહણીમાંથી પચ્યા વગરનો ખોરાક વારંવાર જાડા વાટે બહાર નીકળી પડે છે. વખતે પાંદડો જાડો થાય છે પણ તે વખત રોગીને પેટમાં અમળાટ (મરડો) થાય છે અને તેનો મળ અત્યંત દુર્ગન્ધયુક્ત હોય છે. વળી જાડો દોષ વખત કઠણ હોય છે તો દોષ વખત નરમ હોય છે. આયુર્વેદને જાણનારા પુરુષો, આ વ્યાધિને સંગ્રહણી, એવું નામ આપે છે.

૧ સંગ્રહણી=Indian Sprue. ૨૪ સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૩૧. ૧ સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૩૩. ૨, ૩ સુ.ઉ.અ.૪૦ શ્લો.૩૬.

પૂર્વરૂપં તુ તસ્યેદં તૃણાલસ્યં બલક્ષયઃ ॥

ચિદાહોઽન્નસ્ય પાકશ્ચ ચિરાત્કાયસ્ય ગૌરવમ્ ॥ ૪ ॥

તૃણા, આળસ, અશક્તતા (નબળાઈ), અન્ન પાચન થતાં થતી બળત્રા, અન્ન પાચન થતાં લાગતી ઘણી વાર અને શરીરમાં જડતા, આવાં લક્ષણો સંત્રહણીના પૂર્વપરુષમાં દેખાય છે.

વાયુજન્ય સંત્રહ-
ણીના કારણ અને
લક્ષણ

કટુતિક્તકષાયાતિરુક્ષશીતાદિભોજનૈઃ ॥

પ્રમિતાનશનાત્યધ્વેગનિગ્રહમૈથુનૈઃ ॥ ૫ ॥

મારુતઃ કુપિતો વહ્નિ સંઘાઘ કુરુતે ગદાન્ ॥

તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃખં શુક્તપાકં ચિરાદ્ગતા ॥ ૬ ॥

કઠ્ઠાસ્યશોષઃ ક્ષુત્તૃણા તિમિરં કર્ણયોઃ સ્વનઃ ॥

પાશ્વોરુવંક્ષણગ્રીવારુગ્મીષ્ણં ચ વિષૂચિકા ॥ ૭ ॥

હૃત્પીડા કાર્શ્યદૌર્બલ્યં વૈરસ્યં પરિકર્તિકા ॥

ગૃહ્ણિઃ સર્વરસાનાં ચ મનસઃ સદનં તથા ॥ ૮ ॥

જીર્ણે જીર્યતિ ચાધ્માનં ભુક્તે સ્વાસ્થ્યમુપૈતિ ચ ॥

સ વાતગુલ્મહૃદ્રોગપ્લીહાશંકી ચ માનવઃ ॥ ૯ ॥

ચિરાત્ દુઃખં દ્રવં શુષ્કં તન્વામં શબ્દફેનવત્ ॥

પુનઃ પુનઃ સૃજેદ્વર્ચઃ કાલશ્વાસાર્દિતોઽનિલાત્ ॥ ૧૦ ॥

તીખું, કડવું, પુરું, અચંત લાખું, હંડુ અને અનિ થોડું એવું ભોજન કરવાથી, ખીલ ફાટ નોજન નહિ કરવાથી, અલુ મજલ કરવાથી, મળ મૂત્રાદિનો વેગ રોકી રાખવાથી અને ઘણાં સ્ત્રીસંગ કરવાથી, વાયુ વિકાર પામી જડરાસિને ઢાંકી દઈને વાતસંત્રહણી રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. વાતજન્ય સંત્રહણીના રોગીને અન્નનું મુશ્કેલીથી પાચન થાય છે; તેમાં પાચન થતાં બટાસ ઉત્પન્ન થાય છે; તેનું શરીર સૂકું કર્કશ લાગે છે; મોટું અને ગળું સૂકાય છે; તરશ અને ભખ લાગે છે; દષ્ટિ ઝાંખી થાય છે; કાનમાં શબ્દ (અવાજ) થયા કરે છે; પાંસળીઓ સાથગાનું મૂળ, ગાંઘા અને ડોક દુખ્યા કરે છે; કાલેરા જેવાં ઝાડા ઉલટી થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે; શરીર પાતળું પડી નબળું થાય છે; મોટું ફિક્કું પડે છે; આંકડી આવે છે; ખાંડ તીખું વગરે ખટ રસવાળું ભોજન જમવાની ઇચ્છા થાય છે; મન ઝાનિ પામી નય છે; અન્ન પાચન થયા પછી કિંવા તે પચતી વખતે પેટ ચઢે છે; કંઈ પણ ખાતાં સુખ થયા જેવું લાગે છે; વાતગુલ્મ (વાયુનો ગોળો), હૃદ્રોગ કે તલ્લીનો રોગ થયો હોય એવી, રોગીના મનમાં શંકા પેદા થાય છે, વળી રોગી ઉધરસ અને શ્વાસથી પીડાય છે; અને તેને ઘણી વારે મહા કષ્ટથી, વખતે પાતળો અને વખતે સુકાયેલો, પચ્યા વગરનો, શીણવાળો અને શબ્દ સહિત થોડો થોડો ઝાડો વારંવાર થયા કરે છે.

પિત્તસંગ્રહણીનાં
કારણ અને લક્ષણ

કટુતિક્તવિદાહ્યમ્લક્ષારાદ્યૈઃ પિત્તમુલ્બળમ્ ॥
આપ્લાવયદ્વન્યનલં જલં તત્તત્રિધાનલમ્ ॥ ૧૧ ॥
સોઽજીર્ણ નીલપીતામં પીતામઃ સાયંતે દ્રવમ્ ॥
સધૂમોદ્ગારહત્કણ્ઠદાહારુચિતૃડદિતઃ ॥ ૧૨ ॥

તીખું, કડવું, અળત્રા કરવાવાળું, ખાટું, ખારું વગેરે ભોજન કરવાથી શરીરમાં પિત્ત વધે છે અને જેમ ગરમ પાણી સ્વતઃ અગ્નિને ઓલવી નાંખે છે, તેમ તે પિત્ત જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. તે રોગીના શરીરનો રંગ, પીળાશ પડતો દેખાય છે. અને તેનો ઝાડો અપકવ્ય. પીળા તથા નીળા રંગનો અને પાતળો હોય છે; આ રોગીને ખાટી વરાળોવાળા ઓઝકાર ઘણા આવે છે; ગળામાં અને છાતીમાં તેને અળત્રા થાય છે; અન્નપર અરુચિ હોય છે; અને પાણીના શોષથી તે ઘણો વ્યાકુળ રહે છે. પિત્તજન્ય સંગ્રહણીમાં આવાં ચિહ્નો થાય છે.

કફસંગ્રહણીનાં લ-
ક્ષણ તથા નિદાન

ગુર્ધાતસ્ત્રિગ્ધશીતાદિભોજનાદતિભોજનાત્ ॥
મુક્તમાત્રસ્ય ચ સ્વપ્નાદ્વન્યગ્નિ કુપિતઃ કફઃ ॥ ૧૩ ॥
તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃખં હૃલ્લાસદલ્હર્યરોચકાઃ ॥
આસ્યોપદેહમાધુર્યકાલષ્ટીવનપીનસાઃ ॥ ૧૪ ॥
હૃદયં મન્યતે સ્ત્યાનમુદરં સ્તિમિતં ગુરુ ॥
દુષ્ટો મધુર ઉદ્ગારઃ સદનં સ્ત્રીષ્વહર્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥
ભિન્નામશ્લેષ્મસંસૃષ્ટગુરુવર્ચઃપ્રવર્તનમ્ ॥
અકૃશસ્યાપિ દૌર્બલ્યમાલસ્યં ચ કફાત્મકે ॥ ૧૬ ॥

ભારે, ઘણા ચીકણા, તથા હંડાવગેરે પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી, ઘણું જમવાથી, અને જમ્યા પછી તરત ઊંઘવાથી, કફ વિકારયુક્ત થઈ જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. આથી રોગીને અન્ન પાચન, ઘણી મુશ્કેલીથી થાય છે; ભોજન આવે છે, ઉલટી થાય છે, અન્નપર રુચિ રહેતી નથી; મોઢામાં ચીકાશ તથા મીઠાશ લાગે છે; ઉધરસ થાય છે; કફના ગળા પડે છે; સ્લેષ્મ થાય છે; હૃદય પાણીથી ભર્યા જેવું જડ લાગે છે; પેટ જડ અને ભારે થાય છે; મીઠા ખરાબ ઓઝકાર આવે છે; અગ્નિ મંદ પડી જાય છે; સ્ત્રી સંભોગ વિષે પ્રીતિ રહેતી નથી; છુટો છુટો, આમ અને કફથી ભિન્નિત અને ભારે ઝાડો થાય છે; શરીર ન સૂઝનાં છતાં સામર્થ્ય રહેતું નથી અને અંગમાં આળસ ભરાય છે;—આ લક્ષણો કફજનિત સંગ્રહ-ણીમાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

પૃથગ્વાતાદિનિર્દિષ્ટેતુલિઙ્ગસમાગમે ॥
ત્રિદોષં લક્ષયેદેવં નેષામુક્તં ચ લક્ષણમ્ ॥ ૧૭ ॥

પાતળન્ય વગેરે સંગ્રહણીના જૂદા જૂદા પ્રકારોમાં કહેલાં જૂદાં જૂદાં કારણો અને લક્ષણો જ્યારે એકઠાં થાય ત્યારે ત્રિદોષસંગ્રહણી થઈ છે એમ સમજવું. એ સર્વનાં લક્ષણો પાછળ કહેવાઈ ગયાં છે.

અન્નકૂજનમાલસ્યં દૌર્બલ્યં સદનં ભવેત્ ॥

દ્રવં ઘનં સિતં ક્ષિગ્ધં સકટીવેદનં શક્યત્ ॥ ૧૮ ॥

આમં બહુ સપૈચ્છિલ્યં સશબ્દં મન્દવેદનમ્ ॥

પક્ષાન્માસાદશાહાઢ્યા નિત્યં વાપ્યથ મુશ્ચતિ ॥ ૧૯ ॥

દિવા પ્રકોપો ભવતિ રાત્રૌ શાન્તિં વ્રજત્યપિ ॥

દુર્વિજ્ઞયા દુર્નિવારા ચિરકાલાનુબન્ધિની ॥ ૨૦ ॥

સા ભવેદામવાતેન સંગ્રહાત્ ગ્રહણી મતા ॥

સુપ્તસ્ય પાર્શ્વયોર્યસ્ય શૂલં જલઘટીધ્વનિઃ ॥

તં વદન્તિ ઘટીયંત્રમસાધ્ય ગ્રહણીગદમ્ ॥ ૨૧ ॥

દોષં સામં નિરામં ચ વિદ્યાદત્રાતિસારવત્ ॥ ૨૨ ॥

આંતરડાંમાં “ચુરચુર” અવાજ થાય છે; આગસ આવે છે; શરીર દુખવું તથા બલ-
હીન થાય છે; મનમાં ઝાનિ થાય છે; પાતળો, ઘટ્ટ, ઘોળો, કાચો, ઘણો, પિષ્ટાં (જરપટાં)
વાળો, અને ચીકણો ઝાટો થાય છે; કમરમાં વેદના થાય છે; ઝાટો થતાં ભડમડાટ શબ્દ સાથે
થોડી થોડી વેદના થાય છે. ઝાડા દશ દશ દિવસે. પંદર પંદર દિવસે. મહિને, કે દરરોજ
પાણુ થાય છે. વળી આ સંગ્રહણી, દિવસે પ્રક્રાપ પામે છે અને રાત્રે શાંત રહે છે. ઘણા કાળ
ચુટી ધર કરીને રહેતી આ સંગ્રહણી, ઓળખતી તથા દૂર કરતી મુશ્કેલ છે. આ સંગ્રહણી
આમવાતથી (ઝાડાની અપકવતાથી તથા વાયુથી) થાય છે. એમાં આમનો સંગ્રહ થાય છે.
માટે તેને ગ્રહણી કહે છે.

રોગી સ્વર્ણરેખાં દ્વાય, તે વેળાએ તેના પડખામાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય અને રંટના દોળવાં
કાંધાં વળે ત્યારે જેવો લગભગ અવાજ થાય છે તેવો અવાજ થાય, ‘તેને ઘટીયંત્ર’ નામે
અસાધ્ય ગ્રહણી રોગ કહે છે.

અતિસારમાં આમ અને પકવ દોષ સમજવા માટે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે જ આ
(ગ્રહણી)માં પણ સમજવાં.

લિઙ્ગૈરસાધ્યો ગ્રહણીવિકારો યૈસ્તૈરતીસારગદો ન સિધ્યેત્ ॥

વૃદ્ધસ્ય નૂનં ગ્રહણીવિકારોઽહત્વા તનૂં નૈવ નિવર્તતે ચ ॥૨૩॥

જે ચિકિત્સી અતિસારનું અસાધ્યપણું સમજાય છે તે જ ચિકિત્સી ગ્રહણીનું અસાધ્ય-
પણું સમજવું. ધરડાં માણસને થયેલો ગ્રહણી રોગ એને માર્યા વગર રહેતો નથી.

इति संग्रहणीनिदानम् ॥

અર્શનિદાન

અતિસાર, સંગ્રહણી અને અર્શ, એમનો પરસ્પર નજીક સંબંધ હોવાથી સંગ્રહણી પછી અર્શનું નિદાન લખ્યું છે.

પૃથ્વદોષૈ સમસ્તૈશ્ચ શોણિતાત્સહજાનિ ચ ॥

અર્શોસિ ષટ્પ્રકારાણિ વિદ્યાદુદવલિત્રયે ॥ ૧ ॥

જૂદા જૂદા વિકારોથી (વાત, પિત્ત અને કફથી) ૩, બધા વિકારો મળીને ત્રિદોષ-જન્ય ૧. લોહીથી ૧ અને સહજનત એટલે જન્મથી થયેલા ૧, એ પ્રમાણે છ પ્રકારના અર્શ અથવા હરશ,—જેને કેટલાક અવાસીરનાં નામથી ઓળખે છે, તે મળદ્વારની ત્રણ વલીમાં થાય છે. (પ્રવાહિણી, સર્જની અને ગ્રાહિણી, એ પ્રમાણે ત્રણ વલીનાં નામ કહ્યાં છે.)

દોષાસ્ત્વઙ્માંસમેદાંસિ સન્દૂષ્ય વિવિધાકૃતીન્ ॥

માંસાઙ્ગરણપાનાદૌ કુર્વત્યર્શોસિ તાન્ જગુઃ ॥ ૨ ॥

વાયુ આદિ વિકાર, ત્વચા, માંસ અને મેદન (તથા તેમની જગ્યાનાં લોહીને) બગાડી. અપાન એટલે મલદ્વારના સ્થાનપર, (આદિ શબ્દથી નાસિકાદિક સમજવાં.) ઘણી જાતની આદિવાળા માંસના અંકુર કિંવા ફાળુગા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમને અર્શ કહે છે.

કષાયકટુતિક્તાનિ રુક્ષશીતલઘૂનિ ચ ॥

પ્રમિતાલ્પાશનં તીક્ષ્ણં મદ્યં મૈથુનસેવનમ્ ॥ ૩ ॥

લઙ્ઘનં દેશકાલૌ ચ શીતૌ વ્યાયામકર્મ ચ ॥

શોકો વાતાતપસ્પર્શો હેતુર્વાતાર્શસાં મતઃ ॥ ૪ ॥

તુરા, તીખા, કડવા, લૂખા (રુક્ષ), ઘણા હળુકા અને ઘણા લઘુકા, એવા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, નિયમિત વખત થઈ ગયા પછી થોડું જમવાથી, જલદ મદિરા પીવાથી, અન્યંત મૈથુનથી, ઉપવાસ કરવાથી, હળુકા મુલકમાં રહેવાથી, હળી ઋતુમાં ફરવાથી, થાક, લાંબે એવી ઘણી કસરત કરવાથી, શોક કરવાથી. તથા ઘણા પવનમાં અને તડકામાં ફરવાથી, વાયુજન્ય અર્શ ઉત્પન્ન થાય છે.

કટુમ્લલવણોષ્ણાનિ વ્યાયામામ્યાતપશ્રમાઃ ॥

દેશકાલાવશિશિરૌ ક્રોધો મદ્યમસૂયનમ્ ॥ ૫ ॥

વિદાહિ તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ સર્વં પાનાન્નમેષજમ્ ॥

પિત્તોલ્બણાનાં વિજ્ઞેયઃ પ્રકોપે હેતુર્અર્શસામ્ ॥ ૬ ॥

તીખા, ખાટા, ખારા અને ગરમ પદાર્થોનું ભોજન, કસરત, અગ્નિની પાસે કે તડકામાં બેસવું, શ્રમ, ઉષ્ણ દેશ, ઉષ્ણ કાળ (ઉન્હાણો), ક્રોધ, મદિરાપાન, ઈર્ષ્યા, તથા અળત્રા ફરનાર તીખાં અને ગરમ પાન (પ્રવાહી પદાર્થ), અન્ન અને ઓપધનું સેવન વગેરે કારણોથી પિત્તાર્શ થાય છે.

મધુરસ્થિગ્ધશીતાનિ લવણામ્લગુરુણિ ચ ॥

અવ્યાયામાદિવાસ્વપ્રશય્યાસનસુખે રતિઃ ॥ ૭ ॥

પ્રાગ્વાતસેવા શીતૌ ચ દેશકાલાવચિન્તનમ્ ॥

શ્લેષ્મોલ્બણાનામુદ્દિષ્ટમેતત્કારણમર્શસામ્ ॥ ૮ ॥

મધુર, ચીકટ, શીત (હંડા), ખારા, ખાટા અને જડ પદાર્થોનો આહાર કરવો; કસરત ન કરવી; દિવસે ઊંઘવું; અધો વખત મૃદુ (સુંવાળી) શય્યા કે ગાદીપર ખેંચી રહેવાની ટેવ; સવારમાં પૂર્વદિશાનો પવન ખાવો, હંડા દેશ અને હંડા કાળનું સેવન તથા ખેંચિકરા રહેવું, વગેરે કારણોથી કુશળન્ય અર્શ થાય છે.

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वंद्वोल्वणानि च ॥

એ એ વિકારોનાં કારણો અને લક્ષણો એકઠાં મળે ત્યારે દ્વંદ્વજ અર્શ થયા છે એમ જાણવું.

सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां लक्षणं सहजैः समम् ॥ ९ ॥

વાયુ, પિત્ત તથા કફના અર્શનાં જે જૂદાં જૂદાં કારણો કહ્યાં, તે અધાં એકઠાં મળે ત્યારે ત્રિદોષજ અર્શ થાય છે; અને આનાં, તથા સહજનતાર્શીનાં લક્ષણો સરખાં સમજવાં.

विष्टमोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ॥

काश्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिमादोऽल्पविट्कता ॥ १० ॥

ग्रहणीदोषपाण्डुरોत्તેराશङ्કા ચોદરસ્ય ચ ॥

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ११ ॥

અર્શ થવાના હોય છે ત્યારે નીચેનાં લક્ષણો દેખાય છે. પચ્યા વગરનું અન્ન આમા-શયમાં લાંબો વખત રહે છે. શક્તિ ક્ષીણ થાય છે; પેટમાં ગડગડાટ થાય છે; શરીર પાતળું થઈ પ્રતિદિવસે લેવાતું જાય છે; ઓડકાર ઘણા આવે છે; બંધો કળે છે; ઝાટો થોડા થાય છે; તથા સંગ્રહણીવાળા પાંડુરોગની તેમ જ ઉદરરોગ થવાની શંકા થાય છે.

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः ॥

म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १२ ॥

મિયાં વિસદશા વક્રાસ્તીક્ષ્ણા વિસ્ફુટિતાનનાઃ ॥

बिम्बीकर्कन्धूखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥ १३ ॥

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ॥

शिरःपार्श्वासकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥

क्षવथૂદ્ગારવિષ્ટમ્મહદ્ગ્રહારોચકપ્રદાઃ ॥

कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥

૧ સહજઅર્શનાં લક્ષણો મુ. નિ. અ. ૨ માં તથા ચ. ચિ. અ. ૧૪ માં કહ્યા છે.

૧૦.૧૧.ચ.ચિ.અ.૧શ્લો.૨૧,૨૨. ૧૨ થી ૧૭. વા.નિ.અ.૭ શ્લો.૨૮ થી ૩૩.

તૈરાતો પ્રથિતં સ્તોકં સશબ્દં સપ્રવાહિકમ ॥

રુક્ષેનપિચ્છાનુગતં વિવદ્ધમુપવેદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

કૃષ્ણત્વદ્વનલવિષ્ણમૂત્રનેત્રવક્ત્રશ્ચ જાયતે ॥

ગુલ્મપ્લીહોદરાષ્ટીલાસંભવસ્તત एव च ॥ ૧૭ ॥

ધણા વાયુના વિકારથી મળદ્રારપર થયેલા અર્શના અંકુર, સૂકા (સાવ રહિત) અને ચટકા ભારતી વેદનાવાળા, કર્મભાગિયેલા, કાળા તથા લાલ રંગના; અકુકુડ; લુખ્યા ખર-ભચડા, કાકરવાલા (ગાયત્રી છલ જેવા), વાંકા ચુંકા, અણીઆળા તથા અણુસરખા હોય છે. કેટલાકનાં મોઢાં ભાંગેલાં તથા બુડાં હોય છે અને તેમની આકૃતિ ઘીડોડાં, બોર, ખારેક કે કપાસનાં બુંડાં જેવી હોય છે. વળી કેટલાક, સરસવતી પેટ પીળી તથા ઝીણી ફેણીઓ વાળા થાય છે; એ અર્શને લીધે માથામાં પાંસળીઓમાં કમ્મરમાં, અને બાંધો તથા સાથ-ળનાં મૂળમાં રોગીને ઘણું દુઃખ થાય છે. વળી છીંદા, ઓડકાર, ઝાડની કબજાવાત, હૃદય-માં જકડી લીધાના જેવી વેદના, અન્નપર અભાવો, ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિ વૈપર્ય (પાચન-શક્તિમાં ગડબડ), કાનમાં ગણગણાટ અને ભ્રમ થાય છે. આ અર્શથી પીડિત રોગીને પથ્થર જેવા કણ, શ્રોણ, શબ્દયુક્ત, પીડા સહિત, શીળવાળો અને જરપટાંવાળો ઝોટા પરાણે કરાંજતાં આવે છે. તે રોગીનાં આમડી, નાખ, વિષા, મૂત્ર, આંખો અને મોઢું કાળાં પડી જાય છે. આ અર્શમાંથી ગુદમ, પ્લીહાદર (અરોલ) અને અષ્ટોલા (એક જાનનો વાયુનો રોગ) એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે.

પિત્તાર્શનાં લક્ષણો પિત્તોત્તરા નીલમુગ્ધા રક્તપીતાસિતપ્રભાઃ ॥

તન્વસ્ત્રસ્ત્રાવિણો વિસ્ત્રાસ્તનવો મૃદવઃ શ્લથાઃ ॥ ૧૮ ॥

શુકજિહ્વાયકૃત્લખ્ણજલૌકાવક્ત્રસન્નિભાઃ ॥

દાહપાકજ્વરસ્વેદતૃષ્ણમૂર્છારુચિમોહદાઃ ॥ ૧૯ ॥

સોષ્માળો દ્રવનીલોષ્ણપીતરક્તમવર્ચસઃ ॥

યવમધ્યા હરિત્પીતહારિદ્રત્વદ્વનલાદયઃ ॥ ૨૦ ॥

પિત્તના વિકારથી થયેલા અર્શના ફાળુગા કિંવા અંકુરો અગ્રભાગે આસમાની રંગના તથા રાતા, પીળા અને કાળા હોય છે. તેમાંથી પાતળું લોહી વહે છે, તે મડાંના સરખા વાસ મારે છે. તે અંકુરો ખારીક, કામળ અને ઘીલા હોય છે. તેમની આકૃતિ પોપટની છલ જેવી ચક્ર (જમણી પાસે જે ગાંડ હોય છે તે)ના કટકા જેવી કે જળોનાં મોઢાં જેવી હોય છે. તેમનાથી રોગીને તાવ, પરસેવો, તરશ, મૂર્ચ્છા, અન્નપર અરુચિ, મોહ (મેથુદિ), શરીરમાં બળત્રા તથા ગુદપાક થઈ આવે છે. હાથ અડકાડતાં તેઓ ઘણા ગરમ લાગે છે અને તેમનાથી દરદીને પાતળો, આસમાની રંગનો, ગરમ, પીળો, રાનો તથા આમયુક્ત

ઝાડો થાય છે. તે જવના જેવા-વચમાં જડા-હોય છે અને તેનાથી રોગીનાં આમડી, નખ, વગેરે લીલાં, પીળાં તથા હળદિયા રંગનાં થાય છે.

કુદ્જન્ય અર્શનાં
લક્ષણ

શ્લેષ્મોલ્બણા મહામૂલા ઘના મન્દરુજઃ સિતાઃ ॥
ઉત્સન્નોપચિતાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્તન્ધ્યા વૃત્તગુરુસ્થિરાઃ ॥ ૨૧ ॥
પિચ્છિલાઃ સ્તિમિતાઃ શ્લક્ષ્ણાઃ કંઙ્કાદયાઃ સ્પર્શનપ્રિયાઃ ॥
કરીરપનસાસ્થ્યાભાસ્તથા ગોસ્તનસન્નિભાઃ ॥ ૨૨ ॥
વહ્નુણાનાહિનઃ પાયુવસ્તિનાભિવિકર્ષિણઃ ॥
સશ્વાસકાસહૃલાસપ્રસેકારુચિપીનસાઃ ॥ ૨૩ ॥
મેહકૃચ્છશિરોજાડચશિશિરજ્વરકારિણઃ ॥
ક્લૈબ્યાગ્નિમાર્દવચ્છર્દિરામપ્રાયવિકારદાઃ ॥ ૨૪ ॥
વસામસકપ્રાજ્યપુરીષાઃ સપ્રવાહિકાઃ ॥
ન સ્રવન્તિ ન મિદ્યન્તે પાણ્ડુસ્નિગ્ધત્વગાદયઃ ॥ ૨૫ ॥

કુદ્જના વિકારથી થયેલા અર્શમાં તેના અંકુરો, મહામૂળવાળા એટલે ઊંડાં મૂળવાળા હોય છે. તેઓ થોડી પીડાવાળા, ઘોળા, લાંબા, ઊંચા, ઉપડેલા, ઘટ્ટ, સ્નિગ્ધ, ન વળી શકે એવા, ગોળાકાર, ભારે સ્થિર, તેલિયા, બીનાસવાળા, મુંવાળા ખંજવાળવાળા અને જેને સ્પર્શ કરવાથી સુખ થાય એવા હોય છે. તેમની આકૃતિ કુરડાં જેવી, ફણુસની ગોઠલી સરખી કે ગાયના આંચળ જેવી હોય છે. તે આંડસંધિને જકડી નાંખનારા તથા મલદ્વાર, પેડું અને નાભિને ખેંચ્યા જેવી પીડા કરનારા છે. વળી તેઓ શ્વાસ, ખાંસી, મોળ, લાળનો સ્રાવ, અરુચિ, અને સહેખમ વગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનાથી પ્રમેહ (પેસા-અને લગતાં દર્દો), પેસાળની મુકેલી, માથામાં જડત્વ, શીતજ્વર, નપુંસકત્વ, અગ્નિમાંઘ, (પાચન ન થવું તે), ઝોકારી, આમખડુલ રોગો (મરડો સંગ્રહણી વગેરે), તથા ચરખી સરખો અને કુદ્ મિશ્રિત ઘણો ઝાડો થાય છે. તે અંકુરોમાંથી રસી, રક્ત વગેરે કંઈ વહેતું નથી અને તેને જોરથી દાખતાં તે ફાટતા પણ નથી. આ અર્શને લીધે રોગીનાં ત્વચા, નખ, નેત્ર વગેરે સફેદ અને સ્નિગ્ધ થાય છે.

સન્નિપાતજનિત
અને સહજાત
અર્શનાં લક્ષણો

સર્વેઃ સર્વાત્મકાન્યાદુર્લક્ષણૈઃ સહજાનિ ચ ॥

સર્વાત્મક એટલે ત્રિદોષજનિત (પિત્ત, વાયુ અને કફથી થયેલા) અર્શનાં લક્ષણો અને સહજાત અર્શનાં લક્ષણો ઉપર કહેલા ત્રણે પ્રકારના અર્શોનાં લક્ષણોને મળતાં હોય છે. (સહજ અર્શ પણ ત્રિદોષજનિત છે એવું આ વાક્યમાં સૂચન છે.)

રક્તાર્શનાં લક્ષણો' રક્તોલ્બણા ગુદે કીલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ ॥ ૨૬ ॥
 વટપ્રરાંહસદશા ગુજ્ઞાવિદ્રુમસન્નિભાઃ ॥
 તેડ્યર્થ દુષ્ટમુષ્ણં ચ ગાઢવિદ્કપ્પીડિતાઃ ॥ ૨૭ ॥
 સ્ત્રવન્તિ સહસા રક્તં તસ્ય ચાતિપ્રવૃત્તિતઃ ॥
 મેકામઃ પીડ્યતે દુઃસ્ત્રૈઃ શોણિતક્ષયસંભવૈઃ ॥ ૨૮ ॥
 હીનવર્ણબલોત્સાહો હતૌજાઃ કલુષેન્દ્રિયઃ ॥
 વિદ્રશ્યાવં કઠિનં રૂક્ષમધોવાયુર્ન ગચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

લોહીવાળા અર્શમાં પિત્તાર્શનાં લક્ષણો દેખાય છે. તેઓ આકૃતિ નથા રંગમાં વડના અંકુરો જેવા ચણોડી જેવા કે પરવાળા જેવા લાલ અને ચળકતા હોય છે. ઝાડે જતી વખતે કદાળુ મળથી તે દખાય છે ત્યારે તેમાંથી અત્યંત બગડેલું અને કાનું લોહી એકદમ છૂટ છે. આ લોહી ઘણું વધી જતાં રોગી એમાસાનાં દેડકાં જેવો રંગે પીળો થઈ જાય છે અને રક્ત-ક્ષયને લીધે થતાં દુઃખોથી પીડિત રહે છે. તેના શરીરમાંથી વર્ણ, બળ અને ઉત્સાહ નાશ પામે છે; તેનામાં એજ (તેજ) રહેતું નથી અને તેની બધી ઈન્દ્રિયો વ્યાકુળ બને છે. તેને કાળો, કદાળુ અને સુકકેા ઝાડો આવે છે અને પવનની છૂટ રહેતી નથી.

રક્તાર્શમાં વાત- કફના સંબંધનાં લક્ષણ તનુ ચારુણવર્ણં ચ ફેનિલં ચાસૃગર્શસામ્ ॥
 કટયુરુગુદશૂલં ચ દૌર્બલ્યં યદિ ચાધિકમ્ ॥ ૩૦ ॥
 તત્રાનુબંધો વાતસ્ય હેતુર્યદિ ચ રૂક્ષણમ્ ॥
 શિથિલં શ્વેતપીતં વિદ્ ક્ષિગ્ધં ગુરુ ચ શીતલમ્ ॥
 યદ્યર્શસાં ઘનં ચાસૃક્ તંતુમત્પાણ્ડુ પિચ્છિલમ્ ॥ ૩૧ ॥
 ગુદં સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ ક્ષિગ્ધં ચ કારણમ્ ॥
 શ્લેષ્માનુબંધો વિજ્ઞેયસ્તત્ર રક્તાર્શસાં બુધૈઃ ॥ ૩૨ ॥

જે રક્તાર્શના કોઈ રોગીને પાનળું, રાતું અને શીણવાળું લોહી વહેતું હોય; કમર, ખંધો અને મળદ્વારની જગ્યાએ શૂળ નીકળતું હોય; નબળાઈ ઘણી વધી પડી હોય અને તે અર્શ થવામાં રક્ષ પદાર્થોનું સેવન કારણરૂપ હોય, તો તે રક્તાર્શમાં વાયુનો સંબંધ છે, એમ જાણવું.

જે રક્તાર્શના રોગીને પાનળો, સફેદ, પીળો, રનેહયુક્ત, (ચીકણો) ભારે અને ઠંડો ઝાડો થતો હોય; જે અર્શના અંકુરોમાંથી બહુ, તાંતણાવાળું, શીકું અને તેલિયું લોહી ઝરતું હોય; રોગીની ગુદા ચીકણી અને ભીનાશવાળી રહેતી હોય; અને ભારે તથા સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું સેવન અર્શ થવામાં કારણભૂત હોય તો તે રક્તાર્શમાં કફનો સંબંધ છે, એમ જાણવું.

(પિત્ત સંબંધી વિવેચન ક્રમ કર્યું નહિ? એવું કાઠિવૃદ્ધે, તો તેનો ખુલાસો એટલેજ કે રક્તનાં અને પિત્તનાં લક્ષણો સરખાં છે.)

અર્શ તો મળદ્વાર
પર થાય છે, અને
શરીરમાં કૃશત્વ,
કૃષ્ણત્વાદિ કેમ
થાય છે? તેનો
ખુલાસો.

પञ्चात्મા મારુતઃ પિત્તં કર્કો ગુદવલિવ્રયમ્ ॥

સર્વ એવ પ્રકુપ્યન્તિ ગુદજાનાં સમુદ્રવે ॥ ૩૩ ॥

તસ્માદર્શાસિ દુઃખાનિ બહુવ્યાધિકરાણિ ચ ॥

સર્વદેહોપતાપીનિ પ્રાયઃ કૃચ્છ્રતમાનિ ચ ॥ ૩૪ ॥

અર્શના અંકુરો ઉત્પન્ન થતાં મળદ્વારની ત્રણ વળીઓ (પ્રવા-
હિણી, સર્જની અને ગ્રાહિણી) પાંચ પ્રકારનો વાયુ, પાંચ પ્રકાર-

ના કદ અને પાંચ પ્રકારનું પિત્ત, એ અષ્ટાં વિકાર પામે છે. તેથી આ રોગ (અર્શ), દુઃખ-
દાયક અને ઘણી વ્યતના રોગો (જેમકે-ઉદરરોગ અને અગ્નિમાંધ)ને ઉત્પન્ન કરનારો થઈ
આખા દેહને પીડા કરે છે તથા ઘણું કરીને તે મટવો મુશ્કેલ છે. અર્થાત્ વખતે અસાધ્ય
થઈ પડે છે.

સુખસાધ્ય અર્શનાં
લક્ષણો.

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ॥

अर्शासि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ૩૫ ॥

જે અર્શના અંકુરો ગુદાની બહારની દારપર થયેલા હોય અને જે અર્શ, ફક્ત એક
દોષથી થયા હોય, એટલે જેમાં ફક્ત એક જ દોષ ક્રોધ પામેલો હોય અને જેને થયાને એક
વર્ષ ન થઈ ગયું હોય, તે અર્શ, સહેલાઈથી મટી શકે છે.

કૃચ્છ્રસાધ્ય અર્શનાં
લક્ષણો.

द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ॥

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ૩૬ ॥

જે અર્શ, બે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય, જેના અંકુરો ગુદાની બીજી વલીપર ફટી
નીકળ્યા હોય અને જેને થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય, તે અર્શ મુશ્કેલીથી મટી શકે છે.

અસાધ્ય અર્શનાં
લક્ષણો.

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ॥

जायन्तेऽर्शासि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ૩૭ ॥

शेषत्वादायुषस्तानि चनुष्पादसमन्विते ॥

याप्यन्ते दीप्तकाયાग्नौ प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ૩૮ ॥

૧ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન, આ પાંચ પ્રકારના વાયુ છે તથા હૃદય, મળ-
દ્વાર, નાભિ, કંઠ અને આજી શરીર, એ તેમનાં અનુક્રમે સ્થાન છે; તેમ આલોચક, રંજક, સાધક,
પાચક અને બ્રાજક, એવા પાંચ પ્રકારનું પિત્ત છે, જે નેત્ર, યકૃત (પિત્તની ગાંઠ); હૃદય, પેટ,
અગ્નિશાય) અને ચામડીમાં અનુક્રમે રહે છે. કદના પણ અવલંબક, કલેષક, બોધક, તપક અને
લેપ્તક એવા પાંચ લેહ છે. અને તેઓ ક્રમાનુસારે હૃદય, આમાશય, જીભ, મસ્તક અને સંધિ,
પ્રે પાંચ સ્થાનોમાં વાસ કરે છે. ૩૩, ૩૪ ચ.ચિ.અ.૯ શ્લો. ૨૪, ૨૫. ૩૫ ચ.ચિ.અ.૯ શ્લો. ૩૧.
૩૬ થી ૩૮ ચ.ચિ.અ.૯ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦.

હસ્તે પાદે ગુદે નાભ્યાં મુખે વૃષણયોસ્તથા ॥
 શોથો હૃત્પાર્શ્વશૂલં ચ યસ્યાસાધ્યોઽર્શસો હિ સઃ ॥ ૩૯ ॥
 હૃત્પાર્શ્વશૂલં સંમોહશ્ચર્દિરક્લ્મ્બસ્ય રુગ્જ્વરઃ ॥
 તૃષ્ણા ગુદસ્ય પાકશ્ચ નિહન્યુર્ગુદજાતુરમ્ ॥ ૪૦ ॥
 તૃષ્ણારોચકશૂલાર્તમતિપ્રસ્રુતશોણિતમ્ ॥
 શોથાતિસારસંયુક્તમર્શોસિ ક્ષપયન્તિ હિ ॥ ૪૧ ॥
 મેદ્વાદિષ્વપિ વક્ષ્યન્તે યથાસ્વં નાભિજાન્યપિ ॥
 ગળ્દૂપદાસ્યરૂપાણિ પિચ્છિલ્લાનિ મૃદૂનિ ચ ॥ ૪૨ ॥

જે અર્શ, ત્રણે દોષમાંથી જન્મ પામ્યા હોય, જે રોગીના જન્મ સાથે થયા હોય અને જેના અંકુરે અંદરની દારપર ડૂટી નીકળ્યા હોય તે અર્શ અસાધ્ય છે, એટલે ઔષધો-પચારથી મટ એવા નથી. તેવો અસાધ્ય અર્શ રોગ થયો હોય. તોપણ રોગી જે અતુષ્પાદ સંપત્તિયુક્ત હોય.) એટલે વૈદ, ઔપડ, પરિચારક તથા રોગી જેવાં જેમએ તેવાં હોય), રોગીનું આયુષ્ય બાકી હોય અને તેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તો તેનો વ્યાધિ જોર કર્યા વગર ચાલ્યા કરે છે. એકદમ વધતો નથી તેમ સર્વથા નિર્મૂળ થતો નથી. અને જે તેવાં સાધનો તેના પાસે ન હોય, તો તેના જીવનરની આશા વ્રથા છે.

જે અર્શના રોગીના હાથ, પગ, મગદાર. નાભિ, મુખ અને અંડકાશપર સોજો ચરે છે અને હૃદય તથા પાંસળાના ભાગમાં દુખે છે, તે રોગીનો વ્યાધી મટતો નથી. અર્શના રોગમાં જ્યારે હૃદય અને પાંસળામાં શૂળો નીકળે, ઈંદ્રિયો અને મન બેશુદ્ધ થઈ જાય એકારી (કિલટી) આવે; શરીર દુખ્યા કરે, તાવ આવે, તરશ લાગ્યા કરે મગદાર પાંદ્ર એટલે તે-પર પીળા ફાક્ષા થાય, ત્યારે રોગ અસાધ્ય થયો છે, એમ સમજવું.

જે અર્શનો રોગી, તરશ, અન્નપર અભાવો અને શૂળથી પીડાયલો હોય, જેના શરીર-માંથી લોહી ઘાતું વહી ગયું હોય જેના શરીરપર સોજા ચઢ્યા હોય તથા જેને અતિસાર થયો હોય. તેનો અર્શરોગથી નાશ થાય છે.

પુરુષની વિપર્યેન્દ્રિય, વગેરે ('વગેરે' શબ્દથી નાક, કાન સ્વયંવ્યા છે) પર તથા નાભિમાં, વાતાદિ દોષના પાછળ કહેલા પ્રકાર કિંવા બેદોથી અર્શના અંકુરે કૂટી નીકળે છે, તે અગ્નશીયાંના જેવા, તેલિયા (ચીકટા) અને નરમ હોય છે.

અર્મકીલ કિંવા વ્યાનો ગૃહીત્વા શ્લેષ્માણં કરોત્યર્શસ્ત્વચ્ચો બહિઃ ॥

આમખીલની કીલોપમં સ્થિરચ્ચરં ચર્મકીલં તુ તદ્વિદુઃ ॥ ૪૩ ॥

સંપ્રાપ્તિ

જ્યાન વાયુ, કફને સાથે લઇ ત્વચાપર મેખ કિંવા ખુંટી જેવા સ્થિર અને ખરખચડા જે અંકુરો ઉત્પન્ન કરે છે. તેમને અર્મકીલ (આમખીલ) કહે છે.

૩૯.૪૦ ચ.ચિ.અ.૯ શ્લો.૨૬,૨૭. ૪૨વા.નિ.અ.૭ શ્લો.૫૬ ૪૩,૪૪.વા.નિ.અ.૭ શ્લો.૫૭,૫૮.

વાતાદિ લેદથી
તેમનાં લક્ષણ

વાતેન તોદપારુણ્યે પિત્તાદસિતવક્ત્રતા ॥

શ્લેષ્મણા સ્નિગ્ધતા ચાસ્ય પ્રથિતત્વં સવર્ણતા ॥ ૪૪ ॥

જે તે અંકુરો વાયુના રોગથી થયેલા હોય તો તેમાં સોયો ખોચ્યા જેવી પીડા થાય છે. તથા તે અર્શ કઠોર હોય છે; પિત્તથી થયેલા હોય, તો તે કાલાં મોઢાંવાલા હોય છે અને જે તેમાં કફનો સંબંધ હોય તો તે અંકુરો, સ્નિગ્ધ, ગાંઠાવાળા અને ચામડીના રંગના હોય છે.

અર્શસાં પ્રશમે ચિત્તમાશુ કુર્વીત બુદ્ધિમાન્ ॥

તાન્યાશુ હિ ગુદં બદ્ધા કુર્યુર્બદ્ધગુદોદરમ્ ॥ ૪૫ ॥

બુદ્ધિમાન્ પુરુષે અર્શ રોગ મટાડવાનો જલદી યત્ન કરવો જોઈએ; કેમકે, અર્શનો વ્યાધિ ચાલુ રહેવાથી, તેમાંથી ગુદા બંધ થઈને બદ્ધ ગુદોદર નામે ઉદર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

इति अर्शनिदानम्

મન્દજઠરાગ્નિનિદાન^૧

અર્શમાંથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, માટે અર્શ પછી મંદજઠરાગ્નિ વિષે કહ્યું છે.

મન્દસ્તીક્ષ્ણોઽથ વિષમઃ સમશ્ચેતિ ચતુર્વિધઃ ॥

કફપિત્તાનિલાધિક્યાત્ત્સામ્યાજ્ઞાઠરોઽનલઃ ॥ ૧ ॥

કફની અધિકતાથી મંદ, પિત્તની અધિકતાથી તીક્ષ્ણ, વાયુની અધિકતાથી વિષમ અને એ ત્રણે દોષોના સરખાપણાથી સમ એ રીતે ચાર પ્રકારનો જઠરાગ્નિ થાય છે.

વિષમો વાતજાન્ રોગાન્ તીક્ષ્ણઃ પિત્તનિમિત્તજાન્ ॥

કરોત્યગ્નિસ્તથા મન્દો વિકારાન્ કફસમ્ભવાન્ ॥ ૨ ॥

જે જઠરાગ્નિ વિષમ થઈ ગયો હોય, તો વાયુથી થતા ૮૦ રોગોમાંથી કાઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે જે તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિ હોય તો, પિત્તથી થતા ૪૦ રોગોમાંથી કાઈ (દાહ, યોષાદિક) ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ જે મંદ જઠરાગ્નિ હોય તો, કફથી થતા ૨૦ વ્યાધિઓમાંથી કાઈક (આલસ્યાદિક) પેદા થાય છે.

સમજઠરાગ્નિ વગે-
રેનાં લક્ષણ

સમા સમાગ્નેરશિતા માત્રા સમ્યગ્વિપચ્યતે ॥

સ્વલ્પાપિ નૈવ મન્દાગ્નેર્વિષમાગ્નેસ્તુ દેહિનઃ ॥ ૩ ॥

કદાચિત્પચ્યતે સમ્યક્ કદાચિન્ન વિપચ્યતે ॥

માત્રાતિમાત્રાપ્યશિતા સુખં યસ્ય વિપચ્યતે ॥

તીક્ષ્ણાગ્નિરિતિ તં વિદ્યાન્સમાગ્નિઃ શ્રેષ્ઠ ઓચ્યતે ॥ ૪ ॥

જે પુરુષનો જઠરાગ્નિ સમ છે, તેને રીતસર ખાધેલા અન્નનું પાચન સારી રીતે થાય છે; પણ જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે, તેને અલ્પાહાર પણ પાચન થઈ શકતો નથી. વિષમ

જઠરાગ્નિવાળાને વખતે અન્નનું ઠીક પાચન થાય છે, તો વખતે થતું નથી. અને અત્યંત આહાર કર્યા છતાં પણ જેને તે સુખથી પાચન થઈ શકે છે, તે પુરુષનો જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ^૧ સમજવો. સમ જાતનો જઠરાગ્નિ શ્રેષ્ઠ તથા સુખકારક છે.

इति मंदजठराग्निनिदानम्

—:o:—

અજીર્ણનિદાન^૨

મંદ જઠરાગ્નિ અને અજીર્ણ, એ બંને રોગોનાં લક્ષણો તરફ જોતાં તેમનો સંબંધ હો નજીકનો હોવાથી મંદ જઠરાગ્નિ પછી અજીર્ણ વિશે કહ્યું છે.

आमं विदग्धं विष्टग्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ॥

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ १ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ॥

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २ ॥

કફ, પિત્ત અને વાયુ, આ ત્રણ વિકારોમાંથી ક્રમાનુસારે, આમ, વિદગ્ધ અને વિષ્ટગ્ધ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ થાય છે. કેટલાક, આહાર રસના શેષથી થતા અજીર્ણને ત્રિયા પ્રકારનું કહે છે, અને પાંચમા પ્રકારનું અજીર્ણ તે કહેવાય છે કે જેમાં પેટ ચઢતું વગેરે અજીર્ણનો કાંઈ વિકાર થયા વિના પણ એક દિવસે (૨૪ કલાકે) આહારનું પાચન

૧ ભસ્મક જાતનો જે જઠરાગ્નિ છે, તેને કેટલાક તીક્ષ્ણાગ્નિ ગણે છે પણ તે જલ છે, અત્યંત તીક્ષ્ણાગ્નિને જ ભસ્મક કહે છે અને તેનાં લક્ષણો અરુચે ચ. ચિ. અ. ૧૯ માં આવાં વર્ણવ્યાં છે:—
नर क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ॥ सोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ ૨૧૪ ॥
तदा लब्धबलो देहं रूक्षयेत्सानिलोऽनलः ॥ अभिभूय पचत्यन्नं तैक्षण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ ૨૧૫ ॥
पक्त्वान्नं सततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ॥ ततो दौर्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपानयेत्परम् ॥ ૨૧૬ ॥
भुक्तेऽग्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रतान्यति ॥ तृट्कासदाहमोहाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ॥ ૨૧૭ ॥

કોઈ માણસનો કફ ક્ષીણ થતાં એટલે નાશ પામતાં વિકાર યુક્ત થયેલું પિત્ત વાયુ સાથે મળી ઉષ્મા (ગરમી) સહુ અન્નપાચન થવાના સ્થાનપર જઈ જઠરાગ્નિને પ્રબળ કરે છે. વાયુની સહાયતાથી પ્રબળ થયેલો તે જઠરાગ્નિ પછી શરીરને સૂકું કરી નાંખી, તેના તીવ્ર ગુણથી અન્નનું પાચન ત્વરાથી અને વારંવાર કરે છે. અન્ન પચવ્યા પછી તે રક્તાદિ (હોહી) ધાતુ જે શરીરમાં રહેલી હોય છે, તેમને પણ પચવે છે અને તેનાથી તેવા જઠરાગ્નિવાળાનું શરીર દુર્બળ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ વખતે રોગીષ્ટ થઈ નાશ પામે છે. તેવા જઠરાગ્નિ-વાળાને કંઈ પણ ખોરાક ખાતાં સુખ થાય છે. પણ તે ખોરાક પચી ગયા પછી તરત જ તે આકુળ વ્યાકુળ થઈ જાય છે. અત્યંત તૃષ્ણા, ઉધરસ, બળત્રા અને મૂર્ચ્છા જેવા રોગો આવા અતિ તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિમાંથી જન્મ પામે છે.

૨ અજીર્ણ=Indigestion. ૧-૨ સુ.ઉ.અ.૪૬ શ્લો.૨૩૯.

થાય છે. જે દરરોજનું સ્વાભાવિક અંજીર્ણ તે છદ્મા પ્રકારનું કહેવાય છે. (આ છેલ્લું છદ્મું અંજીર્ણ ગણાવવાનું કારણ એ છે કે, તે પાચન થવાના સંબંધમાં સુશ્રુતે ડાબે પડખે સ્થર્ધ રહેવા વગેરેની કેટલીક ક્રિયાઓ બતાવી છે.)

અંજીર્ણનાં કારણ

**અત્યમ્બુપાનાદિષમાશનાચ્ચ સન્ધારણાત્સ્વપ્નવિપર્યયાચ્ચ ॥
કાલેऽપિ સાત્મ્યં લઘુ ચાપિ ભુક્તમન્નં ન પાકં ભજતે નરસ્ય ॥ ૩ ॥**

ઈર્ષ્યાભયક્રોધપરિક્ષિતેન લુબ્ધેન રુદ્ધૈન્યનિપીડિતેન ॥

પ્રદેષયુક્તેન ચ સેવ્યમાનમન્નં ન સમ્યક્ પરિપાકમેતિ ॥ ૪ ॥

ધાનું પાણી પીધાથી, વખત બે વખત કે વતું ઓછું જમવાની ટેવથી, મળમૂત્રાદિકનો વેગ દાબી રાખવાથી અને દિવસે ઉંઘવાથી કે રાતે જાગવાથી. જમવાના સમયે જ નથા થોડું અને પચે એવું કંઈ ખાધું હોય, તોપણ તે સારી રીતે ન પચતાં અંજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઇર્ષ્યા, ભય અને ક્રોધથી, જે પુરુષ વ્યાકુળ થયો હોય તેને, દુઃખ અને દીનતાથી જે પીડિત હોય તેને, અને મનમાં દ્રેષવાળાને ખાધેલું અન્ન બરાબર પચતું નથી.

ગ્લાનિગૌરવવિષ્ટમ્મમ્મમારુતશૂલતા ॥

વિબન્ધોઽતિપ્રવૃત્તિર્વા સામાન્યાઝીર્ણલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

ગ્લાનિ, ભારેપણું, પેટ ચઢવું, ફેર, વાયુનું શ્વળ, અને ઝાડાની ક્યજ્યત કે અતિ-પ્રવૃત્તિ (અતિસાર), એ અંજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

આમાંજીર્ણનાં

લક્ષણો

તન્નામે ગુરુનોત્ક્રેદઃ શોથો ગણ્ડાક્ષિકૃટગઃ ॥

ઉદ્ગારશ્ચ યથાભુક્તમવિદગ્ધઃ પ્રવર્તતે ॥ ૬ ॥

આમાંજીર્ણમાં, શરીરમાં જડત્વ આવે છે; ખાધેલાં અન્નનું પાણી પાછું મોઢામાં આવે છે; ગાત્ર અને આંખપર સોગ્ગ ચઢે છે અને જેવું અન્ન ખાધું હોય તેવા અને મોળા (અનન્ન) ઓડકાર આવે છે.

વિદગ્ધે મ્રમતૃષ્ણમૂર્છાઃ પિત્તાચ્ચ વિવિધા રુજઃ ॥

ઉદ્ગારશ્ચ સધૂમામ્લઃ સ્વેદો દાહશ્ચ જાયતે ॥ ૭ ॥

વિદગ્ધાંજીર્ણમાં, ફેર આવે છે, તરશ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે; ઘણી જાતની પિત્ત-જન્ય પીડાઓ થાય છે ખાટી વરાળોવાળા ઓડકાર આવે છે; પરસેવો વળે છે; અને જઠર તથા છાતીમાં બળત્રા થાય છે.

વિષ્ટબ્ધાંજીર્ણનાં

લક્ષણ

વિષ્ટબ્ધે શૂલમાધ્માનં વિવિધા વાતવેદનાઃ ॥

મલવાતાપ્રવૃત્તિશ્ચ સ્તમ્ભો મોહોઽઙ્ગપીડનમ્ ॥ ૮ ॥

વિષ્ટબ્ધાંજીર્ણમાં પેટ ચઢે છે તથા તેમાં શ્વળ નીકળે છે; વાયુની ઘણી જાતની પીડા થાય છે; પવનનું અને ઝાડાનું રોકાણ થાય છે; શરીર જકડી લીધા જેવું લાગે છે; દરદી વખતે એકાદ અને છે અને તેના શરીરના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગમાં ચસક નીકળે છે.

રસશેષાજીર્ણનું
લક્ષણ

રસશેષેઽન્નવિદ્વેષો હૃદયાશુદ્ધિગૌરવે ॥ ૯ ॥

રસશેષાજીર્ણમાં અન્નનો અભાવો થાય છે; હૃદયમાં અશુદ્ધિ લાગે છે અને શરીર જડ થાય છે.

યાવત્સન્તિષ્ઠતેઽપ્યસ્ય દુષ્ટોઽન્નસ્ય રસો હૃદિ ॥

તાવન્મર્માણિ ભિદ્યન્તે વિષં પીતવતો યથા ॥ ૧૦ ॥

રોગીના હૃદયમાં જ્યાંસૂધી અગેડલા અન્નરસનો શેષ ભાગ રહે છે, ત્યાંસૂધી, વિષ પીધેલાની પેઠે તેનાં મર્મ બેદાય છે,

અજીર્ણમાંથી થતા મૂર્ચ્છા પ્રલાપો વમથુઃ પ્રસેકઃ સદનં ભ્રમઃ ॥

ઉપદ્રવો ઉપદ્રવા ભવન્ત્યેતે મરણં ચાપ્યજીર્ણતઃ ॥ ૧૧ ॥

મેથુદિ, ક્ષવારો, ઓઢારી, મોઢામાંથી લાળ છૂટવી, સુસ્તી અને કેર, વગેરે ઉપદ્રવો અજીર્ણમાંથી થાય છે. જે અજીર્ણ અત્યંત વધી જાય, તો તેમાંથી રોગીનું મરણ પણ નીપજે છે.

અજીર્ણ થવાનું અનાત્મવન્તઃ પશુવદ્ભૂજન્તે ચેઽપ્રમાણતઃ ॥

કારણ રોગાનીકસ્ય તે મૂલમર્જીર્ણ પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥ ૧૨ ॥

સ્વાદેન્દ્રિય જેને સ્વાધીન નથી, એવા માણસો પશુ પ્રમાણે વારંવાર ગળે આવે ત્યાં સૂધી ખાધા કરે છે જેથી એઓને અનેક રોગના મૂળરૂપ અજીર્ણ થાય છે.

અજીર્ણમાં ભૂખની સ્વલ્પં યદા દોષવિવદ્ધમામં લીનં ન તેજઃપથમાવૃણોતિ ॥

બ્રાંતિનું કારણ ભવત્યર્જીર્ણેઽપિ તદા લુપ્તશ્ચા યા મન્દલુપ્તીન્વિષવન્નિહન્તિ ૧૩

જ્યારે એકભાગમાં રહેલા, દોષથી અંધાયલો આમ, થોડો હોઈને જરૂરિયાત માર્ગને ઠાંકા નાખતો નથી. ત્યારે અજીર્ણમાં પણ ભૂખ લાગે છે; અને તેવી ભૂખના ભ્રમથી જે મંદ શુદ્ધિવાલો અજીર્ણનો રોગી અન્ન ખાય તો તે ઝેરના જેવી અસર કરીને તેને મારી નાખે છે.

પ્રાયેનાહારવૈષમ્યાદર્જીર્ણં જાયતે નૃણામ્ ॥

તન્મૂલો રોગસંઘાતસ્તદ્દિનાશાદ્દિનશ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

અધુદા આહારના વિષમપણાને કીધે મનુષ્યોને અજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અજીર્ણથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, જે અજીર્ણ મટવાથી મટે છે.

અજીર્ણમાંથી અર્જીર્ણમામં વિષ્ઠ્યં વિદગ્ધં ચ યદીરિતમ્ ॥

થનારા વિષૂચી વિષૂચ્યલસકૌ તસ્માદ્ધવેચ્છાપિ વિલમ્બિકા ॥ ૧૫ ॥

આદિ રોગો આમ, વિદગ્ધ અને વિષ્ઠ્ય, એ જે ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ વર્ણુઓ, તેમાંથી વિષૂચી (ક્રાગળિયું-કાલેરા), અલસક અને વિલંબિકા નામના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

વિષૂચી અજીર્ણનું સૂચીભિરિવ ગાત્રાણિ તુદન્ સંતિષ્ઠતેઽનિલઃ ॥

વિશેષ લક્ષણ યત્રાર્જીર્ણં ચ સા વૈદ્યૈર્વિષૂચીતિ નિગદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

૧ વિષૂચી=Cholera. ૧૧ સુ.સુ.અ.૪૬ શ્લો.૨૩૯. ૧૫ સુ.ઉ.અ.૫૬ શ્લો.૨. ૧૬ સુ.ઉ.અ.૫૬ શ્લો.૩.

જે અજીર્ણમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી વાયુની પીડા શરીરમાં થાય છે, તેને વૈદ્યો વિષ્ણુચી અજીર્ણ કહે છે.

ન તાં પરિમિતાહારા લભંતે વિદિતાગમાઃ ॥

મૂઢાસ્તામજિતાત્માનો લભન્તેડશનલોલુપાઃ ॥ ૧૭ ॥

જે મિતાહારી છે અને જે વૈદકશાસ્ત્રનો મર્મ સમજે છે, તેવા પુરુષોને આ વિષ્ણુચી અજીર્ણ થતું નથી; પણ જે અજ્ઞાની છે, જેની ઇંદ્રિયો તેના અંકુશમાં નથી, તેમ જેને બહુ ખાવાની ઇચ્છા થયા કરે છે; તે પુરુષોને વિષ્ણુચી અજીર્ણ થાય છે.

વિષ્ણુચી અજીર્ણનાં મૂર્છાંતિસારૌ વમથુઃ પિપાસા શૂલભ્રમોદ્વેષનજૃમ્ભદાહાઃ ॥
સામાન્ય લક્ષણુ વૈવર્ણ્યકમ્પૌ હૃદયે રુજશ્ચ ભવન્તિ તસ્યાં શિરસશ્ચ ભેદઃ ॥ ૧૮ ॥

વિષ્ણુચીકામાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. મૂર્છા આવે છે; ઝાડા થાય છે. ઉલટી થાય છે; પાણીનો શોષ પડે છે; શ્વેત નીકળે છે; ચક્રી આવે છે; પગે ગોડલા બાંધે છે; બગાસાં આવે છે; અંગમાં દાહ થાય છે; શરીરનો રંગ બદલાય છે; ધ્રુમ્મરી છૂટે છે; છાતીમાં દુઃખે છે અને માથું ફાટે છે.

વિષ્ણુચીના ઉપદ્રવો નિદ્રાનાશોડરતિઃ કમ્પો મૂત્રાઘાતો વિસંજ્ઞતા ॥
અમી ઉપદ્રવા ઘોરા વિષૂચ્યાં પશ્ચ દારુણાઃ ॥ ૧૯ ॥

નિદ્રાનો નાશ, અજીર્ણમો, કંપારી, મૂત્રનો અટકાવ, અને બેભાનપણું, એ પાંચ મહા ભયંકર ઉપદ્રવો વિષ્ણુચી રોગમાં થાય છે.

અલસકનાં લક્ષણુ કુક્ષિરાનહ્યતેડત્યર્થ પ્રતામ્યેત્પરિકૂજતિ ॥
નિરુદ્ધો મારુતશ્ચૈવં કુક્ષાવુપરિ ધાવતિ ॥ ૨૦ ॥
વાતવર્ચોનિરોધશ્ચ યસ્યાત્યર્થ ભવેદપિ ॥
તસ્યાલસકમાચષ્ટે તૃષ્ણોદ્ધારૌ તુ યસ્ય ચ ॥ ૨૧ ॥

અલસક નામના અજીર્ણમાં, રોગીની કૃષ્ણ અત્યંત ફૂલે છે અને દરદી આકુલ બાકુલ થઇ પછાડા નાખે છે તથા બરાડા પાડે છે. વાયુ પેટની નીચે ઉતરી શકતો નહિ હોવાથી, તે કૃષ્ણોની ઉપર એટલે હૃદય તથા કંઠસ્થાનમાં આવી ભરાય છે. તેથી પવન તથા અત્યંત કબજ થાય છે, પવન બીલકુલ છૂટતો નથી ઝાડો બીલકુલ નીકળતો નથી. અને રોગીને પાણીનો શોષ પડે છે; તથા ઓડકાર આવે છે.

વિલંબિકનાં લક્ષણુ દુષ્ટં તુ ભુક્તં કફમારુતાભ્યાં પ્રવર્તતે નોર્ધ્વમધશ્ચ યસ્યામ્ ॥
વિલમ્બિકાંતાં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યામાચક્ષતેશાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥

જે અજીર્ણમાં ખાધેલું અન્ન, કફ અને વાયુના વિકારથી બગડીને ઊર્ધ્વ કિંવા અધો માર્ગે પ્રવૃત્ત ન થતાં (ઝાડો કિંવા ઉલટી ન થતાં) આમાશયમાં, તેવું જ ઘણી વાર સૂધી

હું રહે છે, તેને જૂના શાસ્ત્ર જાણનારાઓ વિલંબિકા કહે છે. આ રોગની ચિકિત્સા રવી ઘણી કઠણ છે. (અલસક અને વિલંબિકામાં કફ અને વાયુ પ્રબળ હોવાથી ઝાટો લટી થતાં નથી. ત્યારે તે બંનેમાં તકાવત શો? આનો ખુલાસો એ કે, અલસકમાં શ્વેતો જેરે તીવ્ર પીડા થાય છે, જે વિલંબિકામાં થતી નથી.)

મામનો સ્વભાવ યત્રસ્થમામં વિરુજેત્તમેવ દેશં વિશેષેણ વિકારજાતૈઃ ॥
દોષેણ યેનાવતતં શરીરં તલ્લક્ષણૈરામસમુદ્ભવૈશ્ચ ॥ ૨૩ ॥

આમયુક્ત અજીર્ણમાં, જે દોષથી શરીર ઘેરાયું હોય, તે દોષનાં લક્ષણોયુક્ત, અને મામના લક્ષણોયુક્ત રોગોથી જે સ્થાનમાં આમ રહ્યું હોય તે સ્થાનમાં દરદીને વિશેષ પીડા થાય છે.

વિપ્રૃથ્વી અને અલ- યઃ ક્ષ્યાવદન્તૌષ્ઠનલ્લોડ્વપસંજ્ઞો વમ્યર્દિતોડ્વમ્યન્તરયાતનેત્રઃ॥
સકનાં અસાધ્ય ક્ષામજ્વરઃ સર્વવિમુક્તસન્ધિર્યાયાન્નરોડ્વસૌડ્વપુનરાગમાય ૨૪
લક્ષણો વિપ્રૃથ્વી અને અલસકમાં, જે રોગીના દાંત, હોઠ અને નખ, કાળાં ડીળયઃ ભાન થોડું રહે; ઉલટીઓ ઘણી થાય; આંખોના ડોળા ઉંડા બન્ય, અવાજ ખોખરો નાનું અને લાથ પગના સાંધાઓ દીલા પડી બન્ય, તે રોગી ઉગરી શકતો નથી.

અજીર્ણ મટયાનાં ઉદ્ગારશુદ્ધિસ્ત્સાહો વેગોત્સર્ગો યથોચિતઃ ॥
લક્ષણ લઘુતા ક્ષુત્પિપાસા ચ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૫ ॥
અજીર્ણ મટી અત્રનું સારી રીતે પાચન થવા લાગે, ત્યારે ચોખ્ખા ઓડકાર આવે; શરીર તથા મનમાં ઉત્સાહ આવે છે; શરીર (પેટ) હલકું ફલ જેવું લાગે છે; ભૂખ, રશ બરાબર લાગે છે અને ઝાટો પેશાબ પણ જેમ જેમએ તેમ છૂટથી થાય છે.
इति अजीर्णनिदानम्

કૃમિનિદાન^૧

અજીર્ણમાંથી કૃમિ એટલે પેટમાં થતાં કરમનો ઉદ્ભવ થાય છે માટે અજીર્ણ પછી મિનિદાન કહ્યું છે.

કૃમયસ્તુ દ્વિધા પ્રોક્તા बाह्याभ्यन्तरभेदतः
बहिर्मलकफासृग्विडूजन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ ૧ ॥
નામતો વિંશતિવિધાઃ

બાહ્ય (બહારના) અને આભ્યંતર (અંદરના) એવા બે જાતના કૃમિ છે. ત્યારની બહારનો મળ-પરસેવો, કફ, લોહી અને વિદ્યા. એ ચાર પદાર્થોમાંથી ચાર જાતના કૃમિ ત્પન્ન થાય છે અને તેમનાં વીશ નામ છે.

૧ કૃમિ=Worms. ૨૩-૨૪સુ.ઉ.અ.૫૬શ્લો.૮,૯. ૧-૨-૩ વા.નિ.અ.૧૪શ્લો. ૨,૪૩,૪૪.

આહ્વાનકૃત્તિ

બાહ્યાસ્ત્ર મલોદ્ભવાઃ ॥

તિલપ્રમાણસંસ્થાનવર્ગાઃ કેશામ્બરાશ્રયાઃ ॥ ૨ ॥

બહુપાદાશ્ચ સૂક્ષ્માશ્ચ યૂકા લિક્ષાશ્ચ નામતઃ ॥

દ્વિધા તે કોઠપિટિકાકણ્ઠગણ્ડાન્ પ્રકુર્વતે ॥ ૩ ॥

આધારના મળમાં થનારા કૃત્તિ તલ જેવડા અને તલ જેવા રંગના હોય છે. તે જંતુઓ વાળ અને વસ્ત્રમાં રહે છે. તેમાં જેઓને ઘણા એટલે છ પગ હોય છે, તેઓ જુ કહેવાય છે અને કદમાં તેમના કરતાં જે ઘણા નાના હોય છે, તે લીખો (લીખો અને સવા)ના નામથી ઓળખાય છે. આ અને જનના કૃત્તિથી આમણાં, ફેણીઓ, વહૂર (ખંજવાળા) અને ગુમણાં થાય છે.

આભ્યંતર કૃત્તિ થ- અજીર્ણભંજી મધુરામ્લસેવી દ્રવપ્રિયઃ પિષ્ટગુડોપમોક્તા ॥

વાનાં કારણે। વ્યાયામવર્જી ચ દિવા શયાનો વિરુદ્ધભુક્સંભતે કૃમીંસ્તુ ॥૪

અજીર્ણ છતાં ભોજન કરનારને, દરમિયાનમાં મીઠા અને ખાટા પદાર્થો ખાનારને, કઠી જેવા પ્રવાહી પદાર્થો સેવનારને, ગોળ અને લોટના પદાર્થો જમનારને, કસરત નહીં કરનારને, દિવસે ઊંઘનારને, અને દૂધ, માછલાં વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થોનો આધાર કરનારને (આભ્યંતર) કૃત્તિ થાય છે.

કધ જાતના કૃત્તિ માપપિષ્ટાન્નલવણગુડશાકૈઃ પુરીષજાઃ ॥

કયા કારણથી થાય માંસમાણગુડક્ષીરદધિશુકૈઃ કફોદ્ભવાઃ ॥

છે? તે

વિરુદ્ધાજીર્ણશાકાદ્યેઃ શોણિતાંત્યા ભવન્તિ હિ ॥ ૫ ॥

અડદના લોટની ખનાવટો, મીઠું વગેરે લવણો, ગોળ અને શાકભાજીના અદુ ઉપયોગથી વિષ્ટામાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃત્તિ થાય છે. માંસ, અડદ, ગોળ, દૂધ દહીં અને સુરેંદ્રા-એ પદાર્થોના ઉપયોગથી કદજન્ય કૃત્તિ થાય છે. દૂધ, માછલાં વગેરે વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભોજનથી અજીર્ણથી, અને શાકભાજીથી રક્તજન્ય કૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

પેટમાં કૃત્તિ (કરમ) જ્વરો વિવર્ણતા શૂલં હૃદ્રોગઃ સદનં ભ્રમઃ ॥

થયાનાં લક્ષણે ભક્તદ્વેષોઽતિસારશ્ચ સંજાતકૃમિલક્ષણમ્ ॥ ૬ ॥

પેટમાં કરમ થાય ત્યારે શરીરનો રંગ બદલાય છે; તાવ આવે છે; પેટમાં ચુંક આવે છે; હૃદયમાં મંજારો થાય છે; શરીર સુસ્ત અને છે; ફેર આવે છે; અત્રપર અભાવો થાય છે; અને અતિસાર લાગુ પડે છે.

કદમાંથી થનારાં કફાદામાશયે જાતા વૃદ્ધાઃ સર્પન્તિ સર્વતઃ ॥

કૃત્તિનાં લક્ષણે। પૃથુબુધ્નિભાઃ કેચિત્કેચિદ્ગણ્ઠપદાંપમાઃ ॥ ૭ ॥

રૂઢધાન્યાઙ્કુરાકારાસ્તનુદીર્ઘાસ્તથાણવઃ ॥

શ્વેતાસ્તામ્નાવભાસાશ્ચ નામતઃ સપ્તધા તુ તે ॥ ૮ ॥

અન્ત્રાદા ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદા મહાગુદાઃ ॥

ચુરવો દર્ભકુસુમાઃ સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વતે ॥ ૯ ॥

હૃદ્યાસમાસ્યસ્ત્રવણમવિપાકમરોચકમ્ ॥

મૂર્છાચ્છર્દિતૃષાનાહકાર્યક્ષવથુપી નસાન્ ॥ ૧૦ ॥

કૃમિ આમાશયમાં થયેલા કૃમિ મોટા થતાં એ ચારે આબુએ ફરવા લાગે છે. આ જંતુઓમાંના ફેટલાક ગાગર જેવા મોટા પેટાળના અને ફેટલાક અળશીયાં જેવા હોય છે; અને વળી ફેટલાક ધાન્યના ફૂલગા જેવા, તે ફેટલાક ઝીણા અને લાંબા ફેટુંકા હોય છે. રંગમાં તેઓ રતાશ પડતા અને ધોળા હોય છે. તેમના સાત વ્યવતનાં નામ આ પ્રમાણે છે: અન્ત્રાદ ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદા, મહાગુદા, ચુરવો દર્ભકુસુમ અને સુગન્ધ. આ કૃમિની અસ-રથી મોળ, મોઢામાંથી લાળનો સ્રાવ, અપચા, અન્નપર અભાવો, મૂર્છા, ઓઝારી, તરશ, પેટ ચટ્ટું; કબજિયત, શરીરની દુર્બલતા, પીનસ રોગ અને છીંકા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

લોહીમાંથી થયેલા

કૃમિનાં લક્ષણો

રક્તવાહિશિરાસ્થાના રક્તજા જન્તવોઽણવઃ ॥

અપાદા વૃત્તતામ્રાશ્ચ સૌશ્મ્યાત્કેચિદર્શનાઃ ॥ ૧૧ ॥

કેશાદા રોમવિધ્વંસા રોમઢીપા ઉદુમ્બરાઃ ॥

પદ્ તે કુપ્તેકકર્માણઃ સહસૌરસમાતરઃ ॥ ૧૨ ॥

લોહીને વહેનારી શિરાઓ (નસાં)માં વહેનારા અને લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિ ઝીણા, પગ વગરના ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે. ફેટલાક કૃમિ એટલા તો સૂદમ હોય છે કે, જેવામાં પાણુ આવતા નથી. તે છ વ્યવતનાં કૃમિનાં નામ આ પ્રમાણે છે: કેશદા, રોમ-વિધ્વંસ, રોમઢીપ, ઉદુંબર, સૌરસ અને માતૃ. આ કૃમિઓ કુટ (કાઠ) જેવા ચામડીના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિષ્ઠામાંથી ઉત્પન્ન

થતાં કૃમિનાં

લક્ષણ

પકાશયે પુરીષોત્થા જાયન્તેઽધોવિસર્પિણઃ ॥

પ્રવૃદ્ધાઃ સ્યુર્ભવેયુશ્ચ તે યદામાશયોન્મુખાઃ ॥ ૧૩ ॥

તદાસ્યોદ્ધારનિઃશ્વાસા વિઙ્ગન્થાનુવિધાયિનઃ ॥

પૃથુવૃત્તતનુસ્થૂલાઃ શ્યાવપીતસિતાસિતાઃ ॥ ૧૪ ॥

તે પશ્ચ નામ્ના કૃમયઃ કકેરુકમકેરુકાઃ ॥

સૌસુરાદાઃ સત્ત્વનાશ્ચ લેલિહા જનયન્તિ ચ ॥ ૧૫ ॥

વિઙ્ગમેદશૂલવિષ્મભકાર્યપારુખ્યપાણ્ડુતાઃ ॥

રોમહર્ષાગ્નિસદનં ગુદકણ્ઠ્ઠર્વિમાર્ગગાઃ ॥ ૧૬ ॥

પેટ વિશે, મળમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં કૃમિઓ હમેશાં મળદ્વાર તરફ ચાલે છે. જો તેઓ મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે તો રોગીના ઓઝારમાંથી અને શ્વાસમાંથી વિષ્ઠાની

દુર્ગંધી નીકળે છે. આ કૃમિઓ કદે ચપટા, ગોળ, પાતળા કે સ્થૂળ અને રંગે ધૂસરા, પીળા કે ધોળા, હોય છે. તેમનાં પાંચ નામ નીચે પ્રમાણે:—કકેરુક, મકેરુક, સૌસુરાદ, સલ્વન અને લેલિહ. આ જંતુઓ પેટમાં આવળે મોઝાં ચાલે ત્યારે ચૂંક, પેટ ચઢવું શરીર સુકાવું, અંગ લુખ્ખું અને શીકું પડવું, રૂંવાડાં ઉભાં થવાં, પાતળો ઝાડો, મંદ જઠરાગ્નિ અને મલદ્વારમાં ચેંગ વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે.

इति कृमिनिदानम्.

પાણ્ડુરોગનિદાન'

પાણ્ડુરોગાઃ સ્મૃતાઃ પચ્ચ વાતપિત્તકફૈસ્ત્રયઃ ॥

ચતુર્થઃ સન્નિપાતેન પચ્ચમો મક્ષણાન્મૃદઃ ॥ ૧ ॥

પાંડુરોગ પાંચ પ્રકારના છે: ૧લો વાતજન્યપાંડુ, ૨જો પિત્તજન્યપાંડુ, ૩જો કફજન્ય-પાંડુ, ૪થો સન્નિપાતજન્યપાંડુ અને ૫ મો માટી ખાવાથી થનારો પાંડુ.

પાંડુરોગનાં કારણો વ્યવાયમમ્લં લવણાનિ મઘં મૃદં દિવાસ્વપ્નમતીવ તીક્ષ્ણમ્ ॥
અને સંપ્રાપ્તિ નિષેવમાણસ્ય વિદૂષ્ય રક્તં દોષાસ્ત્વચં પાણ્ડુરતાં નયન્તિ ॥૨॥

ઘણો સ્ત્રીસંગ, ઘણું મઘપાન, દિવસની નિદ્રા, તેમજ ભોજનમાં અત્યંત ખાટા, ખારા અને ઘણા તીખા પદાર્થો સેવન કરનારનું લોહી વાતાદિ દોષથી અગડી જતાં, શરીરની ચામડીમાં પાંડુતા-શીકાશ આવી જાય છે.

પાંડુરોગનાં પૂર્વ ત્વક્સ્ફોટનઘ્રીવનગાત્રસાદમૃદ્ભક્ષણપ્રેક્ષણકૂટશોથાઃ ॥

રુચેઃ વિષ્મૂત્રપીતત્વમથાવિપાકો મવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ૩

પાંડુરોગ થવાનો હોય ત્યારે નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. ચામડી ફાટી જાય છે; મોઢા-માંથી પાણી (ચૂંક) નીકળ્યા કરે છે. રોગીનાં ગાત્રો નળળાં પડે છે. માટી ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. આંખ ઉપર થોથર કિંવા સોજા ચઢે છે; મગ, મૂત્ર પીળા રંગનાં થાય છે; અને અન્ન પચતું નથી.

વાતપાંડુરોગનાં ત્વઙ્મૂત્રનયનાદીનાં રૂક્ષકૃષ્ણારુણામતા ॥

લક્ષણ વાતપાણ્ડુઆમયે કમ્પતોદાનાહમ્નમાદયઃ ॥ ૪ ॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગમાં ત્વચા, પેશાબ અને આંખો વગેરેમાં લુખ્ખાપણું, કાળાશ અને રતાશ લાગે છે. રોગીના શરીરમાં કંપ તથા સાંધો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, કબ-જીત રહે છે, તથા તેને ફેર આવે છે.

પિત્તપાંડુરોગનાં પીતમૂત્રશકુન્નેત્રો દાહતૃષ્ણાઝવરાન્વિતઃ ॥

લક્ષણ મિશ્રવિદ્ર્કોઽતિપીતામઃ પિત્તપાણ્ડુઆમયી નરઃ ॥ ૫ ॥

પિત્તથી થયેલા પાંડુરોગવાળા દરદીનાં મૂત્ર, મળ અને નેત્ર, પીળાં લાગે છે; તેને દાહ, તૃષ્ણા તથા જ્વરની અસર જણાય છે; દરત પાનળો આવે છે; અને તેના શરીરની કાંતિ ઘણી જ પીળી લાગે છે.

કફપાંડુરોગનાં કફપ્રસેકશ્વયથુતન્દ્રાલસ્યાતિગૌરવૈઃ ॥

લક્ષણ પાણ્ડુરોગી કફાચ્છુકૈસ્ત્વડ્મૂત્રનયનાનૈઃ ॥ ૬ ॥

કફથી થયેલા પાંડુરોગના આગ્રીને મુખમાંથી કફ ગળે છે; સોળ કિંવા થોથર ચઢે છે; આંખોમાં ઘેન રહે છે; આળસ આવે છે; શરીર ઘણું ભારે લાગે છે અને ત્વચા, મૂત્ર, નેત્ર તથા મુખનો રંગ સફેદ દેખાય છે.

ત્રિદોષનાં ચિહ્નો- સર્વાન્નસેવિનઃ સર્વે દુષ્ટા દોષાસ્ત્રિદોષજમ્ ॥

વાળો પાંડુરોગ ત્રિદોષલિઙ્ગં કુર્વન્તિ પાણ્ડુરોગં સુદુઃસહમ્ ॥ ૭ ॥

જે પુરુષ વાતાદિ સઘળા દોષ દ્રાપે એવું અન્નપાન ખાય છે, પીએ છે, તેના સર્વે દોષો વિકાર પામીને ત્રણે દોષનાં લક્ષણોવાળા મહાદુઃસહ ત્રિદોષજન્ય પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપદ્રવયુક્ત સન્નિ- ડ્વરારોચકહૃલાસચ્છર્દિતૃષ્ણાક્લમાન્વિતઃ ॥

પાત પાંડુરોગનાં પાણ્ડુરોગી ત્રિમિર્દોષૈસ્ત્યાજ્યઃ ક્ષીણો હતેન્દ્રિયઃ ॥ ૮ ॥

અસાધ્ય લક્ષણ જે પાંડુરોગી જ્વર, અરુચિ, મોળ, ઉલટી, પાણીનો શોષ અને શ્રાકથી પીડાયેલો હોય, જેને ત્રિદોષજનિત પાંડુરોગ લાગુ પડ્યો હોય, જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તથા જેની ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ ન કરતી હોય તે પાંડુરોગીની આશા છોડી દેવી.

માટી ખાવાથી મૃત્તિકાદનશીલસ્ય કુપ્યત્યન્યતમો મલઃ ॥

થતા પાંડુરોગનાં કષાયા મારુતં પિત્તમુષરા મધુરા કરુમ્ ॥ ૯ ॥

લક્ષણ કોપયેન્મૃદ્રસાર્દીશ્ચ રૌક્ષ્યાદ્દુક્તં ચ રુક્ષયેત્ ॥

પૂરયત્યવિપકૈવ સ્નાતાંસિ નિરુણદ્વચપિ ॥ ૧૦ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં બલં હત્વા તેજોવીર્યૌજસી તથા ॥

પાણ્ડુરોગં કરોત્યાશુ બલવર્ણાગ્નિનાશનમ્ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસને માટી ખાવાની આદત પડી હોય છે, તેનો વાત પિત્તાદિ એકાદ દોષ પ્રકાપ પામે છે. જે માટી સ્વાદમાં તુરી હોય છે, તો તેનાથી વાયુમાં, જે તે ખારી હોય તો પિત્તમાં અને તે મીઠી હોય તો કફમાં બગાડો થાય છે. ખાધેલી માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક સમ ધાતુઓને તથા ખાધેલા ખોરાકને, પોતાના રુક્ષપણને લીધે રુક્ષ કરી નાખે છે. પેટમાં ગયેલી માટી જઠરાગ્નિથી ન પચતાં અંદરના માર્ગોને પૂરી દીધે છે તથા રોકા દીધે છે; અને ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો તથા શરીરનાં તેજ, વીર્ય અને ઓજનો નાશ કરીને પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જેનાથી બળ, શરીરનો વર્ણ અને જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે.

માટી ખાવાથી
થયેલા પાંડુનાં
લક્ષણ

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગમાં રોગીની આંખો, ગાલ, લાંબાં, પગ, નાભિ અને ગુહંદ્રિય ઉપર સોજાને ચહે છે; પેટમાં કરમ થાય છે; અને લોહી તથા ક્ષ-મિશ્રિત ઝાડા થાય છે.

પાંડુરોગનાં
અસાધ્ય લક્ષણ

પાણ્ડુરોગશ્ચિરોત્પન્નઃ સ્વરીભૂતો ન સિધ્યતિ ॥
કાલપ્રકર્ષાચ્છૂનાક્ષો યો વા પીતાનિ પદ્યતિ ॥ ૧૨ ॥
વદ્ધાલ્પવિદ્ સહરિતં સકર્ષં યોઽતિસાર્યને ॥
દીનઃ સ્વેદાતિ દગ્ધાંગહર્દિમૂર્છાતૃષાન્વિતઃ ॥
સ નાસ્ત્યસ્વક્ષયાદ્યસ્તુ પાણ્ડુઃ શ્વેતત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૪ ॥
પાણ્ડુદન્તનલ્લો યસ્તુ પાણ્ડુનેત્રશ્ચ યો ભવેત્ ॥
પાણ્ડુસઙ્ગાતદર્શી ચ પાણ્ડુરોગી વિનશ્યતિ ॥ ૧૫ ॥
અન્તેષુ શૂનં પરિહીણમધ્યં મ્લાનં તથાન્તેષુ ચ મધ્યશૂનમ્ ॥
ગુદે ચ શેફસ્યથ મુષ્કયોશ્ચ શૂનં પ્રતામ્યન્તમસંજ્ઞકલ્પમ્ ॥
વિવર્જયેત્પાણ્ડુકિનં યશોર્થી તથાતિસારજ્વરપીડિતં ચ ॥ ૧૬ ॥

જે પાંડુરોગને થયાને ઘણા દિવસ થઈ ગયા હોય તે જુના પાંડુરોગને અસાધ્ય ગણવે. વળી લાંબા વખતના જે પાંડુરોગીને આંખે શરીરે થોથર કિંવા સોજા ચહેલા હોય, જેને દરેક પદાર્થ પીળો દેખાતો હોય, અને જેને ક્ષમિશ્રિત લીલા રંગનો થોડો કડાણ ઝાડો થાય; તેમજ જે દીન થયેલો હોય જેનું શરીર અતિશય પરમેવાથી કોપાયણું રહેતું હોય, અને જે ઉલટી, મૂર્છા અને તૃપાથી પીડિત હોય તેના જીવનરત્ની આશા ન રાખવી. રક્તક્ષયથી જે પાંડુરોગી સફેદ વર્ણનો થઈ ગયો હોય, તેનો રોગ પણ અસાધ્ય છે. જેના દાંત, તખ અને નેત્ર પીળાં ગઈ ગયાં હોય, અને જે આંખો, સ્પષ્ટિને પીળા રંગની નિલાળતો હોય તેને પણ મરણપથારીપર સૂતેલો ગણવે. જે પાંડુરોગીના લાથ, પગ અને ગરદનપર થોથર ચઢી હોય અને મધ્ય દેહ શુષ્ક થયો હોય; તેમજ જેના મધ્યદેહ, મગદાર, ગુહંદ્રિય અને અંડકાશપર સોજા ચઢ્યા હોય અને લાથ, પગ તથા ગરદનશુષ્ક પડી ગયાં હોય; વળી જે, રોગની પીડાથી આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય અને ખેલાન બની જતો હોય; તેમજ જે અતિસાર અને જ્વરથી પીડિત હોય તે પાંડુરોગીને સાગને કરવાની ઇચ્છા, યશ ઇચ્છનારા વેદે રાખવી નહિ.

પાંડુરોગમાં થનારો
ક્રમખાનો વ્યાધિ

પાણ્ડુરોગી તુ યોઽત્યર્થ પિત્તલાનિ નિષેવતે ॥
તસ્ય પિત્તમસૃઙ્માસં દગ્ધ્વા રંગાય કલ્પતે ॥ ૧૭ ॥
હારિદ્રનેત્રઃ સ મૃશં હારિદ્રત્વડ્નલ્લાનનઃ ॥
રક્તપીતશક્રમૂત્રો મેકવર્ણો હતેન્દ્રિયઃ ॥ ૧૮ ॥

૧ કામલા=ક્રમખો=Jaundice. ૧૨, ૧૩ ચ.ચિ.અ. ૨૦ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦ ૧૬ સુ.ઉ.અ. ૪૪ શ્લો. ૨૨. ૧૭ થી ૨૦ ચ.ચિ.અ. ૨૦ શ્લો. ૩૨ થી ૩૪.

દાહાવિપાકદૌર્બલ્યસદનારુચિકર્ષિતઃ ॥

કામલા બહુપિત્તેષા કોષ્ટશાસ્ત્રાશ્રયા મતા ॥ ૧૯ ॥

જે પાંડુરોગી, ઘણા પિત્તકારક પદાર્થોનું સેવન કરતો રહે, તેનું પિત્ત, લોહી અને માંસને બાળીને (બગાડીને) કમળાનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. કમળાના રોગીની આંખો, ત્વચા નખ અને મોઢું અત્યંત પીળાં હોય છે. અને તેને જાડો. પેશાબ, રાતા પીળા રંગનાં થાય છે. ટુંકામાં શક્તિહીન ઇંદ્રિયોવાળો તે રોગી દેખાવમાં ચામાસાના દેડકા જેવો જણાય છે. દાહ, અપચો, નખખાઈ, ઝાનિ, અરુચિ, વગેરે ઉપદ્રવોથી તે પીડિત રહે છે. (૧) ક્રાંદામાં (૨) અને હાથ, પગ વગેરે શાખાઓમાં રહેલો ઘણું પિત્તવાળો આ રોગ કમળો કહેવાય છે.

કુમ્ભકામલા^૧ કાલાન્તરાત્વરીમૂતા કૃચ્છ્રા સ્યાત્કુમ્ભકામલા ॥ ૨૦ ॥

કમળાનો રોગ થયાને લાંબી મુદત પીણાથી જતો થઈ ગયેલો એ રોગ કૃચ્છ્રસાધ્ય થાય છે; આવો કમળો કુમ્ભ કામળા (ક્રાંદામાં રહેલો કમળો) કહેવાય છે.

કમળાનાં અસાધ્ય લક્ષણો

કૃષ્ણપીતશકૃન્મૂત્રો મૃશં શૂનશ્ચ માનવઃ ॥

સ રક્તાક્ષિમુલ્કચ્છર્દિવિષ્ણુમૂત્રો યશ્ચ તામ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

દાહારુચિતૃડાનાહતન્દ્રામોહસમન્વિતઃ ॥

નષ્ટાગ્નિસંજઃ ક્ષિપ્રં ચ કામલાવાન્ વિપદ્યતે ॥ ૨૨ ॥

જે કમળાના રોગીને, જાડો કળો અને પેશાબ પીળા રંગનો થાય જેને બહુ સોજા ચક્ષુ હોય જેનાં નેત્ર, મુખ ઉલટી, મળ અને મૂત્ર અત્યંત લાલ રંગનાં હોય અને જે વારં-વાર બેભાન બની જાય. તે રોગી મરણ પામે છે. વળી જેને દાહ થાય, અન્ન ભાવે નહિ, તૃણ લાગે, પેટ ચંદ, જેનાં પોષણ ધેનમાં રહે તથા જે બેભાન થઈ જતો હોય તેમ જ જેનાં જઠરાગ્નિ તથા સંજા નાશ પામ્યાં હોય તે પણ મરણ પામે છે.

કુમ્ભકામલાનાં હૃદયરોચકહૃલાસજ્વરક્લમનિપીડિતઃ ॥

અસાધ્ય લક્ષણો નશ્યતિ શ્વાસકાસાર્તો વિઙ્મેદી કુમ્ભકામલી ॥ ૨૩ ॥

ઉલટી, અરુચિ, મોળ, તાવ, થાક, દમ અને ઉંઘરસથી પીડાયેલો તથા જેને પાતળા જાડા થતા હોય તે કુમ્ભકામલાનો રોગી મરણ પામે છે.

પાંડુરોગમાં થનારો હલીમક વ્યાધિ

યદા તુ પાણ્ડોર્વર્ણઃ સ્યાદ્દરિતઃ શ્યાવપીતકઃ ॥

બલોત્સાહક્ષયસ્તન્દ્રા મન્દાગ્નિત્વં મૃદુજ્વરઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીષ્વહર્ષોઽક્લમર્દશ્ચ દાહસ્તૃષ્ણારુચિર્મ્રમઃ ॥

હલીમકં તદા તસ્ય વિદ્યાદનિલપિત્તતઃ ॥ ૨૫ ॥

જ્યારે ક્રાંદ પાંડુરોગીના શરીરનો રંગ લીલો, આસમાની કે પીળો થઈ જાય; તેનામાં બળ કે ઉત્સાહ ન રહે, તેનાં પોષણ ધેનમાં રહે, જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય, શરીરમાં ઝીણું

૧ કુમ્ભકામલા=Black jaundice. ૨૧, ૨૨ ચ.ચિ.અ.૨૦ શ્લો.૩૫, ૩૬. ૨૪, ૨૫ ચ.ચિ.અ. ૨૦ શ્લો.૧૨૮, ૧૨૯.

જ્યાર જ્યુકનું ઘર કરી રહે, સ્ત્રીસંયોગની ઇચ્છા ન રહે, ડીઝ લાગ્યા કરે, તેમ જ દાહ, તૃણા, અન્નદ્રેષ અને ભ્રમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય, ત્યારે વાતપિત્તમાંથી થનારો હલીમક નામનો વ્યાધિ થયો છે એમ સમજવું.

પાનકી લક્ષણ

સન્તાપો' મિન્નવર્ચસ્ત્વં બહિરન્તશ્ચ પીતતા

પાણ્ડુતા નેત્રયોર્યસ્ય પાનકીલક્ષણં ભવેત્ ॥ ૨૬ ॥

સન્તાપ થાય, જાડો પાતળો થાય, શરીરની અંદરનો અને બહારનો રંગ પીળાશપર થાય અને નેત્રો પીળાં થઈ જાય ત્યારે પાનકીરોગ થયો છે એમ સમજવું.

इति पांडुरोगादिनिदानम्.

રક્તપિત્તનિદાનં

પાંડુરોગની પેઠે રક્તપિત્ત પણ પિત્તમાંથી થાય છે, માટે પાંડુરોગ પછી રક્તપિત્ત વ્યાધિ કહ્યો છે.

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यायैरतिसेवितैः ॥

તીક્ષ્ણોષ્ણક્ષારલવणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ૧ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥

તતઃ પ્રવર્તતે રક્તમૂર્ધ્વા વાધો દ્વિધાપિ વા ॥ ૨ ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकणास्यैर्मंदूयोनिगुदैरधः ॥

કુપિતં રોમકૂપેશ્ચ સમસ્તૈસ્તત્પ્રવર્તતે ॥ ૩ ॥

તડકામાં ઘણું કરવાથી, થાક કાગે એવી મહેનત કરવાથી, અત્યંત શોક કરવાથી, લાંબો પ્રવાસ(પગે) કરવાથી, ઘણો સ્ત્રીસંગ કરવાથી, મર્યાદા વગેરે તીખા પદાર્થો ઘણા ખાધાથી, અગ્નિ સમીપ બેસવાથી, ક્ષાર પદાર્થોનો અને ખારા ખાટા, તથા તીખા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, વિકારયુક્ત થયેલું પિત્ત, તેના તીવ્ર ગુણોને લીધે ત્વરાથી લોહીને તપાવે છે. પછી તે લોહી ઊર્ધ્વ દિવા અધોમાર્ગે અથવા તે અને માર્ગે બહાર નીકળે છે. ઊર્ધ્વમાર્ગે વહે તો તેનાક, નેત્ર, કાન અને મુખમાંથી વહે છે અને અધોમાર્ગે વહે તો ગુહોદ્રિયમાંથી અને મળદ્વારમાંથી રક્તનો સ્રાવ થાય છે. રક્ત અત્યંત દુષ્ટ થતાં રોમનાં બધાં છિદ્રોમાંથી પણ તે પરસેવાની પેઠે છુટે છે.

રક્તપિત્તનાં પૂર્વ સદનં શાંતકામિત્વં કण्ठधूमायनं वमिः ॥

લક્ષણ

लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ૪ ॥

રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે સુસ્તી આવે છે, દુષ્ટકપર રચિ થાય છે; ગળાંની ઘાંટી-માંથી ધૂમાડો નીકળ્યા જેવું રોગીને લાગે છે; ઉલટી થાય છે; અને તપાવેલા લોખંડનાં ગોળાપર પાણી નાંખતાં જેવી વાસ નીકળે છે તેવી વાસ રોગીના શ્વાસમાંથી આવે છે.

૧ આ શ્લોક માધવનિદાનની બીજી પ્રતોમાં જેવામાં આવતો નથી. ૨ રક્તપિત્ત= Hemorrhages=રક્તસ્રાવ. ૨સુ.ઉ.અ.૪૫શ્લો.૨૩. ૪સુ.ઉ.અ.૪૫શ્લો.૬.

ક્ર્ધયુક્ત રક્તપિત્ત-
નાં લક્ષણ

સાન્દ્રં સપાણ્ડુ સસ્ત્રેહં પિચ્છિલં ચ કફાન્વિતમ્ ॥

જે ઘટ્ટ, લગાર સંકેદ રંગનું, સ્નેહયુક્ત અને જરપટાંવાળું લોહી વહે, તો રક્તપિત્ત, ક્ર્ધયુક્ત જાણવું.

વાતયુક્ત રક્તપિત્ત-
નાં લક્ષણ

શ્યાવારુણં સફેનં ચ તનુ રુક્ષં ચ વાતિકમ્ ॥ ૫ ॥

આસમાની, રાતું, લગાર શીળવાળું, પાતળું તથા રુક્ષ લોહી જે વહેતું હોય તો રક્તપિત્ત વાયુયુક્ત છે એમ જાણવું.

પૈત્તિક રક્તપિત્તનાં
લક્ષણ

રક્તપિત્તં કષાયામં કૃષ્ણં ગામૂત્રસન્નિભમ્ ॥

મેચકાગારધૂમામમજ્જનામં ચ પૈત્તિકમ્ ॥ ૬ ॥

જે રક્તપિત્તમાં રંગે ભગવું, ગાયનાં મૂતર જેવું, કાળું, શાદી જેવું કિંવા ધરનાં ધુવા જેવું અથવા સુરમા સરખું લોહી વહેતું હોય તે રક્તપિત્ત પિત્તમિશ્રિત જાણવું.

દ્વિદોષજ અને
ત્રિદોષજ રક્ત-
પિત્તનાં લક્ષણ

સંસૃષ્ઠલિઙ્ગં સંસર્ગાત્ ત્રિલિઙ્ગં સાન્નિપાતિકમ્ ॥

ઊર્ધ્વગં કફસંસૃષ્ઠમધોગં મારુતાન્વિતમ્ ॥

દ્વિમાર્ગં કફવાતાભ્યામુભાભ્યામનુવર્તતે ॥ ૭ ॥

જે રક્તપિત્તમાં બે દોષોનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે તે દ્વિદોષજ રક્તપિત્ત જાણવું; અને જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જણાય, તેને ત્રિદોષજન્ય રક્તપિત્ત જાણવું. જે રક્તપિત્તમાં લોહી કાંઈ ભાગેથી વહેતું હોય તેને ક્ર્ધથી ઉત્પન્ન થયેલું અને જેમાં અધો ભાગેથી લોહી વહેતું હોય, તેને વાયુથી યુક્ત જાણવું અને અને ભાગે રક્તનો સ્વાદ થતો હોય તો વાત અને ક્ર્ધ અનેથી થયેલું રક્તપિત્ત છે એમ સમજવું.

ઊર્ધ્વગાદિકનાં સા-
ધ્યાસાધ્ય લક્ષણ

ઊર્ધ્વ સાધ્યમધો યાપ્યમસાધ્યં યુગપદ્વતમ્ ॥ ૮ ॥

ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત મટી શકે છે, અધોગ રક્તપિત્ત યાપ્ય-મુશ્કેલી થી મટે એવું છે, ઉભયમાર્ગીય રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે.

રક્તપિત્તનાં સાધ્ય
લક્ષણ

અકમાર્ગં બલવતો નાતિવેગં નવોત્થિતમ્ ॥

રક્તપિત્તં સુખે કાલે સાધ્યં સ્યાન્નિરુપદ્રવમ્ ॥ ૯ ॥

જે રક્તપિત્ત જળવાન માણસને થયું હોય અને તે એક ભાગે વહેનારું એટલે ઊર્ધ્વ-માર્ગીય હોય, તેનો વેગ જળરો ન હોય, તે નવું (ટુંક મુદતનું) હોય, અને રોગીને અશક્ત ન વગેરે ઉપદ્રવો ન થયા હોય, તો તેવું રક્તપિત્ત શિશિર ઋતુ વગેરે અનુકૂળ વખતે, યોગ્ય ઔષ્ધોપચારથી મટી શકે છે.

દોષ ભેદથી સાધ્યા-
સાધ્ય લક્ષણ

અકદોષાનુગં સાધ્યં દ્વિદોષં યાપ્યમુચ્યતે ॥

ત્રિદોષજમસાધ્યં સ્યાન્મન્દાગ્નેરતિવેગવત્ ॥

વ્યાધિભિઃ ક્ષીણદેહસ્ય વૃદ્ધસ્યાનશ્વતશ્ચ યત્ ॥ ૧૦ ॥

૫ ચ.ચિ.અ.૪શ્લો.૯. ૬ ચ.ચિ.અ.૪શ્લો. ૧૦. ૭ ચ.ચિ.અ.૪શ્લો. ૧૧-૨૨. ૮ સુ.ઉ. અ.૪૫શ્લો. ૫. ૯ ચ.ચિ.અ.૪શ્લો. ૨૦. ૧૦ ચ.ચિ.અ.૪શ્લો. ૧૧-૧૨.

એક દોષમાંથી જન્મ પામેલું રક્તપિત્ત, મટી શકે છે; એ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું રક્તપિત્ત મુશ્કેલીથી મટે છે, અને ત્રિદોષજનિત રક્તપિત્ત કદી મટતું નથી. તેમ જ મંદ-જઠરાગ્નિવાળાનું, વ્યાધિવડે જેનો દેહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે એવા રોગીનું, વૃદ્ધનું અને જે અન્ન ખીલકુલ ખાઈ શકતો નથી; તેનું અતિ વેગવાળું રક્તપિત્ત પણ અસાધ્ય છે.

રક્તપિત્તના

ઉપદ્રવો.

દૌર્બલ્યશ્વાસકાસજ્વરવમથુમદાઃ પાણ્ડુતાદાહમૂર્છાઃ

મુક્ટે ઘોરો વિદાહસ્ત્વધૃતિરપિ સદા હૃત્યતુલ્યા ચ પીડા ॥

તૃષ્ણા કોષ્ઠસ્ય મેદઃ શિરસિ ચ તપનં પૂતિનિષ્ઠીવનત્વં

મક્ત્વેષાવિપાકૌ વિકૃતિરપિ ભવેદ્રક્તપિત્તોપસર્ગાઃ ॥ ૧૧ ॥

નબળાઈ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, ઊલટી નીશો ક્યોં હોય તેની રિચાતે; શરીરમાં શીકાશ, (પાંડુતા) દાહ, મૂર્છા, અન્ન ખાધા પછી અત્યંત અળગા, ગભરાટ, નિરંતર હૃદયમાં થતી એક જાતની વિલક્ષણ પીડા, તરશ, પાતળા ઝાડા, માથું તપ્પા કરવું, દુર્ગંધયુક્ત થુંક, અન્ન-પર અભાવો, અછળું, તથા લોહીના સાવમાં અગાંડા, એ પ્રમાણે રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો થાય છે.

રક્તપિત્તનાં અ-

સાધ્ય લક્ષણ

માંસપ્રક્ષાલનામં કુચિતમિવ ચ ચત્કર્દમામ્ભોનિમં વા

મેદઃપૃથાસ્રકલ્પં ચકૃદિવ યદિ વા પક્વજમ્બૂ ત્લાભમ્ ॥

ચત્કૃષ્ણં ચચ્ચ નીલં મૃશમતિકુણ્ણં યત્ર ચોક્તા વિકારા-

સ્તદ્વર્જ્યં રક્તપિત્તં સુરપતિધનુષા ચચ્ચ તુલ્યં વિભાતિ ॥ ૧૨ ॥

યેન ચોપહતો રક્તં રક્તપિત્તેન માનવઃ ॥

પશ્યેદ્દિશં વિચચ્ચાપિ તચ્ચાસાધ્યમસંશયમ્ ॥ ૧૩ ॥

લોહિતં છર્દયેદ્યસ્તુ બહુશં લોહિતેક્ષણઃ ॥

લોહિતાકારદર્શી ચ મ્રિયતે રક્તપૈત્તિકઃ ॥ ૧૪ ॥

જે રક્તપિત્ત, માંસ ધોયેલાં પાણીના જેવું, કાંઠી ગયું હોય એવું, કિંવા કાદવથી ડાળાયેલાં મેલાં પાણી જેવું, ચરખી અને પરવાળા લોહી જેવું, કાળગ્નના ટુકડા જેવું, પાંદડાં ગ્નંબૂ જેવું કાળું અને ઉપર જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવો કબ્બા, તેથીયુક્ત હોય તે રક્તપિત્ત અસાધ્ય બનેલું; વળી જે રક્તપિત્ત ઈંદ્રધનુષ્યની પેંડુ વિવિધ રંગવાળું હોય, તે પણ અસાધ્ય સમજવું.

રક્તપિત્તના જે રોગીને દિશાઓ અને આકાશરક્તવર્ણી દેખાય તે રોગીનું રક્તપિત્ત નિઃસંશય અસાધ્ય બનેલું.

વળી રક્તપિત્તના જે રોગીને લાલ રંગનાં લોહીની વારંવાર ઊલટી થાય, જેનાં નેત્ર લોહીના જેવાં લાલ થયાં હોય તથા જે તમામ પદાર્થોના આકાર લાલ રંગના દેખે, તે રોગી મરણ પામે છે.

इति रक्तपित्तनिदानम्.

ક્ષયરોગનિદાન'

ક્ષયરોગ થવાનાં વેગરોધાક્ષયાશ્ચૈવ સાહસાદ્વિષમાશનાત્ ॥

કારણ

ત્રિદોષો જાયતે યક્ષ્મા ગદો હેતુચતુષ્ટયાત્ ॥ ૧ ॥

અપાનવાયુ (પવનહ્રુટ), મૂત્ર, મળ વગેરેના વેગને રોકવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગ કે અત્યંત ઉપવાસ વગેરેને લીધે ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, પોતાના કરતાં વધારે બળવાન માણસ-થી કુસ્તી લડવી વગેરે સાહસિક કામથી, અને વિપ્રમ રીતે જમવાની ટેવથી—આ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય કારણોથી વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણે દોષોના વિકારવાળો ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષયરોગની વિશિષ્ટ
સંપ્રાપ્તિ

કફપ્રધાનૈર્દોષૈસ્તુ રુદ્ધેષુ રસવર્ત્મસુ ॥

અતિવ્યવાયિનો વાપિ ક્ષીણે રેતસ્યનન્તરાઃ ॥

ક્ષીયન્તે ધાતવઃ સર્વે તતઃ શુષ્યતિ માનવઃ ॥ ૨ ॥

કફનો ભાગ જેમાં મુખ્ય છે એવા વાતપિત્તાદિ વિકારોથી રસાદિ ધાતુઓને વહેનારી નળીઓ અંધ થતાં (અનુલોમ જાતનો) ક્ષય ઉત્પન્ન થાય છે. (અનુલોમ ક્ષય તે કહેવાય છે કે, જેમાં સ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે રસક્ષીણ થવાથી રક્તક્ષીણ થાય છે અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ધાતુ ક્ષીણ થાય છે.) અથવા અત્યંત મૈથુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થતાં તેની પછીની મજ્જા વગેરે બીજી ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થતી જાય છે, અને છેવટ તે પુરુષ સૂકાઈને લાડકાંનો માળો બની રહે છે. (વીર્ય ક્ષીણ થતાં મજ્જા ક્ષીણ થાય છે પછી અસ્થિ ક્ષીણ થાય છે, અને એવી રીતે સર્વ ધાતુઓ એક પછી એક ક્ષીણ થતી જાય છે. આ પ્રતિલોમ ક્ષય.)

ક્ષયરોગનાં
પૂર્વરૂપો

શ્વાસાન્નસાદકફસંસ્ત્રવતાલુશોષ-

વચ્ચગ્નિસાદમદપીનસકાસનિદ્રાઃ ॥

શોષે ભવિષ્યતિ ભવન્તિ સ ચાપિ જન્તુઃ

શુક્લેક્ષ્ણો ભવતિ માંસપગો રિરંસુઃ ॥ ૩ ॥

સ્વપ્નેષુ કાકશુકશલ્લકિનીલકણ-

ગૃધ્રાસ્તથૈવ કપયઃ કૃકલાસકાશ્ચ ।

તં વાહ્યન્તિ સ નદીર્વિજલાશ્ચ પશ્યે-

ચ્છુષ્કાંસ્તરૂપવનધૂમદવાર્દિતાંશ્ચ ॥ ૪ ॥

ક્ષયરોગ થવાનો હોય સારે શ્વાસ થાય છે, લાથ પગ ગળે છે, કફના ગળાકા પડે છે, તાળવું સુકાય છે, ઉલટી થાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે, માણસનીશામાં હોય એવો કામો છે, સહેજમ તથા ઉધરસ થાય છે, અને ઉંઘ ઘણી આવે છે અને તે માણસનાં નેત્ર ધોળાં થાય છે અને તેને માંસ ભક્ષણની તથા સ્ત્રીસંગની ઘણી ઇચ્છા થાય છે. તેમજ ક્ષયરોગ થવાની અગાઉ રોગીને સ્વપ્નમાં કાગડા, પોપટ, શેઠાઈ, મોર, ગીધ, વાંદરા અને

કાચંડા વગેરે પ્રાણીઓ ખેંચીને કિંવા પીઠ ઉપર ઉપાડીને લઈ જતાં જણાય છે; અને તે જળરહિત નદીઓને તથા પવન, ધુમાડો અને દાવાનળથી ઘેરાયલાં અને સૂકાં વૃક્ષોને સ્વપ્નમાં ક્ષયનાં ત્રણ મુખ્ય અંસપાર્શ્વાભિતાપશ્ચ સન્તાપઃ કરપાદયોઃ ॥ [નિરખે છે.

લક્ષણો ડવરઃ સર્વાંગગચ્છૈવ લક્ષણં રાજયક્ષમણઃ ॥ ૫ ॥

ક્ષયના દરદીને નીચેનાં ચિહ્નો થાય છે. ખભા અને પાંસળીઓ તપે છે; હાથ, પગમાં ખળત્રા થયા કરે છે; અને આખા અંગમાં તાવ ભરાયલો રહે છે.

ક્ષયનાં ૭ લક્ષણો કાસો ડવરઃ પાર્શ્વશૂલં સ્વરવચ્છોગદોઽરુચિઃ ॥
ષડિમાન્યપિ જાનીયાલુક્ષણાનિ ચ યક્ષમણઃ ॥ ૬ ॥

ખાંસી તાવ, પડખામાં શૂળ, સ્વરભેદ, અતિસાર અને અરુચિ, એ ૭ લક્ષણો પણ રાજ્યક્ષમા (ક્ષય)નાં જાણવાં.

ક્ષયનાં ૧૧ લક્ષણો સ્વરભેદોઽનિલાચ્છૂલં સંક્રોચશ્ચાંસપાર્શ્વયોઃ ॥
ડવરો દાહોઽતિસારશ્ચ પિત્તાદ્રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥ ૭ ॥

શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમમક્તચ્છન્દ એવ ચ ॥

કાસઃ કઠ્ઠસ્ય ચોધ્વંસો વિજ્ઞેયઃ કફકોપતઃ ૮ ॥

ક્ષયરોગમાં વાયુના ક્રોધથી રોગીનો અવાજ ખેસે છે, ખભામાં તથા પડખામાં શૂળો નીકળે છે અને પાંસળીયો તથા ખભાનો સંક્રાંચ થાય છે. પિત્તના પ્રક્રોધથી જ્વર, દાહ, અતિસાર અને (મુખમાંથી) લોહી પડવું એ ચાર લક્ષણો થાય છે. અને કફના પ્રક્રોધથી માથાનું ભારેપણું, અન્નપર અભાવો, ઉધરસ, અને કંઠનો નાશ એ ચાર લક્ષણો થાય છે.

**સાધ્યાસાધ્ય
વિચાર**

एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ॥

कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरः ॥ ९ ॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गेज्જ्वરकाસાસુગામયૈઃ ॥

जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥ १० ॥

सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवलक्षये ॥

युक्तो वर्ज्यश्चિકित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

જે ક્ષયના રોગીને ઉપર કહેલાં અગીઆર લક્ષણો થયાં હોય અથવા જેને ઉધરસ, અતિસાર, પાંસળાંમાં શૂળ, સ્વરભેદ, અન્નપર અરુચિ અને જ્વર, એ ૭ લક્ષણો થયાં હોય અથવા તાવ, ખાંસી અને લોહી પડવું; એ ત્રણ લક્ષણો થયાં હોય, એવા ક્ષયરોગીનો ઘણો યશ ઇચ્છનાર વૈદે ત્યાગ કરવો.

ઉપર જે સ્વરભેદાદિ અગીઆર લક્ષણો વર્ણવ્યાં, તે બધાં જે રોગીને થયાં હોય, અથવા તેમાંનાં અર્ધો (એટલે ઉપર કહેલાં ૭) લક્ષણો થયાં હોય કિંવા ક્રૂર ત્રણ લક્ષણો જ

૫ ચ.ચિ.અ.૮શ્લો.૫૦. ૬ (પહેલી પંક્તિ) ચ.ચિ.અ.૮શ્લો.૪૪. ૭ મુ.ઉ.અ.૪૧શ્લો. ૮. ૮ થી ૧૦(નવમા શ્લોકની ત્રીજી પંક્તિ સિવાય) મુ.ઉ.અ.૪૧ શ્લો.૮.૧. ૧૧ ચ.ચિ.અ.૮શ્લો.૪૫.

થયાં હોય પણ જેનામાં બળ, માંસ, રક્તો ન હોય, તેવા રોગીનો વૈદે ત્યાગ કરવો. પરંતુ જે રોગીને ઉપલાં બધાં લક્ષણો થયા છતાં તેનામાં બળ, માંસ, હજી હોય, તો તેવો રોગી ઓસડવેસડ કરવાને યોગ્ય છે.

ક્ષયનાં અસાધ્ય
લક્ષણો.

મહાશનં ક્ષીયમાણમતિસારનિપીડિતમ્ ॥

શૂનમુષ્કોદરં ચૈવ યક્ષિમણં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨ ॥

શુક્લાક્ષમન્નદેષ્ટારમૂર્ધ્વશ્વાસનિપીડિતમ્ ॥

કુચ્છેણ બહુ મેહન્તં યક્ષ્મા હન્તીહ માનવમ્ ॥ ૧૩ ॥

જે ક્ષયરોગી પુષ્કળ આહાર કર્યા છતાં પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો જાય. જે રોગી અતિ-સારથી ધણો હેરાન થતો હોય (કારણ કે ક્ષયરોગીના જીવતરનો સઘળો આધાર મળ ઉપર રહેલો છે.) તથા જે ક્ષયરોગીના પેટ તથા અંગદ્રાવ ઉપર સોજા ચઢી આવ્યા હોય (કારણ કે સોજા રેચથી મટે છે, અને ક્ષયરોગમાં રેચ અપાતો નથી.) તે ક્ષયરોગીની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

જે ક્ષયરોગીનાં નેત્ર સફેદકાઠી જેવાં થયાં હોય, જેને અન્નપર અત્યંત અભાવો થયો હોય, જે ગર્ધશ્વાસથી રીઆતો હોય, અને જેને પીડા સાથે પુષ્કળ પેશાબ થતો હોય તે આગ્રીનો ક્ષયથી નાશ થાય છે.

કેવો ક્ષયરોગી ચિ-
કિત્સા કરવા
યોગ્ય છે

જ્વરાનુબન્ધરહિતં વલવન્તં ક્રિયાસહમ્ ॥

ઉપક્રમેદાત્મવન્તં દીપ્તાગ્નિમક્રશં નરમ્ ॥ ૧૪ ॥

જે ક્ષયરોગીને મુદ્દલ તાવ આવતો ન હોય, જે શરીરે બળવાન હોય, જે આંખોપચાર સદન કરી શકે એવો હોય, જેની ઇન્દ્રિયો તેને પોતાને સ્વાધીન હોય, જેને જરૂરિયા પ્રતીત હોય અને વ્યાધિથી જે બહુ દુખી ન થયો હોય તે ક્ષયરોગીની ચિકિત્સા કરવી.

ક્ષયના બીજા
પ્રકારો.

વ્યવાયશોકવાર્ધક્યવ્યાયામાધ્વપ્રશોષિણઃ ॥

વળોરઃક્ષતસંજૌ ચ શોષિણૌ લક્ષણૈઃ શૃણુ ॥ ૧૫ ॥

ઉપર કહ્યા તે ઉપરાંત ક્ષયરોગના વ્યવાયશોષ, શોકશોષ, વાર્ધક્યશોષ, વ્યાયામશોષ, અધ્વશોષ અને ઉરઃક્ષતશોષ, એટલા બીજા પ્રકારો (સુશ્રુતમાં કહેલા) છે. જેનાં લક્ષણો નીચે

વ્યવાયશોષીનાં વ્યવાયશોષી શુક્રસ્ય શ્રયન્નિર્જ્વરપદ્મતઃ ॥ [લખ્યાં છે.

લક્ષણો.

પાણ્ડુદેહો યથાપૂર્વ ક્ષીયન્તે ચાસ્ય ધાતવઃ ॥ ૧૬ ॥

બહુ મૈથુનથી જેને ક્ષય થયો હોય તેનામાં નીચેનાં ચિહ્નો દેખાય છે. અત્યંત મૈથુનથી જેનું વીર્ય ક્ષીણ થયેલું હોય એવા પુરુષનાં લક્ષણો આ રોગીમાં દેખાય છે, તે ઉપરાંત રોગીનું શરીર શીકુ થઈ જાય છે અને (પહેલાં શુક્ર, પછી મજ્જા, પછી અસ્થિ વગેરે ઉલટા ક્રમથી) તેની ધાતુઓ ક્ષીણ થતી જાય છે. (શુક્રના ક્ષયથી નીચેનાં લક્ષણો થાય છે એમ

સુશ્રુતમાં કહ્યું છે—તેની ગુણેન્દ્રિયમાં તથા અંડકોષમાં વેદના થાય છે, અને તે સ્ત્રીસંગ માટે અશક્ત હોય છે; તેમ છતાં જો તેવો પુરુષ પરાણે રતિસુખ ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરે, તો ઘણી વાર લાગ્યા પછી તેને વીર્યસ્રાવ થાય છે તથા તે ઘણો જ થોડો થાય છે, કિંવા શુક્રને બદલે લોહીનાં ટીપાં પડે છે.)

શોકશોષીનાં પ્રધ્યાનશીલઃ સ્વસ્તાઙ્ગઃ શોકશોષ્યપિ તાદૃશઃ ॥

લક્ષણ વિના શુક્રક્ષયકૃતૈર્વિકારૈરભિલક્ષિતઃ ॥ ૧૭ ॥

વીર્યના ક્ષયથી જે ખાસ લક્ષણો (ઉપર કહેલાં) થાય છે તે સિવાયનાં વ્યવાયશોષીનાં બીજાં લક્ષણોવાળો, ટીલાં અંગોવાળો અને હમેશાં બહુ ખેદ કરતો શોકશોષી પણ તેવો જ (વ્યવાયશોષી જેવો જ) દેખાય છે.

જરાશોષીનાં

લક્ષણ

જરાશોષી કૃશો મન્દવીર્યબુદ્ધિબલેન્દ્રિયઃ ॥

કમ્પનોઽરુચિમાન્ મિશ્રકાંસ્યપાત્રહતસ્વરઃ ॥ ૧૮ ॥

ઘ્રીવતિ શ્લેષ્મણા હીનં ગૌરવારુચિપીડિતઃ ॥

સમ્પ્રસ્રુતાસ્યનાસાક્ષઃ શુષ્કરૂક્ષમલચ્છવિઃ ॥ ૧૯ ॥

જરાશોષી (વૃદ્ધાવસ્થા આવવાથી ક્ષીણ થનારા પુરુષ)માં નીચેનાં લક્ષણો દેખાય છે. જરાશોષી દુબળો લાગે છે, તેનાં બુદ્ધિ, બળ, વીર્ય અને ઈન્દ્રિયો મંદ પડી જાય છે; તેનું શરીર કાંપે છે; તેને અન્નપર અભાવો થાય છે; ઝૂટેલાં કાંસાનું વાસણ વાગવાથી જેવો સ્વર નીકળે, તેવો તેનો અવાજ થઈ જાય છે; યુકતાં તેના ગળામાંથી કફનો ગળકો છૂટતો નથી; તેને ખોરાકપર રુચિ થતી નથી. તેને શરીર બોળરૂપ લાગે છે; મુખ, નાક અને આંખોમાંથી પાણી ગળ્યા કરે છે; અને તેના શરીરની કાંતિ સૂકી, લૂખી અને મલિન થઈ જાય છે.

અધ્વપ્રશોષીનાં અધ્વપ્રશોષી સ્વસ્તાઙ્ગઃ સંભૃષ્ટપરુષચ્છવિઃ ॥

લક્ષણ

પ્રસુમગાત્રાવયવઃ શુષ્કક્લોમગલાનનઃ ॥ ૨૦ ॥

અધ્વશોષી(પગે લાંબી મળલ કરવાથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષ)ના લાઘ્ય, પગટીલા હોય છે અને તેના શરીરની કાંતિ દાઝ્યા જેવી ખરબચડી લાગે છે. વળી તેનાં સર્વ અંગો ખેંદર મારી જાય છે અને તેનું કલોમ (હૃદયમાંજે પિષાસાસ્થાન છે તે,) ગળું અને મોઢું સૂકાઈ જાય છે.

વ્યાયામશોષીનાં વ્યાયામશોષી ભૂયિષ્ઠમેભિરેવ સમન્વિતઃ ॥

લક્ષણ

લિઙ્ગેરુરક્ષતકૃતૈઃ સંયુક્તઞ્ચ ક્ષતં વિના ॥ ૨૧ ॥

વ્યાયામશોષી (ઘણી કસરતથી ક્ષીણ થયેલો રોગી) અધ્વશોષમાં કહેલાં ઘણાંખરાં લક્ષણોથી અને છાતીમાં ક્ષત સિવાયનાં બીજાં ઉરક્ષતનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

વજ્રશોષ

રક્તક્ષયાદ્વેદનાભિસ્તથૈવાહારયન્ત્રણાત્ ॥

વ્રણિતસ્ય ભવેચ્છોષઃ સ ચાસાધ્યતમો મતઃ ॥ ૨૨ ॥

લોહી ધણું ધટી જવાથી, વળુની વેદનાથી તેમજ આહાર ધટી જવાથી વળુયુક્ત મનુષ્યને શોષ થાય છે. તે વળુશોષ અત્યંત અસાધ્ય ગણાય છે.

ઉરઃક્ષતથી (છાતીમાં જખમ થયાથી) પણ ધાતુશોષ થવાનો સંભવ છે, માટે આ શોષ પ્રકરણમાં નીચે ઉરઃક્ષત રોગનું નિદાન વર્ણવું છે.

ઉરઃક્ષતનાં કારણો^૧

અને લક્ષણો

ધનુષાણ્યસ્યતોડ્યર્થ ભારમુદ્ગહતો ગુરુમ્ ॥

યુધ્યમાનસ્ય બલિભિઃ પતતો વિષમોચ્ચતઃ ॥ ૨૩ ॥

વૃષં હયં વા ધાત્રન્તં દમ્પ્યં ચાન્યં નિગૃહ્ણતઃ ॥

શિલાકાષ્ઠાશ્મનિર્ઘાતાન્ ક્ષિપતો નિઘ્નતઃ પરાન્ ॥ ૨૪ ॥

અધીયાનસ્ય વાત્યુચ્ચૈર્દૂરં વા વ્રજતો દ્રુતમ્ ॥

મહાનદીર્વા તરનો હયૈર્વા સહ ધાવતઃ ॥ ૨૫ ॥

સહસોત્પતતો દૂરાત્તૂર્ગ વાપિ પ્રનૃત્યતઃ ॥

તથાન્યૈઃ કર્મભિઃ કૂરૈર્ભૃશમભ્યાહતસ્ય ચ ॥

વિક્ષતે વક્ષસિ વ્યાધિર્બલવાન્સમુદીર્યતે ॥ ૨૬ ॥

સ્ત્રીષુ ચાતિપ્રસક્તસ્ય રુક્ષાલ્પપ્રમિતાશિનઃ ॥

ઉરાં વિરુજ્યતેડ્યર્થ મિચતેડથ વિદહ્યતે ॥ ૨૭ ॥

પ્રપીઙ્યતે તથા પાર્શ્વે શુષ્યત્યઙ્ગં પ્રવેપતે ॥

ક્રમાદ્વીર્યં બલં વર્ણો રુચિરગ્નિશ્ચ હીયતે ॥ ૨૮ ॥

જ્વરો વ્યથા મનોદૈન્યં વિઙ્મેદાગ્નિવધાવપિ ॥

દુષ્ટઃ શ્યાવઃ સુદુર્ગન્ધઃ પીતો વિપ્રચિતો બહુઃ ॥ ૨૯ ॥

કાસમાનસ્ય ચામીક્ષ્ણં કફઃ સાસ્ત્રઃ પ્રવર્તતે ॥

સ ક્ષતી ક્ષીયતેડ્યર્થ તથા શુક્રૌજસોઃ ક્ષયાત્ ॥ ૩૦ ॥

ધનુષ્યથી ઘણું આણું ફેંકનારને, ભારે ખોળે ઉચ્ચકનારને, પોતાના કરતાં વધારે બળવાન પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરનારને ઊંચેથી કે વિષમ રીતે પડનારને બળદ, થોડો, કે ખીન્ન (હાથી, કોટ વગેરે) દોડનાં પ્રાણીને પકડી રાખનારને; ગદાઓ, લાકડાં, દેખાળા કે અસ્ત્રોને જોરથી ફેંકનારને, શત્રુને મારનારને, મોટા સ્વરથી વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણનારને, દૂર દેશાવર ત્વરાથી પગે પ્રવાસ કરનારને, ગંગા, જમના જેવી મોટી નદીઓ તરનારને, થોડા સાથે દોડનારને, એકદમ મોટો કૂદકો મારનારને, ઘણી ઝડપથી બહુ નાચનારને, અથવા મલયુદ્ધ જેવાં ખીન્ન બળ તથા સાહસના કામોથી ઘણો આઘાત ખમનારને છાતીમાં જખમ થઇને ઉરઃક્ષત નામનો મોટો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ સ્ત્રીસંગમાં જે પુરુષ અત્યંત આસક્ત થઇ ગયો હોય, તથા જે પુરુષ સુક્રો તથા ઘણો થોડો આહાર કરે, તે પુરુષની છાતીમાં અત્યંત દરદ થાય છે, પક્ટી છાતીની નસ ફટે છે અને તેમાં બળતરા થાય છે. ઉપરોક્ત

કારણોમાંથી કાઢી પણ કારણથી છાતીમાં ક્ષત (જખમ) થયા પછી તેનાં પાંસળાંમાં દુખે છે; શરીર સુકાઈને થરથર કાપે છે; તાવ આવે છે; શક્તિ, માંસ, વર્ણ, (શરીરનો રંગ), રુચિ અને જહરાશ્મિ, ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતાં જાય છે; મન ચિંતાતુર-ઉદાસ રહે છે; જહરાશ્મિ મંદ થાય છે તથા પાનળા ઝાડા થાય છે અને વારંવારે ઉધરસ ખાતાં તેને દુર્ગંધયુક્ત, રક્ત-મિશ્રિત, ગાંઢાવાળા કાળા તથા પીળા રંગના પુષ્કળ કફના ગળકા પડે છે. વળી (અનિયમિત સ્ત્રીસંભોગને લીધે) શુક્ર અને ઓજનો ક્ષય થવાથી પણ તે ઉરઃક્ષતનો દરદી ક્ષીણ થાય છે.

ઉરઃક્ષતનું પૂર્વરૂપ અવ્યક્ત લક્ષણં તસ્ય પૂર્વરૂપમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

ઉરઃક્ષતનાં ઉપર વર્ણવેલાં લક્ષણો અરૂપપણે જોવામાં આવે, તે જ તેનું પૂર્વરૂપ છે.

ઉરઃક્ષત અને ક્ષય- ઉરોરુક્ શોણિતચ્છર્દિઃ કાસો વૈશેષિકઃ ક્ષતે ॥

નાં ખાસ ચિહ્નો- ક્ષીણે સરક્તમૂત્રત્વં પાર્શ્વપૃષ્ઠકટિગ્રહઃ ॥ ૩૧ ॥

છાતીમાં વેદના, લોહીની ઉલટી અને ખાસ જાતની ઉધરસ એટલાં ચિહ્નો ઉરઃક્ષત-માં ખાસ થાય છે. અને લોહીવાળો પેશાબ તથા પાંસળામાં ખરડામાં અને કંડમાં દુખાવો એટલાં ચિહ્નો ક્ષયમાં ખાસ થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય અલ્પલિઙ્ગસ્ય દીપ્તાગ્નેઃ સાધ્યો બલવતો નવઃ ॥

વિચાર પરિસંવત્સરો યાપ્યઃ સર્વલિઙ્ગં તુ વર્જયેત્ ॥ ૩૨ ॥

ઉપર જણાવેલાં ક્ષત રોગીનાં લક્ષણો જેને થોડાં થયાં હોય, જેનો જહરાશ્મિ પ્રદીપ્ત હોય, જે શરીરે બળવાન હોય તથા જેનો રોગ નવો હોય તે રોગી સાગ્ને થઈ શકે છે. પણ જે પુરુષને રોગ થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તેનો વ્યાધિ મુશ્કેલીથી મટે છે; અને જે બીમારને, રોગને અંગે કહેલાં બધાં લક્ષણો થયાં હોય તે તેમાંથી ફરી સાગ્ને થવા પામતો નથી.

इति राजयक्ष्मादिनिदानम्

કાસનિદાન'

કાસ (ઉધરસ) નાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

ધૃમોપઘાતાદ્રજસસ્તથૈવ વ્યાયામરુક્ષાન્નનિષેવણાચ્ચ ॥
વિમાર્ગગત્વાચ્ચ હિ મોજનસ્ય વેગાવરોધાત્ ક્ષવથોસ્તથૈવ ૧
પ્રાણો હૃદાનાનુગતઃ પ્રદુષ્ટઃ સંમિશ્રકાંસ્યસ્વનતુલ્યઘોષઃ ॥
નિરેતિ વક્ત્રાત્સહસાસદોષો મનીષિભિઃ કાસ इति પ્રદિષ્ટઃ ૨

નાક અને મુખમાં ધુમાડો જતાં દમ રહેવાથી, તેમ મોઢામાં તથા નાકમાં ધૂળ પેસી જવાથી, (વધારે પડતી) કસરતથી, કુખમાં અત્રનું નિલ સેવન કરવાથી, ઘણી ઉતાવળથી જમતાં જોજન અવળે રસ્તે (શ્વાસ નળીમાં) જવાથી, તથા છીંકના તેમ જ મળ, મૂત્રાદિકના વેગને દાબી રાખવાથી ઉદાન વાયુ સાથે મળેલો અત્યંત વિકારયુક્ત થયેલો, પ્રાણ-

૧ કાસ=Cough=ઉધરસ. ૩૧, ૩૨. ચ.ચિ.અ. ૧૬ શ્લો. ૧૦થી ૧૨. ૧, ૨ સુ.ઉ.અ. ૫૨ શ્લો. ૨.

વાયુ દોષ સાથે એકદમ મુખ માર્ગે બહાર નીકળે છે. તે વખતે રોગીના ગળામાંથી ઝુટેલા કાંસાના રણુકા જેવા અવાજ સંભળાય છે. આ રોગને વિદ્વાનો કાસ (ઉધરસ) કહે છે.

પञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥

क्षयायोपેक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्તरोत्तरम् ॥ ૩ ॥

વાતકાસ, પિત્તકાસ, કફકાસ, ક્ષતકાસ અને ક્ષયકાસ એવી પાંચ જાતની ઉધરસ છે. એ જુદી જુદી જાતની પાંચે ઉધરસોપર જો વખતસર ઔષધોપચાર કરવામાં આવે નહિ, તો પરિણામે તે અધીમાંથી ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર કહેલી ઉધરસની જાતો ઉત્તરોત્તર એક એકથી બળવાન છે. એટલે વાતકાસ કરતાં પિત્તકાસ પ્રબળ, પિત્તકાસથી શ્લેષ્મકાસ વધારે બળવાન, અને એ જ પ્રમાણે આગળ સમજવું.

કાસનું પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપં ભવેત્તેષાં શૂકપૂર્ણગલાસ્યતા ॥

કળ્થે કળ્દુશ્ચ મોઝ્યાનામવરોધશ્ચ જાયતે ॥ ૪ ॥

ઉધરસ થવાની હોય છે, ત્યારે ગળામાં અને મુખમાં ડુંખળાંજેવા આરીક કાંટા ખુંચે છે. ગળામાં ચેળ આવે છે અને અન્ન ગળે ઉતરી શકતું નથી.

વાતકાસનાં લક્ષણં હૃચ્છઙ્ગમૂર્ધોદરપાર્શ્વશૂલી ક્ષામાનનઃ ક્ષીણબલસ્વરૌજાઃ ॥

પ્રસક્તવેગસ્તુ સમીરણેન મિન્નસ્વરઃ કાસતિ શુષ્કમેવ ॥૫॥

વાતકાસમાં હૃદય, લમણા, મસ્તક, પેટ અને પાંસળાંમાં શૂળો ઝુટે છે; મોઢું દુખવું પડે છે; બળ, સ્વર અને ઓજ (ધાતુતેજ) ક્ષીણ થાય છે; ઉધરસનો ડોંસો વારંવાર ઉપડી આવે છે; અવાજ ખેંસી જાય છે; અને સુકી (ગળકા વગરની) ઉધરસ થાય છે.

પિત્તકાસનાં લક્ષણં ઉરોવિદાહજ્વરવક્રશંખૈરભ્યર્દિતસ્તિક્તમુખસ્તૃષાર્તઃ ॥

પિત્તેન પીતાનિ વમેત્કટૂનિ કાસેત્સ પાણ્ડુઃ પરિદહ્યમાનઃ ૬

પિત્તકાસમાં છાતીમાં બળત્રા થાય છે; જ્વર આવે છે; મુખ શુષ્ક અને કડવું લાગે છે; તૃપા વારંવાર અને ઘણી લાગે છે; રંગે પીળી અને સ્વાદે તીખી એવી ઉલટીઓ થાય છે; રોગીનો વર્ણ શીકરા લાગે છે; અને ઉધરસ આવતાં બલતરા થાય છે.

કફકાસનાં લક્ષણં પ્રલિપ્યમાનેન મુખેન સીદન્ શિરોરુજાર્તઃ કફપૂર્ણદેહઃ ॥

અમ્ભકરુગૌરવકળ્દુયુક્તઃ કાસેન્દૃશં સાન્દ્રકફઃ કફેન ॥૭॥

કફકાસમાં મોઢું અંદરના ભાગોમાં કફથી લિપાયલું રહે છે; ગાત્રો ઢીલાં રહે છે; મસ્તકમાં વેદના થાય છે; બધું શરીર કફથી ભરેલું લાગે છે; અન્ન ઉપર રચિ નથી થતી; અંગ, જડ (ભારે) લાગે છે; ખંજવાળ આવે છે; ઉધરસ ઘણી આવે છે; તથા તેમાં બહાર પડતા કફના ગળકા ઘટ્ટ હોય છે.

ક્ષતકાસનાં લક્ષણં અતિવ્યવાયભારાધ્વયુદ્ધાશ્વગજનિગ્રહૈઃ ॥

રૂક્ષસ્યોરઃક્ષતં વાયુર્ગૃહીત્વા કાસમાવહેત્ ॥ ૮ ॥

સ પૂર્વે કાસતે શુષ્કં તતઃ ધ્રીવેત્સશોણિતમ્
 કળ્પેન રુજતાઽત્યર્થં વિરુણેનેવ ચોરસા ॥ ૯ ॥
 સૂચીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુદ્યમાનેન શૂલિના
 દુઃસ્વસ્પર્શેન શૂલેન મેદપીડામિતાપિના ॥ ૧૦ ॥
 પર્વમેદજ્વરશ્વાસતૃણાવૈસ્વર્યપીડિતઃ ॥
 પારાવત્ત્વેવાકૂજન્કાસવેગાત્ક્ષતોદ્ભવાત્ ॥ ૧૧ ॥

અત્યન્ત સ્ત્રીસંગથી, ઘણો બોળે ઉપાડવાથી, લાંબો પંથ કરવાથી, અથવા યુદ્ધમાં લાથી કે ઘોડા જેવાં દોડતાં પ્રાણીને પકડી રાખવાથી, રુદ્ધ પુરુષની છાતીમાં જખમ થાય છે, અને એ જખમને ઘેરી લઇને વાયુ ઉધરસને પેદા કરે છે. ક્ષતકાસના રોગીને પહેલ વહેલાં સૂકી ઉધરસના ઠોંસા આવે છે, પછી લોહીવાળો બડબો પડે છે; એનું ગળું ઘણું દુખે છે; છાતી દુઃખે છે; અને તેમાં સોયો ભોક્યા જેવી તીવ્ર પીડા થાય છે, શ્વળ નીકળે છે; છાતીનો સ્પર્શ કરતાં રોગીથી વેદના સહન થતી નથી, તેના અંગોમાં ફાટ, પીડા અને પરિતાપ સાથે શ્વળ નીકળે છે. તેના સાંધા તુટી જતા હોય તેવી પીડા થાય છે. તેને જ્વર આવે છે; દમ ચડે છે; તૃષ્ણા લાગે છે; અવાજ બેસી જાય છે; અને રોગીના ગળામાં ક્ષતજન્ય ઉધરસના વેગથી હોલાના અવાજ જેવો (“ધું ધું”) શબ્દ થતો સંભળાય છે.

ક્ષયકાસનાં લક્ષણાં વિષમાસાત્મ્યમોજ્યાતિવ્યવાયાદ્વેગનિગ્રહાત્ ॥
 ઘૃણિનાં શોચતાં નૃણાં વ્યાપન્નેઽમ્નો ત્રયો મલાઃ ॥ ૧૨ ॥
 કુપિતાઃ ક્ષયજં કાસં કુર્યુર્દેહક્ષયપ્રદમ્ ॥
 સ ગાત્રશૂલજ્વરદાહમોહાન્ પ્રાણક્ષયં ચોપલમેત કાસી ૧૩ ॥
 શુષ્યન્વિનિષ્ઠીવતિ દુર્બલસ્તુ પ્રક્ષીણમાંસો રુધિરં સપૂયમ્ ॥
 તંસર્વલિઙ્ગં ભૃશદુશ્ચિકિત્સ્યં ચિકિત્સિતજ્ઞાઃ ક્ષયજં વદન્તિ ॥

અનિયમિત અને અસાત્મ્ય (માફક ન આવે એવું) એવું બોજન કરવાથી, અતિશય સ્ત્રીસંગ રાખવાથી, મગમૂત્રાદિકના વેગને રોકવાથી, મનની વૃત્તિ ઘણી જ દયાશીલ રાખવાથી અને અત્યંત શોક કરવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જતાં વાયુ ક્ષાદિ ત્રણે દોષો કુપિત થઈ દેહનો નાશ કરે એવી ક્ષયજન્ય ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તેવી ઉધરસવાળાને શ્વળ, જ્વર, બળત્રા, બેશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતા (પ્રાણુક્ષય) લાગુ પડે છે. ક્ષયકાસનો રોગી પ્રતિદિન સૂકાનો તથા દૂબળો પડતો જાય છે, અને તેના શરીરનું માંસ ઘટી જાય છે; તથા ઉધરસ ખાતાં તેને જે ગળા ફૂટે છે, તેમાં રક્ત અને પરુ મિશ્રિત હોય છે. આ સંપૂર્ણ લક્ષણવાળા ક્ષયજન્ય કાસ (ઉધરસ)નો ઉપાય બહુ મુશ્કેલ છે એમ વૈદ્ય જ્ઞાણુનારાઓ કહે છે.

સાધ્યાસાધ્ય
વિચાર

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥

याप्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ ૧૫ ॥

नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ॥

स्थविराणां जराकाસः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ ૧૬ ॥

ગ્રીન્પૂર્વાન્સાધયેત્સાધ્યાન્પથ્યૈર્યાપ્યાસ્તુ યાપયેત્ ॥ ૧૭ ॥

ઉપર વર્ણવેલો ક્ષયકાસ ક્ષીણ પુરુષના દેહનો નાશ કરે છે; પણ દરદી બળવાન હોય તો, એમને એમ ચાલ્યા કરે એવો છે; ક્ષતકાસનું પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું, જે રોગી ચતુષ્પાદ સંપત્તિયુક્ત હોય તો તરતના થયેલા ક્ષતકાસ અને ક્ષયજન્ય કાસ કદાચિત્ મટ છે. વ્રદ્ધ પુરુષને થયેલો જરાકાસ એટલે ઘડપણને અંગે થતા ધાતુક્ષયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ પણ ચાપ્ય છે, પહેલા ત્રણ કાસ (વાત, પિત્ત અને કફ) સાધ્ય છે, માટે તેમને એસડથી મટાડવા, અને જે ચાપ્ય છે, તેમને પથ્યસેવનથી વધવા ન દેવા.

इति कासनिदानम्

~*~*~*~

હિક્કા શ્વાસનિદાન^૧

विदाहिगुरुविष्टमिर्लक्षामिष्यन्दिभोजनैः ॥

शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपानिलैः ॥ ૧ ॥

व्यायामकर्मभाराध्ववेगघ्रातापतर्पणैः ॥

હિક્કા શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ નૃણાં સમુપજાયતે ॥ ૨ ॥

બળત્રા કરવાવાળા, ભારે, કબજિયત કરે એવા, જડ અને કુખ્યા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, લિમ જેવું દંડું પાણી પીધાથી, ટાટુંશીંગું ખાધાથી, શીતળ પાણીએ સ્નાન કરવાથી, મુખમાં અને નાકમાં ધૂળ કે ધુમાડો પેસી જવાથી, તડકામાં ઘણું રખડવાથી, બહાર વાયરામાં ઉઘાડા શરીરે પડી રહેવાથી, ઘણી કસરતથી, ઘણું કામ કરવાથી, ઘણો ભાર વહેવાથી, પગે ચાલીને ઘણી મુસાફરી કરવાથી, મળ મૂત્રાદિકનો વેગ દાખી રાખવાથી, અને ઉપવાસ વગેરેથી શરીરને ખરું પોષણ ન મળવાથી, માણસને હેડકા, શ્વાસ (દમ) અને કાસ (ઉધરસ) ઉત્પન્ન થાય છે.

હેડકાનું સ્વરૂપ મુહુર્મુહુર્વાયુરુદેતિ સસ્વનો યકૃત્પ્લિહાન્ત્રાણિ મુખાદિવાક્ષિપન્ અને લક્ષણ સ ઘોષવાનાશુ હિનસ્ત્યસૂન્યતસ્તતસ્તુ હિક્કેત્યભિધીયતે બુધૈઃ

વાયુ, (ઉદ્દાન સાથે પ્રાણવાયુ) કલેબું. પ્લીહા અને આંતરડાંને મોઢામાંથી બહાર કાઢી નાખવાનો હોય નહિ બાણે, એમ વારંવાર અવાજ સાથે ઉપર ચઢે છે. આ અવાજવાળો વાયુ, પ્રાણને તરત હણે છે, માટે પડિતોએ તેને હિક્કા-હેડકાનું નામ આપ્યું છે.

૧ હિક્કા=હેડકા=Hiccough. ૧૫થી૧૭ સુ.ઉ.અ.૫૨ શ્લો.૯. ૧-૨ સુ.ઉ.અ.૫૦ શ્લો.૨. ૩,૪, સુ.ઉ.અ.૫૦ શ્લો. ૩-૪.

હેડકીના ભેદો અને અન્નજાં યમલાં શુદ્ધાં ગમ્भीરાં મહર્તાં તથા ॥
સંપ્રાપ્તિ વાયુઃ કફેનાનુગતઃ પશ્ચ હિક્કાઃ કરોતિ હિ ॥ ૪ ॥

કફયુક્ત વાયુ અન્નજા, યમલા, શુદ્ધા, ગંભીરા અને મહતી એવી પાંચ પ્રકારની હેડકીઓને ઉત્પન્ન કરે છે

હેડકીનું પૂર્વરૂપ કણ્ઠોરસોર્ગુરુત્વં ચ વદનસ્ય કષાયતા ॥
હેડકીનાં પૂર્વરૂપાણિ કુક્ષેરાટોપ એવ ચ ॥ ૫ ॥

હેડકી આવવાની હોય ત્યારે ગળામાં અને છાતીમાં જડતા લાગે છે; મુખ તુરં લાગે છે; અને પેટ ફૂલે છે.

અન્નજાનાં લક્ષણ પાનાન્નૈરતિસંયુક્તઃ સહસા પીડિતોઽનિલઃ ॥
હિક્કયત્યુર્ધ્વગો ભૂત્વા વિદ્યાત્તામન્નજાં મિષકૂ ॥ ૬ ॥

પાણી અને અન્નનું અત્યંત સેવન કરવાથી, દબાયેલો વાયુ એકદમ ઊર્ધ્વ ગતિ કરી જે હેડકી લાવે છે, તે અન્નજા કહેવાય છે.

યમલાનાં લક્ષણ ચિરેણ યમલૈર્વેગૈર્યા હિક્કા સમ્પ્રવર્તતે ॥
કમ્પયન્તી શિરોગ્રીવાં યમલાં તાં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૭ ॥

જે હેડકીના રોગમાં, ઘણું લાંબે વખતે પણ એ હેડકી સાથે લાગી આવે છે; અને જે આવતાં ઠોક અને મસ્તક કંપે છે, તેને યમલા હેડકી કહે છે.

શુદ્ધાનાં લક્ષણ પ્રકુપ્તકાલૈર્યા વેગૈર્મન્દૈઃ સમભિવર્તતે ॥
શુદ્ધિકા નામ સા હિક્કા જન્મૂલાત્પ્રધાવિતા ॥ ૮ ॥

જે હેડકી ઘણી વારે અને મંદ ગતિથી આવે છે, અને ઠોકના મૂળ પાસેથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે શુદ્ધા નામથી ઓળખાય છે.

ગંભીરાનાં લક્ષણ નાભિપ્રવૃત્તા યા હિક્કા ઘોરા ગમ્भीરનાદિની ॥
અનેકોપદ્રવવતી ગમ્भीરા નામ સા સ્મૃતા ॥ ૯ ॥

નાભીમાંથી જે હેડકી પ્રવૃત્ત થઈને ગંભીર (ધેરો) શબ્દ કરે છે, અને જેમાં તૃપ્તા, તાવ વગેરે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે તેને ગંભીરા હેડકી જાણવી.

મહતીનાં લક્ષણ મર્માણ્યુત્પીડયન્તીવ સતતં યા પ્રવર્તતે ॥
મહાહિક્કંતિ સા જ્ઞેયા સવગાત્રપ્રકમ્પિની ॥ ૧૦ ॥

જે હેડકી હૃદય, નાભિ, અસ્તી વગેરે મર્મ સ્થાનોને અત્યંત પીડાકારી થઈ અધા વખત આવ્યા જ કરે છે અને જેનાથી અધા અવયવો ધ્રુજે છે, તેને મહતી ક્રિયા મહાહેડકી કહે છે.

હેડકીનાં અસાધ્ય લક્ષણ આયમ્યતે હિક્કતો યસ્ય દેહાં દષ્ટિશ્ચાર્ધ્વ તામ્યતે યશ્ચ નિત્યં ॥
ક્ષીણોઽન્નદિદ્ ક્ષૌતિ યશ્ચાતિમાત્રં તૌ દ્વૌ
ચાન્ત્યૌ વર્જયેદ્દિક્કમાનો ॥ ૧૧ ॥

(૧) હેડકી આવવાથી જેનું શરીર તણાઈને કામઠા જેવું થાય, જે હમેશાં ગ્લાનિ પામ્યા કરે અને જે દરદીની નજર ઉંચી રહે તેને; (૨) તેમ જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય જેને ખોરાક ઉપર રુચિ ન રહી હોય અને જેને ઘણી હેડકી આવતી હોય, તેને-હેડકીના તે બંને દર્દીઓને તથા જેને ગંભીરા અને મહતી હેડકીઓ થઈ હોય તેને અસાધ્ય ગણીને છોડી દેવા.

હેડકીનાં બીજાં
અસાધ્ય લક્ષણો

અતિસંચિતદોષસ્ય ભક્તચ્છેદકૃશસ્ય ચ ॥

વ્યાધિભિઃ ક્ષીણદેહસ્ય વૃદ્ધસ્યાતિવ્યવાયિનઃ ॥ ૧૨ ॥

આસાં યા સા સમુત્પન્ના હિક્કા હન્ત્યાશુ જીવિતમ્ ॥

જેના શરીરમાં દોષ ઘણો ભરેલો હોય, અથવા છોડી દેવાથી જેનું શરીર કૃશ થઈ ગયું હોય, જુદા જુદા રોગોથી જેનો દેહ દુબળો થઈ ગયો હોય, જે અતિ સ્ત્રીસંગ રાખતો હોય અને જે વૃદ્ધ હોય તેને જે કંઈ પણ જાનની હેડકી થાય તો તે પ્રાણનાશક થાય છે.

યમિકાનાં અસાધ્ય
લક્ષણો

યમિકા ચ પ્રલાપાર્તિમોહતૃષ્ણાસમન્વિતા ॥ ૧૩ ॥

લવરી, પીડા, નૂર્છા અને તરશ સાથે યમિકા નામની હેડકી લાગુ પડે તો તે પણ રોગીનો જીવ લે છે.

યમિકાનાં સાધ્ય
લક્ષણો

અક્ષીણશ્ચાપ્યદીનશ્ચ સ્થિરધાત્વિન્દ્રિયશ્ચ યઃ ॥

તસ્ય સાધયિતું શક્યા યમિકા હન્ત્યતોડન્યથા ॥ ૧૪ ॥

યમિકાનો જે રોગી શરીરે કૃશ નહિ થયેલો તથા અલવાન હોય, અને જેની ઈન્દ્રિયો અને ધાતુઓ સ્થિર હોય તેની યમિકા મટાડી શકાય છે. પણ એથી વિરુદ્ધ લક્ષણવાળાની યમિકા

શ્વાસનું નિદાન^૧

યરેવ કારણૈર્હિક્કા बहुभिः सम्प्रवर्तते । [અસાધ્ય છે,

તૈરેવ कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥ ૧૫ ॥

માણસાને જે અનેક કારણોથી હેડકીનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કારણોથી ભયાનક એવો શ્વાસનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્વાસના પ્રકાર

महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रमेदैस्तु पञ्चधा ॥

મિચતે સ મહાવ્યાધિઃ શ્વાસ एको विशेषतः ॥ ૧૬ ॥

વાતાધિકો भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोद्भवः ॥

કફવાતાધિકશ્ચૈવ સંસૃષ્ટિચ્છિન્નસંજ્ઞકઃ ॥

શ્વાસો मारुतसंसृष्टो महानूर्ध्वस्ततो मतः ॥ ૧૭ ॥

મહાન્, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એવા એક શ્વાસ નામના મોટા રોગના પાંચ પ્રકાર ક્રિયા બેદ છે.

ક્ષુદ્ર નામનો શ્વાસ વાયુના અધિકપણથી થાય છે; અને તમક નામનો શ્વાસ કફની અધિકતાથી થાય છે. કફ અને વાયુ એ બંનેની અધિકતાથી છિન્ન નામનો શ્વાસ થાય છે,

૧ શ્વાસ.=Dyspnoea or Difficulties of Breathing. ૧૨ થી ૧૫ ચ.ચિ.

અ. ૨૧ શ્લો.૩૯ થી ૪૧. ૧૬ સુ.ઉ.અ.૫૧ શ્લો.૧. ૧૭ (બીજું ૫૬) સુ.ઉ.અ.૫૧ શ્લો ૪

મહાન્ અને ઊર્ધ્વ નામના શ્વાસો પણ પવનની અધિકતાથી જ થાય છે, એમ પ્રાચીન વૈદ્યોએ કહ્યું છે.

શ્વાસનાં પૂર્વરૂપ પ્રારૂપં તસ્ય હૃત્પીડા શૂલમાધ્માનમેવ ચ ॥
આનાહો વક્ત્રવૈરસ્યં શક્ષ્ણનિસ્તોદ एव च ॥ ૧૮ ॥

શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં પીડા થાય છે, શ્વળો ફૂટે છે, પેટ ચઢે છે, કબજિયત જણાય છે, મોઢું શીકકું, સ્વાદ રહિત લાગે છે અને લમણામાં સોયોધોંચ્યા જેવી વેદના થાય છે.

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ યદા સ્રોતાંસિ સંરુદ્ધ્ય મારુતઃ કફપૂર્વકઃ ॥
વિષ્વગ્ વ્રજતિ સંરુદ્ધસ્તદા શ્વાસાન્ કરોતિ સઃ ॥ ૧૯ ॥

જે સમયે, વાયુ કફયુક્ત થઈ, જાને કફથી રોકાયેલો હોવાથી દેહની અંદરના સ્રોતો (શ્વાસ, અન્ન વગેરેને લઈ જનારા માર્ગો)ને રોકી દઈને ચારે બાજુએ જવા માંડે છે, ત્યારે તે, શ્વાસના રોગને જન્મ આપે છે.

મહાશ્વાસનાં લક્ષણો **उद्ध्वयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ॥**
उच्चैः श्वनिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशं ॥ ૨૦ ॥
प्रणष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ॥
विवृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीणवाक् ॥ ૨૧ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दृग्द्विज्ञायते भृशम् ॥
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षિप्रमेव विपद्यते ॥ ૨૨ ॥

મહાશ્વાસમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. જેનો વાયુ ઉપર ચઢી આવ્યો હોય એવો દરદી કષ્ટપૂર્વક, અવાજ સાથે, આંધેલાં ગાંઝા સાંઢતી પેટે રાત્રિવસ જોરથી શ્વાસ લીધે છે. એ જ્ઞાન વગરનો થઈ જાય છે, એની આંખો ફરતી હોય છે. એનાં આંખ્ય મોઢું પ્હોળાં થઈ ગયાં હોય છે એનાં મગ્ગ, મૂત્ર, કબજ હોય છે; એનાથી બોલી શકાતું નથી અને પરાણે બોલતાં રોગીનો શબ્દ સ્પષ્ટપણે સંભળાતો નથી; એ દીન લાગે છે; અને દરથી પણુ તેનો જોરથી ચાલતો શ્વાસ સંભળાય છે. આવો મહાશ્વાસ જે પુરુષને થાય છે, તે તરત જ મરણ પામે છે.

ઊર્ધ્વ શ્વસિતિ યો દીર્ઘ ન ચ પ્રત્યાહરત્યયઃ ॥
ઊર્ધ્વમાવૃતમુખસ્રોતાઃ ક્રુદ્ધગન્ધવહાર્દિતઃ ॥ ૨૩ ॥
ઊર્ધ્વદષ્ટિર્વિપશ્યંશ્ચ વિભ્રાન્તાક્ષ इतस्ततः ॥
प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च शुष्कास्यांऽरतिपीडितः ॥ ૨૪ ॥

ઊર્ધ્વશ્વાસમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. દરદી ઉંચો લાંબો શ્વાસ લીધે છે પણ લાંબો શ્વાસ નીચે ઉતારી શકતો નથી. તેનું મુખ અને બીજા માર્ગો (શ્વાસોચ્છવાસ લેવાના) કફથી

લેપાય છે. કાપેલા વાયુથી તે પીડાય છે, નેત્ર ગંત્યાં ચઢાવીને ચંચળ દષ્ટિથી તે અહિં તહિં વિચિત્ર વસ્તુઓ જોયા કરે છે; મૂર્ચ્છા અને વેદનાથી તે ગભરાયલો રહે છે; તેનું મુખ, શુષ્ક હોય છે અને તે અત્યંત ખેચેન રહે છે.

ઊર્ધ્વશ્વાસમાં શ્વાસ ઊર્ધ્વશ્વાસે પ્રકુપિતે હ્યધઃશ્વાસો નિરુદ્ધયતે ॥

નીચે ઉતરી શકતો મુહ્યતસ્તામ્યતશ્ચોર્ધ્વ શ્વાસસ્તસ્યૈવ હન્યસૂન્ ॥ ૨૫ ॥

નથી તેનું કારણ ઊર્ધ્વશ્વાસનો હુમલો થતાં શ્વાસનું લક્ષણ જે નીચે ઉતરવાનું છે તે અંધ થાય છે, એટલે હૃદયમાં રૂંધાઈ ભરાઈ રહે છે અને ત્યાંથી નીચે ઉતરી શકતો નથી. ઊર્ધ્વશ્વાસથી ખેલાન અને આકુળવ્યાકુળ થતા રોગીનો એ શ્વાસ પ્રાણ હરે છે.

**છિન્નશ્વાસનાં
લક્ષણો**

યસ્તુ શ્વસિતિ વિચ્છિન્નં સર્વપ્રાણેન પીડિતઃ ॥

ન વા શ્વસિતિ દુઃખાર્તો મર્મચ્છેદરુગર્દિતઃ ॥ ૨૬ ॥

આનાહસ્વેદમૂર્ચ્છાર્તો દહ્યમાનેન વસિતના ॥

વિપ્લુતાક્ષઃ પરિક્ષીણઃ શ્વસન્ રક્તૈકલોચનઃ ॥ ૨૭ ॥

વિચેતાઃ પરિશુષ્કાસ્યો વિવર્ણઃ પ્રલપન્નરઃ ॥

છિન્નશ્વાસેન વિચ્છિન્નઃ સ શીઘ્રં વિજહાત્યસૂન્ ॥ ૨૮ ॥

છિન્નશ્વાસનો રોગી રહી રહીને, તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય છે, તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે, કિંવા દુઃખથી પીડાયેલો એ શ્વાસ લઈ શકતો નથી. હૃદય, કુવાડથી કાઢી ચીરતું હોય તેવી પીડાથી તે ગભરાય છે; પેટનું ચડતું, પરશેવો અને મૂર્ચ્છાથી તે હેરાન થાય છે; તેને પેડુમાં બળત્રા થાય છે; અને તેનાં ચક્ષુમાં પાણી (આંસુ) ભરાઈ આવે છે; તે અત્યંત ક્ષીણ લાગે છે; શ્વાસોશ્વાસ લેતાં મૂકતાં તેનું એક નેત્ર લાલ થઈ જાય છે; તેનું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન હોય છે; તેનું મોઢું સૂકાય છે; તેના શરીરનો રંગ વિલક્ષણ થઈ જાય છે; તે લવારો કરે છે; અને તેના શરીરના અધા સાંધાઓ શિથિલ થઈ જાય છે. આવો છિન્નશ્વાસનો દર્દી તરત જ દેહ છોડે છે.

**તમક શ્વાસનાં
લક્ષણો**

પ્રતિભ્રમં યદા વાયુઃ સ્નોતાંસિ પ્રતિપચતે ॥

ગ્રીવાં શિરશ્ચ સંગૃહ્ય શ્લેષ્માણં સમુદીર્ય ચ ॥ ૨૯ ॥

કરોતિ પીનસં તેન રુદ્ધો ઘુર્ઘુરકં તથા ॥

અતીવ તીવ્રવેગં ચ શ્વાસં પ્રાણપ્રપીડકમ્ ॥ ૩૦ ॥

પ્રતામ્યતિ સ વેગેન તૃપ્યતે સન્નિરુદ્ધયતે ॥

પ્રમોહં કાસમાનશ્ચ સ ગચ્છતિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્લેષ્મણ્યમુચ્યમાને તુ મૃશં ભવતિ દુઃખિતઃ ॥

તસ્યૈવ ચ વિમોક્ષાન્તે મુહૂર્તે લભતે સુખં ॥ ૩૨ ॥

૧ તમકશ્વાસ=Asthma=ઠમ. ૨૫ ચ ચિ.અ.૨૧ શ્લો.૪૮. ૨૬થી૨૯ ચ.ચિ.અ.૨૧ શ્લો. ૪૯થી૫૧. ૩૦થી૩૬ ચ.ચિ.અ.૨૧ શ્લો.૫૨થી ૫૯.

તથાસ્યોદ્ગ્રંસને કણ્ઠઃ કૃચ્છ્રાચ્છવનોતિ ભાષિતુમ્ ॥
 ન ચાપિ નિદ્રાં લભતે શયાનઃ શ્વાસપીડિતઃ ॥ ૩૩ ॥
 પાર્શ્વે તસ્યાવગૃહ્ણતિ શયાનસ્ય સમીરણઃ ॥
 આસીનો લભતે સૌખ્યમુષ્ણં ચૈવાભિનન્દતિ ॥ ૩૪ ॥
 ઉચ્છિન્નતાક્ષો લલાટેન સ્વિઘતા ભૃશમાર્તિમાન્ ॥
 વિશુષ્કાસ્યો મુહુઃ શ્વાસો મુહુશ્ચૈવાવધમ્યતે ॥ ૩૫ ॥
 મેઘામ્બુશીતપ્રાગ્વાતૈઃ શ્લેષ્મલૈશ્ચ વિવર્ધતે ॥

સ યાપ્યસ્તમકશ્વાસઃ સાધ્યો વા સ્યાન્નવોત્થિતઃ ॥ ૩૬ ॥

તમકશ્વાસ (દમ)માં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. જે સમયે વાયુ, ડોક (ગરદન) અને મસ્તકને જકડી લઈ, કફને ખેંચી, સોતો—(માર્ગો)માં ઉલટો ચાલે છે, ત્યારે તે કફથી રૂંધા-વાથી સ્લેષ્મ, ગળામાં ગરેડીના જેવો “ધુર ધુર” શબ્દ અને હૃદયને પીડા આપનારો અત્યંત તીવ્ર વેગવાળો શ્વાસ પેદા કરે છે, પછી શ્વાસના વેગથી રોગી પીડાય છે; તરસ્યો થાય છે; અચેત બને છે; ઉંઘરસનો હોંસો આવતાં કે ખાતાં તે વારંવાર બેશુદ્ધ બને છે; ગળકો કે કફ ન છૂટે ત્યાંસુધી બહુ મુઝાય છે; અને કફ નીકળ્યા પછી બે ઘડી સ્વસ્થ થઈ સુખ પામે છે; તેના ગળામાં ખંજવાળ કિંવા વલુર આવે છે; એ મુશ્કેલીથી બોલી શકે છે અને શ્વાસની પીડાથી એને સુતાં જિંઘ આવતી નથી; એ સુતો હોય ત્યારે વાયુ તેનો બરડો અને પાંસળાં જકડી લે છે; બેસી રહેતાં તેને કંઈક સુખ થાય છે; ઉજ્જુ પદાર્થોથી તેને આનંદ થાય છે; તેનાં નેત્રા સૂજી આવે છે; તેના કપાળપર પરશેવો વળે છે; તે અત્યંત વેદનાથી પીડાય છે; તેનું મોઢું સુકકું પડી જાય છે; વારંવાર શ્વાસ ચડી આવવાથી તે ઝિટ પર બેડો હોય, તેમ તેનું આખું શરીર હાલે છે. આવાં લક્ષણોવાળો તમકશ્વાસ, વરસાદ, પાણી, ટાઢ, પૂર્વ દિશાનો વાયુ અને કફ કરનાર પદાર્થોથી વૃદ્ધિ પામે છે. આ શ્વાસ યાપ્ય (મટે નહિં પણ એમને એમ,—વધ્યા વગર ચાલ્યા કરે) છે, પણ જો તે નવો હોય એટલે તેને થયાને થોડા દિવસ જ થયા હોય તો તે મટાડી શકાય છે.

જ્વરમૂર્ચ્છાપરીતસ્ય વિદ્યાત્પ્રતમકં તુ તમ્ ॥

પ્રતમક શ્વાસ

પિત્તના અનુબંધથી તમક શ્વાસમાં જ્વર અને મૂર્ચ્છા એ બે લક્ષણો વધારે થતાં તે જ દરદ પ્રતમક શ્વાસ કહેવાય છે.

ઉદાવર્તરજોઽજીર્ણક્લિન્નકાયનિરોધજઃ ॥ ૩૭ ॥

પ્રતમકનાં કારણો

તમસા વર્ધતેઽત્યર્થે શીતૈશ્ચાશુ પ્રશમ્યતિ ॥

અને લક્ષણો

મજ્જતસ્તમસીવાસ્ય વિદ્યાત્પ્રતમકં તુ તમ્ ॥ ૩૮ ॥

ઉદાવર્ત રોગ, ધૂળ, અશુભ, વૃદ્ધ શરીર, મળ મૂત્રાદિકના વેગનો રોધ કિંવા અટકાવ, વગેરે કારણોથી થયેલો પ્રતમક, અંધારાથી કિંવા તમોગુણથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે

અને શીતોપચારથી જલદી શાંત પડે છે. આ શ્વાસ પ્રતમક કહેવાય છે અને તેના રોગીને પોતે જાણે અંધારામાં ઘેરાયો હોય એવું લાગે છે.

ક્ષુદ્ર શ્વાસનાં
લક્ષણો

રુક્ષાયાસોદ્ભવઃ કોષ્ઠે ક્ષુદ્રો વાતમુદીરયન્ ॥
ક્ષુદ્રશ્વાસો ન સોડત્યર્થ દુઃખેનાક્ષ્મવાધકઃ ॥ ૩૯ ॥
હિનસ્તિ ન સ ગાત્રાણિ ન ચ દુઃખો યથેતરે ॥
ન ચ ભોજનપાનાનાં નિરુણદ્વ્યુચિતાં ગતિમ્ ॥ ૪૦ ॥
નેન્દ્રિયાણાં વ્યથાં નાપિ કાશ્ચિદાપાદયેદુઃખમ્ ॥
સ સાધ્ય ઉક્તઃ,

સૂકા ખોરાકથી તથા શ્રમથી કોઠામાં વાયુને ઉપર ચડાવતો ક્ષુદ્ર નામનો શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગીને આ શ્વાસ ધણો દુઃખદાયક થઈ પડતો નથી, તેમ તે શરીરને ધજ્જ પણ કરતો નથી. ગર્ધ્વશ્વાસાદિક, જેવા પીડાકારક છે, તેવો આ શ્વાસ નથી. અન્ન, પાનની સ્વાભાવિક ગતિને આ શ્વાસ અંધ કરતો નથી અને ઈન્દ્રિયોને પણ કોઈ જાતની તે વ્યથા આપતો નથી. કે કાંઈ ખીણ પીડા ઉત્પન્ન કરતો નથી. આ ક્ષુદ્ર શ્વાસ સાધ્ય છે.

સાધ્યાસાધ્ય
વિચાર

બલિનઃ સર્વે ચાવ્યક્તલક્ષણાઃ ॥ ૪૧ ॥
ક્ષુદ્રઃ સાધ્યતમસ્તેષાં તમકઃ કૃચ્છ્ર ઉચ્યતે ॥
ત્રયઃ શ્વાસા ન સિધ્યન્તિ તમકો દુર્બલસ્ય ચ ॥ ૪૨ ॥

બળવાન પુરુષને થયેલા અને અસ્પષ્ટ ચિહ્નોવાળા (મહાશ્વાસ વગેરે) સર્વ શ્વાસો સાધ્ય છે; ક્ષુદ્ર શ્વાસ તો સાધ્યતમ છે. તમક શ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે. અને મહા, ગર્ધ્વ તથા છિન્ન, એ ત્રણ શ્વાસ પૂરાં લક્ષણો સાથે થયા હોય તો અસાધ્ય છે. નિર્બળ રોગીનો તો તમક શ્વાસ પણ અસાધ્ય છે.

કામં પ્રાણહરા રોગા બહવો ન તુ તે તથા ॥
યથા શ્વાસશ્ચ હિક્કા ચ હરતઃ પ્રાણમાશુ વૈ ॥ ૪૩ ॥

ધણા રોગો પ્રાણહર છે ખરા; પણ શ્વાસ અને હેડકી જેવી રીતે તરત પ્રાણ હરી લીધે છે તેવી રીતે ખીજ નથી હરતા.

इति हिक्काश्व्वासनिदानम्

સ્વરભેદનિદાન

અત્યુચ્ચભાષણવિષાધ્યયનાભિઘાત-

સંદૂષણૈઃ પ્રકુપિતાઃ પવનાદયસ્તુ ॥

સ્ત્રોતઃસુ તે સ્વરવહેષુ ગતાઃ પ્રતિષ્ઠાં

હન્યુઃ સ્વરં ભવતિ ચાપિ હિ ષડ્વિધઃ સઃ ॥ ૧ ॥

તાણીને મોટા અવાજે બોલવાથી, વિષ લક્ષણ કરવાથી, ઉચ્ચ સ્વરથી વેદાદિ શાસ્ત્રોનું પહન કરવાથી, કાષાદિ પદાર્થોનો કંઠપર પ્રહાર થવાથી, અને ખીન્ન આવાં વાતાદિ દોષને કુપિત કરનારાં કારણોથી વિકારયુક્ત થયેલા વાયુ આદિ ત્રણ દોષ, અવાજને વહન કરનારી (ચાર) નળીઓમાં જઈ વૃદ્ધિ પામી અવાજ બંધ કરે છે. આ સ્વરભેદ રોગ (વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, ક્ષય અને ભેદમાંથી થતો) છ પ્રકારનો થાય છે.

વાતજસ્વરભેદનાં વાતેન કૃણ્ણનયનાનનમૂત્રવર્ચા મિશ્રં શનૈર્વદતિ ગર્દભવત્સ્વરં ચ ॥

લક્ષણોઃ જો સ્વરભેદ, વાયુથી થયો હોય છે, તો, રોગીનાં નેત્ર, મુખ, મૂત્ર, અને મળકાળા રંગનાં થાય છે, અને તેનો સ્વર ગદેડાના અવાજ જેવો કઠોર, ધીમો તથા પિત્તજસ્વરભેદનાં પિત્તેન પીતનયનાનનમૂત્રવર્ચા [તુટેલો હોય છે.

લક્ષણોઃ શૂંયાદ્વલેન સ ચ દાહસમન્વિતેન ॥ ૨ ॥

પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદમાં રોગીનાં નેત્ર, મુખ, મૂત્ર અને મળનો રંગ પીળો થાય છે; અને બોલતાં તેને ગળામાં બળત્રા થાય છે.

કફજસ્વરભેદનાં શૂંયાત્કફેન સતતં કફરુદ્ધકણ્ઠઃ

લક્ષણોઃ સ્વલ્પં શનૈર્વદતિ ચાપિ દિવા વિશેષાત્ ॥

કફને લીધે થયેલા સ્વરભેદમાં કફથી દર્દીનો કંઠ છવાયલો રહે છે અને દર્દી ઘણું થોડું ધીમેથી બોલી શકે છે; રાત કરતાં દિવસે તેનાથી કાંઈક વધારે બોલાય છે,

સન્નિપાતજસ્વર- સર્વાત્મકે ભવતિ સર્વવિકારસમ્પત્

ભેદનાં લક્ષણોઃ તં ચાપ્યસાધ્યમૃષયઃ સ્વરભેદમાહુઃ ॥ ૩ ॥

સન્નિપાતથી થયેલા સ્વરભેદમાં ઉપર વર્ણવેલા બધી જાતનાં સ્વરભેદનાં લક્ષણો થાય છે. ઋષિઓ આ સ્વરભેદને અસાધ્ય કહે છે.

ક્ષયજન્યજસ્વર ધૂંપ્યેત વાક્ ક્ષયકૃતે ક્ષયમાપ્નુયાચ્ચ

ભેદનાં લક્ષણોઃ વાગેષ ચાપિ હતવાક્ પરિવર્જનીયઃ ॥

ધાતુક્ષયજન્ય સ્વરભેદમાં રોગીના ગળામાંથી ઘુંવાડો નીકળ્યા જેવું તેને લાગે છે. અને શબ્દોચ્ચાર લગાર પણ થઈ શકતો નથી. આવી રીતે નાશ પામેલી વાણીવાળા રોગીનો સ્વરભેદ અસાધ્ય જાણવો.

મેદોન્સ્વરભેદના અન્તર્ગતસ્વરમલક્ષ્યપદં ચિરેણ

લક્ષણે।

મેદોન્વયાદ્વદતિ દિગ્ધગલસ્તૃષાર્તઃ ॥ ૪ ॥

મેદના સંબંધને લીધે થયેલા સ્વરભેદમાં કફ કિંવા મેદથી ગળું લિપ્ત બને છે અને (કફથી શબ્દને વહનારી નળીઓ ભરાઈ જવાથી) રોગીને તરશ ધણી લાગે છે તથા ધણી વારે અને જેના ઉચ્ચાર સમજવામાં ન આવે એવો ઊંડો અવાજ એના ગળામાંથી નીકળે છે.

સ્વરભેદનાં અસા-

ક્ષીણસ્યવૃદ્ધસ્યકૃશસ્યચાપિ ચિરોત્થિતોયસ્ય સહોપજાતઃ॥

ધ્ય લક્ષણે।

મેદસ્વિનઃ સર્વસમુદ્ભવશ્ચ સ્વરામયો યો ન સ સિદ્ધિમેતિ ॥

ક્ષીણ પુરુષને, વૃદ્ધ માણસને, કૃદ્ધ બળાશરીરવાળા માણસને થયેલો ધણા દિવસથી થયેલો જન્મથી થયેલો, મેદસ્વી પુરુષને થયેલો અને સન્નિપાતમાંથી થયેલો સ્વરભેદ મટતો નથી.

इति स्वरभेदनिदानम्

अरोचक निदानं

અરોચકના પ્રકાર,
હેતુ તથા વાતા-
રોચકનાં લક્ષણે।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोग्राशनरूपगन्धैः ॥

अरोचकाः स्युः, परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन॥

નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે પાંચ જાતની અરુચિ થાય છે, વાત પિત્તાદિ ત્રણ દોષથી ૩, સન્નિપાતથી થયેલી ૧ અને શોક, ભય, અતિ લોભ, ક્રોધ અને મનને કંટાળો આપે એવાં ભોજન રૂપ કે ગંધથી થયેલી ૧. એવી રીતે પાંચ પ્રકારની અરુચિ થાય છે તેમાં જે અરુચિમાં દાંત અંબાઈ જાય અને મોઢું કસાણું થઈ જાય, તે અરુચિ વાયુથી થયેલી જાણવી.

पित्तादिरોचकं तथा कटुम्लमुष्णं विरसंचपूति पित्तेन विद्यात् लवणंचवक्त्रं ॥

કફારોચકનાં લક્ષણે। માધુર્યપૈચ્છિલ્યગુરુત્વશૈત્યન્નિગ્ધત્વદૌર્ગન્ધ્યયુતં કફેન ॥૨॥

જે અરુચિ પિત્તમાંથી થાય છે, તેમાં રોગીનું મુખ કડવું, ખાટું, ગરમ ફિફું(સ્વાદ-રહિત) અને દુર્ગંધયુક્ત બને છે. પણ કફથી ઉત્પન્ન થયેલી અરુચિમાં મુખ ખારું, મધુર (મીઠું-ગળ્યું), તેલિયું, ભારે, ઠંડું, સ્તિગ્ધ અને ખરાબ વાસવાળું થાય છે.

શોકાદિજન્ય અરો-
ચકનાં તથા ત્રિદો-
ષારોચકનાં લક્ષણે।

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ॥

स्वाभाविकंचास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥૩॥

શોક, ભય, અતિ લોભ, ક્રોધ, વગેરેથી અને મનને કંટાળો આપે એવી કે અપવિત્ર ગંધમાંથી ઉત્પન્ન થતી અરુચિમાં મુખનો સ્વાદ સ્વાભાવિક હોય છે, વાત, પિત્તાદિ ત્રણે વિકારોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અરુચિમાં રોગીને અન્ન-પર દ્વેષ થાય છે અને મુખનો સ્વાદ ખારો, તીખો, ખાટો એવો અનેક રસવાળો બની જાય છે.

સગભાવસ્થાથી, ઉતાવળે જમવાથી, અને ખીભત્સ દેખાવ, ખરાબ ગંધ વગેરે ખીબ્બ હેતુ-
ઓથી ખાધેલું અન્ન વેગથી ઉછળી આવે છે. એકદમ મુખ પર્યંત ધસી આવેલો દોષ (કફ,
પિત્તાદિ) મુખને આચ્છાદન કરી, અંગોને મરડી શરીરને પીડા કરે છે. માટે સંસ્કૃતમાં
આ રોગ છર્દિ-(ઉલટી) કહેવાય છે.

ઉલટીનાં પૂર્વરૂપો **હૃણાસોદ્ધારસંરોધૌ પ્રસેકો લવણામ્ભસઃ ॥**
દ્વેષોઽન્નપાને ચ મૃશં વમીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

ઉલટી થવાની હોય છે, ત્યારે મોળ આવે છે; ઓડકાર બંધ થાય છે; મોઢામાંથી
ખાનું પાણી છૂટે છે અને ખોરાકપર અત્યંત અરુચિ થાય છે.

વાતજ છર્દિનાં **હૃત્પાર્શ્વપીડામુખશોષશીર્ષનાભ્યર્તિકાસસ્વરભેદતોદૈઃ ॥**
લક્ષણે **ઉદ્ધારશબ્દપ્રબલં સપેનં વિચ્છિન્નકૃષ્ણં તનુકં કષાયમ્ ॥**

કૃચ્છ્રેણ ચાલપં મહતા ચ વેગેનાતોઽનિલાચ્છર્દયતીહ દુઃખમ્
વાતજન્ય ઉલટીમાં હૃદય અને પાંસળાંમાં પીડા થાય છે; મોઢું અંદરથી સુકાય છે;
મસ્તક અને નાભિમાં શૂળો નીકળે છે; ઉંધરસ અને સ્વરભેદ થાય છે; અને શરીરમાં સોયો
ખોંચ્યા જેવું દુઃખ થાય છે. વળી ઉલટી થતાં શબ્દયુક્ત મોટા ઓડકારો આવે છે અને
વમન થયેલ પદાર્થમાં શીલુના ઘણા પરપોટા વળેલા હોય છે. ઉલટી એકદમ થઇ ન
જતાં રહી રહીને થાય છે, કિંવા થોડી થાય છે. તેનો રંગ કાળો હોય છે અને તે સ્વાદે
તુરી તથા પાતળી હોય છે અને બહુ જોરથી તથા મુશ્કેલીથી થોડી ઉલટી થતી હોવાને
લાંબે રોગીને ઘણું કષ્ટ થાય છે.

પિત્તજ છર્દિનાં **મૂર્ચ્છાં પિપાસામુખશોષશીર્ષતાલ્વક્ષિસન્તાપતમોમ્નમાર્તઃ ॥**
લક્ષણે **પીતં મૃશોષણં હરિતં સતિકં ધૂમ્રં ચ પિત્તેન વમેત્સદાહમ્**

પિત્તજન્ય ઉલટીમાં રોગીને મૂર્ચ્છા થાય છે; તરશ લાગે છે; પાણીનો શોષ પડે છે;
માથું, તાળવું અને નેત્ર, તપે છે; ચક્રી આવે છે, તથા અંધારાં આવે છે. અને તેને થયેલી
ઉલટી પીળી, ઘણી જ ગરમ, લીલી, કડવી, અને ધુંવાડાના જેવી હોય છે. ઉલટી થતાં
રોગીને દાહ થાય છે.

કફજ છર્દિનાં **તન્દ્રાસ્યમાધુર્યકફપ્રસેકસન્તોષનિદ્રાઽરુચિગૌરવાર્તઃ ॥**
લક્ષણે **ક્લિગ્ધં ઘનં સ્વાદુ કફાદિશુદ્ધં સરોમહર્ષોઽલ્પરુજં વમેત્તુ ॥ ૮ ॥**

કફજ ઉલટીમાં આંખનાં પોપચાંમાં ઘેન રહે છે; મુખનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે;
મોઢામાંથી કફ ગળે ઉતરે છે; ધરાયા જેવી તૃપ્તિ રહે છે; ઊંધ આવે છે; અન્નપર અભાવો
થાય છે; શરીર ભારે થાય છે; ચીકણી, ઘટ્ટ, મધુર અને ઘોળી ઉલટી થાય છે; અને તે
થતાં થોડી પીડા સાથે અંગમાં કંપારીઓ છૂટી રવાં ઉભાં થાય છે.

ત્રિદોષજ છર્દિનાં

લક્ષણે।

શૂલાવિપાકારુચિદાહતૃષ્ણાશ્વાસપ્રમોહપ્રવલા પ્રસક્તં ॥

હર્દિસ્ત્રિદોષાલ્લવણામ્લનીલસાન્દ્રોષ્ણરક્તં વમતાં નૃણાં સ્યાત્

ત્રિદોષજન્ય ઉલટીમાં ચુંક આવે છે; અશ્ણુ થાય છે; અન્નપર અરુચિ થાય છે; દાહ થાય છે; તરશ લાગે છે; શ્વાસ ચઢે છે; રોગી ખેલાન થાય છે. તથા ઉપરા ઉપર જોરથી ખારી, ખાટી, અશમાની રંગની, ઘટ્ટ, ગરમ, અને લાલ ઉલટી થાય છે.

ઉલટીનાં અસાધ્ય

લક્ષણે।

વિદ્રસ્વેદમૂત્રામ્બુવહાનિ વાયુઃ સ્રોતાંસિ સંરુધ્ય યદોર્ધ્વમેતિ

ઉત્સન્નદોષસ્ય સમાચિતં તં દોષં સમુદ્ધૃત્ય નરસ્ય કોષ્ટાત્

વિષ્ણમૂત્રયોસ્તત્સમગન્ધવર્ણં તૃદ્શ્વાસકાસાર્તિયુતં પ્રસક્તં ॥

પ્રચ્છર્દુયદ્દૃષ્ટિમિહાતિવેગાત્તયાર્દિતશ્ચાશુ વિનાશમેતિ ॥ ૧૧ ॥

મળ, મૂત્ર, પરશેવો અને પાણીને વહેનારા શરીરના માર્ગોને રોગી દબને જ્યારે વાયુ ઉપર ચઢે છે, ત્યારે તેનાથી પેટમાં એકઠા થયેલા તે મલાદિક પદાર્થો પેટમાંથી ઉખડીને મુખમાર્ગે બહાર નિકળી પડે છે. આ ઉલટી, રંગમાં તથા વાસમાં પણ મળ, મૂત્ર જેવી હોય છે. જેને એવી ઉલટી થાય છે, તેને તરશ ઘણી લાગે છે, શ્વાસ તથા ઉધરસની પીડા થાય છે, અને ખરાબ પદાર્થોની મોટા વેગથી ઉલટી થાય છે. આવી ઉલટીઓથી પીડિત રોગી તરત મરણ પામે છે.

આગંતુજ છર્દિનાં

લક્ષણે।

વીમત્સજા દૌહદજાડમજા ચ

યાડસાત્મ્યજા ચ કૃમિજા ચ યા હિ ॥

સા પશ્ચમી તાં ચ વિભાવયેત્તુ

દોષોચ્છ્રયેણૈવ યથોક્તમાદૌ ॥ ૧૨ ॥

ખીલત્સ પદાર્થો નિરખવાથી, ગર્ભિણીને અભાવા પૂરા ન પડવાથી, અશ્ણુ થવાથી માફક ન આવે એવા ખોરાકથી, અથવા કૃમીથી, ઉત્પન્ન થયેલી આગંતુજ છર્દિ, એ પાંચમી છે. વાત, પિત્તાદિ છર્દિનાં જે લક્ષણો ઉપર જણાવ્યાં, તેઓમાંથી જેનાં વિશેષ લક્ષણો આ છર્દિમાં દૃષ્ટિએ પડે, તે વિકારનું અધિક બળ આગંતુજ છર્દિમાં છે, એમ સમજી લેવું.

કૃમિજન્ય છર્દિનાં

લક્ષણે।

શૂલહૃલાસબહુલા કૃમિજા ચ વિશેષતઃ ॥

કૃમિહૃદ્રોગતુલ્યેન લક્ષણેન ચ લક્ષિતા ॥ ૧૩ ॥

કરમથી ઉત્પન્ન થયેલી છર્દિમાં શૂળ અને મોળ વિશેષ દેખાય છે અને એનાં લક્ષણો ઘણું કરી કૃમિજન્ય હૃદ્રોગનાં લક્ષણો જેવાં જ હોય છે.

છર્દિનાં અસાધ્ય

લક્ષણે।

ક્ષીણસ્ય યા હર્દિરતિપ્રસક્તા સોપદ્રવા શોણિતપ્રયયુક્તા ॥

સચન્દ્રિકાં તાં પ્રવદેદસાધ્યાં સાધ્યાં ચિકિત્સેશ્નિરુપદ્રવાં ચ

ક્ષીણ પુરુષને વારંવાર થતી ઉલટી, ઉધરસ વગેરે ઉપદ્રવોવાળી* ઉલટી રક્ત, અને પર જેમાં મિશ્રિત હોય તેવી ઉલટી તથા મોરપિંછના પર જેવા ચાંડલા હોય છે, તેવા ચાંડલા-વાળી ઉલટી અસાધ્ય ગણવી. પણ જે ઉલટીમાં ઉપદ્રવો ન હોય, અને જે સાધ્ય દેખાતી હોય, તેને મટાડવાના ઉપાયો કરવા.

इति छर्दिनिदानम्

❧

તૃષ્ણાનિદાન

તૃષ્ણા (તરશ)ની સંપ્રાપ્તિ **ભયશ્રમાભ્યાં બલસંક્ષયાદ્વાડ્વ્યૂર્ધ્વં ચિત્તં પિત્તવિવર્ધનૈશ્ચ ॥**
પિત્તં સવાતં કુપિતં નરાણાં તાલુપ્રપન્નં જનયેત્પિપાસામ્ ॥૧॥

ભયથી, શ્રમથી, બળ ક્ષીણ, થવાથી અને ક્રોધ તથા અપવાસ વગેરે પિત્તને વધારનારાં કારણોથી પોતાના સ્થાનમાં એકદું થઈ રહેલું પિત્ત વાયુ સાથે કુપિત થઈ, ઉપર તાળવા સ્વધી, જઈને માણસોમાં તૃષ્ણા (તરશ)ને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃષ્ણાના લેદો

સ્રોતઃસ્વપાંવાહિષુ દૂષિતેષુ દોષૈશ્ચ તૃષ્ણા ભવતીહ જન્તોઃ॥
તિસ્રઃસ્મૃતાસ્તાઃ ક્ષતજાચતુર્થીક્ષયાત્તથાહ્યામસમુદ્ભવા ચ
મક્તોદ્ભવા સસમિકેતિ તાસાં નિબોધ લિઙ્ગાન્યનુપૂર્વશઃ ॥

પ્રવાહી (રસ)ને વહેનારા માર્ગો બગડવાથી ત્રણ દોષથી ત્રણ જાતની તરશ પેદા થાય છે. ધવાયલા માણસને જે તરશ લાગે છે તે ચોથી ક્ષતજ તૃષ્ણા, કહેવાય છે, ક્ષયરોગમાં લાગનારી તૃષ્ણા પાંચમી, અજીર્ણમાં લાગતી તરશ છઠી, અને ખાધા પછી કુદરતી રીતે લાગતી તૃષ્ણા સાતમી. આ રીતે તરશના સાત લેદ છે. આ બધી તૃષ્ણાઓનાં લક્ષણો આગળ અનુક્રમે વર્ણવ્યાં છે.

વાતજતૃષ્ણાનાં

લક્ષણો

ક્ષામાસ્યતા મારુતસમ્મવાયાં તોદસ્તથા શક્કશિરઃસુચાપિ ॥
સ્રોતોનિરોધો વિરસં ચ વક્ત્રં શીતાભિરદ્ધિશ્ચ વિવૃદ્ધિમેતિ ॥

વાયુથી થનારી તૃષ્ણામાં મુખ સૂકાય છે, લમણા અને મસ્તકમાં સોયો કિંવા કાંટા ખોંસ્યા જેવી પીડા થાય છે; પ્રવાહીને વહેનારા માર્ગો બંધ થઈ જાય છે; મોઢામાં સ્વાદ નથી રહેતો અને ટાઢું પાણી પીવાથી તરશ વધારે લાગે છે.

પિત્તજતૃષ્ણાનાં

લક્ષણો

મૂર્છાન્નવિદ્વેષવિલાપદાહા રક્તેક્ષણત્વં પ્રતતશ્ચ શોષઃ ॥
શીતાભિનન્દા મુખતિક્તતા ચ પિત્તાત્મિકાયાં પરિદૂયનં ચ ॥

***છર્દિના ઉપદ્રવો**

કાસઃ શ્વાસો જ્વરો હિક્કા તૃષ્ણા વૈચિત્ત્યમેવ ચ ॥

હૃદ્રોગસ્તમકશ્ચૈવ જ્ઞેયાર્છર્દેરુપદ્રવાઃ ॥ ૧૫ ॥

ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર હેડકી તૃષ્ણા, અત્યંત બેચેની, હૃદ્રોગ તથા તમકશ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો છર્દિમાં થાય છે. (દીકામાં ઉતારેલો શ્લોક). ૧ તૃષ્ણા=Thirst. ૨-૩ સુ.ઉ.અ.૪૮ શ્લો.૩,૪.

પિત્તજન્ય તૃપામાં રોગી મૂર્ચ્છિત થાય છે; અન્નનો દ્વેષ કરે છે; લવારો કરે છે; તેના શરીરમાં બળત્રા થાય છે; તેની આંખો રાતી લાગે છે; તેને પાણીનો ઘણો જ શોષ પડે છે એટલે ગમે તેટલું પાણી પીધા છતાં તરશ છીપતી નથી; હંડા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે; મુખનો સ્વાદ કડવો લાગે છે; અને સંતાપ થયા કરે છે.

કકજતૃપાનાં

લક્ષણો

बाष्पावरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेम भवेत्तथा तु ॥

निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम्

કકને બગાડનાર કારણોથી વિકારયુક્ત થયેલો કક જઠરાગ્નિને ઢાંકી દે છે એટલે ઉપરનાં ભાગમાં કકથી રોકાયેલી ગરમીથી નીચેના પાણીને વહેનારા માર્ગો સૂકાઈને કકજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. આવી તૃપામાં રોગીને ઉંઘ આવે છે; પેટ ભારે થાય છે, મુખનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે; અને આ તૃષ્ણાથી પીડાયેલો માણસ શરીરે અત્યંત સૂકાય છે.

ક્ષતજતૃપાનાં

લક્ષણો

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ॥

શસ્ત્રાદિકથી ધવાયલા પુરુષને પીડાથી અને લોહી વહી જવાથી જે તૃપા લાગે છે, તે ચોથી ક્ષતજતૃપા ગણવી.

ક્ષયજતૃપાનાં

લક્ષણો

रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयामिभूतस्तु निशादिनेषु ॥ ૬ ॥

पेपीयतेऽम्भःस सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥

રસનો ક્ષય થવાથી લાગનારી તૃપા; તે ક્ષય જ તૃપા કહેવાય છે. આવી તૃપાથી પીડિત પુરુષરાત દહાડો પાણી પીધા કરે છે, તોપણ તેની તૃપા છીપતી નથી. આ તૃપા સન્નિપાતજન્ય છે, એવું કેટલાક કહે છે; પણ રસનો ક્ષય થવાથી જે લક્ષણો (હૃદયમાં પીડા, કમ્પ, શોષ, શન્યતા અને તૃષ્ણા સુ.સુ.અ. ૧૫) થાય છે તે બધાં આ તૃપામાં વૈધની દૃષ્ટિએ પડે છે.

આમજતૃપાનાં

લક્ષણો

त्रिदोषलिङ्गाऽमसमुद्भवा तु हृच्छूलनिष्ठीवनसादक त्रीं ॥

અજીર્ણથી જે તૃપા લાગે છે, તેમાં સન્નિપાતજન્ય તરશનાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે. અને તે ઉપરાંત હૃદયમાં શળ નીકળે છે. વારંવાર થુકવું પડે છે અને અંગોમાં ગ્લાનિ જણાય છે.

અન્નજતૃપાનાં

લક્ષણો

स्निग्धं तथाम्लं लवणं तु भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥

ચીકણા, ખાટા, ખારા, અને ભારે અન્નના આહારથી તરત તૃપા લાગે છે. તે અન્નજ તૃપા કહેવાય છે.

ઉપસર્ગજતૃપાનાં

લક્ષણો

दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनाननशुष्कहृदयगलतालः ॥

भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ ૯ ॥

ज्वरमेहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥

ખીજ રોગોને લીધે રોગીને જે તૃપા લાગે છે તે ઉપસર્ગજન્ય તૃપા કહેવાય છે. તેમાં રોગીનો ઘાંટો ખેસી જાય છે, તે આકુળ વ્યાકુળ થાય છે, તેનું મોહું ઉતરી જાય છે, હૃદય, ગળું અને તાળવું, સૂકાય છે. આ તૃપાથી રોગીનું શરીર દૂબળું થઈ જાય છે. જ્વર, પ્રમેહ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ વગેરે (અતિસારાદિક) રોગોની ઉપસર્ગજન્ય તૃપા મટવી મુશ્કેલ છે.

તૃપાનાં અસાધ્ય
લક્ષણો

સર્વાસ્ત્વતિપ્રસક્તા રોગકૃશાનાં વમિપ્રસક્તાનામ્ ॥

ઘોરોપદ્રવયુક્તાસ્તૃષ્ણા મરણાય વિજ્ઞેયાઃ ॥ ૧૦ ॥

ક્ષીણં વિચિત્તં વધિરં તૃપાર્તં નિવર્જયેન્નિર્ગતજિહ્વમાશુ ॥ ૧૧ ॥

ઘણી જ વધી ગયેલી સર્વ તૃપાઓ અસાધ્ય છે. વ્યાધિથી કૃશ થયેલા મનુષ્યને લાગેલી તરશ, વારંવાર ઉલટી થયા પછી લાગતી તરશ તથા ઉલટી વગેરે ભયંકર ઉપદ્રવોવાળી તરશ મોતનું કારણ બને છે. વળી જેનું શરીર ક્ષીણ થયું હોય, તથા જે તરશને લીધે ખેલાન કે એટ્ટેરો થઈ ગયો હોય અને જેની જીભ બહાર નિકળી પડી હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

इति तृष्णानिदानम्

—ॐ—

મૂર્ચ્છાનિદાન

મૂર્ચ્છાની સંપ્રાપ્તિ
અને નિદાન

ક્ષીણસ્ય बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ॥

वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ ૧ ॥

करणायतनेषूप्रा बाह्येष्वાભ્યન્તરેષુ ચ ॥

निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ ૨ ॥

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ॥

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ૩ ॥

सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ॥

माहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ૪ ॥

वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ॥

षट्स्वप्नेतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ૫ ॥

જેનું શરીર ક્ષીણ થયું હોય, જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષોનો ઘણો પ્રકાપ થઈ ગયો હોય, જે વિરુદ્ધ ભોજન કરતો હોય, અથવા જે પુરુષ નિર્બળ થઈ ગયો હોય, તેના મળ-મૂત્રાદિકનો વેગ રોકાવાથી, અથવા તેને એકાએક જોરથી પ્રહાર થવાથી, તેની બહારની તથા અંદરની ઈંદ્રિયોના સ્થાનમાં, કોપેલા દોષો જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મનુષ્યને મૂર્ચ્છા આવે છે.

(મૂર્ચ્છામાં) સંજ્ઞા (બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન)ને વહન કરનારી નાડીઓ વાતાદિક દોષથી ઢંકાઈ જતાં દુઃખસુખના ભાનને દૂર કરનાર એક જાતનું અંધારું (અંતરમાં)

એકદમ વધી જાય છે; સુખદુઃખનું ભાન જતું રહેવાથી માણસ લાકડા જેવો અચેત થઈને પડે છે. માણસની આવી અવસ્થા મૂર્છા કે મોહ નામથી ઓળખાય છે. વાત, પિત્ત તથા કફથી ડ, અને રક્ત, વિષ તથા મદ્યથી ડ, એ રીતે છ પ્રકારની મૂર્છા છે. આ બધી મૂર્છામાં પિત્ત પ્રધાન છે.

મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપે। **હૃત્પીડા જૃમ્ભણં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાદૌર્બલ્યમેવ ચ ॥**

સર્વાસાં પૂર્વરૂપાણિ યથાસ્વં તા વિભાવયેત્ ॥ ૬ ॥

હૃદયમાં પીડા, બગાસાં, ગ્લાનિ અને જ્ઞાનની નબળાઈ એટલાં ચિહ્નો સર્વ જાતની મૂર્છાની શરૂઆતમાં થાય છે; એ ઉપરાંત જૂદી જૂદી મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપ તે તે મૂર્છાનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજી લેવાં. (જેમ કે, બગાસાં ઉપરથી વાયુની મૂર્છા; ગ્લાનિ ઉપરથી કફની મૂર્છા અને બ્રાંતિ ઉપરથી પિત્તની મૂર્છા જાણવી.)

**વાતજમૂર્છાનાં
લક્ષણે।**

નીલં વા યદિ વા કૃષ્ણમાકાશમથવાઽરુણમ્ ॥

પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ શીઘ્રં ચ પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૭ ॥

વેપથુશ્ચાઙ્ગમર્દશ્ચ પ્રપીડા હૃદયસ્ય ચ ॥

કાર્શ્યં શ્યાવારુણા છાયા મૂર્છાયે વાતસમ્ભવે ॥ ૮ ॥

વાયુને લીધે જે મૂર્છા આવે છે, તેમાં રોગીને મૂર્છા આવતી વખતે આકાશનો રંગ આશમાની, કાળો કિંવા રાતો દેખાય છે આ મૂર્છામાંથી રોગી તરત ભાનમાં આવે છે; તેના શરીરમાં કંપારી આવે છે; તેનાં ગાત્રો કળે છે; હૃદયમાં પીડા થાય છે, શરીર કૃશ થઈ જાય છે અને તેના શરીરનો વર્ણ કાળો, જાંબુડો કે રાતો લાગે છે.

**પિત્તજમૂર્છાનાં
લક્ષણે।**

રક્તં હરિતવર્ણં વા વિયત્પીતમથાપિ વા ॥

પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ સસ્વેદશ્ચ પ્રબુદ્ધયતે ॥ ૯ ॥

સપિપાસઃ સસન્તાપો રક્તપીતાકુલેક્ષણઃ ॥

સમ્મિશ્રવર્ચાઃ પીતામો મૂર્છાયે પિત્તસમ્ભવે ॥ ૧૦ ॥

પિત્તથી થયેલી મૂર્છામાં આકાશનો રંગ લાલ, લીલો કે પીળો જેનાં જેનાં રોગી મૂર્છા પામે છે. જ્યારે તે સાવધ થાય છે, તે સમયે તેને પરસેવો થાય છે, તરશ લાગે છે; સંતાપ થાય છે; નેત્ર લાલ, પીળા રંગનાં થાય છે; ઝાડો પાતળો આવે છે અને શરીરનો રંગ પીળો થાય છે.

**કફજમૂર્છાનાં
લક્ષણે।**

મેઘસઙ્કાશમાકાશમાવૃતં વા તમોઘનૈઃ ॥

પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ ચિરાશ્ચ પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૧૧ ॥

ગુરુભિઃ પ્રાવૃતૈરઙ્ગૈર્યથૈવાર્દ્રેણ ચર્મણા ॥

સપ્રસેકઃ સહૃણાસો મૂર્છાયે કફસમ્ભવે ॥ ૧૨ ॥

જે મૂર્છાની ઉત્પત્તિ કફમાંથી છે, તેમાં દદીં આકાશને અંધકારથી અથવા મેઘથી (વાદળોથી) છવાયું હોય તેવું મેઘશ્યામ જેનાં મૂર્છિત થઈ પડે છે. આ જાતની મૂર્છામાં

શુદ્ધિમાં આવતાં વાર લાગે છે અને જ્યારે દર્દી સાવધ થાય છે, ત્યારે જાણે ભારે ગોદડું અથવા લીલું ચામડું ઓઢ્યું હોય એવું ભારે શરીર લાગે છે. આ ઉપરાંત મુખમાંથી પાણી છૂટે છે તથા સન્નિપાતજ મૂર્ચ્છા સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાદપસ્માર ઇવાપરઃ ॥ [મિળ આવે છે.

નાં લક્ષણો સ જન્તું પાતયત્યાશુ વિના વીમત્સચેષ્ટિતૈઃ ॥ ૧૩ ॥

સન્નિપાતથી જે મૂર્ચ્છા આવે છે, તેમાં વાત, પિત્તાદિ જુદી જુદી મૂર્ચ્છાનાં જે લક્ષણો ઉપર કહ્યાં તે સર્વે થાય છે, આ રોગ વાઈજેવો જ છે; અને વાઈ પેટે જ તરત માણસને પછાડે છે. માત્ર આ સન્નિપાતજ મૂર્ચ્છામાં વાઈજેવાં બીલત્સ ચિહ્નો થતાં નથી.

રક્તજમૂર્ચ્છાની
સંપ્રાપ્તિ

પૃથિવ્યાપસ્તમોરૂપં રક્તગન્ધસ્તદન્વયઃ ॥

તસ્માદ્રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્ચ્છન્તિ ભુવિ માનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

દ્રવ્યસ્વભાવ इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ॥

પૃથ્વી અને પાણી એ તમોગુણરૂપ છે, અને લોહીની ગંધમાં એનો સંબંધ છે; તેથી કરીને લોહીની ગંધથી મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે લોહીને જોઈને જે મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ એ જ કે, લોહીનો એવો સ્વભાવ છે.

વિષ અને મધથી ગુણાસ્તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિષમઘયોઃ ॥ ૧૫ ॥

(દારુથી) આવતી ત एव तस्मादाभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥

મૂર્ચ્છા

તેલ વગેરે પદાર્થોમાં જે (લઘુ, સૂક્ષ્મ, વિશદ વગેરે) દશ ગુણ છે, તે ગુણો ઝેર અને મઘમાં ઘણી તીવ્રતા સાથે રહે છે, અને તેથી જ ઝેર અને મઘથી યથોક્ત લક્ષણોવાળી મૂર્ચ્છા આવે છે. (વિષથી ઉત્પન્ન થનારી બેશુદ્ધિ પોતાની મેળે મટતી નથી, કેમ કે ઝેર પાચન થતું નથી, પણ મઘનું પેટમાં પાચન થતાં મઘજન્ય મૂર્ચ્છાનો પોતાની મેળે ઉતાર થાય છે. આ તદ્દાવત વિષ અને મઘના લિપ્ત ગુણોને લીધે છે.)

રક્તજાદિ ત્રણ
મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણો

स्तब्धाङ्गादृष्टिस्त्वसृजा मूढोच्छासश्च मूर्च्छितः ॥ ૧૬ ॥

मघेन विलपंश्छेते नष्टविभ्रान्तमानसः ॥

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ ૧૭ ॥

वेपथुस्वપ્રતृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ॥

वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ ૧૮ ॥

રક્તજન્ય મૂર્ચ્છામાં નેત્ર અને શરીર જડ થઈ જાય છે અને રોગીનો શ્વાસ રૂંધાય છે. મઘથી થતી મૂર્ચ્છામાં જ્યાં સુધી દારુનો તીશે ન ઉતરે ત્યાં સુધી ભાન વગરનો અને ભ્રમિત મગજવાળો દર્દી લવરી કરતો તથા હાથ પગ પછાડતો જમીન ઉપર પડ્યો રહે છે. જે મૂર્ચ્છા વિષ લક્ષણથી આવે છે, તેમાં રોગીનું શરીર થરથર ધ્રુજે છે; તેને તરશ લાગે છે અને અંધારામાં પડ્યા જેવું રોગીને લાગે છે. વિષની મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણો તે તે ઝેરની અસરનાં ચિહ્નો જેવાં જ પણ અધિક તીવ્રરૂપમાં જોવામાં આવે છે.

મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા
અને નિદ્રામાં
તફાવત

મૂર્ચ્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે. ભ્રમની ઉત્પત્તિ રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુમાંથી થાય છે. તંદ્રામાં તમોગુણ, વાયુ અને કફની અધિકતા હોય છે અને નિદ્રા, કફ અને તમોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

તંદ્રાનાં લક્ષણો
इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥

જ્યારે દરદી, નિદ્રા^૧ ન હોવા છતાં ઉઘેલા માણસ પેટે, ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ ન કરી શકે, અગાસાં ખાયા કરે તથા થાકેલો જણાય; અને તેનું શરીર જડ થઇ જાય ત્યારે તેને તંદ્રા થઇ છે એમ સમજવું.

ભ્રમનાં લક્ષણો^૨
चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ॥

ભ્રમરોગમાં હમેશાં ચક્ર પેટે ફરતા દરદીનું શરીર એકાએક પૃથ્વી ઉપર પડી જાય છે. આ ભ્રમ રોગ રજોગુણ અને પિત્તવાયુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

સંન્યાસનો મૂર્ચ્છા-
થી ભેદ^૩
दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ॥

મદ અને મૂર્ચ્છાના કારણરૂપ વિકારોનો વેગ ઘટી જતાં મદ અને મૂર્ચ્છા પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે; પરંતુ સંન્યાસ ઓપડ સિવાય મટતો નથી.

સંન્યાસનાં લક્ષણો
वाग्देहमनसां चेष्टा आक्षिप्यातिबला मलाः ॥
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ ૨૩ ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ॥
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ ૨૪ ॥

અત્યંત બળવાન થઈ પડેલા મળો, વાણી, દેહ અને મનના વ્યાપારને એટલે એનાં સ્વાભાવિક કામોને બંધ કરી, પ્રાણાયતન (હૃદય)નો આશ્રય લઈ નિર્બળ રોગીને એશુદ્ધ કરી દે છે. આ સંન્યાસ વ્યાધિથી ગ્રસ્ત મનુષ્ય લાકડા જેવો થઈ મરી ગયેલા માણસની માફક લાંબો થઈ પડે છે. તેને વ્યાધિમાંથી એકદમ મુક્ત કરવા માટે તાત્કાલિક અસર કરનારી ચિકિત્સા તરત કરવામાં ન આવે તો દરદી મરી જાય છે.

इति मूर्च्छानिदानम्

૧ નિદ્રાનાં લક્ષણો તંદ્રાનાં જેવાં છે. નિદ્રા સાધારણ તથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી માધવકરે તેમના સંબંધી જો કે વિવેચન કર્યું નથી, પણ ચરકમાં નિદ્રાનું ત્રીયે પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છે:—

“यदा तु मनसि क्लान्ति कर्मात्मानः क्लमान्विताः ॥

विषयेभ्यो निर्वर्तते तदा स्वपिति मानवः ॥”

જે સમય મન ક્લાંત થઈ તેની ઇન્દ્રિયો પણ શાંત થાય છે અને આસપાસનાં વિષયોમાંથી પાછી વળે છે, તે વખતે મનુષ્યને ઊંધ આવે છે. ૨ ભ્રમ=Giddiness. ૩ સંન્યાસ=Apoplexy.

૨૨ અ.હ.નિ.અ.૬શ્લો.૩૬. ૨૩, ૨૪અ.હ.નિ.અ.૬શ્લો.૩૭, ૩૮ ઉપરથી.

મદાત્મ્ય નિદાન

મધનો. ૨૫૭.૧૫

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः ॥

तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्म्यः ॥ १ ॥

किं तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ॥

अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽस्मृतम् ॥ २ ॥

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसूत्र ॥

विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ૩ ॥

વિષમાં જે ગુણો રહેલા છે, તે જ મધમાં પણ છે, અને તેથી મધનો ખોટો ઉપયોગ કરનારને ભયંકર મદાત્મ્ય વ્યાધિ (નીશાનો રોગ) થાય છે. પણ મધનો પોતાનો સ્વભાવ તો અન્ન જેવો છે એટલે યુક્તિ વગર લેવાથી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; અને યુક્તિપૂર્વક લેવાથી અમૃત જેવો ગુણ કરે છે.

અન્ન જે કે પ્રાણીમાત્રના પ્રાણરૂપ છે પણ તેનો જે અયોગ્ય ઉપયોગ થાય તો એ કાગળિયાં જેવા મોટા ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન કરીને શ્વ લે છે. અને વિષ જે કે શ્વધાતક છે; પણ તે યોગ્ય રીતે વાપરવાથી રસાયન રૂપ થાય છે.

વિધિપૂર્વક મદિરા-
નું સેવન કરવાથી
થતા ગુણો.

विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ॥

प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥ ૪ ॥

स्निग्धैस्तદन्नैર્માસૈશ્ચ મશ્યૈશ્ચ સહ સેવિતમ્ ॥

ભવેદાયુઃપ્રકર્ષાય બલાયોપચયાય ચ ॥ ૫ ॥

કામ્યતા મનસસ્તુષ્ટિસ્તેજો વિક્રમ ઇવ ચ ॥

વિધિવત્સેવ્યમાને તુ મદ્યે સન્નિહિતા ગુણાઃ ॥ ૬ ॥

યથાસ્થિત વિધિથી તથા યોગ્ય માપથી તેમ જ સમયાનુસાર ઘી, દૂધ જેવા સ્નિગ્ધ પદાર્થોવાળા ખોરાક સાથે પોતાની શક્તિ મુજબ, ઘણા આનંદથી જે પુરુષ મદિરાપાન કરે છે. તેને એ અમૃત જેવો ગુણ કરે છે. વળી સ્નિગ્ધ અન્ન, માંસ અને બીજા ખોરાક સાથે મદિરાપાન કરવાથી, આયુષ્ય વધે છે, શરીરમાં બળ જામે છે તથા પુષ્ટિ થાય છે.

વળી વિધિપૂર્વક મધનું સેવન કરવાથી સુંદર રૂપ, મનમાં આનંદ, તેજ અને પરાક્રમ જેવા ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. (વિધિ વિરુદ્ધ મધપાન કરતાં પ્રથમમદ, મધ્યમમદ અને અતિ-મદ એવો ત્રણ પ્રકારનો મદાત્મ્ય રોગ થાય છે.)

પ્રથમમદનાં

લક્ષણો.

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च ॥

सम्पाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ ૭ ॥

૧ મદાત્મ્ય=Alcoholism=દારૂનો નીશા. ૨,૩ ચ.ચિ.અ.૧૨ જો.૫૭,૫૮. ૪ ચ.ચિ. અ.૧૨ જો. ૨૫. ૫-૬ સુ.ઉ.અ.૪૭ જો. ૫.

પ્રથમમદ (થોડા મધપાનની પહેલી અસર)માં, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ (યાદશક્તિ) અને પ્રીતિ ખીલે છે, સુખ લાગે છે; અન્ન, પાન. અને ઉંધમાં મગ્ન આવે છે, અને ઉચ્ચાર તથા ગાયનનો અવાજ ખીલે છે. આવાં લક્ષણોવાળો પ્રથમમદ અતિ મનોરંજક છે.

દ્વિતીયમદનાં

લક્ષણો

અવ્યક્તબુદ્ધિસ્મૃતિવાગ્વિચેષ્ટઃ સોન્મત્તલીલાકૃતિરપ્રશાન્તઃ આલસ્યનિદ્રાભિહતો મુદુશ્ચ મધ્યેન મત્તઃ પુરુષો મદેન ॥૮॥

મધ્યમ કિંવા દ્વિતીય મદથી (નીશાની વચલી સ્થિતિ) મસ્ત થયેલા પુરુષની બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને વાણી અસ્પષ્ટ થાય છે; તે ખોટી ખોટી ચેષ્ટાઓ કરે છે. તેની આકૃતિ ગાંડા જેવી લાગે છે, તે ગાંડા જેવી લીલા કરે છે, તોફાન કરે છે, અને ઉંધણસી તથા આળસુ બની જાય છે.

તૃતીયમદનાં લક્ષણો **ગચ્છેદગમ્યાં ન ગુહંશ્ચ મન્યેત્વાદેદમક્ષ્યાણિ ચ નષ્ટસંજઃ ॥**

તૃતીય મદથી (નીશાની ત્રીજી સ્થિતિથી) મસ્ત બનેલો પુરુષ એટલો મદાંધ થાય છે કે, તે અગમ્ય એટલે ગુરુ વગેરેની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે છે; મોટાઓનું માન નથી રાખતો. અલક્ષ્ય એટલે નહિ ખાવાનું ખાય છે; અને કંઈ વાત બોલવી ? ને કંઈ નહિ ? તેના ભાન વગરનો એ પોતાના હૃદયની છાની વાતો પણ બોલી જાય છે. આ ત્રીજા મદમાં મનુષ્ય પરતંત્ર બની જાય છે.

ચતુર્થ મદનાં

લક્ષણો

ચતુર્થે તુ મદે મૂઢો મગ્નદાર્વિવ નિષ્ક્રિયઃ ॥

કાર્યાકાર્યવિભાગાજ્ઞો મૃતાદપ્યવરો મૃતઃ ॥ ૧૦ ॥

કો મદં તાદૃશં ગચ્છેદુન્માદમિવ ચાપરમ્ ॥

બહુદોષમિવામૂઢઃ કાન્તારં સ્વવશઃ કૃતી ॥ ૧૧ ॥

ચતુર્થ મદને (નીશાની છેલ્લી સ્થિતિ) આધીન થનારો પુરુષ તો તદ્દન મૂઢ બની જઈ ભાંગેલા લાકડા પ્રમાણે નિસ્ચેષ્ટ થઈ પડે છે. કરવું શું ? અને ન કરવું શું ? તેની તેને કંઈ સમજ રહેતી નથી. તેવો માણસ મુવેલાંથી પણ ભુંડો છે. જે વનમાં વાઘ, વરુ તથા સર્પાદિક જીવધાતક જનાવરો, ઘણાં વસતાં હોય ત્યાં શું કાંઈ સ્વતંત્ર અને ડાહ્યો માણસ જાય ? (ન જ જાય.) તેમ ઘેલછા જેવા અને ઘણા દોષવાળા આ મદ (નીશાની છેલ્લી સ્થિતિ)માં ક્યો સ્વાધીન મનવાળો તથા ડાહ્યો માણસ પડે ? (કાંઈ ન પડે. મતલબ કે આવો નીશો કરનારને મૂર્ખ તથા પરાધીન મનનો સમજવો.)

અવિધિથી મદિરા **નિર્મત્તમેકાન્તગ પવ મદ્યં નિષેવ્યમાણં મનુજેન નિત્યમ્ ॥**

પાન કરનારનાં

ખીન્નં લક્ષણો

આપાદયેત્કષ્ટતમાન્વિકારાનાપાદયેજ્ઞાપિ શરીરભેદમ્ ॥૧૨॥

અન્ન વિના એકલું ઘણું મદિરાપાન નિરંતર કરનાર પાનાત્ય-યાદિક અનેક દુઃખદાયક રોગો થાય છે અને વખતે તેથી તેનો જીવ પણ જાય છે.

કેવાં માણસોને
મદિરાપાન રોગો-
ત્યાદક છે ?

ક્રુદ્ધેન મીતેન પિપાસિતેન શોકામિતેન બુભુક્ષિતેન ॥
વ્યાયામભારાધ્વપરિક્ષિતેન વેગાવરોધામિહતેન ચાપિ ॥૧૩॥
અત્યમ્બુમધ્યાવતતોદરેણ સાજીર્ણમુક્તેન તથાઽબલેન ॥
ઉષ્મામિતેન ચ સેવ્યમાનં કરોતિ મદ્યં વિવિધાન્ વિકારાન્
પાનાત્યયં પરમદં પાનાજીર્ણમથાપિ વા ॥
પાનવિભ્રમમુગ્રં ચ તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

ક્રોધયુક્ત થયેલા, ભય પામેલા, તરસ્યા થયેલા, ભૂખ્યા, કસરત કરવાથી, બોળે
કાંચકવાથી અથવા પગે લાંબી મંજલ કરવાથી થાકેલા, મળમૂત્રાદિકના વેગને અટકાવ-
નારા, ઘણું પાણી કે ઘણો ખોરાક લેવાથી જેનું પેટ ચડ્યું હોય એવા, અજીર્ણનાં બોજન
કરનારા, દુર્બળ શરીરવાળા; અને ગરમીથી (સૂર્યની) તપેલા, પુરુષોને મદના સેવનથી
વિવિધ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

પાનાત્યય, પરમદ, પાનાજીર્ણ અને પાનવિભ્રમ, એવા ચાર ભયંકર વિકારો ઘણી
મદિરા પીવાથી થાય છે. હવે હું તેમનાં લક્ષણો કહું છું.

વાતમદાત્યયનાં હિકાશ્વાસશિરઃકમ્પપાશ્વશૂલપ્રજાગરૈઃ ॥
લક્ષણે વિદ્યાદ્દુપ્રલાપસ્ય વાતપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥૧૬॥

વાતમદાત્યયમાં હેડકા આવે છે; શ્વાસ ચઢે છે; મસ્તક ધ્રજે છે પડખામાં શૂળો ફૂટે
છે; કંધ ઉડી જાય છે અને રોગી લવરી ઘણી કહે છે.

પિત્તમદાત્યયનાં તૃષ્ણાદાહજ્વરસ્વેદમાંહાતીસારવિભ્રમૈઃ ॥
લક્ષણે વિદ્યાદ્ધરિતવર્ણસ્ય પિત્તપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥ ૧૭ ॥

પિત્તમદાત્યયમાં તૃષ્ણા લાગે છે; અળત્રા થાય છે; તાવ આવે છે; પરસેવો છૂટે છે; રોગી
બેશુદ્ધ થાય છે; અનિસાર થાય છે; ચકરી આવે છે; અને રોગીના શરીરનો વર્ણ લીલાશ પડતો

કફમદાત્યયનાં છર્દ્યરોચકહૃલાસતન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવૈઃ ॥ [થાય છે.
લક્ષણે વિદ્યાચ્છીતપરીતસ્ય કફપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥

કફમદાત્યયમાં ઉલટી થાય છે; અન્નપર અરુચિ થાય છે; મોળ આવે છે; તન્દ્રા આવે છે;
રોગી સ્તબ્ધ જેવો લાગે છે તેનું શરીર ભારે પથરાજેવું લાગે છે; અને તેને હંડીબટુ વળાય છે.

ત્રિદોષજનિત મદા-
ત્યયનાં લક્ષણે ક્ષેયસ્ત્રિદોષજશ્ચાપિ સર્વલિઙ્ગૈર્મદાત્યયઃ ॥ ૧૮ ॥
જે મદાત્યય વ્યાધિમાં ઉપર ત્રણે વિકારમાં વર્ણવેલાં લક્ષણો
જોવામાં આવે, તેને ત્રિદોષજનિત મદાત્યય જાણવો.

પરમદનાં લક્ષણે શ્લેષ્મોચ્છ્રયોઽક્કુગુસ્તા મધુરાસ્યતા ચ
વિષ્મૂત્રસક્તિરથ તન્દિરરોચકશ્ચ ॥

૧૬ ચ.ચિ.અ. ૧૨ શ્લો. ૮૯. ૧૭ ચ.ચિ.અ. ૧૨ શ્લો. ૯૨. ૧૮ (ત્રીજી પંક્તિ સિવાય) ચ.ચિ.
અ. ૧૨ શ્લો. ૯૫.

લિङ્ગં પરસ્ય તુ મદસ્ય વદન્તિ તજ્ઞા.

સ્તૃષ્ણા રુજા શિરસિ સન્ધિષુ ચાતિભેદઃ ॥ ૧૯ ॥

શરીરમાં કંકનું જોર વધી જાય (નાકમાંથી પાણી નીકળ્યા કરતું હોય એટલે કંકનું જોર સમજાય); શરીર ભારે લાગે; મુખનો સ્વાદ ગળચટો લાગે; મળમૂત્રાદિક કપ્પજ થાય; તંદ્રા આવે; અન્નપર અરુચિ થાય; તૃષ્ણા લાગે; મસ્તકમાં પીડા થાય અને સાંધાઓ જાણે કુવાડીથી છૂટા પાડવામાં આવતા હોય, તેવી તેમાં પીડા થાય. એ પરમદનાં લક્ષણો છે એમ તેના જાણુનારા

પાનાશૃણુનાં

આધ્માનમુગ્રમથવોદ્ધિરણં વિદાહઃ

[કહે છે.

લક્ષણો.

પાને ત્વજીર્ણમુપગચ્છતિ લક્ષણાનિ ॥

ધાણું પેટ ચઢે; ઉલટી થાય; (અથવા ઓડકારો આવે) અને શરીરમાં જગત્રા ઉટે. આ લક્ષણો પાનાશૃણુમાં એટલે મધ પાચન થયું ન હોય ત્યારે થાય છે.

પાનવિભ્રમનાં

લક્ષણો.

હૃદ્ગતોદકફસંસ્રવકણ્ઠધૂમ-

મૂર્ચ્છાવમિજ્વરશિરોરુજનપ્રદાહાઃ ॥ ૨૦ ॥

દ્વેષઃ સુરાન્નવિકૃતેષ્વપિ તેષુ તેષુ

તં પાનવિભ્રમમુશન્ત્યશ્ચિલેન ધીરાઃ ॥

હૃદયમાં અને અવયવોમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય, મોઢામાંથી કંક નીકળ્યા કરે, ગળામાંથી ધુમાડો નીકળ્યા જેવી પીડા થાય, મૂર્ચ્છા આવે, ઉલટી થાય, તાવ આવી જાય, માથું દુખે, અને જુદી જુદી (મૈરેય વગેરે) જાતની સુરાઓ ઉપર તથા જુદી જુદી જાતના ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય ત્યારે પાનવિભ્રમ થયો છે એમ જાણવું.

મદાત્મ્યનાં અ-

સાધ્ય લક્ષણો.

હીનોત્તરૌષ્ઠમલિશીતમમન્દદાહં

તૈલપ્રભાસ્યમતિપાનહતં ત્યજેત્તુ ॥ ૨૧ ॥

જિહ્વૌષ્ઠદન્તમસિતં ત્વથવાપિ નીલં

પીતે ચ यस્ય નયને રુધિરપ્રમે વા ॥

મધના અત્યંત પાનથી જે રોગીનો ઉપસો હોય નીચેના હોય કરતાં ટુંકા થઈ જાય, જેને બહારથી ઘણી ઠંડી લાગે, અને શરીરની અંદર ઘણી જગત્રા થાય, જેનું મુખ તેલ ચોપડ્યા પ્રમાણે ચળકાટ મારે; શુભ, હોય અને દાંત જેના કાળા અથવા આસમાની રંગના થઈ જાય અને જેનાં નેત્ર પીળાં કેવાં લોહીના જેવાં રક્ત થયાં હોય, તે રોગીઓની દવા કરવી નહિ.

મદાત્મ્યનાં

હિક્કાજ્વરૌ વમથુવેપથુપાર્શ્વશૂલાઃ ॥

ઉપદ્રવો.

કાસમ્નમાવપિ ચ પાનહતં ત્યજેત્તમ્ ॥ ૨૨ ॥

હોડડા, તાવ, ઉલટી, કંપારો, પડખામાં શૂળો, ઉધરસ અને ચકરી વગેરે ઉપદ્રવોથી જે પાનાત્મ્યવાળો રોગી પીડિત હોય, તેના જીવનરત્ની આશા તજ દેવી.

इति मदात्म्यनिदिहाम्

દાહનિદાન

દાહ કિંવા બળત્રા સાત પ્રકારની થાય છે, તેમાં મધ્યજનિત દાહ પણ એક છે.

મધ્યજન્ય દાહનાં લક્ષણો। ત્વચ્ચં પ્રાપ્તઃ સ પાનોષ્મા પિત્તરક્તાભિમૂર્ચ્છિતઃ ॥
દાહં પ્રકુરુતે ઘોરં પિત્તવત્તત્ર મેષજમ્ ॥ ૧ ॥

મધ્યપાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ગરમી, રક્તપિત્તથી વૃદ્ધિ પામી, શરીરમાં ભયંકર બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પિત્તપર અપાતાં ઓસડ તેનાપર આપવાં.

રક્તજ અને પિત્તજ દાહનાં લક્ષણો। કૃત્સ્નદેહાનુગં રક્તમુદ્રિકં દહતિ ધ્રુવમ્ ॥
સ ઉષ્યતે તૃષ્યતે ચ તામ્રાભસ્તામ્રલોચનઃ ॥ ૨ ॥
લોહગન્ધાન્નવદનો વહિનેવાવકીર્યતે ॥

પિત્તજ્વરસમઃ પિત્તાત્સ ચાપ્યસ્ય વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩ ॥

રક્તજન્ય દાહમાં આખા શરીરમાંનું રક્ત વિકારયુક્ત થઈ, અત્યંત બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનાથી અગ્નિ સમીપ બેઠાની પેઠે રોગીનું શરીર તપી આવે છે. રોગીને તરશ ધણી લાગે છે; તેનું શરીર લાલ દેખાય છે તથા તેનાં નેત્ર રંગે ત્રાંબાના જેવાં લાલ થાય છે; તેના મુખમાંથી તથા શરીરમાંથી લોખંડના જેવી વાસ આવે છે; અને બાજુ શરીરપર દ્રાઈ ધગતા અંગારા નાંખતું હોય, તેવું તેને કષ્ટ થાય છે: પિત્તજન્ય દાહમાં પિત્તજ્વરને મળતાં લક્ષણો થાય છે માટે તેનાપર પિત્તજ્વરનું ઓસડ આપવું.

તૃષ્ણાનિરોધાદબ્ધાતૌ ક્ષીણે તેજઃ સમુદ્ધતમ્ ॥
તૃષ્ણાનિરોધજ દાહનાં લક્ષણો। સ બાહ્યાભ્યન્તરં દેહં પ્રદહેન્મન્દચેતસઃ ॥ ૪ ॥
સંશુષ્કગલતાલ્વોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કૃષ્ય વેપતે ॥

તરશને, (પાણી પી ન છીપાયતાં) રોકવાથી શરીરમાંની પ્રવાહી ધાતુઓ, ક્ષીણ થઈ જતાં પિત્તની ગરમી વધી પડે છે જે આ મંદબુદ્ધિવાળા માણસના શરીરમાં બહાર અને અંદર બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે. આ દાહથી રોગીનાં ગળું તાળવું. અને હોઠ અત્યંત સૂકાઈ જાય છે; અને તેની જીભ (કૂત્રાની પેઠે) બહાર નીકળી પડે છે તથા એ ધૂળચા કરે છે.

શસ્ત્રના ધાતી
શરીરમાં થતો
દાહ

અસ્તૃજઃ પૂર્ણકોષ્ઠસ્ય દાહોઽન્યઃ સ્યાત્સુદુઃસહઃ ॥ ૫ ॥

શસ્ત્ર વગેરે જખમથી નીકળેલા લોહીથી રોગીનો કોરો રક્તથી ભરાઈ જતાં તેને જે દાહ આખા શરીરમાં થાય છે; તે એટલો તીવ્ર હોય છે; કે વેડી શકાતો નથી.

ધાતુક્ષયજન્ય દાહનાં લક્ષણો

ધાતુક્ષયોત્થો યો દાહસ્તેન મૂર્છાંતૃષાન્વિતઃ ॥

ક્ષામસ્વરઃ ક્રિયાહીનઃ સ સીદેદ્ભૃશપીડિતઃ ॥ ૬ ॥

શરીરમાંની રસાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી જે દાહ થાય છે, તેમાં રોગી મૂર્છા અને તૃષ્ણાથી પીડિત રહે છે. અને રોગીનો અવાજ ખોખરો સંભળાય છે; આ દાહથી બહુ પીડાતા દરદીની ચિકિત્સા બરાબર ન થાય તો એ મરી જાય છે.

ક્ષતજ દાહનાં ક્ષતજોડનશ્વતશ્ચાન્નં શોચતો વાપ્યનેકથા ॥

લક્ષણે તેનાન્તર્દહ્યતેડ્યર્થ તૃષ્ણામૂર્છાપ્રલાપવાન્ ॥ ૭ ॥

જે પુરુષ અનેક પ્રકારે શોક કર્યા કરે છે તથા તેને લીધે ખાતો પીતો પણ નથી, તેના શરીરમાં ક્ષત થઇને તેથી દાહ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્ષતજ દાહ કહે છે. તેમાં રોગીને અંતરમાં ઘણી બળતરા થાય છે અને તેને તૃષ્ણા, મૂર્છા અને કવરી લાગુ પડે છે.

મર્માભિઘાતજોડપ્યસ્તિ સોડસાધ્યઃ સપ્તમો મતઃ ॥

દાહનાં લક્ષણે મર્મસ્થાન (શરીરના જે ભાગપર લગાર પણ પ્રહાર થતાં ભયંકર પરિણામ આવે તે મર્મસ્થાન સમજવું.) પર પ્રહાર થતાં જે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અસાધ્ય જાણવો. આ દાહ સાતમો છે.

સર્વ એવ ચ વર્જ્યાઃ સ્યુઃ શીતગાત્રસ્ય દેહિનઃ ॥ ૮ ॥

જે રોગીનું શરીર બહારથી ઠંડું કિંવા શીતળ લાગે તેને ગમે તે પ્રકારનો દાહ થયો હોય છતાં, પણ તેના જીવનરત્ની આશા છોડી દેવી.

इति दाहनिदानम्

—❦❦❦—

ઉન્માદનિદાન

મદ્યન્યુદ્રતા દોષા યસ્માદુન્માર્ગમાશ્રિતાઃ ॥

માનસોડ્યમતો વ્યાધિરુન્માદ ઇતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધિ પામેલા વાત, પિત્તાદિ વિકારો પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડી, અન્ય માર્ગે સંચરતાં, (એટલે તે વિકારો મનને વહેનારી ધમનીઓ સ્વધી પહોંચતાં) મનને ભ્રમિત કરે છે. આવા માનસિક વ્યાધિને ઉન્માદ કહે છે.

एकैकशः सर्वशश्च दांपैरत्यथेमूर्च्छितैः ॥

માનસેન ચ દુઃખેન સ પન્નવિધ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ॥

સ ચાપ્રવૃદ્ધસ્તરુણો મદસંજ્ઞાં વિભર્તિ ચ ॥ ૩ ॥

અત્યંત વિકારયુક્ત થયેલા વાત, પિત્તાદિ ત્રણે દોષથી બુદ્ધા બુદ્ધા ૩, ત્રણ દોષના સન્નિપાતથી ૧, માનસિક દુઃખથી ૧ અને વિષજનિત વ્યાધિથી ૧, એ પ્રમાણે ઉન્માદના છ પ્રકાર છે. આ ઉન્માદ નવો થયો હોય અને તેની વૃદ્ધિ પૂર્ણ રીતે ન થઈ હોય ત્યારે તે મદ નામથી ઓળખાય છે.

ઉન્માદનાં સામાન્ય
કારણો અને તેની
સંપ્રાપ્તિ

વિરુદ્ધદુષ્ટાશુચિભોજનાનિ પ્રધર્ષણં દેવગુરુદ્વિજાનામ્ ॥
ઉન્માદહેતુર્ભયર્હર્ષપૂર્વો મનોઽભિઘાતો વિષમાશ્ચ ચેષ્ટાઃ ॥૪॥
તૈરત્પસત્ત્વસ્ય મલાઃ પ્રદુષ્ટા બુદ્ધેર્નિવાસં હૃદયં પ્રદૂષ્ય ॥
સ્રોતાંસ્યધિષ્ઠાય મનોવહાનિ પ્રમોહ્યન્ત્યાશુ નરસ્ય ચેતઃ ॥૫॥

વિરુદ્ધ, વિષ આદિથી બિગાડ પામેલું તથા અપવિત્ર ભોજન કરવાથી, દેવ, ગુરુ અને બ્રાહ્મણનો નિરસ્કાર કરવાથી, ભય અને હર્ષની લાગણીઓની મનને એકાએક અણચિંતથી અસર થવાથી, અને વિષમ (એટલે ગમે તેમ અનિયમિત રીતે ફરવું, હરવું) બોલવું ક્રિયા પોતાનાથી અધિક બળવાન પુરુષ સાથે કુસ્તિ લડવી વગેરે) ચેષ્ટાથી ઓછ હૃદયબળવાળા પુરુષના વાત, પિત્તાદિ દોષો વિકાર પામી બુદ્ધિનું સ્થાન જે હૃદય તેને દૂષિત કરી, પછી મનને વહન કરનારા સ્રોતોમાં રહીને માણસના અંતઃકરણને મોહિત કરે છે તેથી ઉન્માદ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉન્માદનાં સ્વરૂપો

ધીવિભ્રમઃ સત્ત્વપરિપ્લવશ્ચ પર્યાકુલા દષ્ટિરધીરતા ચ ॥
અવદ્ધવાક્ત્વં હૃદયં ચ શૂન્યં સામાન્યમુન્માદગદસ્ય ચિહ્નમ્

બુદ્ધિમાં ભ્રાંતિ, મનની ચંચળતા. દષ્ટિની અસ્થિરતા, બીકણપણું, સંબંધ રહિ બોલવું, અને શૂન્ય હૃદય; એટલાં ઉન્માદનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

વાતજ ઉન્માદનાં
વિશેષ લક્ષણો

રૂક્ષાલ્પશીતાન્નવિરેકધાતુક્ષયોપવાસૈરનિલોઽતિવૃદ્ધઃ ॥
ચિન્તાદિબુદ્ધિં હૃદયં પ્રદૂષ્ય બુદ્ધિં સ્મૃતિં चापि निहन्ति शीघ्रम्
अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ॥
પારુણ્યકાશ્ચારુણવર્ણતા ચ જીર્ણે બલં ચાનિલજસ્વરૂપમ્

લૂખું, થોડું અને ટુંકુ અન્ન ખાવાથી, બુલાબથી, ઉલટીથી, ધાતુનો ક્ષય થઈ જવાથી કે અપવાસોથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, ચિંતા વગેરેથી ખિન્ન થયેલાં હૃદયને દૂષિત કરીને બુદ્ધિ અને સ્મૃતિનો એકદમ નાશ કરે છે. વાતજન્ય ઉન્માદમાં, રોગી પ્રસંગ વગર હાંસ્ય, સ્મિત કરે છે, ગાય છે, નાચે છે, હાથ પગના ચાળા કરે છે, તથા રુવે છે. આ રોગીનું શરીર કઠોર, પાતળું અને ત્રાંખાના રંગ જેવું લાલ લાગે છે અને અન્નનું સારી રીતે પાચન થયા પછી વાતજ ઉન્માદનું જોર ખાસ વધારે જોવામાં આવે છે.

પિત્તજ ઉન્માદનાં
કારણો અને
લક્ષણો

अजीर्णकट्ठम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ॥
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥९॥
अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः सन्तर्जनातिद्रवणौष्ण्यरोषाः ॥
પ્રચ્છાયશીતાન્નજલામિલાષઃ પીતા ચ માઃ પિત્તકૃતસ્યલિઙ્ગ

હૃદયમાં રહેલું પિત્ત અજીર્ણથી, તીખા, ખાટા, બળત્રા કરવાળા અને ગરમ ગરમ ખોરાકોથી કૃપિત થઈને અવશ પુરુષમાં ઉપર (વાતજ ઉન્માદમાં) કહ્યું તેમ, તીવ્ર વેગવાળા

ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પિત્તજન્ય ઉન્માદમાં રોગી અસહનશીલ બને છે; તોફાન કરે છે; શરીરે અડધો નમ્ર કરે છે; ત્રાસ આપે છે; નાસી જાય છે; તેનું અંગ ગરમ રહે છે; અને તે ગુસ્સે થાય છે તેને શીતળ છાયામાં બેસવાની તથા ટાઢાં અનોદકની ઇચ્છા થાય છે અને તેના શરીરનો રંગ પીળાશ પડતો લાગે છે.

કફજન્ય ઉન્માદનાં લક્ષણો અને લક્ષણો.

સમ્પૂર્ણૈર્મન્દવિવેષિતસ્ય સોષ્મા કફો મર્મણિ સમ્પ્રવૃદ્ધઃ ॥
 બુદ્ધિ સ્મૃતિં ચાપ્યુપહત્ય ચિત્તં પ્રમોહયન્સજનયેદ્વિકારમ્ ॥
 વાક્કૃષ્ટિં મન્દમરોચકશ્ચ નારીવિવિક્તપ્રિયતાડતિનિદ્રા ॥
 છર્દિશ્ચ લાલા ચ બલં ચ ભુક્તે
 નચાદિશૌફલ્યં ચ કફાધિકે સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

સાધારણ રીતે શ્રમ ઓછો કરનાર માણસના હૃદયમાં, પેટ સારી રીતે ભરાય તેવા પદાર્થોના ભક્ષણથી વધી ગયેલો પિત્તયુક્ત કફ, બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને દાબી દબા, ચિત્તને મૂર્છિત કરી ઉન્માદ વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે. આ કફજન્ય ઉન્માદમાં રોગી ઝાઝું બોલતો ચાલતો નથી; તેને અત્રપર અભાવો થાય છે; સ્ત્રી સાથે, અને એકાંતમાં રહેવું ગમે છે; ગંધ ઘણી આવે છે; ઉલટી થાય છે; મુખ વાટે લાળ ગળે છે; જમ્યા પછી રોગનું બેર વધે છે અને નખ વગેરે (જીભ, મૂત્ર અને નેત્ર)નો રંગ સફેદ લાગે છે.

સન્નિપાતજન્ય ઉન્માદનાં લક્ષણો.

યઃ સન્નિપાતપ્રભવોડતિઘોરઃ સર્વૈઃ સમસ્તૈરપિ હેતુભિઃ સ્યાત્ ॥
 સર્વાણિ રૂપાણિ વિભર્તિ તાદૃગ્ વિરુદ્ધભૈષજ્યવિધિર્વિવર્જ્યઃ ॥

સન્નિપાતજન્ય ઉન્માદ ઘણો ભયંકર છે; આમાં વાતપિત્તાદિ વિકારોથી ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા ઉન્માદોનાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે. આ સન્નિપાત બે પૂરેપૂરાં બધાં કારણોથી થયો હોય તો એ દરદીના જીવિતની આશા છોડી દેવી કારણ કે એમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળી ચિકિત્સા કરવી પડે છે.

શૌકજન્ય ઉન્માદનાં લક્ષણો.

ચૌરૈર્નરેન્દ્રપુરુષૈરરિભિસ્તથાન્યૈ-
 વિત્રાસિતસ્ય ધનવાન્ધવસહ્જ્યાદ્યા ॥
 ગાઢં ક્ષતે મનસિ ચ પ્રિયયા રિરંસો-
 જાયેત ચોત્કટતરો મનસો વિકારઃ ॥ ૧૪ ॥
 ચિત્રં બ્રવીતિ ચ મનોડુનુગતં વિસંજ્ઞો
 ગાયત્યથો હસતિ રોદિતિ ચાતિમૂઢઃ ॥

ચોરોથી, રાજ્ય દરબારી માણસો (સિપાઇઓ વગેરે)થી, શત્રુથી, કે બીજાઓથી ત્રાસ પામેલા, અથવા ધનના કે બંધુઓના નાશથી ખેદ પામેલા અથવા પ્રિયા સાથે વિલાસ ભોગવવા ઇચ્છતા; પણ તેમાં નાસીપાસ થયેલા માણસના મનમાં ઊડી આવતા થતાં ઉન્માદ રૂપ ભયંકર વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી રોગી મરજીમાં આવે તેમ તરેહવાર રીતે લવે

છે; મનની એકાદિ ગુપ્ત વાત પણ બોલી દે છે તથા ભાન વગરનો અત્યંત મૂઢ થઈ ગયેલો એ ઘેલો ગાય છે, હસે છે તથા રહે છે.

વિષજ ઉન્માદનાં રક્તેક્ષણો હતબલેન્દ્રિયમાઃ સુદીનઃ

લક્ષણો। શ્યાવાનનો વિષકૃતેઽથ ભવેદ્વિસંજ્ઞઃ ॥ ૧૫ ॥

જે ઉન્માદ વિપથી થાય છે, તેમાં રોગીનાં નેત્ર લાલ ઘેઘટ અને છે; અળ ઇન્દ્રિયો અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે; રોગી અત્યંત દીન અને છે; તેનું મુખ કાળું પડી જાય છે અને તે ભાન વગરનો થઈ જાય છે.

ઉન્માદનાં અસાધ્ય અવાહ્મુલ્લસ્ત્નુમુલ્લો વા ક્ષીણમાંસવલો નરઃ ॥

લક્ષણો। જાગરુકો હ્યસન્દેહમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥ ૧૬ ॥

ઉન્માદના જે રોગીનું માથું ઉચું જ કે નીચું જ રહેતું હોય અને જેના શરીરમાંથી શક્તિ અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય. તથા જેને ઊંઘ જ ન આવતી હોય એ દરદી, ઘેલછાથી જરૂર નાશ પામે છે.

ભૂતજ ઉન્માદનાં અમર્ત્યવાગ્વિક્રમવીર્યચેષ્ઠો જ્ઞાનાદિવિજ્ઞાનબલાદિભિર્યઃ ॥

લક્ષણો। ઉન્માદકાલોઽ નિયતશ્ચયસ્ય મૂતોત્થમુન્માદમુદાહરેત્તમ્ ॥

જે માણસમાં વાણી, પરાક્રમ, અળ, શરીર વ્યાપાર (ખાવું, પીવું, ફરવું ઇત્યાદિ) જ્ઞાન. હુન્નર ધંધાનું જ્ઞાન, યાદદાસ્ત વગેરે, સાધારણ માણસ કરતાં કાંઈક જુદી જ જાતનાં દેખાય, તેમ જ ઉન્મત્ત થવાનો જેનો વખત અચોક્કસ હોય, તે માણસના ઉન્માદને ભૂતજ-ઉન્માદના નામથી ઓળખવો. (અર્થે ભૂત શબ્દથી દેવોની જુદી જુદી જાતિઓ સમજવી.)

દેવ ગ્રહનાં લક્ષણો। સન્તુષ્ટાઃ શુચિરતિદિવ્યમાલ્યગન્ધો

નિસ્તન્દ્રીસ્ત્વવિતથસંસ્કૃતપ્રભાષી ॥

તેજસ્વી સ્થિરનયનો વરપ્રદાતા

બ્રહ્મણ્યો ભવતિ નરઃ સ દેવજુષ્ઠઃ ॥ ૧૮ ॥

દેવગ્રહની પીઠાથી ઉન્માદવાળો પુરુષ સર્વ કાળ સંતોષી રહે છે; પવિત્ર રહે છે; તેના શરીરમાંથી દિવ્ય પુષ્પના જેવી સુગંધ ફેલાય છે; તે ઊંઘતો નથી; સાચું તથા સંસ્કારી ભાષામાં બોલે છે; તેજસ્વી લાગે છે; તેની દષ્ટિ સ્થિર (નિમિષ વગરની) રહે છે; તે વારં-વાર લોકોને વરદાનો આપે છે અને બ્રાહ્મણપર પ્રીતિ રાખે છે.

અસુર ગ્રહનાં

લક્ષણો।

સંસ્વેદી દ્વિજગુરુદેવદોષવક્તા

જિહ્વાક્ષો વિગતમયો વિમાર્ગદષ્ટિઃ ॥

સન્તુષ્ટો ન ભવતિ ચાન્નપાનજાતૈ

ર્દુષ્ટાત્મા ભવતિ સ દેવશત્રુજુષ્ઠઃ ॥ ૧૯ ॥

અસુર પ્રલથી જે પુરુષને ઉન્માદ થયો હોય તેને શરીરે પરસેવો ઘણો વળે છે; તે બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને દેવોની નિંદા કરે છે; એની આંખ વાંકી રહે છે; તે નિર્ભય રહે છે; એની નજર આડા માર્ગે ઉપર હોય છે; એ અન્નપાણીથી ધરાતો નથી; અને એની બુદ્ધિ દુષ્ટ થઈ

ગંધર્વ ગ્રહના
લક્ષણો

દ્વષ્ટાત્મા પુલિનવનાન્તરોપસેવી

[જાય છે.

સ્વાચારઃ પ્રિયપરિગીતગન્ધમાલ્યઃ ॥

નૃત્યન્વૈ પ્રહસતિ ચારુ ચાલ્પશબ્દં

ગન્ધર્વગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

ગંધર્વ ગ્રહથી ઉન્મત્ત થયેલા પુરુષનું મન હર્ષયુક્ત રહે છે; નક્ષત્ર કે આગબગીચામાં તે પડ્યો રહે છે; શુદ્ધ આચરણ કરે છે; ગાયન, સુગંધ અને પુષ્પાદિક પદાર્થો તેને પ્રિય લાગે છે; અને તે સુંદર રીતે નાચતાં નાચતાં મંદ મંદ હસે છે.

યક્ષ ગ્રહનાં લક્ષણો

તામ્રાક્ષઃ પ્રિયતનુરક્તવસ્ત્રધારી

ગમ્भीરો દ્રુતગતિરલ્પવાક્ સહિષ્ણુઃ ॥

તેજસ્વી વદતિ ચર્કિં દદામિ કસ્મૈ

યો યક્ષગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

યક્ષ ગ્રહથી જે પુરુષને ઉન્માદ થયો હોય છે, તેનાં નેત્ર લાલ અને છે; તે સુંદર, ઝીણાં તથા લાલ રંગના વસ્ત્રો પહેરે છે; સ્વભાવે ગંભીર થાય છે; તે ત્વરાથી ગતિ કરે છે; જસ્ત્ર પ્રસંગે તે થોડું બોલે છે; તેની પ્રકૃતિ સહનશીલ થાય છે; તે તેજસ્વી લાગે છે; અને કોને શું આપું? એમ

પિતૃગ્રહનાં લક્ષણો

પ્રેતાનાં સ દિશતિ સંસ્તરેષુ પિષ્ઠાન્

[બોલ્યા કરે છે.

શાન્તાત્મા જલમપિ ચાપસવ્યવસ્ત્રઃ ॥

માંસેષ્ણુસ્તિલગુડપાયસાભિકામ-

સ્તદ્ભક્તો ભવતિ પિતૃગ્રહાભિજુષ્ઠઃ ॥ ૨૨ ॥

પિતૃગ્રહથી પીડિત થયેલો પુરુષ દર્ભપર પિતૃઓને પિંડ આપે છે; તેનું ચિત્ત શાંત હોય છે; અને તે ઉત્તરીય વસ્ત્રને અપસવ્ય કરી (ડાબે ખભે રાખી) તર્પણ કરે છે; માંસ, તલ, ગોળ અને ખીર ખાવાની તેને ખાસ ઇચ્છા થાય છે અને તે પિતૃઓની ભક્તિ કરે છે.

સર્પ ગ્રહનાં લક્ષણો

યસ્તૂર્વ્યાં પ્રસરતિ સર્પવત્કદાચિત્

સૂક્ષ્ણ્યૌ વિલિહતિ જિહ્વાયા તથૈવ ॥

ક્રોધાલુર્મધુગુડદુગ્ધપાયસેષ્ણુ-

વિજ્ઞેયો ભવતિ ભુજઙ્ગમેન જુષ્ઠઃ ॥ ૨૩ ॥

સર્પગ્રહથી ઉન્મત્ત થયેલો પુરુષ સાપની પેટે ભાંયપર લાંબો પડી પછી પેટ તથા છાતીને ઘસડતો ચાલે છે; સાપ પ્રમાણે તે પોતાનાં ગલોદાં જીભથી ચાટે છે; તેનો સ્વભાવ ક્રોધી થઈ જાય છે અને ગોળ, મધ, દૂધ અને ખીર ખાવાની તેને ઇચ્છા થાય છે.

રાક્ષસ ગ્રહનાં
લક્ષણો

માંસાસૃગ્નિવિધસુરાવિકારલિપ્સુ-
ર્નિર્લજ્જો ભૃશમતિનિષ્ઠુરોઽતિશૂરઃ ॥
ક્રોધાલુર્વિપુલબલો નિશાવિહારી
શૌચદ્વિઙ્ઘ ભવતિ સ રાક્ષસૈર્ગૃહીતઃ ॥ ૨૪ ॥

રાક્ષસ ગ્રહથી જે પુરુષને ઉન્માદ ચઢ્યો હોય, તે માંસલક્ષણની તથા લોહી અને ઘણી
ગતના દારુ પીવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે; તે બેશરમ-નકટ અને છે; અત્યંત નિર્દય અને છે; ઘણો શૂર
દેખાય છે; ચીડિયો અને છે; અતિશય બળવાન દેખાય છે; રાત્રે ભટકતો ફરે છે અને પવિત્રતાથી

પિશાચ ગ્રહનાં
લક્ષણો

ઉદ્વસ્ત્રઃ કૃશપરુષશ્ચિરપ્રલાપી [ઘણો કંટાળે છે.
દુર્ગન્ધો ભૃશમશુચિસ્તથાઽતિલોલઃ ॥
બહ્વાશી વિજનવનાન્તરોપસેવી
વ્યાચેષ્ટન્ ભ્રમતિ રુદન્ પિશાચજુષ્ટઃ ॥ ૨૫ ॥

પિશાચગ્રહનો વિકાર જે પુરુષના અંગમાં હોય છે, તે તદ્દન નમ્મ ફરે છે; તેનું શરીર સૂકાઈને
પાતળું તથા કઠોર થઈ જાય છે; તે હમ્મેશાં બડબડાટ કરે છે; દુર્ગંધી તથા બહુ જ અપવિત્ર રહે છે;
તેની લોબુપના (ખાવાપીવાની) વધી જાય છે; એ વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરતો તથા રેતો રેતો રખડ્યા
કરે છે. જમવા બેસતાં બેસુમાર આહાર કરે છે; અને એકાંતમાં વા ઉજ્જડ વગડમાં રહેવું

ગ્રહના અસાધ્ય
લક્ષણો

સ્થૂલાક્ષો દ્રુતમટનઃ સ્વફેનલેહી [પસંદ કરે છે.
નિદ્રાલુઃ પતતિ ચ કમ્પતે ચ યોઽતિ ॥
યશ્ચાદ્રિદ્વિરદનગાદિવિચ્યુતઃ સ્યાત
સોઽસાધ્યો ભવતિ તથા ત્રયોદશેઽન્દે ॥ ૨૬ ॥

ગ્રહના વળગાડવાળો જે રોગી ટાળા ફાડીને એટલે આંખો ઘણી ઉઘાડી રાખીને
ત્યરાથી ચાલે, જે મુખમાં આવેલું શીણ પાકું જીભથી ચાટી જાય, જેને ઊંધ ઘણી આવતી
હોય, જે ઉભા થતાં ઢળી પડે તથા થરથર કંપે અને જે માણસ, પર્વત, હાથી કિંવા ગાડ
ઉપરથી પડવાથી ગ્રહના ઝપાટામાં આવ્યો હોય તે;—તેમ જ જેને ગ્રહપીડા ઉન્માદ થયા
પછી તેરમા વર્ષે થઈ હોય, તે રોગી સાબે થતો નથી.

દેવાદિ ગ્રહોના
સમય

દેવગ્રહાઃ પૌર્ણમાસ્યામસુરાઃ સન્ધ્યયોરપિ ॥
ગન્ધર્વાઃ પ્રાયશોઽષ્ટમ્યાં ચક્ષાશ્ચ પ્રતિપદ્યથ ॥ ૨૭ ॥
પિતૃગ્રહાસ્તથાદર્શં પશ્ચમ્યામપિ ચોરગાઃ ॥
રક્ષાંસિ રાત્રૌ પૈશાચાશ્ચતુર્દશ્યાં વિશન્તિ હિ ॥ ૨૮ ॥

દેવગ્રહ પૂર્ણિમાના દિવસે; અસુરગ્રહ સવારે અને સંધ્યાકાળે; ગંધર્વ ગ્રહ ઘણું કરી આરંભે;
ચક્ષગ્રહ પ્રતિપદને દિને; પિતૃગ્રહ અમાસે; સર્પગ્રહ પાંચમે; રાક્ષસગ્રહ રાત્રિએ; અને પિશાચગ્રહ
ચતુર્દશે, માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. (નિધિઓ જણાવવાનું કારણ એ કે, જે દિવસે

માણસને ગ્રહવળગ્યો હોય, તે દિવસની તિથિ જાણી લેઈ, પછી તે ઉપરથી કયા ગ્રહનો વળગાડ છે તે નક્કી કરી તે તિથિએ તે ગ્રહને સંતુષ્ટ કરવા, તેનું જે બળિદાન હોય, તે આપવું.)

દેખાયા વગર શરી- દર્પણાદીન્યથા છાયા શીતોષ્ણં પ્રાણિનો યથા ॥

રમાં ગ્રહો કેવી રીતે સ્વમણિં માસ્કરાંશુશ્ચ યથા દેહં ચ દેહધૃક્ ॥

પ્રવેશ કરે છે? વિશન્તિ ન ચ દૃશ્યન્તે પ્રહાસ્તદ્વચ્છરીરિણામ્ ॥ ૨૯ ॥

જેમ આરસીમાં માણસનું પ્રતિબિંબ પ્રવેશ કરે છે પણ એ દેખાતું નથી; જેમ શીતો-
ષ્ણની અસર સ્પર્શથી માણસને થાય છે પણ એ દેખાતાં નથી; જેમ સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યકાંત
મણિમાં પ્રવેશ કરે છે પણ દેખાતાં નથી અને જેમ જીવ શરીરમાં ઘર કરી રહે છે, પણ
દેખાતો નથી; તેમ ગ્રહો પણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ જોવામાં આવતા નથી.

इति उन्मादनिदानम्

અપસ્મારનિદાન

અપસ્માર(વાઈ)નો ચિન્તાશોકાદિભિર્દોષાઃ કુદ્ધા હૃત્સ્રોતસિ સ્થિતાઃ ॥

હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ કૃત્વા સ્મૃતેરપધ્વંસમપસ્મારં પ્રકુર્વતે ॥ ૧ ॥

ચિંતા, શોક, વિગેરે માનસિક વિકારોથી, હૃદયના માર્ગમાં રહેલા વાતાદિક દોષ દ્રાપે
છે અને સ્મૃતિનો નાશ કરીને અપસ્માર-વાઈ અથવા ફફડે નામના વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે છે.

અપસ્મારનાં સા- તમઃપ્રવેશઃ સંરમ્ભો દોષોદ્રેકહતસ્મૃતિઃ ॥

ધારણુ લક્ષણો અપસ્માર इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ૨ ॥

જે રોગમાં રોગી ખેલાન થઈ જાય, તેનાં નેત્રોમાં એક જતની વિકૃતિ થઈ જાય તથા
એ હાથ પગ પછાડ્યા કરે અને દોષોના પ્રકાપથી તેની યાદદાસ્ત નષ્ટ થઈ જાય તેને લયંકર
અપસ્મારનો રોગ જાણવો. આ અપસ્મારનો વ્યાધિ ચાર પ્રકારનો થાય છે.

અપસ્મારની
સંખ્યા

वातापित्तात्કफात् सर्वेदोषैः स स्याच्चतुर्विधः ॥

એ વ્યાધિ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને ત્રણે દોષ એકત્ર મળ્યાથી,
જેમ ચાર પ્રકારનો થાય છે.

અપસ્મારનાં પૂર્વ-
રૂપો

हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो घ्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥

निद्रानાશश्च तस्मिन्स्तु भविष्यति भवत्यथ ॥ ૩ ॥

અપસ્મારનો રોગ થવાનો હોય છે, ત્યારે દરદીનું હૃદય કંપે છે, તથા તેના મનમાં
શૂન્યતા જણાય છે; તેને પરસેવો વળે છે. કલ્પિત ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે; તેને મૂર્છા આવે
છે; તેની ઈંદ્રિયો ખેલાન થઈ જાય છે અને તેની ઊંધ ઉડી જાય છે.

વાતજ અપસ્માર-
નાં લક્ષણો

कम्पते प्रदशेद्वन्तान्फेनोद्वामी श्वसित्यपि ॥

परूषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ૪ ॥

જે માણસને વાયુજન્ય અપસ્માર થયો હોય તે ધ્રુજે છે; દાંત કકડાવે છે; તેના મુખ-
માંથી શીણ નીકળે છે; તેને શ્વાસ ચઢે છે; અને રોગી લાલ કે કાળા રંગના કઠોર દેખાવો જુએ છે.

પૈત્તિક અપસ્માર- પીત્તફેનાઙ્ગવક્રાક્ષઃ પીતાસૂપદર્શકઃ ।
નાં લક્ષણો। સતૃગ્ણોઽનલવ્યાસલોકદર્શી ચ પૈત્તિકઃ ॥ ૫ ॥

પૈત્તિક અપસ્મારમાં રોગીનાં નેત્ર, મુખ, અંગો અને શીણ, એ પીળા રંગનાં થાય છે; અધી વસ્તુઓ તેને લાલ તથા પીળા રંગની દેખાય છે; તરશ ઘણી લાગે છે; તેનું શરીર ઉબળ થઈ જાય છે; અને તે આખી સૃષ્ટિને અગ્નિની જ્વાલાથી વીંટાયલી નીરખે છે.

શ્લૈષ્મિક અપસ્માર- શુક્લફેનાઙ્ગવક્રાક્ષઃ શીતો હૃષ્ટાઙ્ગો ગુરુઃ ॥
રનાં લક્ષણો। પદ્યેચ્છુક્કાનિ રૂપાણિ મુચ્યતે શ્લૈષ્મિકશ્ચિરાત્ ॥ ૬ ॥

કફ અપસ્મારમાં રોગીનાં નેત્ર, શીણ, અંગ અને મુખનો રંગ ધોળો થાય છે; શરીર ઠંડું ગાર લાગે છે; અંગ ઉપર રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે; આખું શરીર ભારે લાગે છે; પદાર્થોનાં સ્વરૂપ તેને ધોળાં દેખાય છે; અને વાઈ આવ્યા પછી તેનો વેગ ઘણી વારે ઉતરી રહે છે. (આ ઉપરથી વાતજ તથા પૈત્તિક અપસ્માર, જલ્દી મટે છે, એમ સ્વયંવ્યું છે.)

સાન્નિપાતિક અ- સર્વૈરતૈઃ સમસ્તૈસ્તુ લિઙ્ગૈર્જ્યેયસ્ત્રિદોષજઃ ॥
પસ્મારનાં લક્ષણો। અપસ્મારઃ સ ચાસાધ્યો યઃ ક્ષીણસ્યઽનવશ્ચયઃ ॥ ૭ ॥

જુદા જુદા અપસ્મારનાં ઉપર જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં, તે અધાં સાથે થાય તો તેને ત્રિદોષજન્ય અપસ્માર જાણવો. આ અપસ્માર અસાધ્ય છે, તેમ જ ક્ષીણ થયેલા પુરુષને થયેલો અને જુનો અપસ્માર પણ અસાધ્ય છે.

અપસ્મારનાં અ- પ્રતિસ્ફુરન્તં બહુશઃ ક્ષીણં પ્રચલિતભ્રુવમ્ ॥
સાધ્ય લક્ષણો। નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમપસ્મારો વિનાશયેત્ ॥ ૮ ॥

વારંવાર ધ્રુજતા, ક્ષીણ થઈ ગયેલા, જેની ભમર લલ્યા કરતી હોય એવા, તથા જેની આંખો દરડાતી હોય એવા દરદીનો વાઈથી નાશ થાય છે.

અપસ્મારની પાળિઓ।
પક્ષાદ્વા દ્વાદશાહાદ્વા માસાદ્વા કુપિતા મલાઃ ॥
અપસ્મારાય કુર્વન્તિ વેગં કિશ્ચિદધાન્તરમ્ ॥ ૯ ॥
દેવે વર્ષત્યપિ યથા ભૂમૌ બીજાનિ કાનિચિત્ ॥
શરદિ પ્રતિરોહન્તિ તથા વ્યાધિસમુચ્છયઃ ॥ ૧૦ ॥

પંદર દિવસે, આર દિવસે કે એક મહિને, અથવા એટલા વખતની વચમાં કોઈ પણ વખતે કુપિત થયેલા દોષો અપસ્મારના વેગને ઉત્પન્ન કરે છે. (જે અપસ્માર પિત્તજન્ય હોય છે, તો પંદર દિવસે, વાયુજન્ય હોય છે, તો આર દિવસે અને જે તે શ્લૈષ્મિક હોય, તો તે ત્રીશ દિવસે રોગીના શરીરમાં વાઈ લાવે છે.)

જેમ વર્ષાઋતુમાં જમીનમાં વાવેલાં વિવિધ ધાન્ય શરદઋતુમાં જ (પોતપોતાને વખતે) ઉગી નિકળે છે, તેમ આ વ્યાધિનો વેગ પણ નિયમિત પાળીયે કિંવા મુદતે જ થઈ આવે છે. (આ નિયમ વાઈને તેમ જ એકાંતરીયા, તરીયા અને ચોથીયા જેવા તાવને પણ લાગુ પડે છે.)

इति अपस्मारनिदानम्

વાતવ્યાધિનિદાન

રૂક્ષશીતાલ્પલઘ્વન્નવ્યવાયાતિપ્રજાગરૈઃ ॥

વિષમાદુપચારાશ્ચ દોષાસૃક્સ્રાવણાદપિ ॥ ૧ ॥

લઙ્ગનપ્લવનાત્યધ્વન્યાયામાદિવિચેષ્ટિતૈઃ ॥

ધાતૂનાં સંક્ષયાશ્ચિન્તાશોકરોગાતિકર્ષણાત્ ॥ ૨ ॥

વેગસન્ધારણાદામાદભિઘાતાદ્ભોજનાત્ ॥

મર્માબાધાદ્ગોષ્ટ્રાશ્વશીઘ્રયાનાદિસેવનાત્ ॥ ૩ ॥

દેહૈ સ્ત્રોતાંસિ રિક્તાનિ પૂરયિત્વાઽનિલો બલી ॥

કરોતિ વિવિધાન્ વ્યાધીન્ સર્વાઙ્ગૈકાઙ્ગસંશ્રયાન્ ॥ ૪ ॥

હાથું, હંડું, થોડું અને હલકું અન્ન ખાવાથી; અત્યંત સ્ત્રીસંગથી; ઘણો ઉગ્નગરો કરવાથી; વિરુદ્ધ ઓસડ વેસડ કરવાથી; મળ, મૂત્ર, લોહી વગેરે વધી જવાથી, ઘણું ક્રૂદ્ધવાથી; નદીમાં ઘણું તરવાથી; લાંબા પંથનીવગર વિસામે ત્વરાથી મજલ કરવાથી; ઘણી કસરતથી; કામધંધામાં શક્તિ ઉપરાંત મેહેનત ઉણવવાથી; ધાતુઓ (રસ, રક્ત વગેરે)નો ઘણો લય થઈ જવાથી; ચિંતા, શોક કે રોગને લીધે શરીર સૂકાઈ જવાથી; મળ, મૂત્રાદિકની ગતિને દાખવાથી; આમથી; શરીર ઉપર કાંઈ વાગવાથી; ઉપવાસથી; હૃદય જેવાં મર્મસ્થાનપર માર પડવાથી; અને લાથી, ઊંટ તથા ઘોડા જેવાં શીઘ્ર ગતિવાળાં પ્રાણીઓપર સ્વારી કરવાથી કુપિત થયેલો ખળવાન વાયુ શરીરમાં ખાલી પડેલા સ્રોતમાં ભરાઈ જઈ સર્વોગના અને એકાંગના વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતવ્યાધિનાં અવ્યક્તં લક્ષણં તેષાં પૂર્વરૂપમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

પૂર્વરૂપ આત્મરૂપં તુ તદ્વચક્રમપાયો લઘુતા પુનઃ ॥ ૫ ॥

વાતવ્યાધિનાં અસ્પષ્ટ લક્ષણોને જ તે રોગનાં પૂર્વરૂપ તરીકે ઓળખવાં. એ જ સ્પષ્ટ થાય ત્યારે એને લક્ષણો ગણવાં. અને શરીર જ્યારે હલકું થઈ જાય ત્યારે વાતરોગ મટી ગયો એમ સમજવું.

વાતના પ્રકોપથી
થતા અનેક રોગો

સક્રોચઃ પર્વણાં સ્તમ્ભો મઙ્ગોઽસ્થ્રાં પર્વણામપિ ॥

લોમહર્ષઃ પ્રલાપશ્ચ પાણિપૃષ્ઠશિરોગ્રહઃ ॥ ૬ ॥

સ્વાજ્વપાહ્ન્યકુબ્જત્વં શોથોઽજ્ઞાનામનિદ્રતા ॥

ગર્ભશુક્રરજોનાશઃ સ્પન્દનં ગાત્રસુપ્તતા ॥ ૭ ॥

શિરોનાસાક્ષિજત્રૂણાં ગ્રીવાયાશ્ચાપિ હુણ્ડનમ્ ॥

ભેદસ્તોદોઽર્તિરાક્ષેપો મોહશ્ચાયાસ એવ ચ ॥ ૮ ॥

એવાંવિધાનિ રૂપાણિ કરોતિ કુપિતોઽનિલઃ ॥

હેતુસ્થાનવિશેષાશ્ચ ભવેદ્રોગવિશેષકૃત્ ॥ ૯ ॥

કાપેલા વાયુથી અનેક જાતના વિકારો થાય છે; જેમકે—શરીરના સાંધાઓ જકડાય છે અને વળતા કે ફરતા અટકી પડે છે; હાડકાં અને સાંધાઓ જાણે અંદરથી ભાંગી જતા હોય એવી પીડા થાય છે; રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે; બડબડાટ થાય છે; હાથ, વાંસો અને ગરદન સહી જાય છે; રોગી લંગડો, પાંગળો અને કૂબરો થાય છે; શરીરપર સોજા ચઢે છે; ઝાંઘ ઉડી જાય છે; ગર્ભ, વીર્ય અને રજનો નાશ થાય છે; ધ્રુવરી છૂટે છે; અંગો બેહેર મારી જાય છે નાક, નેત્ર, મસ્તક, ડોક અને હાંસડી, એ વાંકાચુકાં બને છે; અંગો ફાટે છે; શરીરમાં સોયો ખીંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; શ્વેતો ફૂટે છે; ખેંચતાણુ થાય છે; મૂર્છા આવે છે; અને શ્રમ લાગે છે; કાપેલો વાયુ આવી જાતના વિકારો પેદા કરે છે. આ પ્રમાણે કાપેલો વાયુ, સ્થાન અને હેતુના તદ્વાવતથી જુદા જુદા રોગો પેદા કરે છે.

જુદા જુદા અંગોમાં
કાપેલા વાયુનાં
લક્ષણો

તत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ॥

ब्रह्महृद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च मारुते ॥ ૧૦ ॥

सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणजृम्भणम् ॥

वेदनाभिः परीतस्य स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ ૧૧ ॥

ग्रहो विण्मૂત્રવાતાનાં શૂલાધમાનાદમશર્કરાઃ ॥

जङ्घोरुत्रिकपातृष्टरोगशोषौ गुदे स्थिते ॥ ૧૨ ॥

રુક્પાર્શ્વોદરહૃન્નાભેસ્તૃષ્ણોદારવિષૂચિકાઃ ॥

कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशये स्थिते ॥ ૧૩ ॥

પક્ષાશયસ્થોઽન્ત્રકૂજં શૂલાટોપૌ કરોતિ ચ ॥

કુચ્છ્રમૂત્રપુરીષત્વમાનાહં ત્રિકવેદનામ્ ॥

શ્રોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયવધં કુર્યાત્ કુદ્ધઃ સમીરણઃ ॥ ૧૪ ॥

પેટમાંનો વાયુ દુષ્ટ થતાં ઝાડો, પેશાબ કબજ થાય છે; અંડકાપમાં રોગ થાય છે, હૃદ્રોગ થાય છે; વાયુનો ગોળો ચઢે છે; હરશ થાય છે; અને પડખામાં શ્વેતો ફૂટે છે.

સર્વ અંગોમાં રહેલો વાયુ કુપિત થતાં અંગનું સ્ફુરણ થાય છે; બગાસાં પર બગાસાં આવે છે; અને સાંધાઓમાં જાણે તે ભાંગતા કિંવા તુટતા હોય એવી કળતર થાય છે.

કુપિત થયેલો વાયુ ગુદામાં રહ્યો હોય તો મળ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો અટકાવ થાય છે; ચુંક આવે છે; પેટ ચઢે છે; પથરી બાઝે છે; પેશાબની સાથે નાની કાંકરીઓ પડે છે; અને બાંધ, સાથળ, ફેડ, પગ અને પીડમાં દુઃખાવો થાય છે તથા તે તે અવયવો સૂકાય છે.

આમાશયમાં વિકારયુક્ત વાયુનો વાસ થતાં પડખામાં, ઉદરમાં, હૃદયમાં અને નાભિમાં પીડા થાય છે; તરશ લાગે છે; ઓડકાર આવે છે; વિષૂચિકા (અપકવ અતની ઉલટી તથા ઝાડા) થાય છે. ઉધરસ થાય છે; ગળું અને મુખ સૂકાઈ જાય છે; અને શ્વાસ ચઢે છે.

પકવાશયમાં કુપિત થયેલો વાયુ રહ્યો હોય ત્યારે આંતરડાંમાં અવાજ થાય છે; ચૂંક આવે છે; પેટ ચઢે છે, પેશાબ તથા ઝાડો થવામાં મુશ્કેલી પડે છે; કબજાત થાય છે; કમ્મરનાં સાંધાઓમાં કળતર થાય છે. અને કર્ણાદિ ઈંદ્રિયોમાં કુપિત વાયુ, વ્યાપ્ત થતાં તે તે ઈંદ્રિયો નાશ પામે છે.

બુદી બુદી ધાતુઓ
માં રહેલા કુપિત
વાયુના લક્ષણો

ત્વગ્દક્ષા સ્ફુટિતા સુષ્પ્તા ક્રુશા કૃષ્ણા ચ તુદ્યતે ॥

આતન્યતે સરાગા ચ પર્વરુક્ ત્વગ્ગતેડનિલે ॥ ૧૫ ॥

રુજસ્તીવાઃ સસન્તાપા વૈવર્ણ્ય ક્રુશતાડરુચિઃ ॥

ગાત્રે ચારૂંપિ ભુક્તસ્ય સ્તમ્ભશ્ચાસૃગ્ગતેડનિલે ॥ ૧૬ ॥

ગુર્વજ્ઞં તુદ્યતે સ્તબ્ધં દણ્ડમુષ્ટિહતં યથા ॥

સરુક્ષ્મિતમત્યર્થ માંસમેદોગતેડનિલે ॥ ૧૭ ॥

મેદોડસ્થિપર્બણાં સન્ધિશૂલં માંસબલક્ષયઃ ॥

અસ્વપ્નં સન્તતા રુક્ ચ મજ્જાસ્થિકુપિતેડનિલે ॥ ૧૮ ॥

ક્ષિપ્રં મુશ્વતિ બધ્રાતિ શુક્રં ગર્ભમથાપિ વા ॥

વિકૃતિં જનયેદ્વાપિ શુક્રસ્થઃ કુપિતોડનિલઃ ॥ ૧૯ ॥

ક્રાપેલો વાયુ આમડીમાં જાય તો આમડી સુકડી, ફોટો પડેલી, બેહેર મારી ગયેલી, પાતળી અને કાળી થાય છે; અને તેમાં કાંટા ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે તથા આમડી રબ્બરની પેઠે લગાર તણાય છે અને લાલ દેખાય છે; તથા સાંધાઓમાં દુઃખ થાય છે.

દુષ્ટ થયેલો વાયુ લોહીમાં જતાં સંતાપ (તાવ) સાથે તીવ્ર પીડા થાય છે; શરીરનો રંગ ફરી જાય છે; શરીર સૂકાઈ જાય છે; અન્નપર અભાવ થાય છે શરીરમાં ધારાં પડે છે; અને જમ્યા પછી શરીર ભારે થઈ ઝલાઈ જાય છે.

કુપિત થયેલો વાયુ જ્યારે માંસ અને મેદ સૂધી પહોંચે છે, ત્યારે અંગો ભારે થઈ જાય છે, લાકડી કે મુઠી વાગવાથી ઝલાઈ જાય તેમ ઝલાઈ જાય છે બહુ જ દુઃખે છે, તથા શરીર ઘાણું થાકી ગયું હોય તેમ લાગે છે અને તેમાં કળતર થાય છે.

કુપિત વાયુ મજ્જામાં અને હાડકાંમાં ફેલાતાં હાડકાંના સાંધાઓ દુઃખે છે; (ખીન) સાંધાઓમાં શૂળ તીકળે છે માંસ અને બળ લીણુ થાય છે; ઊંઘ ઉઠી જાય છે અને શરીરમાં રાતદિવસ પીડા થયા કરે છે.

ક્રાપેલો વાયુ વીર્યમાં રહ્યો હોય તો વીર્યદુષ્ટ જલદીથી કરે છે, કિંવા તેને ખાંધી રાખે છે; વળી ગર્ભને પાણુ જલદીથી ખાંધે છે તેમ પાડી નાંખે છે અને શુક્રમાં તથા ગર્ભમાં વિવિધ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે.

શિરાગત વાયુનાં કુર્યાન્છિરાગતઃ શૂલં શિરાકુશ્ચનપૂરણમ્ ॥

લક્ષણો

ક્રાપેલો વાયુ શિરાઓમાં રહ્યો હોય તો આખા અંગમાં, શૂળો ફટે છે; શિરાઓ સંકોચાય છે, તથા જાડી થઈ જાય છે.

સ્નાયુગત અને સં- સ્વાહ્યાભ્યન્તરાયામં સ્વર્ણી કુઙ્ગત્વમેવ ચ ॥ ૨૦ ॥

ધિગત વાયુના સર્વાઙ્ગકાશ્વરોગાંશ્ચ કુર્યાત્સ્નાયુગતોડનિલઃ ॥

લક્ષણે હન્તિ સન્ધિગતઃ સન્ધીન શૂલશોથૌ કરોતિ ચ ॥ ૨૧ ॥

કુપિત વાયુ સ્નાયુમાં પ્રસરતાં તે સર્વાંગ અને એકાંગના રોગો તથા અંતરાયામ, બહિરાયામ, ખલ્લી અને કૃપ્પડાપણાંને ઉત્પન્ન કરે છે. (અંતરાયામ વગેરેનો અર્થ આગળ આવશે.) પણ તે વાયુ સાંધાઓમાં ફેલાતાં હાડકાંના અથવા સાંધાઓને છૂટા પાડી નાખે છે, તથા તેમાં શૂળને અને સોળને ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્ત તથા કફથી
ધેરાયલા પ્રાણુ-
દિક વાયુનાં લક્ષણો

પ્રાણે પિત્તાવૃત્તે છર્દિર્દાહશ્ચૈવોપજાયતે ॥

દૌર્બલ્યં સદનં તન્દ્રા વૈરસ્યં ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૨ ॥

ઉદાને પિત્તયુક્તે તુ દાહો મૂર્છા ભ્રમઃ ક્લમઃ ॥

અસ્વેદહર્ષો મન્દાગ્નિઃ શીતતા ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૩ ॥

સ્વેદદાહૌર્ણ્યમૂર્છાઃ સ્યુઃ સમાને પિત્તસંયુતે ॥

કફેન સક્તે વિષ્ણુમૂત્રે ગાત્રહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૪ ॥

અપાને પિત્તયુક્તે તુ દાહૌર્ણ્યં રક્તમૂત્રતા ॥

અધઃકાયે ગુરુત્વં ચ શીતતા ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૫ ॥

વ્યાને પિત્તાવૃત્તે દાહો ગાત્રવિક્ષેપણં ક્લમઃ ॥

ગુરુણિ સર્વગાત્રાણિ સ્તમ્ભનં ચાસ્થિપર્વણામ્ ॥

સ્તમ્ભનો દળકશ્ચાપિ શોથશૂલૌ કફાવૃત્તે ॥ ૨૬ ॥

પ્રાણુવાયુ પિત્તથી આવૃત્ત થતાં ઉલટી તથા શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તે કફથી ધેરાતાં શરીર દુર્બળ થાય છે; ઝાનિ થાય છે; તન્દ્રા આવે છે; અને મુખ ખેસ્વાદ થાય છે. ઉદાનવાયુ પિત્તથી આવૃત્ત થતાં અગત્રા થાય છે; મૂર્છા આવે છે; ચક્રી આવે છે; અને પરિશ્રમ વિના થાક ચઢે છે અને તે વાયુ કફથી ધેરાતાં પરશેવો અંધ થાય છે; રુવાડાં પિત્તયુક્ત થતાં પરશેવો વળે છે; અગત્રા (અંગમાં) થાય છે; શરીર ગરમ અને છે. અને મૂર્છા આવે છે. પણ આ વાયુ કફયુક્ત થતાં મગ, મૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને રુવાડાં ઉભાં થાય છે. અપાનવાયુ પિત્તયુક્ત થતાં અગત્રા થાય છે; અંગ તપી આવે છે; અને મૂત્રનો રંગ લાલ થાય છે. પણ તે વાયુ કફયુક્ત થતાં, કમ્ભરથી નીચેનો ભાગ ભારે થાય છે તથા ઠંડી લાગે છે. વ્યાનવાયુ પિત્તથી આવૃત્ત થતાં દાહ થાય છે, રોગી પોતાનાં ગાત્રોને પછાડ્યા કરે છે તથા તેને થાક ધણો ચઢે છે. તે વાયુ પણ કફથી ધેરાતાં બધાં અંગ ભારે થઈ જાય છે તથા હાડકાંઓના સાંધાઓ અકડાઈ જાય છે, વળી શરીર ખેંચાઈ હાડકાં જેવું અકડાઈ થઈ જાય છે, સોળ ચઢે છે તથા શૂળ નીકળે છે.

૨૦ (પ્રથમ પંક્તિ) સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૫. ૨૦ (બીજી પંક્તિ) ૨૧ (પ્રથમ પંક્તિ) ચ.ચિ.અ. ૨૮ શ્લો. ૩૨. ૨૨ સુ.નિ.અ.૧ શ્લો. ૮. ૨૩ થી ૨૫ સુ.નિ.અ.૧ શ્લો. ૮.

આક્ષેપક^૧ વાયુનાં
સામાન્ય લક્ષણ

યદા તુ ધમનીઃ સર્વાઃ કુપિતોઽભ્યેતિ મારુતઃ ॥

તદાક્ષિપત્યાશુ મુહુર્મુહુર્દેહં મુહુશ્ચ ॥

મુહુર્મુહુશ્ચાક્ષેપણાદાક્ષેપક इति स्मृतः ॥ ૨૮ ॥

વિકારયુક્ત થયેલો વાયુ જ્યારે શરીરમાંની અધી ધમનીઓમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે, વારંવાર અહિંથી તહીં ફરતો એ વાયુ શરીરમાં ઘડીએ ઘડીએ ખેંચતાણુ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમાં વારંવાર ખેંચતાણુ થાય છે એવો આ રોગ આંચકા-આક્ષેપકના નામથી ઓળખાય છે.

અપતંત્રક અને અ-
પતાનક નામની
આક્ષેપકની એ અ-
વસ્થાનાં લક્ષણો

ફુદ્ગઃ સ્વૈઃ કોપનૈર્વાયુઃ સ્થાનાદૂર્ધ્વં પ્રવર્તતે ॥

પીડયન્હૃદયં ગત્વા શિરઃ શક્તૌ ચ પીડયેત્ ॥ ૨૯ ॥

ધનુર્વન્નામયેદ્નાત્રાણ્યાક્ષિપેન્મોહયેત્તથા ॥

સ કૃચ્છ્રાદુચ્છ્રસેષ્ઠાપિ સ્તબ્ધાક્ષોઽથ નિમીલકઃ ॥ ૩૦ ॥

કપોત ઇવ કૂજેષ્ઠ નિઃસંજ્ઞઃ સોઽપતન્ત્રકઃ ॥

દૃષ્ટિં સંસ્તમ્ય સંજ્ઞાં ચ હત્વા કણ્ઠેન કૂજતિ ॥ ૩૧ ॥

હૃદિ મુક્તે નરઃ સ્વાસ્થ્યં યાતિ મોહં વૃત્તે પુનઃ ॥

વાયુના દારુણં પ્રાહુરેકે તદપતાનકમ્ ॥ ૩૨ ॥

જ્યારે પોતાને કાપાવનારાં કારણોથી કુપિત થયેલો વાયુ પોતાનું સ્થાન છોડી ગ્રધ્વ ગતિ કરે છે ત્યારે હૃદયને તથા માથામાં પેસી લમણાંને પીડાકારક થાય છે. તે વાયુ અવયવોને ધનુષ્ય પ્રમાણે ઝોકાવે છે ક્રિયા નમાવે છે; તથા તાણુ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગમાં રોગી બેભાન થઈ જાય છે તેના શ્વાસોચ્છ્વાસ પરાણુ મૂકાય લેવાય છે; નેત્રા જડ થઈ જાય છે અને વખતે મિચાઈ જાય છે; કબૂતરના અવાજ જેવો રોગીના ગળામાં અવાજ થાય છે. પછી તે ભોંયપર બેશુદ્ધ થઈ પડે છે. આ વ્યાધિને અપતંત્રક કહે છે. અપતાનક રોગમાં દૃષ્ટિ જડ થઈ જઈને રોગીને આસપાસના પદાર્થોનું ભાન રહેતું નથી; ગળામાંથી કબુતરના જેવો અવાજ થયા કરે છે; આ રોગમાં હૃદયમાંથી વાયુ લગાર વાર ખસતાં રોગી સ્વસ્થ, સુખી થાય છે; અને વાયુથી હૃદય વ્યાપ્ત થતાં જ તે પાછો બેશુદ્ધ થાય છે. વાયુથી ઉપજેલો આ અપતાનક રોગ ઘણો ભયંકર છે.

દંડાપતાનક, તથા
અંતરાયામ, અહિ-
રાયામ ધનુસ્ત-
ન્નનાં લક્ષણો^૨

કફાન્વિતો મૃશં વાયુસ્તાસ્વેવ યદિ તિષ્ઠતિ ॥

સ દળ્ઢવન્સ્તમ્ભયતિ કૃચ્છ્રો દળ્ઢાપતાનકઃ ॥ ૩૩ ॥

ધનુસ્તુલ્યં નમેચ્ચસ્તુ સ ધનુસ્તમ્ભસંજ્ઞિતઃ ॥

અદ્ગુલીગુલ્ફજઠરહૃદ્વક્ષોગલસંશ્રિતઃ ॥ ૩૪ ॥

સ્નાયુપ્રતાનમનિલો યદાક્ષિપતિ વેગવાન્ ॥

વિષ્ટબ્ધાક્ષઃ સ્તબ્ધહનુર્મગ્નપાર્શ્વઃ કફં યમન્ ॥ ૩૫ ॥

^૧આક્ષેપક=આંચકા=Convulsions. ^૨ધનુસ્તમ્ભ=ધનુર્વા=Tetanus. ૨૮સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૧૩. ૨૯થી ૩૨વા.નિ.અ.૧૫ શ્લો.૧૭થી ૨૦ઉપરથી. ૩૩થી ૩૮સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૧૫.

અભ્યન્તરં ધનુરિવ યદા નમતિ માનવઃ ॥

તદા સોઽભ્યન્તરાયામં કુરુતે મારુતો વલી ॥ ૩૬ ॥

બાહ્યસ્નાયુપ્રતાનસ્થો બાહ્યાયામં કરોતિ ચ ॥

તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાહુર્વક્ષઃકટપૂરુમજ્જનમ્ ॥ ૩૭ ॥

ધણે ભાગે કફથી મિશ્રિત થયેલો વાયુ, જ્યારે અધી ધમનીઓમાં જઈ સાં જ સ્થિર રહે છે; ત્યારે તેનાથી શરીર દંડ પ્રમાણે-લાકડાં પેડે-સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આ દંડાપતાનક રોગ મદા મહેનતે મટે એવો છે.

વિકાર પામેલો વાયુ જ્યારે શરીરને કામડાં પ્રમાણે ઝુકાવીને વાંકુ વાળે છે, ત્યારે એ રોગ ધનુસ્તમ્ભ કહેવાય છે.

આ ધનુસ્તમ્ભ રોગના બે પ્રકાર છે; ૧ અંતરાયામ; અને ૨ બાહ્યાયામ. જ્યારે આંગળીઓ, પગની ઘુંટી, પેટ, હૃદય, ઉરઃસ્થળ અને ગળું, એ સ્થળોમાં રહેલો વાયુ સ્નાયુ-જનનને જોરથી ખેંચે છે, ત્યારે રોગીનાં નેત્ર તણાઈને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે; શરીરનાં પડ-ખાંતો ભાગ જાણે ભાંગી જતો હોય તેમ લાગે છે; મુખમાં કફ ગળે છે; અને રોગી ધનુષ્ય પ્રમાણે અંદરથી એટલે આગળથી વાંકા વળી જાય છે. આવાં લક્ષણો થાય ત્યારે જનવાન વાયુની અસરથી અંતરાયામ થયો છે એમ જાણવું.

અને શરીરના બહારના સ્નાયુઓમાં રહેનારો વાયુ, જ્યારે, શરીરને ખડારથી કામડાં પેડે વાળી દે, ત્યારે બાહ્યાયામ થયો છે, એમ જાણવું. અંતરાયામ જેમ પેટ તરફથી માણસને વાંકા વાળે છે, તેમ બાહ્યાયામ કર્મર આગળથી રોગીને પીઠ તરફ વાંકા વાળી સીંગડું બનાવી દે છે. ઉરઃસ્થળ(છાતી), કર્મર અને સાથળને ભાંગી નાખનાર આ રોગને વિદ્વાનો અસાધ્ય ગણે છે.

કફપિત્તાન્વિતો વાયુર્વાયુરેવ ચ કેવલઃ ॥

કુર્યાદાક્ષેપકં ત્વન્યં ચતુર્થમભિઘાતજમ્ ॥ ૩૮ ॥

શરીરપર કાંઈ વાગ્યા પછી કફયુક્ત વાયુ, પિત્તયુક્ત વાયુ ક્રિંવા એકલો વાયુ, ખેંચ-નાણું ઉત્પન્ન કરે છે. આ ચોથો અભિઘાતજ આક્ષેપક કહેવાય છે.

અપતાનક રોગનાં ગર્ભપાતનિમિત્તશ્ચ શોણિતાતિસ્રવાશ્ચ યઃ ॥

અસાધ્ય લક્ષણોઃ અભિઘાતનિમિત્તશ્ચ ન સિધ્યત્યપતાનકઃ ॥ ૩૯ ॥

ગર્ભપાતમાંથી જે અપતાનક વ્યાધિ થઈ આવ્યો હોય, ઘણું લોહી વહી જવાના સમયથી જે ઉત્પન્ન થયો હોય અને શરીરમાં કાંઈ ઠેકાણે વાગ્યાથી જે થયો હોય, તે અપ-તાનક વ્યાધિ અસાધ્ય છે.

પક્ષવધનાં લક્ષણોઃ ૧ ગૃહીત્વાર્ધ તનોર્વાયુઃ શિરાઃ સ્નાયુર્વિશોષ્ય ચ ॥

પક્ષમન્યતરં હન્તિ સન્ધિબન્ધાન્વિમોક્ષયન્ ॥ ૪૦ ॥

કૃત્ત્વોઽર્ધકાયસ્તસ્ય સ્યાદકર્મણ્યો વિચેતનઃ ॥

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥

જ્યારે વાયુ શરીરનો અર્ધો ભાગ ઘેરી લઈ, શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને શોષી લઈ, તથા સાંધાઓના અંધનો તદ્દન શિથિલ કરીને રોગીના એક તરફના અર્ધા ભાગને ભારી નાંખે છે; ત્યારે એ રોગીના અર્ધા શરીરનો અર્ધો ભાગ લાકડાં જેવો જડ થઈ જાય છે, અને તેવા જડ થયેલા ભાગથી હરવા ફરવા કે ઉંચકવાનું લગાર પણ કામ થઈ શકતું નથી, વળી તે ભાગ એતના વગરનો—બહેરો થઈ જાય છે. આ વ્યાધિને કોઈ એકાંગ રોગ કહે છે, તો કેટલાક તેને પક્ષવધ—(પક્ષાઘાત)નું નામ આપે છે.

सर्वाङ्गना रोग- सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४१ ॥

નાં લક્ષણો^૧

પક્ષાઘાતમાં જે રીતે શરીરનાં અર્ધા ભાગને વાયુ ભારી નાંખે, તે રીતે જ જ્યારે શરીરના સર્વ ભાગ ઉપર વાયુની અસર થાય છે, ત્યારે માણસને સર્વાંગ રોગ લાગુ પડે છે. પક્ષવધમાં અડધું, તેમ આ રોગમાં આખું શરીર ઝલાઈ જાય છે.

તેમનાં સાધ્યા-
સાધ્ય લક્ષણો

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ॥

शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव કફાન્વિતે ॥ ૪૨ ॥

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ॥

साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ૪૩ ॥

વાયુ પિત્તયુક્ત થતાં તેથી અગ્નિ, સંતાપ તથા મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તે કદ્યુક્ત થતાં તેથી શીતળતા, સોજન તથા જડવ (શરીર ભારે થવું, તે) ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષત એકલા વાયુથી થયેલો પક્ષાઘાત મહા મહેનતે મટે છે. પણ જે તે રોગ, પિત્ત કફાદિ બીજા દોષોથી જોડાયેલો હોય તો સુખેથી મટી શકે છે. ક્ષયરોગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પક્ષાઘાત અસાધ્ય છે.

અર્દિત રોગનાં
લક્ષણો^૨

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्स्तुतौ ॥

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतઃ કઠિનાનિ ચ ॥

हस्तौ जृम्भमाणस्य विषमाच्छयनासनात् ॥ ૪૪ ॥

शिरोनासौष्ठुचिवुकललाटेक्षणसन्धिगः ॥

अर्दयित्वानिलो वक्रमर्दितं जनयत्यतઃ ॥ ૪૫ ॥

वक्रीभवति वक्रार्धं ग्रीवा चास्यापवर्तते ॥

शिरश्चलति वाक्स्तम्भो नेत्रादीनां च વૈકૃતમ્ ॥ ૪૬ ॥

ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वે ચ વેદના ॥

तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाઃ ॥ ૪૭ ॥

૧ સર્વાંગ=Paralysis. ૨ અર્દિત=અડધીથાવા=Facial Paralysis. ૪૧વા.નિ.અ.૧૫ શ્લો.૩૯,૪૦. ૪૨સુ.નિ.અ. ૧ શ્લો.૭. ૪૩સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૧૮. ૪૪સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૨૧થી૨૩. ૪૫થી ૪૮સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૨૧થી ૨૩.

ગર્ભિણી, સ્ત્રીકા, બાલક, વૃદ્ધ અને ક્ષીણ માણસોને લોહીનો ક્ષય થવાથી (ધણું કરી) અર્દિત થાય છે. ઊંચા સ્વરથી વેદાદિ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરવાથી, અત્યંત કઠણ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી, પેટમાંદુઃખવા આવે એવું હસવાથી; અહુ મોહું ફાડીને બગાડું ખાવાથી; અને વિષમ રીતે સુવાથી કે ખેસવાથી; કોપાયમાન થયેલો વાયુ, મસ્તક, નાક, હોઠ, હડપચી, કપાળ અને નેત્રના સાંધાઓમાં જઈ, મુખને પીડા આપીને અર્દિત રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગથી અડધું મુખ ખેંચાઈ વાંકું થાય છે અને તેની સાથે ડોક (ગરદન) પણ વાંકી થાય છે; મસ્તક કંપે છે, વાચા બંધ થાય છે કિંવા શબ્દોચ્ચાર અસ્પષ્ટ થાય છે; નેત્ર, (ભવાં) અને ગાલમાં વાંકાપણું થાય છે; અને મુખની જે બાજુમાં અર્દિતની અસર થાય છે, તે તરફનાં ડોક, હડપચી અને દંતોમાં પીડા થાય છે. આ રોગને વિદ્વાન વૈદ્યો અર્દિત-અડદીયો વા-કહે છે.

અર્દિતનાં અસાધ્ય ક્ષીણસ્યાઽનિમિષાક્ષસ્ય પ્રસક્તાવ્યક્તમાષિણઃ ॥

લક્ષણે

ન સિધ્યત્યર્દિતં ગાઢં ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય ચ ॥ ૪૮ ॥

જે અર્દિતનો રોગી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જેની આંખો ઉઘડતી મીંચાતી ન હોય, જેને બોલવામાં ગોટા વળતા હોય, જેને અર્દિત થયાને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં હોય, અથવા જે દરદી ધ્રુબ્યા કરતો હોય તેનો અર્દિત રોગ મટતો નથી.

આક્ષેપકથી અર્દિત રોગ સુધીના વ્યાધિઓનું એક સામાન્ય લક્ષણ

ગતે વેગે ભવેત્સ્વાસ્થ્યં સર્વેષ્વાક્ષેપકાદિષુ ॥ ૪૯ ॥

આક્ષેપકથી અર્દિત સુધીના બધા વાત વ્યાધિઓમાં વાયુનો વેગ શાંત થતાં રોગીને કંઈક સ્વસ્થતા લાગે છે.

હનુગ્રહનાં લક્ષણે

જિહ્વાનિર્લેખનાચ્છુષ્કમક્ષણાદમિઘાતતઃ ॥

કુપિતો હનુમૂલસ્થઃ સંસયિત્વાઽનિલો હનુમ્ ॥ ૫૦ ॥

કરોતિ વિવૃતાસ્યત્વમથવા સંવૃતાસ્યતામ્ ॥

હનુગ્રહઃ સ તેન સ્યાત્કચ્છાશ્ચર્વણભાષણમ્ ॥ ૫૧ ॥

જીભ છોલાવાથી, ડુખ્ખું-સુકું અન્ન ભક્ષણ કરવાથી. અથવા કંઈ વાગવાથી, હડપચીના મૃગ આગળનો વાયુ કુપિત થઈ હડપચીને તેના સાંધામાંથી છોડવી, મોઢાંને ન બંધ થાય એવી રીતે પ્લોળું રાખી દે છે કે ન ઉઘડે એવી રીતે બંધ કરી દે છે. આથી ચાવવાનું કે બોલવાનું કામ મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે.

મન્યાસ્તંભનાં

દિવાસ્વપ્નાસમસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ ॥

લક્ષણે

મન્યાસ્તમ્મં પ્રકુરુતે સ યવ શ્લેષ્મણા યુતઃ ॥ ૫૨ ॥

દિવસે ઊંધવાથી, વિષમ રીતે ખેસવાથી, કે ઉભા રહેવાથી, અને ડોક આડી અવળી રહે તેવી રીતે ઊંચે જોવાથી, વાયુ કફયુક્ત થઈ ડોકના પાછલા ભાગને પકડી રાખે છે.

૧ મન્યાસ્તમ્મ=Stiffness of the neck. ૪૯ વા.નિ.અ.૧૫ શ્લો.૨૮. ૫૦, ૫૧ વા.નિ. અ.૧૫ શ્લો.૨૯, ૩૦. ૫૨ સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૨૦. ૫૩ વા.નિ.અ.૧૫ શ્લો. ૩૧.

જિહ્વાસ્તંભનાં
લક્ષણો^૧

વાગ્વાહિનીશિરાસંસ્થો જિહ્વાં સ્તમ્ભયતેનિલઃ ॥

જિહ્વાસ્તમ્ભઃ સ તેનાન્નપાનવાક્યેષ્વનીશતા ॥ ૫૩ ॥

જે શિરાઓથી શબ્દોચ્ચાર થાય છે, તેમાં રહેલો વાયુ જ્યારે જીભને પકડી રાખે છે, ત્યારે જિહ્વાસ્તંભ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગથી દર્દી અન્ન પાણી લેવાને, કે બોલવાને અસમર્થ

શિરાગ્રહનાં લક્ષણ

રક્તમાશ્રિત્ય પવનઃ કુર્યાન્મૂર્ધધરાઃ શિરાઃ ॥ [થાય છે.

રુક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ સોડસાધ્યઃ સ્યાચ્છિરાગ્રહઃ ॥ ૫૪ ॥

લોહીમાં રહેલો વાયુ જ્યારે મસ્તકને ધારણ કરનારી શિરાઓને શુષ્ક, કાળી તથા વેદનાયુક્ત બનાવે છે, ત્યારે અસાધ્ય એવો શિરાગ્રહ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગૃધ્રસીનાં લક્ષણો^૨

સ્ફિક્કપૂર્વા કટિપૃષ્ઠોરુજાનુજઙ્ગાપદં કમાત ॥

ગૃધ્રસી સ્તમ્ભરુક્તોદૈર્ઘ્યહાતિ સ્પન્દતે મુહુઃ ॥

વાતાદ્વાતકફાત્તન્દ્રાગૌરવારોચકાન્વિતા ॥ ૫૫ ॥

ગૃધ્રસી નામનો વાયુ રોગ, કમ્બરના પાછલા ભાગથી શરુ થઈને એક પછી એક કમ્બર, અરડો, સાથળ, ગોઠણ બંધ, અને પગને ખેંચી જકડી લે છે. એ અવયવોમાં ધૂનરી તથા સોયો ખોંચ્યા જેવી વેદના થાય છે. આ ગૃધ્રસી રોગ વાયુની પેઠે વાતકર્ષી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. વાતકર્ષી થનારા ગૃધ્રસી રોગમાં તંદ્રા, શરીરનું ભારેપાણું અને અન્નપર અરુચિ વગેરે લક્ષણો વધારે દેખાય છે.

વિશ્વાચીનાં

લક્ષણો^૩

તલં પ્રત્યઙ્ગુલીનાં યાઃ કણ્ડરા બાહુપૃષ્ઠઃ ॥

બાહ્વોઃ કર્મક્ષયકરી વિશ્વાચી ચેહ સોચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

જે રોગમાં હાથની પછવાડેથી જતી, હાથના તળાને લગતી આંગળીઓની કંડરાઓ વાયુથી જકડાઈ જતાં, હાથનું કાંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી તે રોગ વિશ્વાચી કહેવાય છે.

ક્રોષ્ટુકશીર્ષનાં

લક્ષણો^૪

વાતશોણિતજઃ શોથો જાનુમધ્યે મહારુજઃ ॥

જ્ઞેયઃ ક્રોષ્ટુકશીર્ષસ્તુ સ્થૂલઃ ક્રોષ્ટુકશીર્ષવત્ ॥ ૫૭ ॥

વાયુના અને લોહીના વિકારથી, ઘુંટણમાં અત્યંત વેદનાકારક સોજાને ચઢે છે, જેથી તે અવયવ (ઘુંટણ) સ્પર્શને શિયાળનાં માથા જેવો મોટો થાય છે. અને તે ઉપરથી આ રોગને, ક્રોષ્ટુકશીર્ષ (શીઆળીઆનું માથું) કહે છે; (ગુજરાતીમાં ‘જનવો વા’ કહે છે.)

ખાંજ્ય અને પાંચુ-

વાયુઃ કટ્યાશ્રિતઃ સક્ષ્મઃ કણ્ડરામાક્ષિપેદ્યદા ॥

લ્થનાં લક્ષણો^૫

લઙ્ગસ્તદા ભવેજ્જન્ટુઃ પદ્મુઃ સક્ષ્મોર્ધ્વયોર્વધાત્ ॥ ૫૮ ॥

કમ્બરના મધ્ય ભાગમાં રહીને વાયુ જ્યારે સાથળની કંડરાને ખેંચે છે, ત્યારે માણસ લંગડો થાય છે; પણ બંને સાથળની એવી અવસ્થા થતાં રોગી પાંગળો-એય પગે લંગડો બને છે.

૧ જિહ્વાસ્તમ્ભ=Paralysis of the tongue. ૨ ગૃધ્રસી=રોગણુ=Sciatica. ૩ વિશ્વાચી=Arm Palsy. ૪ ક્રોષ્ટુકશીર્ષ=જનવો વા=Synovitis of the knee joints. ૫ લઙ્ગ-પાદ્મલ્ય=Paraplegia. ૫૪ વા.નિ.અ.૧૫ શ્લો.૩૭,૩૮. ૫૫ ચ.ચિ.અ.૨૮ શ્લો.૫૩,૫૪. ૫૬, ૫૭ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૫, ૨૬. ૫૮, ૫૯ મુ.નિ.અ.૧ શ્લો. ૨૭, ૨૮.

કલાયખંજનાં

લક્ષણે^૧

પ્રકામન્વેપતે યસ્તુ સ્વજ્વન્નિવ ચ ગચ્છતિ ॥

કલાયસ્વજ્વં તં વિદ્યાત્ મુક્તસન્ધિપ્રબન્ધનમ્ ॥ ૫૯ ॥

જે રોગમાં માણસ ચાલતાં ચાલતાં થરથર કંપે છે અને ખોડાંગતો ચાલે છે, તેને કલાયખંજ (લાંગ ખાવાથી થયેલું લંગડાપણું) કહે છે. (કારણ કે આ રોગ લાંગ ખાનારને વધારે થાય છે.) આ વ્યાધિમાં સાંધાઓનાં બંધન શિથિલ થઈ જાય છે. (કલાયખંજને ફેટલીક જગ્યાએ ખંજવાત કહ્યો છે.)

વાતકંટકનાં

લક્ષણે

રુક્ષપાદે વિષમે ન્યસ્તે શ્રમાદ્વા જાયતે યદા ॥

વાતેન ગુલ્ફમાશ્રિત્ય તમાહુર્વાતકણ્ટકમ્ ॥ ૬૦ ॥

ચાલતાંચાલતાં, પગઆડો અવળો પડ્યાથી, કિંવા પરિશ્રમ થવાથી વાયુ કુપિત થઈ પગની ઘુંટીમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વ્યાધિને વાતકંટક કહે છે. ફેટલાક આ રોગને ખુટકાવાત

પાદદાહનાં

લક્ષણે^૨

પાદયોઃ કુરુતે દાહં પિત્તાસૂક્ષ્મસહિનોઽનિલઃ ॥ [કહે છે.

વિશેષતઃશ્ચઙ્ક્રમતઃ પાદદાહં તમાદિશેત્ ॥ ૬૧ ॥

વાયુ, પિત્ત અને રક્ત સાથે મળી જઈ પગમાં બળત્રા કરે છે, જે ચાલતાં વધારે થાય છે. આ વ્યાધિને પાદદાહ કહે છે.

પાદહર્ષનાં લક્ષણે

હૃણ્યેતે ચરણૌ યસ્ય ભવેતાં ચાતિસુષ્પ્તકૌ ॥

પાદહર્ષઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફવાતપ્રકોપજઃ ॥ ૬૨ ॥

જે વ્યાધિમાં પગમાં ખાલી ચઢી હોય તેમ ઝળઝળાટ થાય છે, અને પગ બહેરા થઈ જાય છે, તેને પાદહર્ષ કહે છે. આ વ્યાધિ કફવાતના પ્રકોપથી પેદા થાય છે.

અંસશોષ અને અ-

અંસદેશે સ્થિતો વાયુઃ શોષયેદંસબન્ધનમ્ ॥

વખાહુકનાં લક્ષણે

શિરાશ્ચાકુચ્ય તન્નસ્થો જનયેદવબાહુકમ્ ॥ ૬૩ ॥

ખભામાં રહેલો વાયુ જ્યારે તેના બંધનને શોષી નાખે છે ત્યારે અંસશોષ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે ખભામાં રહેલો વાયુ તે સ્થાનની શિરાઓનો સંક્રમ કરી નાખે છે; ત્યારે અવખાહુક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

મુકાદિકનાં

લક્ષણે^૩

આવૃત્ય વાયુઃ સકપ્તો ધમનીઃ શબ્દવાહિનીઃ ॥

નરાન્ કરોત્યક્રિયકાન્ મૂકમિન્મિણગદ્વદાન્ ॥ ૬૪ ॥

કશ્યુક્ત થયેલો વાયુ, શબ્દને વહન કરનારી ધમનીઓને ઘેરી લઇને માણસને બોલવાની ક્રિયામાં અડચણ કરે છે, જેથી તે માણસ મુંઝું, ગુંગણું કે તોતડું બને છે.

તૂની રોગનાં

લક્ષણે

અથો યા વેદના યાતિ વર્ચોમૂત્રાશયોત્થિતા ॥

મિન્દતીવ ગુદોપસ્યં સા તૂની નામ નામતઃ ॥ ૬૫ ॥

૧ કલાયસ્વજ્વ=Spastic Paraplegia.

૨ પાદદાહ=Burning of the feet.

૩ મૂકત્વ=Aphonia. ૬૦ વા.નિ.અ.૧૬ શ્લો.૫૩. ૬૧ સુ.નિ.અ.૧. શ્લો.૩૦. ૬૨, ૬૩ સુ.નિ. અ.૧ શ્લો.૩૧, ૩૨. ૬૪, ૬૫ સુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૩૫, ૩૬.

જે રોગમાં વિજ્ઞાના સ્થાન(છેલ્લાં આંતરડાં)માંથી અને મૂત્રાશયમાંથી ઉઠેલી વેદના ગુદાને તથા ઉપસ્થ (સ્ત્રીપુરુષની ગુહૈર્દ્રિય)ને જાણે ફાડી નાંખતી હોય એવી રીતે નીચે ઉતરે છે; તે રોગ વૃત્તીના નામથી ઓળખાય છે.

પ્રતિવૃત્તિ રોગનાં ગુદોપસ્થોત્થિતા ચૈવ પ્રતિલોમં પ્રધાવિતા ॥

લક્ષણે। વેગૈઃ પક્ષાશયં યાતિ પ્રતિવૃત્તિનીતિ સોચ્યતે ॥ ૬૬ ॥

ત્યારે ગુદા અને ઉપસ્થમાંથી શરુ થયેલી વેદના ઉલટી રીતે ઉપર ચઢી વેગથી પક્ષાશય (આંતરડાં)માં જાય છે ત્યારે તે રોગને પ્રતિવૃત્તિ કહે છે.

આધ્માનનાં સાટોપમત્યુગ્રરુજમાધ્માતમુદરં મૃશમ્ ॥

લક્ષણે। આધ્માનમિતિ જાનીયાદ્ધોરં વાતનિરોધજમ્ ॥ ૬૭ ॥

અધોવાયુને રોકવાથી, ગુડગડટ સાથે તથા અત્યંત પીડા સાથે પેટ વાયુથી (પવનથી) ભરેલી ચામડાની કાથળી પ્રમાણે ફૂલે છે. આ વ્યાધીને આધ્માન-પેટ ચઢવું કહે છે.

પ્રત્યાધ્માનનાં વિમુક્તપાર્શ્વદ્વયં તદેવામાશયોત્થિતમ્ ॥

લક્ષણે। પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્કફવ્યાકુલિતાનિલમ્ ॥ ૬૮ ॥

જે વાયુ કફથી રોકાઈ જવાને લીધે, ઉપલેા આધ્માન રોગ પેટને બદલે આમાશયમાં (પેટ ને સ્તન વચ્ચેના ભાગમાં) થાય, તો તે પ્રત્યાધ્માન કહેવાય છે. આ વ્યાધિથી હૃદય અને કુખોમાં દુઃખ થતું નથી.

વાતાષ્ઠીલાનાં નાભેરધસ્તાત્સજ્ઞાતઃ સચ્ચારી યદિ વાઽચલઃ ॥

લક્ષણે। અષ્ઠીલાવદ્ધનો ગ્રન્થિરુર્ધ્વમાયત ઉન્નતઃ ॥ ૬૯ ॥

વાતાષ્ઠીલાં વિજાનીયાદ્વહિર્માર્ગાવરોધિનીમ્ ॥

નાભિના નીચલા ભાગમાં લંબગોળ, ઉંચી અને પથ્થર પ્રમાણે કઠણુ તથા સ્થિર કે ફરતી જે ગાંઠ થાય છે, તે વાતાષ્ઠીલા કહેવાય છે. આ ગાંઠ નીચે ઉતરતાં વાયુ, મળ અને મૂત્રનો અટકાવ

પ્રત્યષ્ઠીલાનાં ઇતામેવ રુજા યુક્તાં વાતવિષ્મૂત્રરોધિનીમ્ ॥ ૭૦ ॥ [કરે છે.

લક્ષણે। પ્રત્યષ્ઠીલામિતિ વદેજ્જઠરે તિર્યગુત્થિતામ્ ॥

જે પવનજૂટ, મળ અને મૂત્રને રોકનારી આ અષ્ઠીલા અત્યંત પીડા કરતી હોય, તથા પેટમાં લાંબી થઈ આડી પડી હોય, તો તેને જ પ્રત્યષ્ઠીલા કહે છે.

મૂત્રાવરોધનાં મારુતેઽનુગુણે વસ્તૌ મૂત્રં સમ્યક્ પ્રવર્તતે ॥ ૭૧ ॥

લક્ષણે। વિકારા વિવિધાશ્ચાપિ પ્રતિલોમે ભવન્તિ હિ ॥

અસ્તિ-પેડુ-માં રહેલો વાયુ જે અનુલોમ (સ્વાભાવિક-જેવો) જોઈએ તેવો મૂત્ર-માર્ગની દિશામાં જતો) હોય છે, તો પેશાબ સારી રીતે થાય છે; પણ તે સ્થાનમાં રહેલો વાયુ પ્રતિલોમ (વિકારયુક્ત-સ્વાભાવિકથી વિરુદ્ધ મૂત્રમાર્ગથી ઉલટી દિશામાં ગતિ કરતો) થતાં તે અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરે પેશાબના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

કંપવાયુનાં લક્ષણે^૧ સર્વાઙ્ગકમ્પઃ શિરસો વાયુર્વેપથુસંજ્ઞકઃ ॥ ૭૨ ॥

જે વાયુથી આંખું શરીર કે માથાં જેવો કાંઈ અવયવ કંપે છે, તેને વેપથુ કહે છે.

ખલ્લીનાં લક્ષણે^૨ સ્વલ્લી તુ પાદજઙ્ગોરુકરમૂલાવમોટની ॥

પગ, બંધો ને હાથના મૂળને ભાંગી નાંખે એવી જે વાયુની પીડા થાય છે, તેને ખલ્લી કહે છે.

ન કહેલા વાતરો- સ્થાનનામાનુરૂપૈશ્ચ લિઙ્ગૈઃ શેષાન્વિનિર્દિશેત ॥ ૭૩ ॥

ગનું સૂચન સર્વેષ્વેતેષુ સંસર્ગ પિત્તાદૈરુપલક્ષયેત ॥

સ્થાન અને નામને અનુસરનારાં ચિહ્નો ઉપરથી આકીના ખીજ વાત વ્યાધિઓ ઓળખવા. આ સર્વ વાતવ્યાધિઓમાં પિત્તાદિ દોષોનો સંબંધ છે, એમ જાણવું.

સાધ્યાસાધ્ય

વિચાર

હનુસ્તમ્ભાર્દિતાક્ષેપપક્ષાઘાતાપતાનકાઃ ॥ ૭૪ ॥

કાલેન મહતા વાતા યત્નાત્સિધ્યન્તિ વા ન વા ॥

નવાન્બલવતસ્ત્વેતાન્સાધયેન્નિરુપદ્રવાન્ ॥ ૭૫ ॥

હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપ, પક્ષાઘાત અને અપતાનક, એ વાતવ્યાધિઓ ઘણા દિવસે ઘણી મેહેનતે મટે છે, અને વખતે નથી મટતા. પણ અળવાન્ પુરુષને નવા થયેલા અને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ વગરના આ રોગોને સાધ્ય સમજી તેનાપર ઔષધોપચાર કરવા.

ઉપદ્રવોથી અ- વિસર્પદાહરુક્સઙ્ગમૂર્છારુચ્યગ્નિમાર્દવૈઃ ॥

સાધ્યત્વ

ક્ષીણમાંસબલં વાતા ઘ્નન્તિ પક્ષવધાદયઃ ॥ ૭૬ ॥

વાતવ્યાધિના જે રોગીને વિસર્પ, દાહ, શ્વળો, મળમૂત્રાદિકનો અવરોધ, મૂર્છા, અરુચિ અને મંદ જઠરાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવો લાગુ પડ્યા હોય, અને જેનાં માંસ તથા અળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, તેનો પક્ષવધાદિ વિકારો નાશ કરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણ

શૂનં સુપ્તત્વચં મગ્નં કમ્પાધ્માનનિપોડિતમ્ ॥

રુજાર્તિમન્તં ચ નરં વાતવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥ ૭૭ ॥

જે રોગીના આખા શરીરે સોળ ચડ્યા હોય, જેની ચામડી બહેરી થઈ ગઈ હોય, જેની અવસ્થા પાકી ગઈ હોય, જે કંપ (ધુગરી-ફડફડાટ) આધ્માન અને શ્વળોથી ઘણો હેરાન હોય તે રોગીનો વાતવ્યાધિ શ્વ વે છે.

અવ્યાહતગતિર્યસ્ય સ્થાનસ્થઃ પ્રકૃતૌ સ્થિતઃ ॥

વાયુઃ સ્યાત્સોઽધિકં જીવેદ્ધીતરોગઃ સમાઃ શતમ્ ॥ ૭૮ ॥

જે માણસના વાયુની ગતિ કાંઈ કેકાણે રોકાતી નથી, જેનો વાયુ પોતાના સ્થાનમાં રહેલો છે, તેમ જ પ્રકૃતિસ્થિત છે-એટલે જેના શરીરમાં વાયુ ક્ષીણ થતો નથી કે વૃદ્ધિ પામતો નથી, તે માણસ નીરોગી રહીને સો વર્ષ અને તેથી વધારે પણ જીવે છે.

इति वातव्याधिनिदानम्

વાતરક્તનિદાન

વાતરક્ત થવાનાં
કારણો

લવણામ્લકટુક્ષારક્ષિગ્ધોષ્ણાજીર્ણભોજનૈઃ
ક્લિન્નશુષ્કામ્બુજાનૂપમાંસપિષ્યાકમૂલકૈઃ ॥ ૧ ॥
કુલત્થમાષનિષ્પાવશાકાદિપલલેશ્ચુભિઃ ॥
દધ્યારનાલસૌવીરશુક્તત્રસુરાસવૈઃ ॥ ૨ ॥
વિરુદ્ધાધ્યશનક્રોધદિવાસ્વપ્નપ્રજાગરૈઃ ॥ ૩ ॥
પ્રાયશઃ સુકુમારાણાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ॥
સ્થૂલાનાં સુખિનાં ચાપિ વાતરક્તં પ્રકુપ્યતિ ॥ ૪ ॥

ખારા, ખાટા, તીખા, ક્ષારવાળા, ચીકણા (ઘી, તેલ વગેરે), અને ગરમ ખોરાકો ખાવાથી, અશુભ હોય ત્યારે ખાવાથી સહેલાં કે સુક્ષ્માં જળચર પ્રાણીનાં કે પાણી પાસે ફરનારાં (અગલાં, અતક વગેરે) પ્રાણીના માંસ ભક્ષણથી, ખોળ, મૂળા, કળથી, અડદ, વાલ, શાક (ભાણપાલો), માંસ, શેરડી, દહીં, આરનાલ, સૌવીર, મધ, સૂકત (ધઉં, જવ, ચોખામાંથી બનાવેલો દારુ), ઊશ, મદિરા, આસવ વગેરેના સેવનથી, અને વિરુદ્ધ ભોજન (દૂધ, માછલાં વગેરે પદાર્થોનો આહાર), જમ્યા ઉપર ફરી ફરીને ખાવું, ક્રોધ, દિવસે ઊંઘવું અને રાત્રે જાગરાણું કરવું; વગેરે કારણોથી, ઘણું ફરી નાબુક બાંધવાળા માણસોને, મિથ્યા આહારવિહાર કરનારને, સ્થૂલ (ગળાં, ભારે) શરીરવાળાઓને તથા સુખી માણસોને વાતરક્તવ્યાધિ લાગુ પડે છે.

વાતરક્તની
સંપ્રાપ્તિ

હસ્ત્યશ્વોર્ષૈર્ગચ્છતશ્ચાશ્રતશ્ચ વિદાહ્યન્નં સ વિદાહોઽશનસ્ય ॥
કૃત્ત્વં રક્તં વિદહત્યાશુ તચ્ચ સ્નસ્તં દુષ્ટં પાદયોશ્ચીયતે તુ ॥
તત્સંપૃક્તં વાયુના દૂપિતેન તત્પ્રાબલ્યાદુચ્યતે વાતરક્તમ્ ॥૫॥
સ્પર્શોદ્વિગ્નૌ તોદ્ભેદપ્રશોષસ્વાપોપેતૌ વાતરક્તેન પાદૌ ॥
પિત્તાસૃગ્મ્યામુગ્રદાહા ભવેતામત્યર્થોષ્ણૌ રક્તશોફૌ મૃદૂ ચા ॥
કણ્ઠમન્તૌ શ્વેતશીતૌ સશોફૌ પીનસ્તબ્ધૌ શ્લેષ્મદુષ્ટે તુ રક્તે
સર્વેદુષ્ટે શોણિતે ચાપિ દોષાઃ સ્વં સ્વં રૂપં પાદયોર્દર્શયન્તિ ॥

હાથી ઘોડા કે ઊંટ ઉપર લંબેશાં ફરનારના અને અળત્રા કરવાવાળું અન્ન જમનારના એ ખોરાકની ગરમી શરીરનાં બધાં લોહીને ગરમ કરીને અગાડી નાખે છે, અને અગડેલું લોહી નીચે ઉતરીને પગમાં એકઠું થાય છે. આ અગડેલું લોહી અગડેલા વાયુ સાથે મળેલું હોય છે તથા એમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય હોય છે માટે આ રોગ વાતરક્ત કહેવાય છે.

(વાયુના વિકારથી જો લોહી અગચું હોય તો) વાતરક્તના રોગીના પગને સ્પર્શ કરતાં તે ઉદ્વેગ પામે છે, પગમાં તોડ તથા ફાટ થાય છે, તે સૂકાઈ જાય છે તથા બેહેર મારી જાય છે. પિત્તના અને લોહીના વિકારથી થયેલા વાતરક્તમાં પગમાં અત્યંત દાહ થાય છે,

૧ વાતરક્ત=ગાંડીયાવા=Gout. ૧થી૩ ચ.ચિ.અ.૨૯ શ્લો.૩થી૫. ૪.મુ.ચિ.અ.૫ શ્લો.૫.
૫ (છેલ્લી પંક્તિ)૬, ૭ મુ.નિ.અ.૧ શ્લો.૯.

તથા ઘણો ગરમ અને રાતો સોજો થાય છે, અને તેને હાથ લગાડતાં તે ક્રામળ લાગે છે. કફથી લોહી અગજું હોય તો તેમાં ચેળ આવે છે અને સોજો ઘોળો, ફુંદો જાડો અને સ્થિર માલમ પડે છે. ત્રણે દોષોથી લોહી અગજું હોય, તો રોગીના પગમાં પ્રત્યેક દોષનાં જૂદાં જૂદાં ચિહ્ન જોવામાં આવે છે.

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ સ્વેદાંડત્યર્થ ન વા કાળ્પ્ય સ્પર્શાન્નત્વં ક્ષતેડતિરુક્ ॥
સન્ધિશૈથિલ્યમાલસ્યં સદનં પિડકોદ્ગમઃ ॥ ૮ ॥
જાનુજઙ્ગોરુકટ્યંસહસ્તપાદાન્નસન્ધિષુ ॥
નિસ્તોદઃ સ્ફુરણં ભેદો ગુરુત્વં સુપ્તિરેવ ચ ॥ ૯ ॥
કણ્ઠઃ સન્ધિષુ રુઘ્નૂત્વા ભૂત્વા નશ્યતિ ચાસકૃત ॥
વૈવર્ણ્ય મણ્ડલોત્પત્તિર્વાતાસૃક્પૂર્વલક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

વાતરક્તના પૂર્વરૂપમાં, પરસેવો ઘણો વળે છે અથવા થતો જ નથી; શરીરનો વાળુ શ્યામતા ધરે છે; ચામડી ખેંદેરી થાય છે; કાઠ પાણુ કેકાણે થયેલા જખમમાં દુઃખાવો ઘણો થાય છે; સાંધાઓ ઢીલા પડે છે, આગસ આવે છે; ખાનિ રહે છે; ગુમડાં થાય છે; ઘુંટણ, વંઘો, સાથળ. કમ્મર, ખભા, હાથ અને પગ વગેરે અંગોના સાંધાઓમાં સાંયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; શરીરમાં કંપ થાય છે. શરીરે ખીલા માર્યા જેવી પીડા થાય છે, શરીર ભારે અને છે; તથા ખેંદેર મારી જાય છે; વધુર આવે છે; સાંધાંઓમાં વારંવાર પીડા થાય છે અને પાછી મટી જાય છે; શરીરનો રંગ અગડે છે; અને શરીર ઉપર ગોળ ચકરડાં ઉઠે છે.

વાતાધિકેડધિકં તત્ર શૂલસ્ફુરણતોદનમ્ ॥
વાતરક્તનાં લક્ષણો શોથશ્ચ રૌશ્યં કૃણ્ણત્વં શ્યાવતા વૃદ્ધિહાનયઃ ॥ ૧૧ ॥
ધમન્યજ્જુલિસન્ધીનાં સઙ્કોચોડ્ગ્ગ્રહોડતિરુક્ ॥
શીતદ્વેષાનુપશયૌ સ્તમ્ભવેપથુસુત્તયઃ ॥ ૧૨ ॥
રક્તે શોથાંડતિરુક્ તોદસ્તાન્નશ્ચિમિચિમાયતે ॥
સ્નિગ્ધરુદ્ધૈઃ શમં નૈતિ કણ્ઠક્રેદસમન્વિતઃ ॥ ૧૩ ॥
પિત્તે વિદાહઃ સંમોહઃ સ્વેદો મૂર્છા મદસ્તૃષા ॥
સ્પર્શાસહત્વં રક્તાઙ્ગઃ શોફઃ પાકો મૃશોષ્ણતા ॥ ૧૪ ॥

જે વાતરક્તમાં વાયુનું અધિક પ્રમાણ હોય છે, તેમાં શ્વળો ફૂટે છે; અંગ ધ્રુજે છે; સાંયો ખોંચ્યા જેવી ઘણી પીડા થાય છે; સોજા ચડે છે શરીર શુષ્ક-હુખ્યું અને છે; તેનો રંગ કાળો કે આસમાની થાય છે; આ અધાં લક્ષણો ઘડીમાં વધે છે અને ઘડીમાં ઓછાં જાણાય છે; ધમનીઓ અને આંગળીઓના સાંધાઓ ખેંચાય છે; શરીર જકડાય છે; ઘણી વેદના થાય છે; શીતળ પદાર્થોનો અણુગમો થાય છે; તેમનું સેવન કરતાં રોગ વધે છે; જે અંગમાં

દરદ થયું હોય, તે અંગ હલીચલી શકતું નથી, ધુન્ને છે તથા ખેહેર મારી જાય છે. જે વાતરક્તમાં લોહીનું આધક બળ હોય તેમાં ધણી વેદનાવાળો લાલ સોજો હોય છે. કાડી ચટકા મારતી હોય તેના જેવી વેદના થાય છે, અને ચેળ આવી તેમાંથી પાણી ઝરે છે; અને ચીકણા કિંવા સૂકા પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી રોગ જતો નથી. પિત્તાધિક વાતરક્તમાં અત્યંત બળત્રા થાય છે; મન અને ધન્દ્રિયો મૂર્છિત થાય છે; પરસેવો વળે છે; મૂર્ચ્છા આવે છે; રોગી નીશો કર્યો હોય એવો થઈ જાય છે; તેને તરશ ધણી લાગે છે અને સ્પર્શ સહન થતો નથી; વળી સોજો લાલ હોય છે; એ ધણો ગરમ લાગે છે, અને પાકે છે.

કફાધિક વાતરક્ત- કફે સ્તૈમિત્યગુરુતા સુતિભિગ્ધત્વશીતતાઃ ॥

નાં લક્ષણો- કણ્ઠર્મન્દા ચ રુગ્ દુઃખં સર્વલિઙ્ગં ચ સઙ્કરાત્ ॥ ૧૫ ॥

જે વાતરક્તમાં કફનું જોર વધારે હોય, તેમાં શરીર ભીનું, ભારે, ખેહેર મારી ગયેલું, ચીકણું તથા હણ્ટું લાગે છે; ખંજવાળ આવે છે; અને થોડી થોડી પીડા થાય છે.

જે વાતરક્તમાં જે દોષનાં લક્ષણો એકઠાં દષ્ટિએ પડે તો તે જે દોષ એકઠા મળવાથી થયેલો જાણવો અને ત્રણ દોષોનાં ચિહ્ન એકત્ર માલુમ પડે તો તે ત્રિદોષથી થયેલો જાણવો.

વાતરક્તનો ફેલાવો- પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્વસ્તયોરપિ ॥

આસ્તોર્વિષમિવ કુદ્ધં તદ્દેહમનુસર્પતિ ॥ ૧૬ ॥

વાતરક્ત પગના મૂળમાંથી (ધણું કરી અંગુઠાથી) અને કોઈ વખત હાથના મૂળમાંથી શરુ થઈને ઉપાય ન કરવામાં આવે તો વકરી જતાં ઉદરના ઝેર પ્રમાણે ધીમે ધીમે આખા શરીરમાં

વાતરક્તનાં અસા- આજાનુ સ્ફુટિતં યજ્ઞ પ્રભિન્નં પ્રસૂતં ચ યત્ ॥ [ફેલાય છે.

ધ્ય લક્ષણો- ઉપદ્રવૈશ્વ યજ્ઞુષ્ટં પ્રાણમાંસક્ષયાદિમિઃ ॥

વાતરક્તમસાધ્યં સ્યાદ્યાપ્યં સંવત્સરોષિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

જે વાતરક્ત પગથી ઘુંટણ સુધી ફેલાયું હોય, જેમાં ચામડી ફાટી ગઈ હોય, તથા તેમાંથી સાવ થતો હોય, તેમ જ જેમાં બલનો અને માંસનો ક્ષય વગેરે ઉપદ્રવો દેખાતા હોય તે વાતરક્ત અસાધ્ય છે. જે વાતરક્ત થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તે મુશ્કેલીથી મટે છે; (પણ તે મુદતની અંદરનો અને વળી ફાટકે ચીરા જેમાં પડ્યા ન હોય તે સાધ્ય છે.)

વાતરક્તના અસ્વપ્નારોચકશ્વાસમાંસકાંથશિરોગ્રહાઃ ॥

ઉપદ્રવો- સંમૂર્છામદરુક્તૃણાજ્વરમોહપ્રવેપકાઃ ॥ ૧૮ ॥

હિકાપાહુલ્યવીસર્પપાકતોદભ્રમક્રુમાઃ ॥

અહુલીવક્રતાસ્ફોટદાહમર્મગ્રહાર્વુદાઃ ॥ ૧૯ ॥

પતૈરુપદ્રવૈર્વર્જ્યં મોહેનૈકેન ચાપિ યત્ ॥

વાતરક્તમાં અરુચિ, શ્વાસ, ઝેંધ ન આવવી, માંસમાં સડો લાગવો, માથાનો દુઃખાવો, ધન્દ્રિયો તથા મન ખેલાન થવાં, નીશો કર્યા જેવી મનની રિયતિ, અત્યંત પીડા, તૃણા, તાવ,

મૂર્છા, કંપ, હેડકી, લૂલાપાણું, વિસર્પ (રતવા), સુજેલા ભાગમાં પાક, સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા, ભ્રમણા, વિના મહેનતે થાક લાગવો, આંગળીઓ તથા અંગુઠાઓ વાંકા થવા, ફેફસીઓ થવી, બળત્રા થવી, મર્મસ્થાનો જકડાવાં, અને ગાંઠો બાઝવી વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ બધા ઉપદ્રવોયુક્ત જે વાતરક્ત હોય અથવા જેમાં દર્દીને ભાન ન રહેતું હોય તેને અસાધ્ય જાણવો.

સાધ્યાસાધ્ય
વિચાર

અકૃત્સ્નોપદ્રવં યાપ્યં સાધ્યં સ્યાન્નિરુપદ્રવમ્ ॥ ૨૦ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरુપદ્રवाः ॥ ૨૧ ॥

બધા ઉપદ્રવો જે વાતરક્તમાં થયા નથી, તે કષ્ટસાધ્ય અને જેમાં તે (ઉપદ્રવો) બીલકુલ થયા જ નથી, તે સુખસાધ્ય જાણવો. તેમ જ એક દોષથી થયેલો નવીન વાતરક્ત સાધ્ય, બે દોષથી થયેલો કષ્ટસાધ્ય, અને ત્રિદોષજનિત તથા બધા ઉપદ્રવોવાળા વાતરક્ત અસાધ્ય છે.

इति वातरक्तनिदानम्

ऊरुस्तम्भनिदानं

ઉરુસ્તંભનાં
લક્ષણો

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ॥

जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ ૧ ॥

सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ॥

अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ ૨ ॥

सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ॥

तदा स्तम्भाति तेनोरુ સ્તંભ્યૌ શીતાવચેતનૌ ॥ ૩ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ॥

ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ૪ ॥

संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ॥

તમૂરુસ્તમ્ભમિત્યાહુરાઢ્યવાતમથાપરે ॥ ૫ ॥

ટાઢા અને ઊંના, પ્રવાહી અને સૂકા, ભારે અને ચીકણા, એવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણુવાળા પદાર્થોને, આગલો ખોરાક ધણો ખરો પચી ગયો હોય અને થોડું અજીર્ણ હોય ત્યારે ખાવાથી, તેમ જ પુષ્કળ મેહેનત લેવાથી, શોક અને ક્રોધ જેવા પ્રબળ વિકારોવડે મનમાં ગડમથલ થવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી અને રાત્રે જાગવાથી, કફ અને મેદયુક્ત થયેલો વાયુ જે એકઠા થઈ રહેલા આમયુક્ત બીજા દોષોને દાબી નાંખી, પછી સાથળમાં આવે અને સાથળનાં હાડકાનો અંદરનો ભાગ જમ્બેલા કફથી ભરી દે તો તે માણસના સાથળો,

૧ ઉરુસ્તમ્ભ=Paraplegia=કેડથી નીચેનો પક્ષાઘાત. ૨૧ ચ.ચિ.અ.૨૯ શ્લો.૨૧. ૧થી૫ વા.નિ.અ.૧૫ શ્લો. ૪૭થી ૫૧.

અક્કડ, ડંડા અને નિર્જીવ થઈ જાય છે, કે જેને લીધે દર્દીથી પગ ઉપાડી ચલાવું નથી. વળી સાથળ જાણે પારકા હોય એવા ભારે લાગે છે અને તેમાં અત્યંત દુઃખાવો થાય છે. આ રોગમાં બેચેની, શરીરમાં કળતર, જડતા, તંદ્રા, ઉલટી, અરુચિ, તાવ, પગનું ગળી જવું, પગ ઉપાડવામાં મુશ્કેલી તથા પગમાં બ્લેરાપાણું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ રોગને ઉરુસ્તંભ કહે છે. કેટલાક તેને આલ્સવાત પણ કહે છે.

ઉરુસ્તંભનાં

પૂર્વરૂપો

પ્રાગ્રૂપં તસ્ય નિદ્રાતિધ્યાનં સ્તિમિતતા જ્વરઃ ॥

રોમહર્ષોઽરુચિશ્છર્દિર્જઙ્ગોર્વોઃ સદનં તથા ॥ ૬ ॥

ઉરુસ્તંભના પૂર્વરૂપમાં ઊંઘ ઘણી આવે છે; મનમાં બેચેની રહે છે; શરીરમાં જડતા લાગે છે; અને તાવ, રોમાંચ, અરુચિ, ઉલટી, તથા જંઘો અને સાથળનું ગળી જવું વગેરે

ઉરુસ્તંભનાં લક્ષણો

વાતશક્તિભિરજ્ઞાનાત્તસ્ય સ્યાત્ક્રોહનાત્પુનઃ ॥ [ચિહ્નો થાય છે.

પાદયોઃ સદનં સુપ્તિઃ કુચ્છાદુદ્ધરણં તથા ॥ ૭ ॥

જઙ્ગારુલાનિરત્યર્થ શશ્વચ્છાદાહવેદને ॥

પાદં ચ વ્યથતે ન્યસ્તં શીતસ્પર્શં ન વેત્તિ ચ ॥ ૮ ॥

સંસ્થાને પીડને ગત્યાં ચાલને ચાપ્યનીશ્વરઃ ॥

અન્યસ્યેવ હિ સમ્મગ્નાવૂરૂ પાદૌ ચ મન્યતે ॥ ૯ ॥

ઉરુસ્તંભ રોગ ન ઓળખાતાં વાયુની શંકાથી તેના રોગી ઉપર તેજ ઓળખું વગેરે સ્નેહન ઉપાયો કરવાથી વ્યાધિ ઘણો જ વધી પડી નીચેનાં લક્ષણો થાય છે; પગો ગળે છે; અવયવો સુતકાર મારી જાય છે; પગ મુશ્કેલીથી ઉપડે છે. જંઘો અને સાથળ તો ઘણા જ ગળી જાય છે; નિરંતર દાહ અને વેદના થાય છે; પગ નીચે મુકવા જતાં તેમાં વેદના થાય છે; શીતળ પદાર્થોના સ્પર્શની ખચર પડતી નથી; પગ નીચે મુકવામાં દયાવવામાં કે હલાવવા ચલાવવામાં, રોગી તદ્દન પરાધીન બને છે; અને પગ તથા સાથળ જાણે ભાંગી ગયા હોય ક્રિયા તે પારકાના હોય એમ તેને લાગે છે.

ઉરુસ્તંભનાં અ-

સાધ્ય લક્ષણો

યદા દાહાર્તિનોદાર્તો વેપનઃ પુરુષો ભવેત્ ॥

ઋસ્તમ્મસ્તદા હન્યાત્સાધયેદન્યથા નવમ્ ॥ ૧૦ ॥

ઉરુસ્તંભના જે રોગીને અળત્રા, શ્વળો અને સાંચો ખોંચ્યા જેવી પીડા થઈ ડંપ થાય છે. તે અચવા પામતો નથી. ઉપલાં લક્ષણો વગરનો નવો ઉરુસ્તંભ સાધ્ય છે.

इति ऊरुस्तम्भनिदानम्.

આમવાતનિદાન

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટસ્ય મન્દાગ્નેર્નિશ્ચલસ્ય ચ ॥

સ્થિગ્ધં ભુક્તવતો હ્યન્નં વ્યાયામં ચાપ્યકુર્વતઃ ॥ ૧ ॥

વાયુના પ્રેરિતો હ્યામઃ શ્લેષ્મસ્થાનં પ્રધાવતિ ॥

તેનાત્યર્થં વિદગ્ધોઽસૌ ધમનીઃ પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨ ॥

વાતપિત્તકફૈર્ભૂયો દૂષિતઃ સોઽન્નજો રસઃ ॥

સ્ત્રોતાંસ્યભિષ્યન્દયતિ નાનાવર્ણોઽતિપિચ્છિલઃ ॥ ૩ ॥

યુગપત્કુપિતાવેતૌ ત્રિકસન્ધિપ્રવેશકૌ ॥

સ્તબ્ધં ચ કુરુતો ગાત્રમામવાતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

વિરુદ્ધ આહાર અને વિરુદ્ધ પિદાર કરનારનો; મંદ જરૂરશિવાળા, બહુ ખેસી રહેનારનો અને ચીકણા પદાર્થોનું લક્ષણ કરી કસરત ન કરનારનો; આમ (અન્નનો અપક્વ રસ) વાયુથી પ્રેરિત થઈ, કફના (આમાશયાદિ) સ્થાન સુધી જઈ પહોંચે છે; અને પછી ત્યાં વાયુથી અત્યંત બગડી, શરીરની ધમનીઓમાં સંચરે છે. પછી તે અન્નનો રસ (આમ) વાયુ, પિત્ત અને કફથી વધારે દુષ્ટ થઈ, બધા માર્ગોને પૂરી દે છે. તે આમ વિવિધ રંગનો અને ઘણો જ ચીકણો કે તેલિયો હોય છે. આ રીતે એક સાથે બગડેલા આમ અને વાયુ બ્યારે ત્રિકની સંધિમાં (કડમાં) પ્રવેશી શરીરને જકડી લે છે, ત્યારે તેને આમવાત કહે છે.

આમવાયુના સા- અક્કમર્દોઽરુચિસ્તૃષ્ણા આલસ્યં ગૌરવં જ્વરઃ ॥

માન્ય લક્ષણો અપાકઃ શૂનતાક્ષાનામામવાતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

આમવાતમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. શરીર ઘણું કળે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; તૃષ્ણા લાગે છે; આળસ આવે છે; અંગ ભારે થાય છે; તાવ આવે છે; અન્ન પચતું નથી; અને શરીરપર સોજા થઈ છે.

આમવાતની વૃદ્ધિ
થયા પછીનાં
લક્ષણો

સ કષ્ઠઃ સર્વરોગાણાં યદા પ્રકુપિતો ભવેત ॥

હસ્તપાદશિરોગુલ્ફત્રિકજાનૂરુસન્ધિષુ ॥ ૬ ॥

કરોતિ સરુજં શોથં યત્ર દોષઃ પ્રપદ્યતે ॥

સ દેશો રુજતેઽત્યર્થં વ્યાવિદ્ધ શ્વ વૃશ્ચિકૈઃ ॥ ૭ ॥

જનયેત્સોઽગ્નિદૌર્બલ્યં પ્રસેકારુચિગૌરવમ્ ॥

ઉત્સાહહાર્નિ વૈરસ્યં દાહં ચ બહુમૂત્રતામ્ ॥ ૮ ॥

કુક્ષૌ કઠિનતાં શૂલં તથા નિદ્રાવિપર્યયમ્ ॥

તૃદ્છર્દિભ્રમમૂર્છાશ્ચ હૃદ્ગ્રહં વિદ્વિબન્ધતામ્ ॥ ૯ ॥

જાડ્યાન્ત્રકૂજમાનાહં કષ્ટાશ્ચાન્યાનુપદ્રવાન્ ॥

પિત્તાત્સદાહરાગં ચ સશૂલં પવનાનુગમ્ ॥ ૧૦ ॥

સ્તિમિતં ગુરુકણ્ઠં ચ કફજુઘં તમાદિશેત્ ॥

જ્યારે આ આમવાયુનો હુમલો આવે છે, ત્યારે તે બધા વ્યાધિઓ કરતાં ઘણો દુઃખકારક થાય છે. તેનાથી હાથ, પગ, મસ્તક, ઘુંટી, ત્રિક (કડ), ઘુંટણ અને સાથળના સાંધાઓમાંથી જે ભાગમાં વેદનાયુક્ત સોજો થાય છે. ત્યાં ત્યાં વીંછીએ ડંખ માર્યો હોય એવી અસહ્ય વેદના થાય છે; આ રોગમાં જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે; મુખમાંથી પાણી ફૂટે છે; ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે; શરીર ભારે થતું જાય છે; ઉમંગ ભાંગી જાય છે; મોઢું ખેસ્વાદ થઈ જાય છે; બળત્રા થાય છે; પેશાબ ઘણો થાય છે; કુખો કઠણ થઈ જાય છે; શ્વેતો ફૂટે છે; દિવસે ઊંઘ આવે છે; રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી; તૃષ્ણા લાગે છે; ઉલટી થાય છે; ફેર આવે છે; મૂચ્છા આવે છે; છાતીમાં મુંઝરો થાય છે; ઝાડો કઠણ થઈ જાય છે; કબ-જીવત રહે છે; શરીર જડ થાય છે; આંતરડામાં અવાજ થાય છે; અને કલાયખંનદિક બીજા કષ્ટકારક ઉપદ્રવો પણ થાય છે જે આમવાત, પિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે દાહયુક્ત અને લાલરંગનો હોય છે, વાયુમાંથી થયેલો હોય તે શ્વેતયુક્ત હોય છે અને કફથી થયેલા આમવાતમાં શરીર ભીનું અને જડ લાગે છે તથા એળ આવે છે.

સાધ્યાસાધ્ય

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ॥

વિચાર

सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ॥ ११ ॥

જે આમવાત એક દોષથી થયો હોય છે, તે સાધ્ય જે બે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે યાપ્ય પણ જે આમવાતમાં દરદીને આખે શરીરે સોજા થાય અને જે ત્રિદોષ-જનિત હોય તે મટવો મુશ્કેલ છે.

इति आमवातनिदानम्

—ॐॐॐॐॐॐॐॐ—

શૂલનિદાન

दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ॥

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ ૧ ॥

વાત વગેરે જુદા જુદા દોષોમાંથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, આમથી ૧, અને દ્વંદ્વજ ૩ મળી આઠ પ્રકારનો શૂળ છે. આ બધાં શૂળોમાં ઘણું કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે.

વાતશૂળનાં કારણો
અને લક્ષણો

व्यायामयानादतिमैथુनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपाનાत् ॥

कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाभ्यशनाभिघातात् ॥ ૨ ॥

कषायतिकातिविरूढजान्नविरूद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ॥

विद्रुशुकमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाष्यात्

वायुः प्रवृद्धो जनयेद्दि शूलं हृत्पार्श्वપૃષ્ઠત્રિકબસ્તિદેશે ॥

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम्

મુદુર્મુદુશ્ચોપશમપ્રકોપો વિષ્ણુસંસ્તમ્મનતોદમેદૈઃ ॥

સંસ્વેદનામ્યજ્ઞનમર્દનાદૈઃ સ્નિગ્ધોષ્ણમોજ્યૈશ્ચ શમં પ્રયાતિ ॥

કસરત કરવાથી; લાંબી મજલ કરવાથી; અત્યંત સ્ત્રીસંગ કરવાથી; અત્યંત જાગ-
રણ કરવાથી; પુષ્કળ હુંડું પાણી પીધાથી; વટાણા, મગ, તુવેર, કે કોદરાના ખોરાકથી;
અત્યંત લુખ્યા પદાર્થોનાં ભક્ષણ કરવાથી; પેટ ભર્યું હોય ત્યાં જમવાથી; કાંઈ વાગવાથી;
તુરા કે કડવા ખોરાકથી; ફળુગા ફૂટેલા ધાન્યો ખહુ ખાવાથી; દૂધ માછલાં વગેરે પરસ્પર
વિરુદ્ધ પદાર્થોના સેવનથી; સુકલાં માંસનાં ભક્ષણથી; શાકની સુકવણી ખાધાથી; મળ,
મૂત્ર, શુક્ર અને વાયુની ગતિને રોકવાથી; શોકથી; ઉપવાસોથી ખડખડીને ઘણી વાર હસ-
વાથી; અને ઘણું બોલવાથી વાયુ કોપાયમાન થઈ, હૃદય, પાંસળાં, બરડો, ત્રિક, અને
અસ્તિમાં શ્વળો ઉત્પન્ન કરે છે, અન્ન પચ્યા પછી, સંધ્યાકાળે, વર્ષાઋતુમાં અને ટાઢ પડતી
હોય ત્યારે આ શ્વળ ઘણું જોર કરે છે; આ રીતે વારંવાર શ્વળનો હુમલો થાય છે, અને
પાછી શાન્તિ થાય છે, જ્યારે હુમલો થાય છે ત્યારે મળ, મૂત્ર, કબજ થાય છે, અને
સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તથા દીલ ફાટે છે. પરસેવો વળે એવા ઔષધોપચારથી
અભ્યંજન (શરીરે તેલ ચોળવા)થી, ચંપીથી તેમ જ ચીકણાં અને ઊણુ અન્નથી,
શ્વળની શાંતિ થાય છે.

**પિત્તશૂળના કારણો
અને તેનાં લક્ષણો**

ક્ષારાતિતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિતૈલનિષ્પાવપિપ્પ્યાકકુલત્થયૂષૈઃ ॥

કટ્ત્મ્લસૌવીરસુરાવિકારૈઃ ક્રોધાનલાયાસરવિપ્રતાપૈઃ ॥ ૬ ॥

ગ્રામ્યાતિયોગાદશનૈર્વિદગ્ધૈઃ પિત્તં પ્રકુપ્યાશુ કરોતિ શૂલમ્

તૃષ્ણમોહદાહાર્તિકરં હિ નાભ્યાં સંસ્વેદમૂર્ચ્છાન્નમશોષયુક્તમ્ ॥

મધ્યન્દિને કુપ્યતિ ચાર્ધરાત્રે વિદાહકાલે જલદાત્યયે ચ ॥

શીતે ચ શીતૈઃ સમુપૈતિ શાન્તિ સુસ્વાદુશીતૈરપિ મોજનૈશ્ચ ॥

જવખાર જેવા ક્ષારો ખાવાથી; મરચાં જેવાં તીક્ષ્ણ અને ઊણુ પદાર્થોના તેમ જ
વાંસના ફળુગા જેવા બળત્રા કરવાવાળા પદાર્થોના સેવનથી; તેલ, વાલ, વટાણા, ખોળ,
મહ, કે કળથીની લાપશી ખાધાથી, તીખા અને ખારા પદાર્થોથી, ખાટી કાંજના કે કાંઈ
પણ જાતના દારુના ઉપયોગથી, ક્રોધથી; અગ્નિ સમીપ બેસવાથી; ઝાઝી મહેનત લેવાથી;
ખહુ તડકામાં ફરવાથી; ઘણો સ્ત્રીસંગ રાખવાથી; કે વિદગ્ધાળુથી; પિત્ત કુપિત થઈ શ્વળ
(ચૂંક) ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્વળ, તૃષ્ણ, મોહ, બળત્રા, નાભિમાં પીડા; પરસેવો, મૂર્ચ્છા,
બ્રમ અને શોષ વગેરે પીડાકારક ઉપદ્રવયુક્ત હોય છે. બપોરે, મધ્યરાત્રે અન્ન પચવાના
સમયે અને શરદ્રઋતુમાં આ વ્યાધિ વધારે જોર કરે છે પણ શીત કાળમાં શીત પદાર્થોથી
અને અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ અન્ન ખાવાથી; શાંત થાય છે.

**કફશૂળનાં કારણો
અને લક્ષણો**

આનૂપવારિજકિલાટપયોવિકારૈ-

ર્મસેષ્ઠુપિષ્ઠકુશરાતિલશંકુલીભિઃ ॥

અન્યૈર્બલાસજનકૈરપિ હેતુમિશ્ર
 સ્ત્રેષ્ઠમા પ્રકોપમુપગમ્ય કરોતિ શૂલમૂ ॥ ૯ ॥
 હલાસકાસસદનારુચિસંપ્રસેકૈ-
 રામાશયે સ્તિમિતકોષ્ઠશિરોગુરુત્વૈઃ ॥
 મુક્તે સદૈવ હિ રુજં કુરુતેઽતિમાત્રં
 સૂર્યોદયે ચ શિશિરે કુસુમાગમે ચ ॥ ૧૦ ॥

જળ સમીપ સંચરતાં પક્ષીઓનાં અને જળમાં જીવનારાં પ્રાણીઓનાં માંસ લક્ષણથી; માવો, ઊશ, દહીં, ઘી, માંખણ, માંસ, શેરડીનો રસ, લોટના પદાર્થો, ખિચડી, તલના લાકડાદિનો આહાર કરવાથી; અને ખીજાં પણ એવાંજ કફ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોથી; કફ, કુપિત થઈ, આમાશયમાં શુળો ઉત્પન્ન કરે છે. આ શુળ સાથે મોળ, ઉધરસ, ગ્લાનિ, અરુચિ, મોઢામાંથી લાળનો સ્ત્રાવ, પેટ ભારે પથ્થર જેવું થવું, માયું ભારે થવું, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે, હમેશાં જન્મ્યા પછી, સૂર્યોદયે, શિશિર ઋતુમાં ને વસંત ઋતુમાં, આ શુળની પીડા ઘણું જોર કરે છે.

આમ શુળનાં લક્ષણો. આટોપહલાસવમીગુરુત્વસ્તૈમિત્યકાનાહકફપ્રસેકૈઃ ॥
 કફસ્ય લિઙ્ગેન સમાનલિઙ્ગમામોદ્ભવં શૂલમુદાહરન્તિ ॥૧૧॥

આમશુળમાં, પેટમાં ગડબડાટ થાય છે; મોળ આવે છે; ઉલટી થાય છે; શરીર જડ અને ભારે લાગે છે; કપ્પજાયત થાય છે; અને મોઢામાંથી કફ ગળે છે. કફજન્ય શુળનાં લક્ષણોને મળતાં લક્ષણોવાળા આ રોગને આમજન્ય શુળ કહે છે.

દ્વંદ્વજ શુળનાં લક્ષણો. વસ્તૌ હૃત્કણ્ઠપાર્શ્વેષુ સ શૂલઃ કફવાતિકઃ ॥
 કુક્ષૌ હૃન્નાભિમધ્યેષુ સ શૂલઃ કફપૈત્તિકઃ ॥ ૧૨ ॥
 દાહજ્વરકરો ઘોરો વિજ્ઞેયો વાતપૈત્તિકઃ ॥

જો અસ્થિ, હૃદય, કંઠ અને પાંસળામાં શુળો ફટે, તો એ કફવાયુજન્ય છે એમ જાણવું. જો કુખ, તથા હૃદય, અને નાભિના મધ્યમાં શુળો ફટે, તો કફપિત્તજન્ય છે એમ સમજવું. અને જો માંસલંકર શુળ સાથે બળત્રા તથા જ્વર વગેરે ઉપદ્રવો થાય, તેને વાતપૈત્તિક છે એમ માનવું.

શુળનો સાધ્યા- સાધ્ય વિચાર. ઇકદોષોત્થિતઃ સાધ્યઃ કૃચ્છ્રસાધ્યો દ્વિદોષજઃ ॥ ૧૩ ॥
 સર્વદોષોત્થિતો ઘોરસ્ત્વસાધ્યો મૂર્યુપદ્રવઃ ॥

એક દોષપર આધાર રાખનાર શુળ સાધ્ય અને બે દોષમાંથી જન્મ પામનાર શુળ કૃષ્ટસાધ્ય છે. ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલું લંકર શુળ તેમ જ જેમાં ઘણા ઉપદ્રવો થયા હોય તે અસાધ્ય સમજવું.

પરિણામ શુળનાં લક્ષણો. સ્વૈર્નિદાનૈઃ પ્રકુપિતો વાયુઃ સન્નિહિતસ્તથા ॥ ૧૪ ॥
 કફપિત્તે સમાવૃત્ય શૂલકારી ભવેદ્વલી ॥
 મુક્તે ઝીર્યતિ ચચ્છૂલં તદેવ પરિણામજમ્ ॥ ૧૫ ॥
 તસ્ય લક્ષણમપ્યેતત્સમાસેનાભિધીયતે ॥

(પરિણામશૂળમાં) પોતાને કાપાવનારાં કારણોથી કુપિત થયેલો અને કદ પિત્તની પાસે રહેલો, અળવાન વાયુ, કદ અને પિત્તને ઘેરી લઈ, શૂળો ઉત્પન્ન કરે છે. આઘેલું અનાજ પચતું હોય તે વખતે જે શૂળો કૂટે છે તેને જ પરિણામશૂળ કહે છે, કે જેનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં નીચે કહ્યાં છે

**પરિણામ શૂળનાં
લક્ષણો**

આધ્માનાટોપવિષ્મૂત્રવિબન્ધારતિવેપનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

ક્ષિગ્ધોષ્ણોપશમપ્રાયં વાતિકં તદ્વદેદ્ધિષક્ ॥

તૃષ્ણાદાહારતિસ્વેદં કદ્રવમ્લલવણોત્તરમ્ ॥ ૧૭ ॥

શૂલં શીતસમપ્રાયં પૈત્તિકં લક્ષ્યેદ્ધુઃ ॥

છર્દિહૃલ્લાસસમોહં સ્વલ્પરુઘ્ દીર્ઘસન્તતિ ॥ ૧૮ ॥

કટુતિકોપશાન્તં ચ તદ્વ જ્ઞેયં કફાત્મકમ્ ॥

સંસૃષ્ઠલક્ષણં યદ્વ દ્વિદોષં પરિકલ્પયેત્ ॥ ૧૯ ॥

ત્રિદોષજમસાધ્યં તુ ક્ષીણમાંસબલાનલમ્ ॥

જે શૂળમાં પેટ ચડેલું રહે, પેટમાં ગડબડાટ થાય; મળ, મૂત્ર કપ્પજ થાય; બેચેની અને ગભરાટ થાય; તથા કંપારી છૂટે; અને જે ચીકણા અને ઊંના પદાર્થોથી શાંત થાય તે શૂળને વાતિક પરિણામ શૂળ કહે છે. જેમાં તરશ, અળત્રા, બેચેની અને પરસેવો થતો હોય; અને જે તીખા, ખાટા, તથા ખારા પદાર્થોના લક્ષણથી વધે અને શીત, (ડંડા) પદાર્થોથી શાંત થાય, તેને પૈત્તિકપરિણામ શૂળ કહે છે. જેમાં ઉલટી થાય, ઉબકા આવે, બેચેની થાય, ઇદ્રિયો અને મન બેલાન થાય, પીડા થોડી થાય, દરદ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યા કરે અને તીખા તથા કડવા પદાર્થોથી શાંતિ થાય તેને કફાત્મક શૂળ કહે છે. બે દોષનાં લક્ષણો એકઠાં જોવામાં આવે, તે દ્વંદ્વજ શૂળ; અને ત્રણે દોષનાં બધાં લક્ષણો જેમાં દૃષ્ટિએ પડે, તે ત્રિદોષજ શૂળ જાણવું. જે શૂળમાં રોગીનાં અળ અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, અને જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, તે ત્રિદોષજન્ય શૂળ, અસાધ્ય છે એમ સમજવું.

**અન્નદ્રવાખ્ય શૂળ-
નાં લક્ષણો**

જીર્ણે જીર્યત્યજીર્ણે વા ચઙ્છલમુપજાયતે ॥ ૨૦ ॥

પથ્યાપથ્યપ્રયોગેણ ભોજનાભોજનેન ચ ॥

ન શમં યાતિ નિયમાત્સોઽન્નદ્રવ ઉદાહૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્નનું પાચન થયા પછી, કિંવા તે પચતી વખતે અથવા અળ્લુ થતાં જે શૂળ આવે છે; જે પથ્યસેવનથી કે અપથ્ય કરવાથી, તેમ જ જમ્યાથી, કે ન જમ્યાથી, મટી જ જાય એવું નક્કી કહેવાતું નથી તેને અન્નદ્રવાખ્ય શૂળ કહે છે. (આ શૂળ અસાધ્ય નથી, કારણ તેના પર ઔષધ આપવાનું કહ્યું છે.)

इति शूलनिदानम्

ઉદાવર્તાનાહરોગનિદાન

ઉદાવર્તાનાં કારણો

અને લક્ષણો

વાયુ, ઝાડો, પેશાબ, બગાસું, આંસુ, છીંક, ઓડકાર, ઉલટી, શુક્ર, બ્રૂખ, તરશ, શ્વાસ અને નિદ્રા, એમનો વેગ રોકવાથી એટલે એ તેરમાંથી કાઢનો વેગ અટકાવવાથી ઉદાવર્ત નામનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

બુદા બુદા વેગને
રોકવાથી થતા
બુદા બુદા ઉદા-
વર્તાનાં લક્ષણો

વાતવિષ્મૂત્રજૃમ્ભાશ્રુક્ષવોદ્ધારવમીન્દ્રિયૈઃ ॥

ક્ષુત્તૃષ્ણોચ્છ્વાસનિદ્રાણાં ધૃત્યોદાવર્તસમ્ભવઃ ॥ ૧ ॥

વાતમૂત્રપુરીષાણાં સક્લાધ્માનં ક્લમો રુજઃ ॥

જઠરે વાતજાશ્ચાન્યે રોગાઃ સ્યુર્વાતનિગ્રહાત્ ॥ ૨ ॥

આટોપશૂલૌ પરિકર્તિકા ચ સક્લઃ પુરીષસ્ય તથોર્ધ્વવાતઃ ॥

પુરીષમાસ્યાદથવા નિરેતિ પુરીષવેગેઽભિહતે નરસ્ય ॥ ૩ ॥

વસ્તિમેહનયોઃ શૂલં મૂત્રકૃચ્છં શિરોરુજા ॥

વિનામો વહ્નનાનાહઃ સ્યાલ્લિઙ્ગ મૂત્રનિગ્રહે ॥ ૪ ॥

મન્યાગલસ્તમ્ભશિરોવિકારા જૃમ્ભોપઘાતાત્પવનાત્મકાઃ સ્યુઃ

તથાક્ષિનાસાવદનામયાશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ કર્ણરોગૈઃ ૫

આનન્દજં વાપ્યથ શોકજં વા નેત્રોદકં પ્રાપ્તમમુશ્વતો હિ ॥

શિરોગુરુત્વં નયનામયાશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ પીનસેન ॥ ૬ ॥

મન્યાસ્તમ્ભઃ શિરઃશૂલમર્દિતાર્ધાવભેદકૌ ॥

દ્વિન્દ્રિયાણાં ચ દૌર્બલ્યં ક્ષવથોઃ સ્યાદ્વિધારણાત્ ॥ ૭ ॥

કણ્ઠાસ્યપૂર્ણત્વમતીવ તોદઃ કૂજશ્ચ વાયોરથવાઽપ્રવૃત્તિઃ ॥

ઉદ્ધારવેગેઽભિહતે ભવન્તિ ઘોરા વિકારાઃ પવનપ્રસૂતાઃ ॥ ૮ ॥

કણ્ઠકોઠારુચિવ્યઙ્ગશોષપાણ્ડ્વામયજ્વરાઃ ॥

કુષ્ઠહૃલાસવીસર્પાશ્છર્દિનિગ્રહજા ગદાઃ ॥ ૯ ॥

મૂત્રાશયે વૈ ગુદમુષ્કયોશ્ચ શોથો રુજા મૂત્રવિનિગ્રહશ્ચ ॥

શુક્રાશ્મરી તત્ત્વવળં ભવેચ્ચ તે તે વિકારા વિહતે ચ શુક્રે ૧૦

તન્દ્રાઙ્ગમર્દાવરુચિઃ શ્રમશ્ચ ક્ષુધાભિઘાતાત્કૃશતા ચ દૃષ્ટેઃ ॥

કણ્ઠાસ્યશોષઃ શ્રવણાવરોધસ્તૃષ્ણાભિઘાતાત્ હૃદયવ્યથા વૈ

શ્રાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેણ હૃદ્રોગમોહાવથવાપિ ગુલ્મઃ ॥

જૃમ્ભાઙ્ગમર્દાક્ષિશિરોતિજાડ્યં નિદ્રાભિઘાતાદથવાપિ તન્દ્રા

પેટના વાયુને રોકવાથી, વાયુ, મળ અને મૂત્ર કપળ થાય છે; પેટ અદે છે; શરીરમાં થાક લાગે છે; તથા તેમાં પીડા થાય છે. વળી પેટમાં બીજા વાતળન્ય ઉપદ્રવો (શ્વેતો, કાંટા

ખુંચ્યા જેવી પીડા વગેરે) થાય છે. મળનો (ઝાડનો) વેગ દાખી રાખવાથી પેટમાં “ગુડગુડ” શબ્દ યુક્ત ગડગડાટ થાય છે; ચુંક આવે છે; વીંટ આવે છે; દસ્ત રોકાય છે; વાયુ ઉચો રહે છે; (ઝોડકાર બહુ આવે છે અને અધોવાયુ નથી આવતો.) અને વખતે ઉલટીમાં વિષ્ટા નીકળે છે. મૂત્રના વેગને દાખી રાખવાથી મૂત્રાશયમાં અને શિશ્નમાં શ્વેતો ફૂટે છે; પેશાબ ઉતરતાં દુઃખ થાય છે; માથું દુઃખે છે; પીડાને લીધે રોગી છાતી આગળથી આગલે પાસે નમી જાય છે; અને સાથળના મૂળમાં દુખાવો થાય છે. બગાસુ આવતાં રોકવાથી ડોકનો પાછલો ભાગ અને ગળું સજ્જડ રહી જાય છે, મસ્તકમાં વાતજન્ય પીડા થાય છે અને નેત્રના નાકના મોઢાના અને કાનના તીવ્ર રોગો તરત લાગુ પડે છે. શોક કે હર્ષથી નેત્રોમાં ભરાઈ આવેલાં આંસુને વહેવાની છૂટ ન આપતાં, તેમને દાખી રાખવાથી માથું ભારે લાગે છે અને તીવ્ર નેત્રરોગ તથા પીનસ રોગ થઈ આવે છે. ઈંક આવતી રોકવાથી ડોક રહી જાય છે; કપાળ દુઃખે છે; અર્ધું મુખ વાંકું થાય છે; આધાશીશી ચઢે છે; અને બધી છદ્રિયો દુર્બળ અને છે. ઝોડકાર આવતો અટકાવવાથી કંઠ અને મોઢું ભયો હોય તેવાં લાગે છે; સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; પેટમાં વાયુને લીધે અવાજ થાય છે, અથવા વાયુની છૂટ નથી રહેતી અને હેડકા જેવા વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ભયંકર વિકારો થાય છે. ઉલટીના વેગને રોકવાથી, ખરજ થાય છે; શરીરે ઢીમણાં નીકળે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; મુખપર કાળા ડાઘ પડે છે; સોજો આવે છે; પાંડુ રોગ થાય છે; તાવ આવે છે; કુષ્ઠ (કાદ)નો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે; મોળ આવે છે; અને વિસર્પનો રોગ થાય છે. મૈથુનના સમયે ડિંવા બીજી કોઈ રીતે વીર્યની ગતિને રોકવાથી, મૂત્રાશયમાં, ગુદામાં તથા અંડકોશમાં સોજો ચઢે છે અને તેમાં અસહ્ય વેદના થાય છે, પેશાબ બંધ થઈ જાય છે. શુક્રાશ્મરી (વીર્યમાંથી થતી પથરી) બાજે છે; અને તે વીર્ય સાથે ગળે છે. કકડીને ભૂખ લાગ્યા છતાં, તેને મારવાથી આંખે અંધારાં આવે છે; શરીર કળે છે; અરુચિ થાય છે; શરીર થાકી ગયું હોય તેમ લાગે છે તથા આંખોનું તેજ કમી થઈ જાય છે. તરશના વેગને રોકવાથી, ગળું તથા મોઢું સૂકાય છે. કાને સાંભળી શકાતું નથી તથા હૃદયમાં પીડા થાય છે. અંગબળની અત્યંત મહેનતથી થાકી ગયેલા માણસના શ્વાસોચ્છ્વાસને અટકાવવાથી, હૃદ્રોગ, મૂચ્છા અને ગુદમની ગાંઠ વિગેરે વિકારો થાય છે. ઊંધને રોકવાથી, બગાસાં પર બગાસાં આવે છે; આખું અંગ કળે છે; નેત્ર અને મસ્તક અત્યંત ભારે થઈ જાય છે; અને તંદ્રા-ધેન જેવું-લાગે છે.

કોપેલા વાયુથી
થતા ઉદાવર્તાનાં
લક્ષણો.

વાયુઃ કોષ્ઠાનુગો રુક્ષકષાયકટુતિક્તકૈઃ ॥

મોજનૈઃ કુપિતઃ સઘ ઉદાવર્ત કરોતિ ચ ॥ ૧૩ ॥

વાતમૂત્રપુરીષાસ્રક્રમેદોવહાનિ વૈ ॥

સ્ત્રોતાંસ્યુદાવર્તયતિ પુરીષં ચાતિવર્તયેત ॥ ૧૪ ॥

તતો હૃદ્વસ્તિશૂલાતોં હૃદ્લાસારતિપીડિતઃ ॥

વાતમૂત્રપુરીષાણિ કૃચ્છ્રેણ લભતે નરઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયદાહમોહતૃષાજ્વરાન્ ॥

વમિહિક્કાશિરોરોગમનઃશ્રવણવિભ્રમાન્ ॥ ૧૬ ॥

બહૂનન્યાંશ્ચ લભતે વિકારાન્વાતકોપજાન્ ॥

લુપ્તું તુરં, તીખું અને કડવું ભોજન કરવાથી, પેટમાં રહેલો વાયુ કુપિત થઇને તરત ઉદાવર્ત રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ રીતે કુપિત થયેલો વાયુ, મળ, મૂત્ર, લોહી, કફ અને મેદને વહેનારા માર્ગોને ઘેરી લઈ; મળને ઉલટે માર્ગે ચલાવે છે, તેથી રોગી, હૃદય અને અસ્તિમાં કૂટતાં શ્વેતોથી ઘણો હેરાન થાય છે; તેને મોળ આવે છે; બેચેની લાગે છે; ઝાડો, પેશાબ, અને પવનષ્ટ કષ્ટથી થાય છે; અને શ્વાસ, ઉધરસ, સળેખમ, ખળત્રા, મૂચ્છા, તૃષા, જ્વર, ઉલટી, હેડકી, માથાનો દુખાવો, અને મનની ભ્રમણા તથા કાનનું ખેરાપાણું વગેરે અનેક, વાયુના ક્રોધમાંથી ઉત્પન્ન થતા રોગો થાય છે.

આનાહની
ઉપદ્રવે.^૧

આમં શકૃદ્વા નિચિતં ક્રમેણ ભૂયો વિબદ્ધં વિગુણાનિલેન ॥

પ્રવર્તમાનં ન યથાસ્વમેનં વિકારમાનાહમુદાહરન્તિ ॥

તસ્મિન્ ભવન્ત્યામસમુદ્ભવે તુ તૃષ્ણાપ્રતિશ્યાયશિરોવિદાહાઃ ॥

આમાશયે શૂલમથો ગુરુત્વં હૃસ્તમ્મઝ્ઞારવિઘાતનં ચ ॥

સ્તમ્મઃ કટીપૃષ્ઠપુરીષમૂત્રે શૂલોઽથ મૂચ્છા શકૃતશ્ચ હૃદિઃ ॥

શ્વાસશ્ચ પક્વાશયજે ભવન્તિ તથાલસોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ ॥

આમ કિંવા મળ, ધીમે ધીમે પેટમાં એકઠો થયા પછી પ્રતિકૂલ વાયુથી રોગક્રાંતિ કુદરતી રીતે નીકળી શકતો નથી. આ કારણથી જે રોગ થાય છે તે આનાહ-કબજિત કહેવાય છે. જે આનાહની ઉત્પત્તિ આમમાંથી થઇ હોય છે; તો તરશ લાગે છે; સળેખમ થઈ આવે છે; મસ્તકમાં દાહ થાય છે; આમાશય જડ થઈ તેમાં શ્વેતો કૂટે છે; હૃદય જડ લાગે છે; અને ઓડકાર આવતા નથી. જે આનાહનો રોગ પક્વાશયમાં થયો હોય તો ખરડો અને કમ્મર જકડાઈ જાય છે; મળ, મૂત્ર, કબજ થાય છે; અને શ્વળ, મૂચ્છા, શ્વાસ અને મળની ઉલટી તથા અલસક રોગમાં કહેલાં લક્ષણો, દૃષ્ટિએ પડે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો.

તૃષ્ણાર્દિતં પરિક્લિષ્ટં ક્ષીણં શૂલૈરુપદ્રુતમ્ ॥

શકૃદ્વમન્તં મતિમાનુદાવર્તિનમુત્સૃજેત્ ॥ ૨૦ ॥

તરશથી પીડાયેલા, ખડુ પીડાવાળા, ક્ષીણ થઇ ગયેલા, શ્વેતોથી હેરાન થતા અને મુખમાર્ગે મળની ઉલટી કરનારા ઉદાવર્તના દરદીના જીવવાની આશા વૈદ્યે ન રાખવી.

इति उदावर्तानाहरोगनिदानम्

—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—

ગુલ્મનિદાન

દુષ્ટા વાતાદયોઽત્યર્થ મિથ્યાહારવિહારતઃ ॥

કુર્વન્તિ પશ્ચદ્યા ગુલ્મં કોષ્ટાન્તર્ગ્નિરૂપિણમ્ ॥

તસ્ય પશ્ચવિધં સ્થાનં પાર્શ્વહૃન્નાભિવસ્તયઃ ॥ ૧ ॥

મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી, અત્યંત વિકારયુક્ત થયેલા વાતાદિક દોષો, પેટમાં ગાંડના જેવા પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંડો અને આબુનાં પાંસળાં, હૃદય, નાભિ અને અસ્તિ એ પ્રમાણે પાંચ સ્થાનોમાં થાય છે,

ગુલ્મનું સામાન્ય હૃન્નાભ્યોરન્તરે ગ્નિઃ સંચારી યદિ વાઽચલઃ ॥

રૂપ

વૃત્તશ્ચયાપચયવાન્ સ ગુલ્મ इति कीर्तितः ॥ ૨ ॥

હૃદય અને નાભિ (અસ્તિ)ના વચલા ભાગમાં જે ફરતી કિંવા અચળ અને ગોળગાંડ થાય છે તથા જે ગાંડ ક્રાંતિવખત વધી જાય છે તો ક્રાંતિવાર ઘટી જાય છે તેને ગુલ્મ કહે છે.

સ વ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસ્તૈરપિ ચોચ્છ્રૈતૈઃ ॥

ગુલ્મની સંપ્રાપ્તિ

પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણાં દ્વેયો રક્તેન ચાપરઃ ॥ ૩ ॥

કુપિત થયેલા બુદ્ધા બુદ્ધા દોષોથી ૩, અને બધા દોષોથી ૧ મળી ચાર પ્રકારની ગુલ્મની ગાંડ પુરુષોને થાય છે; આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને એક જાતની લોહીની ગાંડ થાય છે.

ગુલ્મનું પૂર્વરૂપ ઉદ્ગારબાહુલ્યપુરીષબન્ધતૃપ્ત્યક્ષમત્વાન્નનિકૂજનનિ ॥

ગુલ્મનું પૂર્વરૂપ

આટોપમાઘ્માનમપક્તિશક્તિરાસન્નગુલ્મસ્ય વદન્તિ ચિહ્નમ્ ॥૪

જ્યારે ગુલ્મ થવાનો હોય છે, ત્યારે એડકાર ઘણા આવે છે; હસ્ત કપ્પજ થાય છે; અન્નપરથી પ્રીતિ ઉઠી જાય છે; શરીરમાં શક્તિ રહેતી નથી; આંતરડામાં અવાજ થયા કરે છે; દુઃખાવો થઈ પેટ ચઢે છે, અને પાચનશક્તિ મંદ પડી જાય છે.

ગુલ્મનાં સાધારણ અરુચિઃ કૃચ્છ્રવિષ્મૂત્રં વાતેનાન્નવિકૂજનમ્ ॥

રૂપો

આનાહશ્ચોર્ધ્વવાતત્વં સર્વગુલ્મંષુ લક્ષયેત્ ॥ ૫ ॥

ગુલ્મમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. અન્નપર અભાવો થાય છે; મળ, મૂત્ર ઉતરતાં કષ્ટ થાય છે; વાયુથી આંતરડાંમાં “ગુડગુડ” શબ્દ થાય છે. ઝાડાની કબજીયત રહે છે; તથા ઊર્ધ્વ વાયુ થાય છે.

વાતગુલ્મનાં કારણો રુક્ષાન્નપાનં વિષમાતિમાત્રં વિચેષ્ટનં વેગવિનિગ્રહશ્ચ ॥

વાતગુલ્મનાં કારણો અને લક્ષણો

શોકોઽભિઘાતોઽતિમલક્ષયશ્ચ નિરન્નતા ચાનિલગુલ્મહેતુઃ ॥

યઃસ્થાનસંસ્થાનરુજાવિકલ્પં વિદ્વાતસક્લં ગલવક્ત્રશોષમ્ ॥

શ્યાવારુણત્વં શિશિરઝવરં ચ હૃત્કુક્ષિપાર્શ્વાસશિરોરુજં ચ ॥

કરોતિ જીર્ણેઽપ્યધિકં ચ કોપં મુક્ટે મૃદુત્વં સમુપૈતિ પશ્ચાત્ ॥

વાતાત્સ ગુલ્મો ન ચ તત્ર રુક્ષં કષાયતિકં કદુ ચોપશેતે ॥ ૮ ॥

લુખ્મું, વિષમ એટલે પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન પડે એવું અને અત્યંત અન્નપાનનું સેવન કરવાથી; બળવાન પુરુષ સાથે કુરિત લડવા જેવી ઉંધી ક્રિયા કરવાથી; મળ મૂત્રાદિકના વેગને રોકવાથી; શોક કરવાથી; લાકડી ધસાદિનો શરીરપર પ્રહાર થવાથી; વારંવાર બુલાવ લેઇ મળનો તદ્દન ક્ષય કરવાથી; અને અપવાસ કરવાથી; વાતગુદ્મ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વાતગુદ્મની ગાંઠ કોઈ વખત નાભીમાં તો કદી પાંસળાંમાં કે કદી બરિતમાં એમ બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થાનમાં ફરે છે, તે, વખતે મોટી તો વખતે નાની લાગે છે, આકારમાં ગોળ કે લાંબી હોય છે, તથા એની પીડા વખતે ઘણી અને વખતે થોડી અને કોઈ વખત સોયો ખોંચ્યા જેવી તો કોઈ વખત ખીજી જાતની થાય છે, એમાં મળ તથા અપાન વાયુની છૂટ થતી નથી; ગળું અને મુખ સૂકાય છે; રોગીના શરીરનો વર્ણ આશમાની કે રતાશ પડતો થાય છે; શરીરમાં ટાઢની કમકમાટી સાથે તાવ ભરાઇ આવે છે; હૃદય, કુખ, પાંસળાં, ખભા અને માથું દુઃખે છે; અન્નનું પાચન થયા પછી (પેટ ખાલી હોય ત્યારે) ગાંઠ વધારે જોર કરે છે; અને જમ્યા પછી તરત તેનું જોર નરમ થઈ જાય છે. આ દરદમાં રુદ્ધ, તુરા, તીખા અને કડવા પદાર્થો માફક આવતા નથી.

પિત્તગુદ્મનાં કારણો અને લક્ષણો.

કદ્મલ્લતીક્ષ્ણોણવિદાહિરૂક્ષક્રોધાતિમધાર્કહુતાશસેવા ॥

આમાભિઘાતો રુધિરં ચ દુષ્ટં પૈત્તસ્ય ગુલ્મસ્ય નિમિત્તમુક્તમ્ ॥

જ્વરઃ પિપાસા વદનાક્કરાગઃ શૂલં મહઙ્ગીર્યતિ મોજને ચ ॥

સ્વેદો વિદાહો વ્રણવચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શાસહઃ પૈત્તિકગુલ્મરૂપમ્ ॥

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બળત્રા કરવાવાળા અને લુખ્મ્યા પદાર્થો; ક્રોધ; અત્યંત મદિરાપાન; તડકામાં ફરવું; અગ્નિ સમીપે બેસવું; પેટમાં આમનો વધારો, અને લોહીનો બગાડો, એ સર્વે; પિત્તગુદ્મ થવાનાં કારણો છે. પિત્તગુદ્મમાં, તાવ આવે છે; તરશ લાગે છે; મુખ અને શરીરનો રંગ લાલ થાય છે; ખોરાક પચતો હોય ત્યારે પેટમાં સખત શ્વળ આવે છે; પરસેવો વળે છે; શરીરની અંદર બળત્રા થાય છે; અને વ્રણની પેઠે ગુદ્મની ગાંઠપર હાથનો સ્પર્શ પણ સહન થઈ શકતો નથી.

શ્લૈષ્મિક અને સ્નિપાતિક ગુદ્મનાં કારણો અને લક્ષણો.

શીતં ગુરુક્ષિગ્ધમચેષ્ટનં ચ સંપૂરણં પ્રસ્વપનં દિવા ચ ॥

ગુલ્મસ્ય હેતુઃ કફસમ્મવસ્ય સર્વસ્તુ દુષ્ટો નિચયાત્મકસ્ય ॥

સ્તૈમિત્યશીતજ્વરગાત્રસાદૃહલાસકાસારુચિગૌરવાણિ ॥

શૈત્યં રુગલ્પા કઠિનોન્નતત્ત્વં ગુલ્મસ્ય રૂપાણિ કફાત્મકસ્ય ॥

ટાઢા, જડ અને ચીકણા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી; ધરાયા છતાં તેપર પરાણે દાખીને બોજન કરવાથી; અને દિવસે ઊંઘવાથી, કફજન્ય ગુદ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર વાતાદિબુદ્ધા બુદ્ધા ગુદ્મનાં જે કારણો વર્ણવ્યાં તે સર્વે જ્યારે એકત્ર થાય ત્યારે સન્નિપાતજ ગુદ્મ થાય છે. કફાત્મક ગુદ્મની ગાંઠમાં રોગીનું શરીર તેને ભીંનું લોચ્યા જેવું લાગે છે; ટાઢીયો તાવ

આવે છે; શરીર સુસ્ત બની સૂકાતું બન્ય છે; મોળ આવે છે; ઉધરસ આવે છે; અરુચિ થાય છે; શરીર ભારે બનતું બન્ય છે; ટાઢ ચઢે છે, અને પીડા થોડી હોય છે; પણ ગુલ્મની ગાંઠ કઠણ અને ઉપસેલી હોય છે.

દ્વંદ્વ ગુલ્મનાં નિમિત્તલિङ્ગાન્યુપલભ્ય ગુલ્મે સંસર્ગજે દોષબલાબલં ચ ॥

લક્ષણો

વ્યામિશ્રલિङ્ગાનપરાંશ્ચ ગુલ્માંસ્ત્રીનાદિશેદૌષધકલ્પનાર્થમ્ ॥

સંસર્ગજન્ય (ખેદોષ સાથે ક્રોધવાથી થયેલા) ગુલ્મનાં કારણ, લક્ષણ અને તેના સંબંધમાં રહેલા બુદ્ધાં બુદ્ધા દોષનાં વધતાં ઓછાં બળ ઉપરની મિશ્રિત લક્ષણોવાળા બીજા ત્રણ ગુલ્મ ઓળખી લેવા; જેથી ચિકિત્સા કરવામાં સરળતા થાય.

સન્નિપાતજ ગુલ્મ-

નાં લક્ષણો

મહારુજં દાહપરીતમશ્મવત્ ઘનોન્નતં શીઘ્રવિદાહિ દારુણમ્ ॥

મનઃશરીરાગ્નિબલાપહારિણં ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્યમાદિશેત્ ॥

ત્રિદોષજ ગુલ્મની લયંકર ગાંઠ બહુ પીડા કરે છે, એ બળત્રાથી વ્યાપ્ત હોય છે અને પથ્થરના જેવી કઠણ તથા ઉપડી આવેલી હોય છે. એમાં ઘણી બળત્રા થાય છે. અને તે બુદ્ધિ શરીર, અગ્નિ અને બળને હરી લે છે. આ ત્રિદોષજ ગુલ્મની ગાંઠ અસાધ્ય છે એમ સમજવું.

રક્તગુલ્મનાં

લક્ષણો

નવપ્રસૂતાઽહિતભોજના યા યા ચામર્ગર્ભે વિસૃજેત્ ઋતૌ વા ॥

વાયુર્હિ તસ્યાઃ પરિગૃહ્ય રક્તં કરોતિ ગુલ્મં સરુજં સદાહમ્ ॥

પૈત્તસ્યલિङ્ગેન સમાનલિङ્ગં વિશેષણં ચાપ્યપરં નિબોધ ॥૧૫॥

યઃ સ્પન્દતે પિપ્પિહિત એવ નાઙ્ગૈશ્ચિરાત્સશૂલઃ સમર્ગર્ભલિङ્ગઃ ॥

સ રૌધિરઃ સ્ત્રીભવ એવ ગુલ્મો માસે વ્યતીતે દશમે ચિકિત્સ્યઃ ॥

બાળકનો પ્રસવ થયા પછી, તરતજ જો સુવાવડી સ્ત્રી અપથ્ય ભોજન કરે; જો અધુરે ગર્ભપાત થાય અથવા જો ઋતુ વખતે તે અપથ્ય ભોજન કરે તો વાયુ વિકારયુક્ત થઈ રજ (અટકાવનું લોહી)ની ગાંઠ બનાવે છે. આવા રક્તની ગાંઠ દાહયુક્ત તથા પીડાકારી હોય છે અને પિત્તગુલ્મનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે, તેવાં લક્ષણો આમાં પણ થાય છે. વળી એ ઉપરાંત બીજાં લક્ષણો નીચે મુજબ થાય છે. આ ગુલ્મની ગાંઠ ઘણી વખત આખી ગોળો ને ગોળો જ હોય છે, પણ બુદ્ધા બુદ્ધા અવયવો. લાંબે વખતે, હલે એમ બનતું નથી. (ગર્ભના અવયવો બુદ્ધા બુદ્ધા હલે અને ગાંઠ આખી હલે એ રીતે ગર્ભ અને ગાંઠનો ફેર બતાવ્યો છે). તેનાથી શ્વેજો ફૂટે છે, અને તેમાં ગર્ભ ધારણ થતાં જેવાં લક્ષણો થાય છે, તેવાં લક્ષણો દષ્ટિએ પડે છે. (અટકાવ આવતો નથી; મુખમાંથી ફિક્ક વળી પાણી છૂટે છે; સ્તનની દિંટડીઓ કાળી પડે છે; અને જેમ બે જીવવાળી કાઈ સ્ત્રી ઉદાસ વૃત્તિની બની કશાની આતુરતાથી વાટ જીવે છે, તેમ આ માં પણ થાય છે. આવાં વિચિત્ર લક્ષણો વ્યાધિના સ્વભાવથી થાય છે.) આ રક્તગુલ્મ સ્ત્રીઓને થાય છે. રક્તગુલ્મ થયાને દશ મહિના વીતી ગયા પછી તેનું ઔષધ કરવું.

૧૩ ચ.ચિ.અ.૫શ્લો.૧૪. ૧૪ ચ.ચિ.અ.૫ શ્લો.૧૫. ૧૫ સુ.ઉ.અ.૪૨ શ્લો.૧૩. ૧૬ ચ. ચિ.અ.૫ શ્લો.૧૭.

ગુદમનાં અસાધ્ય
લક્ષણો

સંચિતઃ ક્રમશો ગુલ્મો મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ ॥
કૃતમૂલઃ શિરાનદ્વો યદા કૂર્મ ઇવોન્નતઃ ॥ ૧૭ ॥
દૌર્બલ્યાદ્વિહૃલ્લાસકાસચ્છર્ધરતિજ્વરૈઃ ॥
તૃષ્ણાતન્દ્રાપ્રતિશ્યાયૈર્યુજ્યતે ન સ સિધ્યતિ ॥ ૧૮ ॥
ગૃહીત્વા સજ્વરં શ્વાસચ્છર્ધતીસારપીડિતમ્ ॥
હૃન્નાભિહસ્તપાદેષુ શોથઃ ક્ષિપતિ ગુલ્મિનમ્ ॥ ૧૯ ॥
શ્વાસઃ શૂલં પિપાસાન્નવિદ્વેષો પ્રન્થિમૂઢતા ॥
જાયતે દુર્બલત્વં ચ ગુલ્મિનાં મરણાય વૈ ॥ ૨૦ ॥

ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામનાર ગુદમની ગાંઠ જ્યારે આખા પેટમાં છવાઈ જાય છે, અને તેનાં મૂળ, ધાતુઓ સુધી પહોંચી જાય છે, અને વળી તેનાપર નાડીઓનાં જળાં વિંટાઈ વળે છે, અને જ્યારે તે ગાંઠ કાચખાની પીઠ માફક ઉપસેલી દેખાય છે ત્યારે અસાધ્ય થાય છે. એટલી રિથિતિએ ગુદમ પહોંચતાં રોગી અશક્ત બને છે; તેને અરુચિ, ગભરાટ અને સંતાપ થાય છે; ઉધરસ અને ઉલટી થાય છે; કંઈ ગમતું નથી; તાવ આવે છે; તરશ લાગે છે; તે ઘેનમાં પડ્યો રહે છે; અને તેને સલેખમ થાય છે. આ ગુદમ અસાધ્ય છે.

ઉલટી અને પાતળા ઝાડાથી જે ઘણા હેરાન હોય, જે ગુદમમાં રોગીના હાથ, પગ, હૃદય અને નાભિપર સોજો ચઢી આવે તથા તાવ અને દમ ચઢી આવે તે ગુદમ અસાધ્ય નીવડે છે. વળી દમ, શૂળ, તરશ, અન્નદ્રેષ ગુદમની ગાંઠનું જડપણું અને રોગીની દુર્બળતા એ આ રોગમાં મરણસૂચક છે.

इति गुल्मनिदानम्

હૃદ્રોગનિદાન

અત્યુણ્ણગુર્વમ્લકષાયતિકૈઃ શ્રમાભિઘાતાધ્યશનપ્રસન્નૈઃ ॥
સંચિન્તનૈર્વેગવિધારણૈશ્ચ હૃદામયઃ પશ્ચવિધઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૧ ॥

બહુ ઉણ્ણ, ઘણા ભારે અથવા બહુ ખાટા, તુરા કે કડવા પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી, બહુ થાક લાગવાથી, લાકડી જેવી કાઠ પણ ચીજનો અંગપર પ્રહાર થવાથી, દરરોજ જમ્યાપર ફરી જમવાથી, શીકરથી, અને મળ, મૂત્રાદિકના વેગને અટકાવવાથી હૃદ્રોગ થાય છે, જે પાંચ પ્રકારનો છે.

હૃદ્રોગનાં સામાન્ય દૂષયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદયં ગતાઃ ॥

લક્ષણો

હૃદિ વાધાં પ્રકુર્વન્તિ હૃદ્રોગં તં પ્રચક્ષતે ॥ ૨ ॥

વિકારયુક્ત થયેલા વાત, પિત્તાદિ દોષો હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરી, હૃદયમાં જે ઘણી જનતની પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેને હૃદ્રોગ કહે છે.

વાતજ હૃદ્રોગનાં આયમ્યતે મારુતજે હૃદયં તુદ્યતે તથા ॥

લક્ષણે

નિર્મથ્યતે દીર્યતે ચ સ્ફોટ્યતે પાઠ્યતેऽપિ ચ ॥ ૩ ॥

વાતજ હૃદ્રોગમાં હૃદય તણાય છે, તેમાં કાઈ સોયો ખોસતું હોય એવી પીડા થાય છે, વળી રવૈયાથી જેમ દહીં વલોવાય છે, તેમ હૃદય જાણે પીડાથી વલોવાય છે, આ ઉપરાંત હૃદયના જાણે એ ભાગ થતા હોય એવી, તથા એ વીંધણાથી વીંધાતું હોય એવી અને કુવાડીથી ચીરાતું હોય એવી વેદના થાય છે.

પિત્તજ હૃદ્રોગનાં તૃષ્ણોષ્માદાહચોપાઃ સ્યુઃ પૈત્તિકે હૃદયક્લમઃ ॥

લક્ષણે

ધૂમાયનં ચ મૂર્ચ્છાં ચ સ્વેદઃ શોષો મુલસ્ય ચ ॥ ૪ ॥

પિત્તજ હૃદ્રોગમાં રોગીને તરશ લાગે છે; હૃદયમાં ઊંનું લાગીને બળત્રા થાય છે; રોગીનું હૃદય ચુસાતું હોય એવી વેદના થાય છે; હૃદય સુસ્ત અને થાકેલા જેવું બને છે; હૃદયમાંથી ગળાવાટે ધુમાડા નીકળ્યા જેવો ભાસ થાય છે; મૂર્ચ્છા આવે છે; પરસેવો વળે છે; અને મુખ સૂકાય છે.

કફજ હૃદ્રોગનાં ગૌરવં કફસંસ્થાવોઽરુચિઃ સ્તમ્ભોઽગ્નિમાર્દવમ્ ॥

લક્ષણે

માધુર્યમપિ ચાસ્યસ્ય બલાસાવતતે હૃદિ ॥ ૫ ॥

જ્યારે હૃદય કફથી ભરાય છે ત્યારે રોગીને હૃદય ભારે લાગે છે; મોઢામાંથી કફ ગળે છે; અન્ન અળખામણું થાય છે; હૃદય જકડાઈ ગયું હોય એવું લાગે છે; જડરામિ મંદ પડે છે; અને મુખનેા

ત્રિદોષજ અને કૃમિ- વિદ્યાત્ત્રિદોષં ત્વપિ સર્વલિઙ્ગમ્ ॥ [સ્વાદગળચટ્ટો લાગે છે.

જન્ય હૃદ્રોગનાં

તીવ્રાર્તિતોદં ક્રિમિજં સકળ્દૂમ્ ॥ ૬ ॥

લક્ષણે

ઉત્કેદઃ ધીવનં તોદઃ શૂલં હૃદ્યાસકસ્તમઃ ॥

અરુચિઃ શ્યાવનેત્રત્વં શોથશ્ચ કૃમિજે ભવેત્ ॥ ૭ ॥

જે હૃદ્રોગમાં બધા દોષનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે, તેને ત્રિદોષજન્ય હૃદ્રોગ કહે છે. એમાં રોગીને છાતીમાં તીવ્ર પીડા થાય છે, તથા સોયો ઘોંચાતી હોય તેવી વેદના થાય છે.

કૃમિજન્ય હૃદ્રોગમાં ખીમારને ચેળ આવે છે; ઉબકા આવે છે; વારંવાર થુંક આવે છે; સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; શળો ફટે છે; ખેચેની જાણાય છે; આંખે અંધારાં આવે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; આંખોને કાળિયા આવે છે, તથા સોળ ચઢે છે.

હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો ક્લમઃ સાદો ભ્રમઃ શોષો જ્ઞેયાસ્તેષામુપદ્રવાઃ ॥

કૃમિજે કૃમિજાતીનાં શ્લેષ્મિકાણાં ચ યે મતાઃ ॥ ૧૦ ॥

હૃદ્રોગમાં મહેનત વગર થાક, ઝાનિ, ભ્રમ, અને શોષ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. કફજ કૃમિના જે ઉપદ્રવો (હૃદયમાં પીડા, મોઢાંનો પાક, અરુચિ વગેરે) વર્ણવ્યા છે, તે કૃમિજ હૃદ્રોગમાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

इति हृद्रोगनिदानम्

—❖❖❖❖—

૩, ૪ સુ.ઉ.અ.૪૩ શ્લો.૨થી૪.
૭ સુ.ઉ.અ.૪૩ શ્લો.૧.

૫ સુ.ઉ.અ.૪૩ શ્લો. ૪, ૬.

૬ ચ.ચિ.અ.૨૬ શ્લો.૧

મૂત્રકૃચ્છ્રનિદાન

વ્યાયામતીક્ષ્ણૌષધિરુક્ષમઘપ્રસક્તનિત્યદ્રુતપૃષ્ઠયાનાત્ ॥

આનૂપમાંસાચ્યશનાદજીર્ણાત્સ્યુર્મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ નૃણામિહાદૌ ॥

શક્તિ ઉપરાંત કસરત કરવાથી, તીક્ષ્ણ ઔષધના સેવનથી, લુખ્યા પદાર્થોના ભક્ષણથી, પ્રતિદિન મદિરાપાન કરવાથી, હમ્મેશાં દોડતાં વાહનપર બેસી પ્રવાસ કરવાથી, જળ સમીપ ઉડનારાં પક્ષીઓનું માંસ ભક્ષણ કરવાથી, જમ્યાપર ફરીને જમવાની ટેવથી, અને અજીર્ણથી મૂત્રકૃચ્છ્રને વ્યાધિ થાય છે. આ વ્યાધિ (જુદા જુદા પ્રત્યેક દોષથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, મલથી ૧, વીર્યથી ૧ અને પથરીથી ૧. મળી) આઠ પ્રકારનો થાય છે.

**મૂત્રકૃચ્છ્રની
સંપ્રાપ્તિ**

પૃથક્કમલાઃ સ્વૈઃ કુપિતા નિદાનૈઃ સર્વેઽથવા કોપમુપેત્ય વસ્તૌ
મૂત્રસ્ય માર્ગ પરિપીડયન્તિ યદા તદા મૂત્રયતીહ કૃચ્છ્રાત્ ॥૨॥

જ્યારે તે તે દોષનાં પ્રકાપક કારણોથી, કુપિત થયેલો કોઈપણ એક દોષ (વાત, પિત્ત કે કફ) અથવા કુપિત થયેલા સર્વ દોષો ખસ્તિમાં જઈને મૂત્રના માર્ગને દબાવે છે; ત્યારે માણસને પેશાબ મુશ્કેલીથી પીડા સાથે થાય છે.

વાતિક મૂત્રકૃચ્છ્રનાં તીવ્રાર્તિરુચ્છ્વગ્નબસ્તિમેદ્રે સ્વલ્પં મુદુર્મૂત્રયતીહ વાતાત્ ॥

લક્ષણો

વાતિક મૂત્રકૃચ્છ્રમાં આડસંધિ, મૂત્રાશય અને શિશ્નમાં તીવ્ર વેદના થાય છે, અને વારંવાર થોડો થોડો પેશાબ આવે છે.

પૈત્તિક મૂત્રકૃચ્છ્રનાં પીતં રસકં સરુજં સદાહં કૃચ્છ્રં મુદુર્મૂત્રયતીહ પિત્તાત્ ॥૩॥

લક્ષણો

પૈત્તિક મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, પીળો, લોહીવાળો અને થોડો પેશાબ વારંવાર કષ્ટ સાથે ઉતરે છે અને પેશાબ આવતી વખતે બળત્રા તથા વેદના થાય છે.

કફજ મૂત્રકૃચ્છ્રનાં વસ્તેઃ સલિન્નસ્ય ગુરુત્વશોથૌ મૂત્રં સપિચ્છં કફમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥

લક્ષણો

કફજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શિશ્ન અને ખસ્તિ ભારે થઈ, તેમનાપર સાંજે ચઢે છે, અને મૂત્રનો રંગ તેલીયો અને ચીકણો જેવામાં આવે છે.

સન્નિપાતજ મૂત્ર-કૃચ્છ્રનાં સર્વાણિરૂપાણિ તુ સન્નિપાતાઙ્ગવન્તિ તત્કૃચ્છ્રતમં તુ કૃચ્છ્રમ્
લક્ષણો

સન્નિપાત જ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ઉપર વર્ણવેલા જુદા જુદા મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણો મિશ્રિત દષ્ટિએ પડે છે. અને તે વ્યાધિ અતિશય કષ્ટસાધ્ય છે.

શલ્યજ મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રવાહિષ્ણ શલ્યેન ક્ષતેષ્વભિહતેષુ ચ ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રં તદાઘાતાઙ્ગાયતે મૃશદારુણમ્ ॥ ૫ ॥

વાતકૃચ્છ્રેણ તુલ્યાનિ તસ્ય લિન્ગાનિ લક્ષયેત્ ॥

મૂત્રને વહેનારા માર્ગોમાં કોઈપણ જાતનાં શલ્યથી જખમ થતાં અથવા કાંઈવાગતાં એ આઘાતને લીધે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થઈ આવે છે; તેનાં લક્ષણો વાતજ મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણો જેવાં હોય છે.

૧ મૂત્રકૃચ્છ્ર=પેશાબની મુશ્કેલી=Dysuria. ૧ ચ.ચિ.અ.૨૬ શ્લો. ૩૦. ૨, ૩ ચ.ચિ. અ.૨૬ શ્લો. ૩૧, ૩૨: ૪ ચ.ચિ.અ.૨૬ શ્લો. ૩૩.

પુરીપજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર શકૃતસ્તુ પ્રતીઘાતાદ્યાયુર્વિગુણતાં ગતઃ ॥ ૬ ॥
આધ્માનં વાતશૂલં ચ મૂત્રસફ્નં કરોતિ ચ ॥

ઝાડાને અટકાવવાથી દૂષિત થયેલો વાયુ વાતજન્ય શૂળ અને આદ્રા સાથે પેશાબની અટકાયતને ઉત્પન્ન કરે છે.

આશ્મરીશન્ય અશ્મરીહેતુ તત્પૂર્વ મૂત્રકૃચ્છ્રમુદાહરેત ॥ ૭ ॥
મૂત્રકૃચ્છ્ર પથરી આઝવાથી જે મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે તેને અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે.

શુક્ર મૂત્રકૃચ્છ્રનાં શુક્રે દોષૈરુપહતે મૂત્રમાર્ગે વિધાવિતે ॥
લક્ષણે સશુક્રં મૂત્રયેત્કૃચ્છ્રાત્ બસ્તિમેહનશૂલવાન્ ॥ ૮ ॥
દૂષિત થયેલા વાત પિતાદિ દોષોથી અગેરું વીર્ય પેશાબના માર્ગમાં જતાં મૂત્ર મુશ્કેલી સાથે છૂટે છે. તેમાં પેશાબ સાથે વીર્યનો પણ થોડો થોડો સાવ થાય છે, અને પેડુમાં તથા શિશ્નમાં તીવ્ર વેદના થાય છે.

અશ્મરી અને શર્કરા અશ્મરી શર્કરા ચૈવ તુલ્યસમ્ભવલક્ષણે ॥
રાનો લેદ વિશેષણં શર્કરાયાઃ શૃણુ કીર્તયતો મમ ॥ ૯ ॥
પચ્યમાનાઽશ્મરી પિત્તાચ્છોષ્યમાણા ચ વાયુના ॥
વિમુક્તકફસન્ધાના ક્ષરન્તી શર્કરા મતા ॥ ૧૦ ॥
હૃત્પીઢા વેપથુઃ શૂલં કુક્ષાવગ્નિશ્ચ દુર્બલઃ ॥
તયા ભવતિ મૂર્છા ચ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ દારુણમ્ ॥ ૧૧ ॥

અશ્મરી અને શર્કરા, એ બન્નેનાં લક્ષણો અને ઉત્પત્તિ એક સરખાં છે. પણ તે બન્નેમાં જે કંઈ તફાવત છે, તે કહું છું. જે પિત્તથી પાડીને અને વાયુથી સૂકાઈને અશ્મરીમાં રહેલા કફના અવયવો છૂટા પડી જાય તો તેના-પથરીના-રેતીના જેવા કણ પેશાબ સાથે ખરી પડે છે, તે જ શર્કરા કહેવાય છે. શર્કરાના રોગથી હૃદયમાં પીડા સાથે કંપારી છૂટે છે; કૂખોમાં શ્વળો ફૂટે છે; જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે; મૂર્છા આવે છે; તથા દારુણ મૂત્રકૃચ્છ્ર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम्

ॐ नमः शिवाय

મૂત્રાઘાતનિદાન

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ॥

प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥ ૧ ॥

મૂત્રનો વેગ રોકવો વગેરે કારણોથી (વગેરે શબ્દથી ઝાડો, વીર્ય વગેરેની અટકાયત સ્વયંથી છે) કાપાયમાન થયેલા વાતાદિક દોષોથી વાતકુંડલિકાદિક તેર પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે.

વાતકુંડલિકાનાં
લક્ષણો^૧

રૌક્ષ્યાદ્વેગવિઘાતાદ્વા વાયુર્બસ્તૌ સવેદનઃ ॥
મૂત્રમાવિશ્ય ચરતિ વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥ ૨ ॥
મૂત્રમલપાલ્પમથવા સરુજં સંપ્રવર્તતે ॥
વાતકુણ્ડલિકાં તાં તુ વ્યાધિં વિદ્યાત્સુદારુણમ્ ॥ ૩ ॥

રૂક્ષપણાથી કિંવા મળ, મૂત્રાદિકના વેગને ધારણ કરવાથી, કુપિત થયેલો વાયુ, અસ્તિમાં જઈ વેદના સાથે મૂત્રને રોકી, સ્વાભાવિક ગતિથી વિરુદ્ધ વંટોળીઆની પેઠે ધૂમતો ફરે છે, તેથી પેશાબ પીડા સાથે મુશ્કેલીથી થોડો થાય છે. આ દારુણ રોગને વાતકુંડલિકા કહે છે.

અષ્ઠીલાનાં
લક્ષણો^૨

આધ્માપયન્બસ્તિગુદં રુદ્ધા વાયુશ્ચલોન્નતામ્ ॥
કુર્યાત્તીવ્રાર્તિમષ્ઠીલાં મૂત્રમાર્ગાવરોધિનીમ્ ॥ ૪ ॥

વાયુ, અસ્તિ અને મળદ્વારને ફૂલાવી તથા તેમના માર્ગને રોકી, પછી પથ્થરના જેવી કઠણ બની અને ચંચલ એક ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે; જે ગાંઠ પેશાબના માર્ગને રોકે છે, અને તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠને અષ્ઠીલા કહે છે.

વાતઅસ્તિનાં
લક્ષણો^૩

વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્યાકુશલો નરઃ ॥
નિરુણદ્ધિ મુલ્હં તસ્ય બસ્તેર્બસ્તિગતોઽનિલઃ ॥ ૫ ॥
મૂત્રસક્કો ભવેત્તેન બસ્તિકુક્ષી નિપીડયન્ ॥
વાતબસ્તિઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ કૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ ॥ ૬ ॥

જે અનાડી માણસ પેશાબની હાજત થયા છતાં પેશાબ કરતો નથી, તેનો અસ્તિ-માનો વાયુ, અસ્તિનું મોટું બંધ કરે છે, તેથી પેશાબ અટકી જાય છે. તથા અસ્તિમાં અને પડખામાં પીડા થાય છે. આ રોગને વાતઅસ્તિ કહે છે. આ રોગ મુશ્કેલીથી મટે એવો છે.

મૂત્રાતીતનાં
લક્ષણો^૪

ચિરં ધારયતો મૂત્રં ત્વરયા ન પ્રવર્તતે ॥
મેહમાનસ્ય મન્દં વા મૂત્રાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૭ ॥

પેશાબની હાજત થયા છતાં ઘણો વખત પરાણે મૂત્રને દાખી રાખવાથી પછી પેશાબ તરત આવતો નથી, અને પેશાબ કરવા બેસતાં તે, ધીરે ધીરે થોડો થોડો થાય છે. આ વ્યાધિ મૂત્રાતીત

મૂત્રજઠરનાં લક્ષણો^૫

મૂત્રસ્ય વેગેઽભિહતે તદુદાવર્તહેતુકઃ ॥ [કહેવાય છે.
અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદરં પૂરયેદ્દૃશમ્ ॥ ૮ ॥
નાભેરધસ્તાદાધ્માનં જનયેત્તીવ્રવેદનમ્ ॥
તન્મૂત્રજઠરં વિદ્યાદધોબસ્તિનિરોધનમ્ ॥ ૯ ॥

મૂત્રનો વેગ રોકાવાથી થયેલા ઉદાવર્તથી કાપેલો અપાન વાયુ પેટ ઘણું ભરી નાખે છે; જેથી નાભિના નીચેના ભાગમાં ઘણી પીડાવાળો આફરો થાય છે. અસ્તિના નીચલા ભાગને (ઝાડા પેશાબને) બંધ કરી દેનાર આ વ્યાધિને મૂત્રજઠર કહે છે.

૧ વાતકુણ્ડલિકા=Spasmodic stricture. ૨ અષ્ઠીલા=Enlargement of Prostate gland. ૩ વાતબસ્તી=Retention of Urine. ૨, ૩ સુ.ઉ.અ.૫૮ શ્લો.૩. ૫, ૬ સુ.ઉ.અ.૫૮ શ્લો.૫. ૮, ૯ સુ.ઉ.અ.૫૮ શ્લો.૭.

મૂત્રોત્સંગનાં
લક્ષણે^૧

વસ્તૌ વાપ્યથવા નાલે મળૌ વા યસ્ય દેહિનઃ ॥
મૂત્રં પ્રવૃત્તં સજ્જેત સરક્તં વા પ્રવાહતઃ ॥ ૧૦ ॥
સ્ત્રવેચ્છનૈરલ્પમલ્પં સરુજં ત્રાય નીરુજમ્ ॥
વિગુણાનિલજો વ્યાધિઃ સ મૂત્રોત્સન્નસંજ્ઞિતઃ ॥ ૧૧ ॥

વિકાર પામેલા અપાન વાયુથી પેશાબ અસ્તિમાં કિંવા શિશ્નમાં કિંવા શિશ્નના અગ્ર ભાગમાં આવીને એકદમ અટકી પડે છે, અથવા કરાંછને પરાણે પેશાબ કરતાં જે પેશાબ થાય છે, તે ધીરે ધીરે પીડા સાથે કે વખતે પીડા વગર ઘણો જ થોડો અને વળી રક્તમિશ્રિત થાય છે, આ વ્યાધિને મૂત્રોત્સંગ કહે છે.

મૂત્રક્ષયનાં
લક્ષણે^૨

રુક્ષસ્ય ક્લાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્થૌ પિત્તમારુતૌ ॥
મૂત્રક્ષયં સરુગ્દાહં જનયેતાં તદાહ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

જે પુરુષના શરીરમાંની રસાદિક સમ ધાતુઓ સુકાઈ જવાથી તેનું શરીર લુપ્ત થઈ ગયું હોય, તથા જે ખેદ, ચિંતા વગેરે કારણોથી શરીરે કૃશ અને દુર્બળ થઈ ગયો હોય તે પુરુષની અસ્તિમાંનાં પિત્ત અને અપાન વાયુ, મૂત્રનો ક્ષય કરે છે. જેથી પીડા સાથે બળત્રા થાય છે. આ વ્યાધિને મૂત્રક્ષય કહે છે.

મૂત્રગ્રંથિનાં
લક્ષણે^૩

અન્તર્વસ્તિમુખે વૃત્તઃ સ્થિરોઽલ્પઃ સહસા ભવેત્ ॥
અશ્મરીતુલ્યરુગ્મગ્નિર્મૂત્રગ્નિઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

અસ્તિના મુખની અંદર જે ગોળ, સ્થિર અને નાની પથરી જેવી ગાંઠ અણુધારી બાંધે છે, અને જેની પીડા પથરીના જેવી હોય છે. તેને મૂત્રગ્રંથી કહે છે.

મૂત્રશુક્રનાં લક્ષણે

મૂત્રિતસ્ય સ્ત્રિયં યાતો વાયુના શુક્રમુદ્ધતમ્ ॥
સ્થાનાચ્ચ્યુતં મૂત્રયતઃ પ્રાકૂં પશ્ચાદ્વા પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥
મસ્મોદકપ્રતીકાશં મૂત્રશુક્રં તદુચ્યતે ॥

પેશાબ લાગ્યા છતાં સ્ત્રીસંગ કરવાથી વાયુ પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળેલા વીર્યને પકડી રાખે છે. આ વીર્ય પેશાબ પહેલાં કે પેશાબ પછી બહાર નીકળે છે. પાણીમાં ભરમ (રાખોડી) પલાળી હોય, એવો રંગ તે શુક્રનો દેખાય છે. આ વ્યાધિને મૂત્રશુક્ર કહે છે.

ઉષ્ણવાતનાં
લક્ષણે

વ્યાયામાધ્વાતપૈઃ પિત્તં વસ્તિ પ્રાપ્યાનિલાન્વિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
વસ્તિ મેદૂં ગુદં ચૈવ પ્રદહેત્સ્રાવયેદધઃ ॥
મૂત્રં હારિદ્રમથવા સરક્તં રક્તમેવ ચ ॥ ૧૬ ॥
કૃચ્છ્રાત્ પુનઃ પુનર્જન્તોરુણવાતં વદન્તિ તમ્ ॥

અત્યંત કસરત કરવાથી, લાંબી મુસાફરીથી, કે તડકા ખાધાથી, વિકારયુક્ત થયેલું પિત્ત, અસ્તિમાં સંચાર કરી, અસ્તિમાં, ઉપસ્થમાં તથા ગુદામાં બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે. આ

૧ મૂત્રોત્સન્ન=Stricture. ૨ મૂત્રક્ષય=Suppression of Urine. ૩ મૂત્રગ્નિ=Abscess bladder. ૧૦, ૧૧ સુ.ઉ.અ.૫૮ શ્લો.૮, ૯. ૧૨ સુ.ઉ.અ.૫૮ શ્લો.૯. ૧૩ વા.નિ.અ.૯ શ્લો.૩૧. ૧૪, ૧૫ વા.નિ.અ.૯ શ્લો.૩૨, ૩૩. ૧૫ ૧૬, સુ.ઉ.અ.૫૮ શ્લો. ૨૧.

રોગમાં હળદરના જેવો પીળો અથવા રાતો અથવા લોહીવાળો પેશાબ રોગીને વારે ધડીએ કષ્ટ સાથે થતો રહે છે. આવાં લક્ષણોવાળા વ્યાધિને ઉષ્ણવાત-ઉનવા કહે છે.

મૂત્રસાદનાં
લક્ષણો^૧

પિત્તં કફો વા ક્ષૌ વાપિ સંહન્યેતેનિલેન ચેત્ ॥ ૧૭ ॥

કૃચ્છ્રાન્મૂત્રં તદા પીતં રક્તં શ્વેતં ઘનં સૃજેત્ ॥

સદાહં રોચનાશઙ્ગચૂર્ણવર્ણ ભવેત્તુ તત્ ॥ ૧૮ ॥

શુષ્કં સમસ્તવર્ણં વા મૂત્રસાદં વદન્તિ તમ્ ॥

પિત્ત કે કફ અથવા એ બન્ને, જે વાયુ સાથે એકઠા મળે તો પીળું, લાલ કે ધોળું અને ઘટ્ટ મૂત્ર કષ્ટ સાથે આવે છે, અને તે સાથે બળત્રા થાય છે. તેવું મૂત્ર સ્વકાતાં રંગે ગોરાચનના જેવું કે શંખનાં ચૂર્ણ જેવું, કિંવા આબેય રંગના મિશ્રણવાળું હોય છે. આ વ્યાધિનું નામ મૂત્રસાદ છે.

વિદ્વિધાતનાં
લક્ષણો^૧

રુક્ષદુર્બલપોર્વાતેનોદાવૃત્તે શક્યદા ॥ ૧૯ ॥

મૂત્રસ્રોતોનુપદેત વિદ્સંસૃષ્ટં તદા નરઃ ॥

વિઙ્ગધં મૂત્રયેત્કૃચ્છ્રાદ્વિદ્વિધાતં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૦ ॥

શરીરે સ્વકાયલા અને દુર્બળ થયેલા પુરુષનો મળ જ્યારે વાયુથી ઉંચો ચઢીને મૂત્રના માર્ગમાં જાય છે, ત્યારે પેશાબ કરતાં મુશ્કેલીથી મૂત્ર છૂટ થાય છે અને મળ સાથે મળેલું મૂત્ર મળના જેવી વાસવાળું હોય છે. આ વ્યાધિને વિદ્વિધાત કહે છે.

અસ્તિકુંડલનાં
લક્ષણો

દ્રુતાધ્વલજ્વનાયાસૈરમિઘાતાત્ પ્રપીડનાત્ ॥

સ્વસ્થાનાદ્વસ્તિરુદ્વૃત્તઃ સ્થૂલસ્તિષ્ઠિતિ ગર્ભવત્ ॥ ૨૧ ॥

શૂલસ્પન્દનદાહાતોં બિન્દું બિન્દું સ્વત્યપિ ॥

પીડિતસ્તુ સૃજેદ્ધારાં સંરમ્ભોદ્વેષનાર્તિમાન્ ॥ ૨૨ ॥

વસ્તિકુણ્ડલમાહુસ્તં ઘોરં શસ્ત્રવિષોપમમ્ ॥

પવનપ્રબલં પ્રાયો દુર્નિવારમબુદ્ધિભિઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉતાવળે ધાળું ચાલવાથી, ઘણી લાંબણો ખેંચવાથી, શક્તિ કરતાં વધારે પરિશ્રમ કરવાથી, પથ્થર, કાષાદિકનો શરીરપર પ્રહાર થવાથી કે કોઈ વસ્તુનું દબાણ લાગવાથી જ્યારે અસ્તિ સ્વસ્થાન મૂકી ઉપર જાય છે, ત્યારે તે ગર્ભની પેઠે સ્થૂળ લાગે છે. પછી તેનાથી શ્વેતો ફૂટે છે; ધ્રુવ્ગરી આવે છે; બળત્રા થાય છે અને ટીપે ટીપે પેશાબ આવે છે. પેશાબની વધારે છૂટ કરવા જે નાલિની નીચે દાખવામાં આવે તો પેશાબની એકદમ પ્રવારાની પેઠે ધાર છૂટે છે. અને થોડી વાર પછી ઈન્દ્રિયપર સોળે આવે છે, તથા કળતર જેવી પીડા થાય છે. આવો અસ્તિકુંડલ વ્યાધિ હથિયાર કે ઝેરના જેવો ભયંકર છે. આ વ્યાધિમાં વાયુ પ્રધાન હોય છે. અદ્યપ્યુદ્ધિવાળા વૈદ્યથી, આ વ્યાધિનું નિવારણ થઈ શકતું નથી.

૧મૂત્રસાદ=Cystitis. ૨વિદ્વિધાત=Vesico-intestinal fistula. ૧૭, ૧૮, ૧૯વા. નિ.અ.૧જ્જો.૩૮, ૩૯. ૧૯, ૨૦વા. નિ.અ.૧જ્જો.૩૩, ૩૪.

તસ્મિન્પિત્તાન્વિતે દાહઃ શૂલં મૂત્રવિવર્ણતા ॥

શ્લેષ્મણા ગૌરવં શોથઃ સ્નિગ્ધં મૂત્રં ઘનં સિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્લેષ્મરુદ્ધબિલો વસ્તિઃ પિત્તોદીર્ઘો ન સિધ્યતિ ॥

અવિધ્માન્તબિલઃ સાધ્યો ન ચ યઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥

સ્યાદ્વસ્તૌ કુણ્ડલીભૂતે તૃષ્ણમોહઃ શ્વાસ एव च ॥ ૨૫ ॥

અસ્તિકુંડલ વ્યાધિ પિત્તયુક્ત હોય તો પેશાબમાં બળત્રા બળે છે તથા મૂત્રનો રંગ બદલાઈ જાય છે; અને તે કદ્યુક્ત થતાં જડત્વ આવે છે, સોળે ચઢે છે અને મૂત્ર, ચીકણું, ઘટ્ટ તથા ઘોળા રંગનું થાય, અસ્તિનું મોટું કદ્યથી બંધ થઈ જાય, અને અંદર પિત્તનું જોર વધી જાય તો આ રોગ મટતો નથી, પણ જો અસ્તિનું મોટું ખુલ્લું હોય તો એ મટે છે; તેમ જ જો અસ્તિ કુંડલાકાર ન થયો હોય તો તે સાધ્ય છે. અસ્તિકુંડલાકાર થતાં આ વ્યાધિમાં તૃષ્ણા, મૂત્રર્છા અને શ્વાસ જેવા ઉપદ્રવો થાય છે.

इति मूत्राघातनिदानम्

—♦♦□♦♦—

અશ્મરીનિદાન

વાતપિત્તકફૈસ્તિસ્રશ્વતુર્થી શુક્રજાડપરા ॥

અશ્મરી-પથરીની પ્રાયઃ શ્લેષ્માશ્રયાઃ સર્વા અશ્મર્યઃ સ્યુર્યમોપમાઃ ॥ ૧ ॥

સંગ્રાહિ

વિશોપયેદ્વસ્તિગતં સશુક્રં મૂત્રં સપિત્તં પવનઃ કફં વા ॥

यदा तदाश्मर्युपजायते च क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥૨॥

વાત, પિત્ત અને કદ્ય એ ત્રણ દોષોથી ૩, અને શુક્રજન્ય ૧, મળી ચાર પ્રકારની અશ્મરી થાય છે. ઘણુંકરીને બધી પથરીઓ કદ્યનો આશ્રય લઈને થાય છે. જો તેના પર વખતસર અસરકારક ઔષધોપચાર કરવામાં આવતો નથી, તો તે ભયંકર નીવડે છે.

ન્યારે વાયુ, અસ્તિની અંદર વીર્યયુક્ત કે પિત્તયુક્ત મૂત્રને કિંવા કદ્યને તેના સ્પર્શ ગુણથી સૂકવે છે, ત્યારે તેમાંથી ક્રમે ક્રમે અશ્મરી (પથરી) જામે છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન થાય છે, તેમ અસ્તિમાં પથરી થાય છે.

અશ્મરીનાં પૂર્વ-

રૂપો.

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ॥

वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥ ૩ ॥

મૂત્રે વસ્તસગન્ધત્વં મૂત્રકૃચ્છ્રં જ્વરોઽરુચિઃ ॥

બધી જાતની અશ્મરી (પથરી) ત્રિદોષજન્ય છે. પથરી થવાની હોય છે ત્યારે નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. પેડું ફૂલી આવે છે; તેની આસપાસ ઘણી પીડા થાય છે; પેશાબની વાસ બકરાના મૂત્ર જેવી આવે છે; મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે; તાવ આવે છે; અને અન્નપર અભાવો થાય છે.

સામાન્યલિઙ્ગં રૂઢ્નાભિસેવનીબસ્તિમૂર્ધસુ ॥ ૪ ॥
 અશ્મરીનાં સામા- વિશીર્ણધારં મૂત્રં સ્યાત્તયા માર્ગે નિરોધિતે ॥
 ન્ય લક્ષણે। તદ્વપાયાત્સુખં મેહેદચ્છં ગોમેદકોપમમ્ ॥ ૫ ॥
 તત્સંક્ષોભાત્ક્ષતે સાસ્ત્રમાયાસાઘાતિરુભવેત્ ॥

પથરીમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. નાભિ, સિવણી અને પેટમાં શૂળો ફટે છે, અને પથરીથી મૂત્રમાર્ગ રોકાતાં પેશાબની ધાર ફટે છે. પથરી જ્યારે નીકળી જાય ત્યારે પેશાબ કરતાં લગારે દુઃખ થતું નથી, અને મૂત્રનો રંગ સ્વચ્છ ગોમેદ મણી જેવો (ગોમૂત્રના રંગ જેવો) થાય છે. પથરીને લીધે જો (મૂત્રમાર્ગમાં) જખમ પડે તો મૂત્ર લોહીવાળું આવે છે, અને પેશાબ કરતાં પડતી મહેનતથી બહુ પીડા થાય છે.

વાતાશ્મરીનાં તત્ર વાતાઙ્ગશં ચાર્તો દન્તાન્ શ્વાદતિ વેપતે ॥ ૬ ॥
 લક્ષણે। મૃદ્વાતિ મેહનં નાર્મિ પીડયત્યનિશં કળન્ ॥
 સાનિલં મુશ્ચતિ શક્રત્ મુદુર્મેહતિ વિન્દુશઃ ॥ ૭ ॥
 શ્યાવારુણાશ્મરી ચાસ્ય સ્યાચ્ચિતા કણ્ટકૈરિવ ॥

વાયુજન્ય અશ્મરી થતાં રોગી અત્યંત પીડાથી રીબાય છે; દાંત કરડતો તે (રોગી) કાંપે છે; શિશ્નને તથા નાભિને પકડે છે તથા ચોળ્યા કરે છે; રાત દિવસ, દુઃખ સહન ન થવાથી તે બરાડા પાડે છે; તેને ઝાડા સાથે લંબેશાં પવન છૂટે છે; અને વારે ઘડીએ ટીપે ટીપે પેશાબ ઉતરે છે પથરી રંગે આશ્માની રાતા રંગની તથા કાંટાકાંટાવાળી હોય છે.

પિત્તાશ્મરીનાં પિત્તેન દહ્યતે બસ્તિઃ પચ્યમાન ઇવોષ્મવાન્ ॥ ૮ ॥
 લક્ષણે। મહાતકાસ્થિસંસ્થાના રક્તા પીતાસિતાશ્મરી ॥

પિત્તજન્ય અશ્મરીથી બસ્તિમાં બળત્રા થાય છે અને ક્ષાર પદાર્થથી જેવો દાહ થાય છે, તેવી વેદના થાય છે. તથા એ ભાગ ઘણો જ ગરમ લાગે છે. પિત્તજન્ય અશ્મરી કદે બીલામાના મીઠા જેવડી, તથા રંગે લાલ, પીળી કિંવા કાળી હોય છે.

કફાશ્મરીનાં બસ્તિર્નિસ્તુદ્યત ઇવ શ્લેષ્મણા શીતલો ગુરુઃ ॥ ૯ ॥
 લક્ષણે। અશ્મરી મહતી શ્લેષ્મણા મધુવર્ણાથવા સિતા ॥

કફજન્ય અશ્મરીથી સોયો ખોંચ્યા જેવી પેટમાં પીડા થાય છે, અને એ ભાગ ઠંડો તથા જડ લાગે છે. આ અશ્મરી કદમાં મોટી તથા લીસી દેખાય છે અને તેનો રંગ મધના જેવો અથવા ધોળો હોય છે.

પથરી ઘણુંકરી યતા ભવન્તિ બાલાનાં તેષામેવ ચ ભૂયસા ॥ ૧૦ ॥
 બાળકને થાય છે આશ્રયોપચયાલ્પત્વાત્ પ્રહણાહરણે સુખાઃ ॥

પથરી ઘણુંકરી બાળકને થાય છે, (કારણ કે, બાળકોના ખાવામાં ભારે, મીઠા, ઠંડા અને ચીકણા એવા પદાર્થો ઘણા આવે છે.) અને બાળકનો મૂત્રાશય (પથરી રહેવાનું સ્થાન) ન્હાનો હોવાથી તથા શરીરમાં ચરબી ઓછી હોવાથી પથરી પકડવામાં અને ખેંચી લેવામાં મુશ્કેલી નથી પડતી.

શુક્રાશ્મરીનાં
લક્ષણે.

શુક્રાશ્મરી તુ મહતાં જાયતે શુક્રધારણાત્ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનાચ્ચ્યુતમમુક્તં હિ મુષ્કયોરન્તરેઽનિલઃ ॥

શોષયત્યુપસંહૃત્ય શુક્રં તચ્છુકમશ્મરી ॥ ૧૨ ॥

વસ્તિરુક્કુચ્છ્રમૂત્રત્વમુષ્કશ્વયથુકારિણી ॥

તસ્યામુત્પન્નમાત્રાયાં શુક્રમેતિ વિલીયતે ॥ ૧૩ ॥

ધણું કરી પુખ્ત વયના પુરુષોને વીર્યને પરાણે રોકી રાખવાથી, શુક્રાશ્મરી થાય છે. સ્ત્રીસંગ કરતાં સ્થાનમાંથી છૂટેલાં શુક્રને, જે પરાણે પકડી રાખવામાં આવે તો વાયુ તેવા સ્થાનબ્રષ્ટ થયેલા શુક્રને ઉપસ્થ અને અંડકોષની વચ્ચે લાવીને સૂકવે છે અને તેની—એટલે તે સૂકાર્ધ ગયેલા શુક્રની અશ્મરી બને છે, આ અશ્મરીને લીધે બસ્તિમાં શ્વજો ફૂટે છે; પેશાબ મુશ્કેલીથી થાય છે; અને અંડકોષપર સોજો આવે છે. આ શુક્રાશ્મરી નવી થઈ હોય ત્યારે શુક્ર બહાર આવી શકે છે અને શુક્રાશ્મરીવાળા ભાગને દબાવવાથી એ પથરી લીન થઈ જાય છે (દિખાતી નથી.)

અશ્મરી અને
શર્કરા

પીડિતે ત્વચ્ચકાશેઽસ્મિન્ અશ્મર્યેવ ચ શર્કરા ॥

અણુશો વાયુના મિશ્રા સા તસ્મિન્નુલોમગે ॥ ૧૪ ॥

નિરેતિ સહ મૂત્રેણ પ્રતિલોમે વિવઘ્યતે ॥

મૂત્રસ્રોતઃપ્રવૃત્તા સા સક્તા કુર્યાદુપદ્રવાન્ ॥ ૧૫ ॥

દૌર્બલ્યં સદનં કાશ્યં કુક્ષિશૂલમથારુચિમ્ ॥

પાણ્ડુત્વમુષ્ણવાતં ચ તૃષ્ણાં હૃત્પીડનં વમિમ્ ॥ ૧૬ ॥

વાયુથી નહાના નહાના કટકા થઈ ગયેલી પથરી જ શર્કરા કહેવાય છે. એ શર્કરાના કણો જે વાયુ અનુકૂળ હોય તો મૂત્ર સાથે બહાર નીકળી પડે છે; પણ જે બસ્તિનો વાયુ પ્રતિકૂળ ગતિ ધારણ કરે તો તે (શર્કરા) મૂત્રમાર્ગમાં આવી બેસે છે. મૂત્રમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલી અને ત્યાંજ બેસી ગયેલી શર્કરા અનેક ઉપદ્રવો કરે છે. એથી નબળાઈ, ગ્લાનિ, કૃશતા, કૃષ્ણમાં શ્વજો ફૂટવાં, અરુચિ, પાંડુપાણું, ઝિનવા, તૃષ્ણા, હૃદયમાં પીડા અને ઉલટી થાય છે.

અશ્મરીનાં અ- પ્રશૂનનામિવૃષ્ણં વદ્ધસૂત્રં રુજાન્વિતમ્ ॥

સાધ્ય લક્ષણે. અશ્મરી ક્ષપયત્યાશુ શર્કરાસિકતાન્વિતા ॥ ૧૭ ॥

અશ્મરીના જે રોગીનાં નાભિ અને અંડકોષપર સોજો ચઢ્યો હોય જેનો પેશાબ બંધ થયો હોય જે અશ્મરીના રોગીને અસહ્ય, તીવ્ર વેદના થતી હોય અને જે અશ્મરીમાં શર્કરા અને સિકતા પણ મળેલાં હોય છે, તે અશ્મરીથી પીડિત રોગી પરિણામે મરણ પામે છે.

इति अश्वमरीनिदानम्

૧શર્કરા=Gravel=Calculi Renal. ૧૦થી૧૩વા.નિ.અ.૧જો.૧૪થી૧૭. ૧૪,૧૫ (પહેલી પંક્તિ) વા.નિ.અ.૮જો.૧૮,૧૯. ૧૫,૧૬ સુ.નિ.અ.૩જો.૧૨. ૧૭ સુ.સુ.અ.૩૩ જો.૯.

મેહનિદાન

મેહનાં કારણો અને આસ્યાસુખં સ્વપ્રસુખં દધીનિ પ્રામ્યૌદકાનૂપરસાઃ પયાંસિ ॥
સંપ્રાપ્તિ નવાન્નપાનં ગુડવૈકૃતં ચ પ્રમેહદેહુઃ કફકૃષ્ણ સર્વ ॥ ૧ ॥

એસી રહીને અત્યંત આશાએશ કે સુખ ભોગવવાથી, બહુ ઊંઘવાથી, દહીં ખાવાથી, ગ્રામચર, જળચર અને પાનથળ પ્રદેશમાં ફરનારાં પ્રાણીઓના માંસરસથી, ઘણું દૂધ પીવાથી, નવું અન્ન અને નવું પાણી ખાધાપીધામાં આવ્યાથી, ગોળના બનાવેલા મિષ્ટ પદાર્થોનો આહાર કરવાથી તથા કફકારક પદાર્થોના સેવનથી મેહની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ત્રિદોષજ મેહની એવંચ માંસં ચ શરીરજં ચ ક્લેદં કફો વસ્તિગતઃ પ્રદૂષ્ય ॥
અનુક્રમે સંપ્રાપ્તિ કરોતિ મેહાન્સમુદીર્ણમુષ્ણૈસ્તાનેવ પિત્તં પરિદૂષ્ય ચાપિ ॥ ૨ ॥
ક્ષીણેષુ દોષેષ્વવકૃષ્ય ધાતુન્ સન્દૂષ્ય મેહાન્કુરુતેનિલશ્ચ ॥
સાધ્યાઃ કફોત્યા દશ, પિત્તજાઃ પઙ્ગ યાપ્યા, ન સાધ્યઃ
પવનાશ્ચતુષ્કઃ ॥

સમક્રિયત્વાદ્વિષમક્રિયત્વાન્મહાત્યયત્વાશ્ચ યથાક્રમં તે ॥ ૩ ॥

અસ્તિમાં સંચરેલો કફ, મેહ, માંસ અને શરીરમાંના જળભાગને દુષ્ટ કરી મેહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ ઉષ્ણ પદાર્થોથી કુપિત થયેલું પિત્ત, તેજ મેદાદિને દુષ્ટ કરી, માણસને મેહવ્યાધિ લાગુ પાડે છે. કફ ને પિત્તથી જેમ મેહ થાય છે, તેમ વાયુથી પણ થાય છે. અન્ય દોષનું પણ ક્ષીણ થતાં, વાયુ પ્રબળ થવાથી ધાતુને (વસા, મજ્જાદિકને) અસ્તિના મુખ્ય સુધી લાવી મેહને ઉત્પન્ન કરે છે. કફજન્ય મેહ દશ છે, જે સાધ્ય છે, પિત્તજન્ય મેહ છ છે જે યાપ્ય છે અને વાતજન્ય મેહ ચાર છે જે અસાધ્ય છે. કારણ કે, કફ અને મેદનો સ્વભાવ સરખો હોવાથી કફજન્ય પ્રમેહ ઉપર તીખી ક્રિયા પણ સમાન છે, પિત્તજ મેહની ચિકિત્સા એટલી સહેલી નથી. કારણ કે, ઠંડા, મધુર વગેરે જે પિત્તનાશક પદાર્થો, તે મેદાદિકની વૃદ્ધિ કરે છે અને ઉષ્ણ, કટુ આદિ મેદનાશક પદાર્થો તે, પિત્તકારક છે. એવી રીતે તેમની કૃતિ અન્યોન્યના સંબંધમાં પ્રતિકૂળ છે. વાયુજન્ય મેહમાં મજ્જાદિક ગંભીર ધાતુઓ થઈ જવાથી રોગ તરત ગંભીર થઈ જાય છે. માટે એ પણ અસાધ્ય છે.

કફઃ સપિત્તઃ પવનશ્ચ દોષા મેદોઽસ્તશુક્રામ્બુવસાલસીકાઃ ॥

મજ્જા રસૌજઃ પિશિતં ચ દૂષ્યાઃ પ્રમેહિણાં વિશતિરેવ મેહાઃ ॥

કફ, પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણ દોષ અને મેહ, રક્ત, શુક્ર, ઉદક, વસા, માંસ, સ્નેહ, લસીકા, મજ્જા, રસ અને ઓળ એ મેહનાં દૂષ્ય એટલે વાત, પિત્તાદિ દોષથી અગડનારા પદાર્થો છે. એ બધાથી માણસને વીશ પ્રકારના પ્રમેહ થાય છે.

મેહનાં પૂર્વરૂપો દન્તાદીનાં મલાત્યત્વં પ્રાપ્તૂપં પાણિપાદયોઃ ॥

દાહશ્ચિક્ષ્ણતા દેહે તૃદ્શ્વાસશ્ચોપજાયતે ॥ ૫ ॥

પ્રમેહ થવાનો હોય સારે દાંત, જીભ અને તાળવાપર પુષ્કળ મેલ જામી જાય છે; હાથ પગમાં બળત્રા બળે છે; શરીર ચીકણું થાય છે; તૃષ્ણ લાગે છે; શ્વાસ ચઢે છે; (માથાના વાળ બાઝી જાય છે; અને નખની વૃદ્ધિ થાય છે.)

મેહનાં સામાન્ય લક્ષણો સામાન્ય લક્ષણં તેષાં પ્રભૂતાવિલમૂત્રતા॥ [સામાન્ય લક્ષણ છે. ડહોળાયલા પાણી જેવો મેલો અને ઘણો પેશાબ થવો, તે મેહનું

મેહનાં કારણો દોષદૂષ્યાવિશેષેऽપિ તત્સંયોગવિશેષતઃ ॥ ૬ ॥
મૂત્રવર્ણાદિભેદેન ભેદો મેહेषુ કલ્પ્યતે ॥

દોષ અને દૂષ્ય એના એ હોવા છતાં તેમના સંયોગના પ્રકારમાં ફેર પડવાથી, તથા પેશાબના રંગમાં જે તફાવત જેવામાં આવે છે તે પરથી જુદા જુદા પ્રકારના મેહ મનાય છે.

ક્રૂથી થનારા દર્શ મેહનાં લક્ષણો અચ્છં बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ૭ ॥

મેહત્યુદકમેહેન કિચ્ચિદાવિલપિચ્છિલમ્ ॥

इक्षो रसमिवात्यर्थ मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ૮ ॥

सान्દ्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रમેहेન મેહતિ ॥

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमघोघनम् ॥ ૯ ॥

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥

शुकामं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ૧૦ ॥

मूर्ताणून्सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ ૧૧ ॥

शनैः शनैः शनैर्मેહી મન્દં મન્દં પ્રમેહતિ ॥

ઉદકમેહમાં સ્વચ્છ, પુષ્કળ, ઘોળું ઠંડું, ગંધરહિત, પાણી જેવું, લગાર મેલું અને તેલિયું મૂત્ર રોગીને થાય છે. ઇક્ષુમેહમાં શેરડીના રસ પ્રમાણે અત્યંત મીઠો પેશાબ થાય છે. સાંદ્રમેહમાં, વાસી થયેલો રોગીને પેશાબ જામી જાય છે. સુરામેહમાં રોગીને જે પેશાબ આવે છે, તે વાસણમાં રાખતાં દારુ જેવો તથા ઉપરથી સ્વચ્છ તથા નીચેથી મલીન, દેખાય છે. પિષ્ટમેહમાં^૧ જે પેશાબ થાય છે, તે પલાળેલા લોટ પ્રમાણે જડો ઘોળો હોય છે. શુક્રમેહમાં^૨ વીર્યના જેવો કિંવા વીર્યમિશ્રિત પેશાબ થાય છે. સિક્તા^૩ મેહમાં પેશાબમાં રેતીના કણ જેવા રજકણો દ્રષ્ટિએ પડે છે. શીતમેહમાં મીઠો તથા અત્યંત ઠંડો પેશાબ વારંવાર થાય છે. શનૈર્મેહમાં^૪ રોગીને ધીમે ધીમે થોડો પેશાબ થાય છે લાલા મેહથી થનારો પેશાબ લાળ પ્રમાણે તંતુયુક્ત અને દેખાવમાં તેલિયો હોય છે.

પિત્તથી થનારાં મેહનાં લક્ષણો लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ ૧૨ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥

नीलमेहेन नीलामं कालमेही मषीनिभम् ॥ ૧૩ ॥

૧ પિષ્ટમેહ=Chyluria. ૨ શુક્રમેહ=Spermatorrhoea. ૩ સિક્તામેહ=Uric acid diatheses. ૪ શનૈર્મેહ=Enuresis. ૮ થી ૧૨ વા.નિ.અ.૧૦ સ્લો. ૧૦ થી ૧૩. ૧૩ થી ૧૫ વા.નિ.અ.૧૦ સ્લો. ૧૪ થી ૧૬.

હારિદ્રમેહી કટુકં હરિદ્રાસન્નિમં દહત્ ॥

વિસ્ત્રં માઝિષ્ઠમેહેન મઝિષ્ઠાસલિલોપમમ્ ॥ ૧૪ ॥

વિસ્ત્રમુષ્ણં સલવણં રક્તામં રક્તમેહતઃ ॥

ક્ષારમેહમાં^૧ થનારો પેશાબ-સ્પર્શ, ગંધ, વર્ણ અને રસમાં ક્ષાર જેવો હોય છે. નીલમેહમાં જે પેશાબ થાય છે, તેનો રંગ આશમાની હોય છે. કાળો શાહી જેવો પેશાબકાલમેહમાં થાય છે. હારિદ્રમેહમાં જે પેશાબ થાય છે તે રંગે હળદરના જેવો તથા સ્વાદે તીખો હોય છે. અને બળત્રા કરે છે. માંજીષ્ઠમેહમાં થનારો પેશાબ દુર્ગન્ધયુક્ત અને મજ્જાના ઉકાળા જેવો હોય છે. રક્તમેહનો^૨ પેશાબ દુર્ગન્ધયુક્ત, અત્યંત ગરમ, ખારો અને રક્તના જેવો લાલ થાય છે.

વાતથી થનારા

ચાર મેહનાં

લક્ષણો

વસામેહી વસામિશ્રં વસામં મૂત્રયેન્મુહુઃ ॥ ૧૫ ॥

મજ્જામં મજ્જમિશ્રં વા મજ્જમેહી મુહુર્મુહુઃ ॥

કષાયમધુરં રૂક્ષં ક્ષૌદ્રમેહં વદેદ્બુધઃ ॥ ૧૬ ॥

હસ્તી મત્ત ઇવાજસ્રં મૂત્રં વેગવિવર્જિતમ્ ॥

સલસીકં વિવદ્ધં ચ હસ્તિમેહી પ્રમેહતિ ॥ ૧૭ ॥

વસામેહમાં પેશાબ વસાયુક્ત (ચરખીવાળો) અથવા વસા (ચરખી) જેવો હોય છે, અને તે વારંવાર થાય છે. મજ્જામેહમાં જે પેશાબ થાય છે, તે મજ્જામિશ્રિત ક્રિયા મજ્જાના જેવો, વારંવાર થાય છે.

ક્ષૌદ્રમેહમાં પેશાબ તુરો મીઠો અને રુક્ષ હોય છે. હસ્તિમેહમાં દરદી મદોન્મત્ત લાથીની પેઠે વેગરહિત તથા અટકતી ધારથી નિરંતર પેશાબ કર્યા કરે છે. તે તે મૂત્ર લસિકા (લાળ-થુંક જેવો પદાર્થ)મિશ્રિત હોય છે.

કફજ મેહના

ઉપદ્રવો.

અવિપાકોઽરુચિશ્છર્દિર્જ્વરઃ કાસઃ સપીનસઃ ॥

ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાનાં કફજન્મનામ્ ॥ ૧૮ ॥

કફજન્ય પ્રમેહમાં નીચેના ઉપદ્રવો થાય છે: અન્ન પાચન થતું નથી, અરુચિ થાય છે, ઉલટી આવે છે, તાવ આવે છે, અને સળેખમ થાય છે.

પિત્તજ મેહના

ઉપદ્રવો.

વસ્તિમેહનયોઃ શૂલં મુષ્કાવદરણં જ્વરઃ ॥

દાહસ્તૃષ્ણામ્લિકા મૂર્છા વિઙ્મેદઃ પિત્તજન્મનામ્ ॥ ૧૯ ॥

પિત્તજન્ય પ્રમેહમાં નીચેના ઉપદ્રવો થાય છે: મળદ્વાર અને શિશ્નમાં શ્વળ નીકળે છે, અંડકાશપરની ચામડી પાકીને ફાટે છે, જ્વર આવે છે, તૃષ્ણા લાગે છે, ખાટા ઓડકાર આવે છે, મૂર્છા આવે છે અને દરત પાતળો થાય છે,

વાતજ મેહના

ઉપદ્રવો.

વાતજાનામુદાવર્તકઠ્ઠદ્વહલોલતાઃ ॥

શૂલમુન્નિદ્રતા શોષઃ કાસઃ શ્વાસઃ જાયતે ॥ ૨૦ ॥

૧ ક્ષારમેહ=Phosphaturia. ૨ રક્તમેહ=Haematuria. ૧૬, ૧૭. વા.નિ.અ.૧૦ સ્તો.૧૭.૧૮. ૧૮થી૨૦ વા.નિ.અ.૧૦ સ્તો.૨૨થી ૨૪.

વાતજન્ય પ્રમેહમાં નીચેના ઉપદ્રવો થાય છે. ઉદાવર્ત થાય છે (એટલે વાતાદિ દોષ સ્થાન છોડીને ઉલટે માર્ગે પ્રવૃત્ત થાય છે); ગળું અને હૃદય પકડાય છે; રોગીને ખાવાની લોભપતા વધી જાય છે; શ્વેતો કૂટે છે; ઉંઘ ઉડી જાય છે; પાણીનો શોષ પડે છે; સુક્રી ઉધરસ થાય છે અને શ્વાસ ચઢે છે.

મેહનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

યથોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિપ્રસ્રુતમેવ ચ ॥

પીડિકાપીડિતં ગાઢં પ્રમેહો હન્તિ માનવમ્ ॥ ૨૧ ॥

જાતઃ પ્રમેહી મધુમેહિનો વાન સાધ્ય ઉક્તઃ સ હિ બીજદોષાત્ ॥

ઉપર કહેલા અવિપાકાદિ (અન્ન પાચન ન થવું વગેરે) ઉપદ્રવો જેમાં દેખાતા હોય, જેને મૂત્રસ્ત્રાવ અતિશય હોય, જેને શરાવિકાદિ ફેલ્લિઓ થતી હોય અને જેના શરીરમાં પ્રમેહ ધર કરી એકો હોય, તે દરદીના પ્રમેહથી પ્રાણ જાય છે. [રહેલો છે.

પ્રમેહના દરદીની પ્રમેહી પ્રજા સાધ્ય નથી ગણાતી; કારણ કે, એમાં દોષ બીજમાં જ

કુલપરંપરાથી ઉતરતા આવેલા વ્યાધિનું અસાધ્યત્વ

યે चापिकेचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान्

એજ રીતે વંશપરંપરાથી ઉતરતા આવેલા કુષાદિક રોગો

અસાધ્ય છે.

મધુમેહ^૧

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ॥

મધુમેહત્વમાયાન્તિ તદાઽસાધ્યા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૨ ॥

મધુમેહે મધુસમં જાયતે સ કિલ દ્વિધા ॥

ક્રુદ્ધે ધાતુક્ષયાદ્વાયૌ દોષાવૃતપથેઽથવા ॥ ૨૪ ॥

અધી જાતના પ્રમેહવ્યાધિઓ ઉપર જે સત્વર ઔપદોષચાર કરવામાં આવતો નથી, (અથવા વિરુદ્ધ ઉપચાર કરવામાં આવે છે) તો પછી તે બધા મધુમેહની અવસ્થા પામી, અસાધ્યપણાને ધારણ કરે છે.

મધુમેહમાં મૂત્રનો રંગ મધના જેવો થાય છે. મધુમેહ એ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે; (૧) ધાતુક્ષય થવાથી વાયુ કુપિત થઈને મધુમેહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને (૨) અન્યદોષો જ્યારે વાયુનો માર્ગ રોકે છે, સારે તેમાંથી મધુમેહ થાય છે.

વાયુગતિ રોકા- આવૃતો દોષલિङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ॥

વાથી થતા મધુ- ક્ષીણઃ ક્ષણાત્ક્ષણાત્પૂર્ણો મજતે કૃચ્છ્રસાધ્યતામ્ ॥ ૨૫ ॥

મેહનાં લક્ષણો.

વાયુની ગતિ રોકાવાથી થતા મધુમેહમાં જે દોષથી વાયુ રોકાયો હોય, તેનાં લક્ષણો અણુધાર્યા દૃષ્ટિએ પડે છે. તે મધુમેહ ક્ષણમાં ક્ષીણ અને ક્ષણમાં પૂર્ણ થાય છે. આ વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય છે.

૧ મધુમેહ=Diabetes Mellitus. ૨૧ સુ.સુ.અ.૩૩ શ્લો.૫. ૨૨ચ.ચિ.અ.૬ શ્લો.૫૫. ૨૩ સુ.નિ.અ. ૬ શ્લો.૨૧. ૨૪ વા.નિ.અ.૧૦ શ્લો.૧૮,૧૯. ૨૫વા.નિ.અ.૧૦ શ્લો.૧૯,૨૦.

ઉપયોગ

મેહ વ્યાધિમાં રોગીને ઘણુંકરી મધના રંગનો મધુર પેશાબ થાય છે, તથા તેના શરીરમાં મધુરત્વ આવે છે, તેથી બધી જાતના મેહને મધુમેહની એક સાધારણ ક્રિટીક વાર ઓળખવામાં આવે છે.

इति मेहनिदानम्

—❁❁❁❁—

प्रमेहपिटिकानिदानं

सन्धिर्मर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २ ॥

પ્રમેહની ઉપેક્ષા કરવાથી, એટલે તેના ઉપર ઔષધોપચાર કરતાં વાર લગાડ્યાથી, શરાવિકા, કચ્છપિકા, જાલિની, વિનતા, અલજી, મસૂરિકા, સર્પપિકા, પુત્રિણી, વિદારિકા અને વિદ્રધિ એ પ્રમાણે દશ જાતની ફેલીઓ શરીરના સાંધાપર, મર્મસ્થાનો પર તથા શરીરના માંસવાળા ભાગપર થાય છે.

અધી જાતની પ્રમેહ-
પિટિકાનાં લક્ષણો

अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥

सदाहा कर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ ३ ॥

ज्वालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥

अवगाढरुजोत्क्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ॥ ४ ॥

महती पिटिका नीला सा बुधैर्विनता स्मृता ॥

रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥ ५ ॥

मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥

गौरसर्पपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्पपी ॥ ६ ॥

महत्त्यल्पचिता ज्ञेया पिटिका चापि पुत्रिणी ॥

विदारीकन्दवद्धत्ता कठिना च विदारिका ॥ ७ ॥

विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥

શરાવિકા—આ જાતની પિટિકા (ફેફસી) તેના છેડા આગળથી જતી અને અંદરથી જાંડી ફાડીયા જેવી હોય છે. **કચ્છપિકા**, આ ફેફસી કાચાનાની પીઠ પેઠે લગાર ઉપસેલી તથા દાહયુક્ત હોય છે. **જાલિની** નામની પિટિકા તીવ્ર દાહયુક્ત અને માંસના તંતુઓનાં જાળાંથી વીંટળાયેલી હોય છે. **ચિનતા** નામની પિટિકા, બરડા કે પેટ પર થાય છે, એ મોટી અને

१ प्रमेहपिटिका=पांडु=Carbuncles. २६ वा.नि.अ.१० श्लो.२१. १,२ वा.नि.अ.१० श्लो.२५,२६. ३थी८ सु.नि.अ.६ श्लो.१५, १६ उपस्थी.

રંગે આશમાની હોય છે, તેમાં ઊંડી પીડા થાય છે, તથા તેમાં ધણો સડો થાય છે. રંગેરાતી, કાળી તથા ઝીણી ફેક્ષીઓવાળી અક્ષય નામની પિટિકા લયંકર ગણાય છે. મસૂરિકા નામની પિટિકા રંગે તથા કદમાં મસૂરની દાળ જેવી, હોય છે. સર્પપિકા નામની પિટિકા સફેદ સરશવ જેવી અને તેવડી જ હોય છે. ન્હાની ન્હાની ઘણી ફેડલીઓથી ઘેરાયેલી મોટી પિટિકા તે પુત્રિણી કહેવાય છે. વિદારીકંદના કંદ જેવી ગોળ અને કઠણ જે પિટિકા તે વિદારિકા જાણવી. જેમાં વિદ્રધિનાં લક્ષણો દેખાય તેને વિદ્રધિકા નામે પિટિકા જાણવી.

તે પિટિકાઓ યે યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તેષામેતાસ્તુ તન્મયાઃ ॥ ૮ ॥

ઉત્પન્ન થવાનાં વિના પ્રમેહમપ્યેતા જાયન્તે દુષ્ટમેદસઃ ॥

કારણો તાવચ્ચૈતા ન લક્ષ્યન્તે યાવદ્વાસ્તુપરિગ્રહાઃ ॥ ૯ ॥

જે દોષોમાંથી જે મેહની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમેહની પિટિકાઓ તેજ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમેહ થયા વિના પણ જે માણસનું મેદ દુષ્ટ થાય છે, તેને આ પિટિકાઓ થાય છે. આ પિટિકાઓ જ્યાં સ્વધી તેમની ગાંઠ પૂરતી બંધાતી નથી, ત્યાં સ્વધી દેખાતી નથી.

અસાધ્ય પિટિકા- ગુદે હૃદિ શિરસ્યંસે પૃષ્ઠે મર્મસુ ચોત્થિતાઃ ॥

નાં લક્ષણો સોપદ્રવા દુર્બલાન્નેઃ પિટિકાઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે પિટિકા મળદ્રાર, હૃદય, માથું, ખભો, બરડો કે મર્મસ્થાનો પર થઈ હોય, જે ઉપદ્રવયુક્ત^૧ હોય તથા મંદ જટરામિવાળા પુરુષને જે પિટિકા થઈ હોય, તે પિટિકા મટાડવાની આશા
[ન રાખવી.

इति प्रमेहपिटिकानिदानम्

—ॐ॥ॐ॥ॐ॥ॐ॥—

મેદોનિદાન

મેદનાં કારણ અને
સંપ્રાપ્તિ^૨

અવ્યાયામદિવાસ્વપ્નશ્લેષ્મલાહારસેવિનઃ ॥

મધુરોઽન્નરસઃ પ્રાયઃ સ્નેહાન્મેદઃ પ્રવર્ધયેત્ ॥ ૧ ॥

મેદસાવૃત્તમાર્ગત્વાત્પુણ્યન્ત્યન્યે ન ધાતવઃ ॥

મેદસ્તુ ચીયતે યસ્માદશક્તઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૨ ॥

કસરત ન કરનારનો, દિવસે ઊંઘનારનો, તથા કફકારક પદાર્થોનું સેવન કરનારનો; મધુર અન્નરસ, સ્નેહરસથી મેદની વૃદ્ધિ કરે છે. મેદથી અન્ય ધાતુઓના માર્ગ બંધ થતાં શરીરમાંની બીજી ધાતુઓ પુષ્ટ થઈ શકતી નથી; અને મેદનો સંચય જેમ જેમ વધારે થતો જાય છે, તેમ તેમ રોગી બધાં કામો કરવાને અશક્ત થતો જાય છે.

૧ ચરકે પિટિકાના આ ઉપદ્રવો કહ્યા છે:-

તૃટ્કાસમાંસસક્કોચમોહહિકામદજ્વરાઃ ॥ વિસર્પમર્મસંરોધાઃ પિટિકાનામુપદ્રવાઃ ॥

પિટિકામાં નીચેના ઉપદ્રવો થાય છે:-તરશ, ઉધરસ, માંસનો સંક્રાંચ, મોહ, હેડકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ અને સાંધાઓનું જકડાવું. ચ.સૂ.અ. ૧૭ શ્લો. ૧૦૭

૨ મેદોવૃદ્ધિ=Obesity. ૧ ચ.સૂ.અ. ૧૭ શ્લો. ૧૦૦. ૧૦ સુ.નિ.અ. ૬ શ્લો. ૧૭.

મેદસ્વી પુરુષનાં
લક્ષણો.

ક્ષુદ્રશ્વાસતૃષામોહસ્વપ્નક્રથનસાદનૈઃ ॥
યુક્તઃ ક્ષુત્સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યૈરલ્પપ્રાણોડ્વલ્પમૈથુનઃ ॥ ૩ ॥
મેદસ્તુ સર્વભૂતાનામુદરેષ્વસ્થિષુ સ્થિતમ્ ॥
અતઃપ્રવોદરે વૃદ્ધિઃ પ્રાયો મેદસ્વિનો ભવેત્ ॥ ૪ ॥
મેદસાવૃતમાર્ગત્વાદ્વાયુઃ કોષ્ઠે વિશેષતઃ ॥
ચરન્સન્ધુક્ષયત્યગ્નિમાહારં શોષયત્યપિ ॥ ૫ ॥
તસ્માત્સ શીઘ્રં જરયત્યાહારં ચાપિ કાઙ્ગતિ ॥
વિકારાંશ્ચાશ્નુતે ઘોરાન્કાંશ્ચિત્કાલવ્યતિક્રમાત્ ॥ ૬ ॥
પતાબુપદ્રવકરૌ વિશેષાદગ્નિમારુતૌ ॥
પતૌ હિ દહતઃ સ્થૂલં વનં દાવાનલો યથા ॥ ૭ ॥
મેદસ્યતીવ સંવૃદ્ધે સહસૈવાનિલાદયઃ ॥
વિકારાન્દારુણાન્ કૃત્વા નાશયન્ત્યાશુ જીવિતમ્ ॥ ૮ ॥
મેદોમાંસાતિવૃદ્ધત્વાચ્છલસ્ફિગુદરસ્તનઃ ॥
અયથોપચયોત્સાહો નરોડ્વિતિસ્થૂલ ઉચ્યતે ॥ ૯ ॥

મેદવાળા પુરુષને ક્ષુદ્ર શ્વાસ થાય છે; તરશ લાગે છે; ઊંધ આવે છે; એકદમ શ્વાસ રુંધાય છે; અંગો ઝાલિ પામે છે; ભૂખ ઘણી લાગે છે; પરશેવો વળે છે; અને શરીરમાંથી દુર્ગંધી ફેલાય છે. રોગી બેશુદ્ધ અને છે, અશક્ત થઈ જાય છે, તથા બરાબર સ્ત્રીસંગ કરી શકતો નથી. મેદ (ચરબી) બધાં પ્રાણીઓનાં હાડકાંઓમાં તથા ઉદરમાં રહે છે. તેથી મેદસ્વી પુરુષનું પેટ ઘણું વધે છે.

મેદથી વાયુનો માર્ગ બંધ થતાં તેનો (વાયુનો), પેટમાં સંચાર વિશેષ થાય છે અને પછી તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે; તથા આહારનું શોષણ કરે છે. આથી જમેલાં અન્નનું પાચન ત્વરાથી થાય છે અને રોગી જમવાની ફરી ઇચ્છા કરે છે. જે ફરી આહાર કરતાં તેને લગાર વાર થાય છે, તે તેને કાંઈક વિકાર થઈ આવે છે. આ વ્યાધિમાં વાયુ અને જઠરાગ્નિ બંને અત્યંત પીડાકારક થાય છે. જેમ દાવાનલ વનમાં ઝાડોને બાળે છે, તેમ આ વાયુ અને અગ્નિ સ્થૂલ (બડા) પુરુષને બાળી દે છે.

શરીરમાં મેદ ઘણો વધી જતાં, વાયુઆદિ વિકારો, પ્રમેહપિટિકા, જ્વર, ભગંદર, વિદ્રધિ વાતરોગમાંનો કાઈ રોગ, વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરી રોગીના જીવિતનો અંત લાવે છે.

મેદ અને માંસની અંગમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થતાં, જે પુરુષના નિતંબ (કુલા), પેટ અને સ્તનના ભાગો પ્રમાણુ વગર ગમે તેમ વધી જાય છે. તથા જેનામાં બીલકુલ ઉત્સાહ નથી રહેતો. તે માણસ અતિ સ્થૂલ ગણાય છે.

इति मेदोनिदानम्

ઉદરનિદાન

ઉદરરોગનું મુખ્ય રોગાઃ સર્વેઽપિ મન્દેઽગ્રૌ સુતરામુદરાણિ ચ ॥
કારણ અજીર્ણાન્મલિનૈશ્ચાન્નૈર્જાયન્તે મલસન્નયાત્ ॥ ૧ ॥

જઠરાગ્નિ મંદ થતાં કે નાશ પામતાં, ઘણું કરી બધા રોગ થાય છે; તેમાં ઉદરરોગ તો જરૂર તેથીજ થાય છે. મંદ જઠરાગ્નિની ઉત્પત્તિ જેમ ત્રણ દોષમાંથી છે, તેમ ઉદરરોગ પણ અજીર્ણથી, મલિન અન્ન કિંવા વિરુદ્ધાશન એટલે તબિયતને માફક ન આવે તેવું અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અને મળના સંચયથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉદરરોગની રુદ્ધા સ્વેદામ્બુવાહીનિ દોષાઃ સ્રોતાંસિ સન્નિતાઃ ॥
સંપ્રાપ્તિ પ્રાણાગ્ન્યપાનાન્સન્દૂષ્ય જનયન્ત્યુદરં નૃણામ્ ॥ ૨ ॥

કાપેલા વાયુ વગેરે દોષો પરશેવો અને પાણી વહેનારા સ્રોતોને રુંધી નાખે છે, અને પછી તે દોષ વૃદ્ધિ પામી, પ્રાણુવાયુ, જઠરાગ્નિ અને અપાનવાયુને અત્યંત દુષ્ટ કરી, ઉદરરોગને આધ્માનં ગમનેઽશક્તિર્દૌર્બલ્યં દુર્બલાગ્નિતા ॥ [ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉદરરોગનાં સામાન્ય રૂપો શોથઃ સદનમજ્જાનાં સજ્જો વાતપુરીષયોઃ ॥ ૩ ॥
દાહસ્તન્દ્રા ચ સર્વેષુ જઠરેષુ ભવન્તિ હિ ॥

ઉદરરોગમાં સામાન્ય રીતે નીચેનાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે. વાયુથી પેટ ચઢી દમદોલ થાય છે; રોગીમાં ચાલવાની શક્તિ રહેતી નથી; શરીર દુર્બળ અને છે; જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે; સોજા આવે છે; અંગ ગ્લાનિ પામે છે; અપાન વાયુ અને મળનો અટકાવ થાય છે; બળત્રા થાય છે અને રોગી બાજુ ઘેનમાં રહે છે.

ઉદરરોગની પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ પ્લીહબદ્ધક્ષતોદકૈઃ ॥ ૪ ॥
સંખ્યા સમ્ભવન્ત્યુદરાણ્યઘૌ તેષાં લિઙ્ગં પૃથક્ શૃણુ ॥

જુદા જુદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, પ્લીહોદર ૧, બદ્ધોદર ૧, ક્ષતોદર ૧ અને જલોદર ૧, એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. તેનાં ચિહ્નો જુદાં જુદાં કહું છું:-

વાતોદરનાં લક્ષણો તત્ર વાતોદરે શોથઃ પાણિપન્નામિકુક્ષિષુ ॥ ૫ ॥

કુક્ષિપાશ્વોદરકટીપૃષ્ઠરુક્પર્વભેદનમ્ ॥

શુષ્કકાસોઽક્કમર્દોઽધોગુરુતા મલસંગ્રહઃ ॥ ૬ ॥

ક્ષ્યાવારુણત્વગાદિત્વમકસ્માદૃદ્ધિહાસવત્ ॥

સતોદભેદમુદરં તનુકૃણ્ણશિરાતતમ્ ॥ ૭ ॥

આધ્માનદ્વતિવચ્છન્દમાહતં પ્રકરોતિ ચ ॥

વાયુશ્ચાત્ર સરુક્શબ્દો વિચરેત્સર્વતોગતિઃ ॥ ૮ ॥

૧ વા.નિ.અ. ૧૨ શ્લો. ૧. ૨ ચ.ચિ.અ. ૧૮ શ્લો. ૨૦. ૩, ૪ (પેહેલી પંક્તિ) સુ.નિ.અ. ૭ શ્લો. ૧૫. ૪ (પાછલી પંક્તિ) ૫ (પેહેલી પંક્તિ) ચ.ચિ.અ. ૧૮ શ્લો. ૨૦. ૫થી ૯ વા.નિ.અ. ૧૨ શ્લો. ૧૨થી ૧૫.

વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભી અને કૂખપર સોજો આવે છે; વળી, કૂખ, પાસાં, પેટ, કરોડ અને પીઠ, એ જગ્યાઓમાં પીડા થાય છે. સાંધાઓ તૂટે છે, સુષ્કી ઉધરસ થાય છે; શરીર કળે છે; કમ્બરની નીચેનો શરીરનો ભાગ જડ લાગે છે; પેટમાં મળ એકઠો થાય છે; ત્વચા, નખ, આંખ વગેરેનો રંગ કાળો કે રાતો થાય છે; કારણુ વગર એકાએક પેટ વધેધટે છે; પેટમાં સોયો ખોંચાતી હોય તથા તે ફાટી જતું હોય એવી વેદના થાય છે; રોગીના પેટપર ચારે બાજુએ કાળી ઝીણી રંગો ઉપસી આવે છે; પેટપર આંગળી મારતાં પખાલના જેવો ગંભીર પોલો અવાજ થાય છે; અને વાયુ પેટમાં બધી બાજુએ ફરી શળો સાથે ગડગડાટ ભરેલો અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્તોદરનાં લક્ષણો પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્ચ્છા દાહસ્તુદ્ કટુકાસ્યતા ॥
 મ્રમોડતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાદાવુદરં હરિત્ ॥ ૯ ॥
 પીતતામ્રશિરાનદ્ધં સસ્વેદં સોષ્મ દહ્યતે ॥
 ધૂમાયતે મૃદુસ્પર્શ ક્ષિપ્રપાકં પ્રદૂયતે ॥ ૧૦ ॥

પિત્તોદરમાં જ્વર આવે છે; રોગી મૂર્ચ્છિત થાય છે; બળત્રા થાય છે; તરશ લાગે છે; મુખનો સ્વાદ કડવો લાગે છે; ચક્રી આવે છે; ઝાડા થાય છે; ચામડી, નખ અને નેત્રનો રંગ પીળો થાય છે; પેટ લીલાશ પડતું દેખાય છે; અને તેનાપર પીળા-રાતા રંગની રંગો ઉપસેલી જેવામાં આવે છે; પરસેવાથી શરીર ભીનું રહે છે અને તે ગરમ રહી બળ્યા કરે છે; મુખમાંથી ધૂમાડો નિકળતો હોય, એવું રોગીને લાગે છે; પેટને હાથ લગાડતાં તે પોચું લાગે છે; અને તરત પાકી જાય છે—(અર્થાત્ પિત્તોદરમાંથી જલોદર થઈ જાય છે.) અને તેમાં ઘણો દુઃખાવો થાય છે.

કફોદરનાં લક્ષણો ક્ષેષ્મોદરેડક્કસદનં સ્વાપશ્વયથુગૌરવમ્ ॥
 નિદ્રોત્ક્રેશોડરુચિઃ શ્વાસઃ કાસઃ શુક્લત્વગાદિતા ॥ ૧૧ ॥
 ઉદરં સ્તિમિતં સ્નિગ્ધં શુક્લરાજીતતં મહત્ ॥
 ચિરામિવૃદ્ધં કઠિનં શીતસ્પર્શ ગુરુ સ્થિરમ્ ॥ ૧૨ ॥

કફોદરમાં અંગોમાં ઝાનિ આવે છે; એ ખેડેરાં થઈ જાય છે; સોજો આવે છે; શરીર ભારે થાય છે; ઊંઘ ઘણી આવે છે; મોળ આવે છે; અરુચિ થાય છે; શ્વાસ થાય છે; ઉધરસ આવે છે; ચામડી, નખ અને નેત્રનો રંગ સફેદ અને છે; પેટ અક્કડ, સ્નિગ્ધ અને મોટું લાગે છે અને તેનાપર ઉપસેલી રંગોનો રંગ સફેદ હોય છે. કફોદરમાં પેટ લાંબી મુદતે વધે છે અને તે કઠણુ, શીતળ, ભારે અને સ્થિર લાગે છે.

સન્નિપાતોદરનાં લક્ષણો સ્ત્રિયોડન્નપાનં નશ્વરોમમૂત્રવિડાર્તવૈર્યુક્તમસાધુવૃત્તાઃ ॥
 યસ્મૈ પ્રયચ્છન્ત્યરયો ગરાંશ્ચ દુષ્ટામ્બુદૂષીવિષસેવનાદ્વા ॥ ૧૩ ॥

તેનાશુ રક્તં કુપિતાશ્ચ દોષાઃ કુર્યુઃ સુઘોરં જઠરં ત્રિલિક્ષ્મ ॥
તચ્છીતવાતે મૃશદુર્દિને વા વિશેષતઃ કુપ્યતિ દહ્યતે ચ ૧૪
સ ચાતુરો મૂર્છતિ હિ પ્રસક્તં પાણ્ડુઃ કૃશઃ શુષ્યતિ તૃણયાર્તઃ
દૂષ્યાંદરં કીર્તિતમેતદેવ—

વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ણુ તથા આર્તવ (અટકાવ) વગેરે કાઈ વસ્તુ ખાધાપીધાના પદાર્થ સાથે જે પુરુષને ખવરાવે છે; કિંવા જેને કાઈ શત્રુ ઝેર આપે છે, અથવા જે ઝેરી જનાવરોના વસવાટથી કે પાંદડાં વગેરેના સડાથી ખરાબ થયેલું પાણી પીયે છે કે દૂધી વિષ (જૂનું અથવા ઓછી અસરવાળું ઝેર) ખાય છે તેના રક્ત અને વાતાદિ દોષો જલદીથી વિકારયુક્ત થઈ, અત્યંત લયંકર એવું ત્રિદોષાત્મક સન્નિપાતોદર ઉત્પન્ન કરે છે. શિયાળાની ઋતુમાં, કિંવા જ્યારે ટાઢો પવન ધણો ધુંકાતો હોય ત્યારે આ વ્યાધિ ધણું જોર દાખવે છે અને બળત્રા કરે છે. આને લીધે રોગી વારંવાર મૂત્રછત થાય છે. તેના શરીરનો વર્ણ પાંડુ થઈ જાય છે, તે પ્રતિદિન કૃશ (દુબળો) થઈને સૂકાતો જાય છે; અને તે તરશ-થી પીડાય છે. આ જ રોગને દૂષ્યાંદર પણ કહે છે.

પ્લીહોદરનાં
લક્ષણો ૧

પ્લીહોદરં કીર્તયતો નિબોધ ॥ ૧૫ ॥

વિદાહ્યમિષ્યન્દિરતસ્ય જન્તોઃ પ્રદુષ્ટમત્યર્યમસૂક્ષ્મશ્ચ ॥
પ્લીહાભિવૃદ્ધિ કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધૌ પ્લીહોત્યમેતજ્ઞઠરં વદન્તિ ॥ ૧૬ ॥
તદ્વામપાર્શ્વે પરિવૃદ્ધિમેતિ વિશેષતઃ સીદતિ ચાતુરોઽન્ન ॥
મન્દજ્વરાગ્નિઃ કફપિત્તલિઙ્ગરૂપદ્રુતઃ ક્ષીણબલોઽતિપાણ્ડુઃ ॥

શરીરમાં બળત્રા કરવાવાળા અન્નનું વારંવાર સેવન કરવાથી તથા અભિષ્યંદી (દહીં ઇત્યાદિ) પદાર્થોના સેવનથી, વિકારયુક્ત થયેલાં રક્ત અને કફ, વૃદ્ધિ પામી ખરાબની પણ વૃદ્ધિ કરે છે. આ વ્યાધિને પ્લીહોદર કહે છે. આ વ્યાધિમાં પેટનો ડાબો બાજુનો ભાગ વધે છે, અને તેનાથી રોગી શરીરે ધણો ગળી જાય છે; શરીરમાં ઝીણો તાવ રહે છે; જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે; બળ ક્ષીણ થઈ અંગનો વર્ણ ધોળો પુણી જેવો થાય છે અને કફ-પિત્તોદરનાં લક્ષણો દષ્ટિએ પડે છે.

યકૃદાદ્યુદરનાં
લક્ષણો ૨

સન્ધ્યાન્યપાર્શ્વે યકૃતિ પ્રદુષ્ટે જ્ઞેયં યકૃદાલ્યુદરં તદેવ ॥ ૧૭ ॥

જમણી બાજુએ જે યકૃત (કલેબું) છે, તે રોગયુક્ત થતાં પ્લીહોદરના જેવું જે જમણી બાજુએ ઉદર થાય છે, તેને યકૃદાલ્યુદર કહે છે.

પ્લીહોદરમાં અને ઉદાવર્તરુજાના હૈમોહત્વદ્વદહનજ્વરૈઃ ॥

યકૃદાલ્યુદરમાં
દોષનો સંબંધ

ગૌરવારુચિકાઠિન્યૈર્વિદ્યાત્તન્ન મલાન્ ક્રમાત્ ॥ ૧૮ ॥

પ્લીહોદરમાં તથા યકૃદાલ્યુદરમાં જે ઉદાવર્ત, શૂળ, કબજિયત વગેરે લક્ષણો દેખાય તો વાયુનું; જે મેહ, તૃષ્ણા અને જવરથી રોગી પીડાય તો પિત્તનું અને જે જડત્વ, અરુચિ અને પેટનું કઠણપણું વધારે હોય તો કફનું જોર સમજવું.

બદ્ધગુદોદરનાં
લક્ષણો^૧

યસ્યાન્ત્રમઘ્નૈરુપલેપિભિર્વા બાલાદમભિર્વા પિહિતં યથાવત્ ॥
સન્ધીયતે તસ્ય મલઃ સદોષઃ શનૈઃ શનૈઃ સક્કરવચ્ચ નાહ્યામ્ ॥
નિરુદ્ધયતે તસ્ય ગુદે પુરીષં નિરેતિ કુચ્છાદતિ ચાલ્પમલ્પમ્ ॥
હૃન્નામિમય્યે પરિવૃદ્ધિમેતિ તસ્યોદરં બદ્ધગુદં વદન્તિ ॥૨૦॥

જે પુરુષનાં આંતરડાં લેપાઈ રહે એવાં ચીકણાં અનથી વાળથી કે કાંકરીઓથી બંધ થઈ જાય છે, તેનો દોષયુક્ત મલ, કચરો જેમ પરનાળમાં એકઠો થાય છે, તેમ આંતરડાંની નળીમાં એકઠો થાય છે. પછી આ માણસનો ઝાડો મળદ્વારમાં આવી રોકાઈ રહે છે અને થોડો મુશ્કેલીથી મળદ્વારમાંથી બહાર પડે છે. આ રોગમાં ઉદર, હૃદય અને નાભિની વચ્ચે વૃદ્ધિ પામે છે, આને બદ્ધગુદોદર (ગુદાના ઉપલા ભાગમાં કાઈ ઠેકાણે આંતરડું બંધાઈ જવાથી પેટનું વધવું) કહે છે.

પરિસ્ત્રાવિ ઉદરનાં
લક્ષણો^૨

શલ્યં તથાડન્નોપહિતં યદન્ત્રં ભુક્તં મિનત્યાગતમન્યથા વા ॥
તસ્માત્સુતોડન્ત્રાત્સલિલપ્રકાશઃ સ્ત્રાવઃ સ્ત્રવેદ્વૈ ગુદતસ્તુ ભૂયઃ
નામેરધશ્ચોદરમેતિ વૃદ્ધિ નિસ્તુદ્યતે દાલ્યતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥
પત્તરિસ્ત્રાવ્યુદરં પ્રદિષ્ટં

ખોરાક સાથે અથવા ખીજ કાઈરીતે પેટમાં ગયેલા કાંકરા, કાંટા વગેરે શલ્યથી આંતરડાંમાં કાણું પડે તો તેમાંથી ગળીને પાણી જેવો એક પ્રવાહી પદાર્થ મળદ્વારેથી ગળ્યા કરે છે. આ વ્યાધિથી નાભિ નીચેનો પેટનો ભાગ મોટો થાય છે, પેટ ફાટે છે અને તેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી વ્યથા થાય છે, આને પરિસ્ત્રાવિઉદર કહે છે.

જલોદરની ઉત્પત્તિ
અને લક્ષણો

દકોદરં કીર્તયતો નિબોધ ॥ ૨૨ ॥
યઃ સ્નેહપીતોડપ્યનુવાસિતો વા વાન્તો વિરિક્તોડપ્યથવા નિરુદ્ધઃ
પિબેજ્જલં શીતલમાશુ તસ્ય સ્ત્રોતાંસિ દૂષ્યન્તિ હિ તદ્વહાનિ ॥
સ્નેહોપલિસેષ્વથવાપિ તેષુ દકોદરં પૂર્વવદ્ભ્યુપૈતિ ॥
સ્તિગ્ધં મહત્તપરિવૃદ્ધનામિ સમાતતં પૂર્ણમિવામ્બુના ચ ॥
યથાદતિઃશ્લુભ્યતિ કમ્પતે ચ શબ્દાયતે ચાપિ દકોદરં તત્ ॥

સ્નેહપાન કરીને, અનુવાસનબ્રહ્મિ લઘને, નિરુદ્ધબ્રહ્મિ લઘને, ઉલટીની દવા લઘને, અથવા જીલામ્બ લઘને જે માણસ તરત ટાઢું પાણી પીએ તેના પાણીને વહેનારા માર્ગો બગડી જઈ અથવા ચીકણા પદાર્થોથી એ માર્ગો લેપાઈ જતાં પરિસ્ત્રાવિ ઉદર પેટે જલોદર ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગમાં પેટ મોટું, ઉથલી પડેલી નાભિવાળું, ઘાણું હૃદયું. અને પાણીથી ભરેલું હોય એવું લાગે છે. આ રોગમાં પેટ પાણીથી ભરેલી પખાલ પેટે લચકલચક હાલે છે તથા ડબક ડબક વાગે છે.

૧ બદ્ધગુદોદર=Intestinal Obstruction. ૨ પરિસ્ત્રાવ્યુદર=Ulceration of the bowel. ૩ જલોદર=Ascites. ૧૯થી૨૩ સુ.નિ.અ.૭ શ્લો.૧૨.૧૩. ૨૪ સુ.નિ.અ.૭ શ્લો.૧૪.

સાધ્યાસાધ્ય

વિચાર

જન્મનૈવોદરં સર્વં પ્રાયઃ કૃચ્છ્રતમં વિદુઃ ॥

બલિનસ્તદજાતામ્બુ યત્નસાધ્યં નવોત્થિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અધી જાતના ઉદરરોગ મૂળથી જ ધણું કરી કષ્ટસાધ્ય મનાય છે. પણ અળવાન માણસને થયેલો, નવો તથા જેમાં પાણી ન થયું હોય એવો ઉદરરોગ^૧ મહેનત કરતાં

પક્ષાદ્વદ્વગુદં તૂર્ધ્વં સર્વં જાતોદકં તથા ॥ [મરી શકે છે.

પ્રાયો મવત્યભાવાય છિદ્રાન્ત્રં ચોદરં નૃણામ્ ॥ ૨૬ ॥

શૂનાક્ષં કુટિલોપસ્થમુપક્લિન્નતનુત્વચમ્ ॥

બલશોણિતમાંસાન્નિપરિક્ષીણં ચ વર્જયેત્ ॥ ૨૭ ॥

પાર્શ્વમઙ્ગાન્નવિદ્વેષશોથાતીસારપીડિતમ્ ॥

વિરિક્તં ચાગ્યુદરિણં પૂર્યમાણં વિવર્જયેત્ ॥ ૨૮ ॥

જે અઢગુદોદર થયાને પંદર દિવસ થઈ ગયા હોય, તેને અસાધ્ય જાણવું. તેમ જ જળોદર પણ પંદર દિવસમાં અસાધ્ય થઈ જાય છે અને છિદ્રાંત્રોદર ઘણું કરી અસાધ્ય છે. (તોપણ જે ઉદર રોગમાં વહાડકાપ સાથે યોગ્ય ઉપચારો થાય, તો છિદ્રાંત્રોદર જળોદર તેમ જ અઢગુદોદર પણ વખતે સાધ્ય થાય છે, એમ ‘ઘણું કરી’ એ શબ્દોથી સ્પષ્ટવ્યું છે.)

જે ઉદર રોગીના નેત્રપર સોજા આવ્યા હોય (નેત્ર ફૂલી ગયાં હોય) શિશ્ન વાંકું થયું હોય, પેટપરની ત્વચા ભીની અને પાતળી થઈ હોય, તથા જેનાં અળ, રક્ત, માંસ અને જઠરાગ્નિ તદ્દન ક્ષીણ થયાં હોય, તે રોગીની આશા છોડી દેવી.

જે ઉદરરોગીનાં પાસળાં ભાંગી ગયાં હોય, જેને અન્નપર અભાવો થયો હોય, જેને શરીરે સોજા આવ્યા હોય, ઝાડા થતા હોય અને જીભાખ લાગ્યા પછી જેનું પેટ પાછું ભરાઈ જતું હોય, આવા ઉદર રોગીનો સુઝ પૈદ્યે લાગ કરવો.

इति उदरनिदानम्

—❖❖❖—

શોથનિદાનં

શોથ (સોજા)ની

સંપ્રાપ્તિ

રક્તપિત્તકફાન્વાયુર્દુષ્ટો દુષ્ટાન્નં બહિઃ શિરાઃ ॥

નીત્વા રુદ્ધગતિસ્તૈર્હિ કુર્યાત્ત્વજ્ઞમાંસસંશ્રયમ્ ॥ ૧ ॥

ઉત્સેધં સંહતં શોથં તમાહુર્નિચયાદતઃ ॥

દુષ્ટ થયેલો વાયુ, અગડેલા રક્ત, પિત્ત તથા કફને શરીરમાંથી બહારની શિરાઓમા ખેંચી જાય છે. પછી એ રક્ત, પિત્ત અને કફથી ભાં રોકાઈ ગયેલો વાયુ એ સ્થળે ચામ-

૧ ઉદરરોગમાં પેટમાં જે સમયે પાણી થયું નથી હોતું, તે વેળાનાં લક્ષણો ચરકે ચ.ચિ. અ.૧૮ શ્લો.૫૪થી૫૭ સુધીમાં આપ્યાં છે. ૨ શોથ=સોજા=(1) Swelling. (2) Dropsy. ૨૬.૨૭ચ.ચિ.અ.૧૮ શ્લો.૫૦.૫૧. ૨૮સુ.સુ.અ.૩૪શ્લો.૧૧. ૧,૨વા.નિ.અ.૧૩શ્લો.૨૧થી૨૩.

ડીને તથા માંસને ઉપસાવે છે. આ ઉપમેલી સ્થિતિને શોથ-સોજન-કહે છે. સર્વ પ્રકારના સોજન, લોહી તથા ત્રણે દોષના અગાડથી થાય છે.

શોથની સંખ્યા સર્વં હેતુવિશેષૈસ્તુ રૂપભેદાન્નવાત્મકમ્ ॥ ૨ ॥
દોષૈઃ પૃથગ્દ્વયૈઃ સર્વૈરભિઘાતાદ્વિષાદપિ ॥

તે સોજને, કારણભેદથી તથા લક્ષણભેદથી નવ પ્રકારનો થાય છે. ત્રણ દોષોથી ૩, દ્વંદ્વજ ૩, સન્નિપાત ૪ ૧, અભિઘાતજ ૧ અને વિષજન્ય. ૧.

શોથનાં પૂર્વરૂપો તત્પૂર્વરૂપં દ્વથુઃ શિરાયામોઽક્કગૌરવમ્ ॥ ૩ ॥

સોજને થવાનો હોય ત્યારે સંતાપ થાય છે; રંગો તણાયા જેવી પીડા થાય છે; અને શરીર ભારે થઇ જાય છે.

શોથનાં કારણો શુદ્ધચામયામુક્તકૃશાબલાનાં ક્ષારામ્લતીક્ષ્ણોષ્ણગુરૂપસેવા ॥
 દધ્યામમૃચ્છાકવિરોધિદુષ્ટગરોપસૃષ્ટાન્નનિષેવણં ચ ॥ ૪ ॥
 અર્શોસ્યચેષ્ટા ન ચ દેહશુદ્ધિર્મર્મોપઘાતો વિષમા પ્રસૂતિઃ ॥
 મિથ્યોપચારઃ પ્રતિકર્મણાં ચ નિજસ્ય હેતુઃ શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

ઉત્તરી તથા જીલાબથી, કોષ્ઠપિણુ જનના રોગથી અને લાંઘણો ખેંચવાથી શરીરે સુકાઈને દુર્બળ થયેલા પુરુષે, ખારા, ખાટા, તીખા ગરમ અને જડ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી; દહીંથી, કાચું અન્ન ખાવાથી, માટી ખાવાથી, શાક ભાજી વિશેષ જમવાથી, (દૂધ અને માછલાં વગેરે) વિરુદ્ધ ભોજનથી, ઝેરથી, અગડેલું અન્ન વપરાશમાં લીધાથી, હરશથી; ખેડાડુ છંદગીથી, જીલાબની અગત્ય છતાં રેચ નહીં લીધાથી હૃદયાદિ મર્મસ્થાનોમાં દોષોએ (વાત, પિત્તાદિ) ઉત્પન્ન કરેલા રોગોથી, કસુવાવડ થવાથી, અને વમન, વિરેચન વગેરે ઉપચારો ખોટી રીતે કરવાથી, દોષજન્ય સોજન ઉત્પન્ન થાય છે.

શોથનાં સામાન્ય લક્ષણો સગૌરવં સ્યાદનવસ્થિતત્વં સોત્સેધમૂષ્માથ શિરાતનુત્વમ્ ॥
 સલોમહર્ષશ્ચ વિવર્ણતા ચ સામાન્યલિઙ્ગં શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટમ્ ॥

સામાન્ય રીતે સોજનમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. શરીર જડ થાય છે; ખેંચેની થાય છે; ચામડીનો ભાગ ઉંચો ચઢી તેમાં ગરમી થાય છે; રંગો ખારીક અને છે; રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે; અને સોજવાળા ભાગનો રંગ બદલાઈ જાય છે.

વાતજ શોથનાં લક્ષણો ચલસ્તનુત્વકૂપરૂપોઽરુણોઽસિતઃ
 સુષુપ્તિહર્ષાતિયુતોઽનિમિત્તતઃ ॥

પ્રશામ્યતિ પ્રોજ્જમતિ પ્રપીડિતો

વિદ્વા બલી સ્યાત્ શ્વયથુઃ સમીરણાત્ ॥ ૭ ॥

વાતજન્ય સોજને ચંચળ, વાતળી ત્વચાવાળો, ખરબચડો, રાતા-કાળા રંગનો, ખેંહેર મારી ગયેલી ચામડીવાળો અને ઝણઝણાટવાળી વેદનાવાળો હોય છે. આ સોજને કોઈ વખત

કારણ વિના ઉતરી જાય છે, અને તેના પર આંગળી દાખતાં તે સ્થળે ખાડો પડી પાછું તરત ઉપસી આવે છે. વાતજન્ય સોજનું જોર દિવસે ઘણું જણાય છે.

પિત્તજ શોથનાં મૃદુઃસગન્ધોઽસિતપીતરાગવાન્ ભ્રમજ્વરસ્વેદતૃષામદાન્વિતઃ।

લક્ષણો। ય ઉખ્યતે સ્પર્શરુગક્ષિરાગકૃત્ત્વસ પિત્તશોથો મૃશદાહપાકવાન્॥

પિત્તજનિત સોજને મૃદુ (નરમ), થોડી વાસવાળો, કાળાશ કે પીળાશ પડતો લાલ હોય છે. આ સોજનમાં રોગીને ચક્રી, તાવ, પરશેવો, તરશ અને મદ (નીશા જેવી સ્થિતિ) જેવા ઉપદ્રવો થાય છે. પિત્તજન્ય સોજને આગ મૂકી હોય તેમ બળે છે, ત્યાં હાથથી સ્પર્શ કરતાં દુઃખ થાય છે. તેમાં રોગીનાં નેત્રા લાલ રહે છે. આ સોજને પાકે છે તથા અત્યંત બળત્રાવાળો હોય છે.

કફજ શોથનાં ગુરુઃસ્થિરઃપાણ્ડુરોચકાન્વિતઃ પ્રસેકનિદ્રાવમિવહિમાન્ધકૃત્ત્વ

લક્ષણો। સ કૃચ્છ્રજન્મપ્રશમો નિપીડિતો ન ચોન્નમેદ્રાત્રિબલી કફાત્મકઃ॥

જે સોજનની ઉત્પત્તિ કફમાંથી થઈ હોય છે, તે સોજને જડ, સ્થિર, અને સફેદ રંગનો હોય છે. કફજન્ય સોજનમાં રોગીને અન્ન ભાવનું નથી; એના મોઢામાંથી થુંક ગળે છે; ગંધ આવે છે; ઉલટી થાય છે; અને જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે. આ સોજને થતાં અને મટતાં ઘણી વાર લાગે છે અને સોજનને દાખતાં તે પાછો ઉપર ચઢી આવતો નથી. રાત્રે આ સોજનું જોર વધે છે.

દ્વંદ્વજ અને સન્નિ- નિદાનાકૃતિસંસર્ગાચ્છ્રયથુઃ સ્યાદ્વિદોષજઃ ॥

પાતજ શોથનાં સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાચ્છોથો વ્યામિશ્રલક્ષણઃ ॥ ૧૦ ॥

લક્ષણો। બબ્બે દોષોનાં લક્ષણો અને કારણો જે સોજનમાં એકઠાં દૃષ્ટિએ પડે, તે દ્વંદ્વજ શોથઃ અને બધા દોષોનાં લક્ષણો જે સોજનમાં એકત્ર જેવામાં આવે, તે સન્નિપાતજ શોથ જાણવો.

અભિઘાતજ શોથ- અભિઘાતેન શસ્ત્રાદિચ્છેદમેદક્ષતાદિભિઃ ॥

નાં લક્ષણો। હિમાનિલોદ્યનિભૈર્મલાતકપિકચ્છુજૈઃ ॥ ૧૧ ॥

રસૈઃ શૂકૈશ્ચ સંસ્પર્શાચ્છ્રયથુઃ સ્યાદ્વિસર્પવાન્ ॥

મૃશોષ્મા લોહિતાભાસઃ પ્રાયશઃ પિત્તલક્ષણઃ ॥ ૧૨ ॥

કાષ્ટાઢિકનો શરીર પર માર પડવાથી, શસ્ત્રથી શરીરનો કોઈ ભાગ કપાવાથી, ધારાંથી, રીતળ વાયુના સ્પર્શથી કિંવા સમુદ્રના પવનથી, ભીંજામાના તેલનો કે કૌવચની શીંગનો સ્પર્શ થવાથી, જે સોજને આવે છે, તે ફેલાય છે, તેમાં બળત્રા ઘણી તીવ્ર હોય છે, અને સોજનનો રંગ લાલ હોય છે. પિત્તજન્ય સોજનનાં જે લક્ષણો ઉપર વર્ણવ્યાં. તે જ આમાં જેવામાં આવે છે.

વિષજ શોથનાં વિષજઃ સવિષપ્રાણિપરિસર્પણમૂત્રગાત્ ॥

લક્ષણો। દંટાદન્તનલાઘાતાદવિષપ્રાણિનામપિ ॥ ૨૩ ॥

વિષમૂત્રશુક્રોપહતમલવદ્વસ્ત્રસક્કરાત્ ॥

વિષવૃક્ષાનિલસ્પર્શાદ્વિરયોગાવચૂર્ણનાત્ ॥ ૧૪ ॥

મૃદુશ્ચલોઽવલમ્બી ચ શીઘ્રો દાહરુજાકરઃ ॥

કોઈ ઝેરી જીવ શરીરપરથી ચાલી જવાથી, કે તેનું મૂત્ર શરીર ઉપર પડવાથી, વિષ વગરના પણ કોઈ પ્રાણીના દાંત કે નખો શરીરને લાગવાથી, મળ, મૂત્ર તથા શુક્રથી ખરડાયલાં વસ્ત્રના સ્પર્શથી, કોઈ ઝેરી ઝાડ તરફથી આવતા વાયુનો અંગને સ્પર્શ થવાથી, અથવા ઝેરી દવા શરીરે ચોળાવાથી, જે સોજો આવે છે તે વિષજન્ય સોજો ક્રામળ, ફરતો. નીચે પ્રસરતો ત્વરાથી થનારો તથા પીડાયુક્ત બળત્રા કરવાવાળો હોય છે.

સોજાનાં સ્થાનો.

દોષાઃ શ્વયથુમૂર્ચ્વં હિ કુર્વન્ત્યામાશયસ્થિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પક્વાશયસ્થા મધ્યે તુ વર્ચઃસ્થાનગતાસ્ત્વઃ ॥

કૃત્સ્નદેહમનુપ્રાપ્તાઃ કુર્યુઃ સર્વસરં તથા ॥ ૧૬ ॥

આમાશયમાં રહેલો દોષ છાતી વગેરે ઉપરના ભાગમાં સોજો લાવે છે. પક્વાશયમાં રહેલા દોષથી, વચલા ભાગમાં છાતી અને પક્વાશયની (પેટ) વચ્ચે સોજો આવે છે. અને મલસ્થાનગત દોષથી નીચે પગપર સોજો આવે છે. આખા શરીરમાં દોષ ફેલાતાં તેથી સર્વ શરીરમાં ફેલાનારો સોજો થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય

યો મધ્યદેશે શ્વયથુઃ સ કષ્ટઃ સર્વગશ્ચ યઃ ॥

વિચાર

અર્ધાઙ્ગેઽરિષ્ટભૂતઃ સ્યાદશ્ચોર્ધ્વં પરિસર્પતિ ॥ ૧૭ ॥

જે સોજો વચલા ભાગમાં થયો હોય છે, તે અને જે સર્વોગપર પ્રસરી વળ્યો હોય છે, તે બંને મટવા મુશ્કેલ છે. વળી જે સોજો અર્ધા શરીરમાં થયો હોય અને જે નીચેથી ઉપર ચડતો જતો હોય તે રોગીના મોતની નિશાની જેવા છે.

શોથનાં અસાધ્ય

શ્વાસઃ પિપાસા છર્દિશ્ચ દૌર્બલ્યં જ્વર एव च ॥

લક્ષણો.

यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ ૧૮ ॥

સોજાના જે રોગીને શ્વાસ, તરશ, ઉલટી, નબળાઈ અને તાવ વગેરે ઉપદ્રવો થયા હોય, તથા જેને અન્નપર અરુચિ થઈ ગઈ હોય તેના જીવ્યાની આશા છોડવી.

બીજાં અસાધ્ય

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ॥

લક્ષણો.

पुरुषं हन्ति नारीं तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥

नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ૧૯ ॥

બીજા કોઈ રોગના પરિણામ તરીકે જે સોજો ઉત્પન્ન થયો ન હોય (પોતાનાં જ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો) અને પહેલાં પગપર ચઢી પછી ઉપર ચઢતો જતો હોય, તે સોજો પુરુષનો નાશ કરે છે; અને જે પહેલાં મુખ પર ચઢી પછી નીચે ઉતરતો જાય છે, તે સ્ત્રીના સંબંધમાં જીવઘાતક છે. પણ જે સોજો સ્ત્રીપુરુષની ગુહ્યેન્દ્રિયપર પહેલ વહેલાં થઈ, પછી ધીરે ધીરે સર્વોગપર ફેલાય છે, તે સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને ઘાતક છે. જે સોજામાં શ્વાસાદિ ઉપદ્રવો ન થયા હોય અને જે નવો હોય છે, તે સાધ્ય છે. અસાધ્ય સોજાનાં લક્ષણો પહેલાં કહ્યાં છે.

इति शोथनिदानम्

વૃદ્ધિનિદાન

અંડવૃદ્ધિની
સંપ્રાપ્તિ

કુદ્ધોડનૂર્ધ્વગતિર્વાયુઃ શોથશૂલકરશ્ચરન્ ॥

મુષ્કૌ વહ્નનતઃ પ્રાપ્ય ફલકોશામિવાહિનીઃ ॥ ૧ ॥

પ્રપીઢ્ય ધમનીર્વૃદ્ધિં કરોતિ ફલકોશયોઃ ॥

નીચી ગતિવાળો, તથા સોજા અને થજો ઉત્પન્ન કરનાર કુપિત થયેલો વાયુ આડ-સંધિને (સાથળ અને પેડુ વચ્ચેની જગ્યા, જ્યાં બદ થાય છે, તે) રસ્તે વૃષણમાં ભરાઈ, પછી, તેમાંની ગાંઠ સાથે સંબંધ ધરાવનારી ધમનીઓને દુષ્ટ કરી (બગાડી) અંડની બે બાજુની કે એક બાજુની વૃદ્ધિ કરે છે.

અંડવૃદ્ધિની સંખ્યા ડોષાસ્ત્રમેદોમૂત્રાન્ત્રૈઃ સ વૃદ્ધિઃ સપ્તધા ગદઃ ॥ ૨ ॥

મૂત્રાન્ત્રજાવપ્યનિલાદ્દેતુમેદસ્તુ કેવલમ્ ॥

જુદા જુદા દોષોથી ૩, રક્તથી ૧, મેદથી ૧, મૂત્રથી ૧ અને આંતરડાથી ૧, એ પ્રમાણે સાત જાતની અંડવૃદ્ધિ છે. મૂત્રજ અને અંત્રજ વૃદ્ધિ વાયુકોપથી થાય છે, માત્ર તે થવાનાં કારણો

વાત^૧ પિત્ત, કફ,
રક્ત,^૨ અને મેદમાં-
થી^૩ થયેલી અંડ-
વૃદ્ધિનાં લક્ષણો

વાતપૂર્ણદતિસ્પર્શો રુક્ષો વાતાદદેતુરુક્ ॥ ૩ ॥ [જુદાં છે.

પક્વોદુમ્બરસંક્રોશઃ પિત્તાદ્વાહોષ્મપાકવાન્ ॥

કફાચ્છીતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ કણ્ઠમાન્કઠિનોડ્વપરુક્ ॥ ૪ ॥

કૃણ્ણસ્ફોટાવૃતઃ પિત્તવૃદ્ધિલિલ્લશ્ચ રક્તજઃ ॥

કફવન્મેદસા વૃદ્ધિર્મૃદુસ્તાલફલોપમઃ ॥ ૫ ॥

વાયુથી ભરેલી મસક (અથવા રખરનો ટુકડો) જેવી લાથને લાગે છે તેવી વાતજન્ય અંડવૃદ્ધિ હોય છે. અને તેમાં કારણ વિના પીડા થાય છે. પિત્તજન્ય વધરાવળ પાકેલાં ઉષ્ણ રાનાં ફળ જેવી લાગે છે અને તેમાં બળત્રા ગરમી તથા પાક થાય છે. કફજન્ય વધરાવળ ટાઢી, ભારે, સ્નિગ્ધ, કડણુ, ઓછી પીડાવાળી તથા ખંજવાળવાળી હોય છે. રક્તજન્ય વધરાવળમાં પિત્તજન્યનાં બધાં લક્ષણો ઉપરાંત કાળા ફેડલાઓ થાય છે. જે અંડવૃદ્ધિ મેદમાંથી થાય છે, તે કફજનિત અંડવૃદ્ધિની પેઠે મૃદુ અને તાડકળ જેવી રંગે તથા આકૃતિમાં હોય છે.

મૂત્રજ અંડવૃદ્ધિનાં લક્ષણો^૪ મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ સ તુ ગચ્છતઃ ॥

અસ્મંભિઃ પૂર્ણદતિવત્ ક્ષોભં યાતિ સરુક્ મૃદુઃ ॥ ૬ ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રમધઃ સ્યાન્ન ચાલયન્ફલકોશયોઃ ॥

પેશાબ પકડી રાખવાની જેની આદત હોય છે, તેને આ રોગ થાય છે. મૂત્રજ અંડ-વૃદ્ધિ ચાલતી વખતે પાણી ભરેલી પખાલની પેઠે ડબક ડબક હાલે છે, તથા તેનો અવાજ પણ તેવો થાય છે. અને સ્પર્શ કરતાં ક્રામળ લાગે છે. તેનાથી પેશાબ કરતાં થોડી વેદના

૧ વૃદ્ધિ (દોષજ)=વધરાવળ=Orchitis. ૨ રક્તવૃદ્ધિ=Haematocoele. ૩ મેદોવૃદ્ધિ=Elephantiasis of Scrotum. ૪ મૂત્રજવૃદ્ધિ=Hydrocele. ૧ થી ૩ વા.નિ.અ.૧૧ શ્લો.૨૧ થી ૨૪. ૪ થી ૮ વા.નિ.અ.૧૧ શ્લો.૨૫ થી ૨૮.

થાય છે. અને અંડકોષ એટલો લાંબો થાય છે કે, તેને લગાર ગતિ મળતાં તે એ પગ વચ્ચે ઝોલાં ખાતો અથડાય છે.

અંત્રવૃદ્ધિ-સારણ-
નાં લક્ષણો^૧

વાતકોપિભિરાહારૈઃ શીતતોયાવગાહનૈઃ ॥ ૭ ॥

ધારણેરણભારાઘ્રવિષમાક્ષપ્રવર્તનૈઃ ॥

ક્ષોભનૈઃ ક્ષોભિતોઽન્યૈશ્ચ શુદ્રાન્ત્રાવયવં યદા ॥ ૮ ॥

પવનો વિગુણીકૃત્ય સ્વનિવેશાદધો નયેત્ ॥

કુર્યાદ્વક્ષ્ણસન્ધિસ્થો ગ્રન્થામં શ્વયથું તદા ॥ ૯ ॥

ઉપેક્ષ્યમાણસ્ય ચ મુષ્કવૃદ્ધિમાધ્માનરુક્સ્તમ્ભવર્તો સ વાયુઃ ॥

પ્રપીડિતોઽન્તઃસ્વનવાન્પ્રયાતિ પ્રધ્માપયન્નેતિ પુનશ્ચ મુક્તઃ ॥ ૧૦ ॥

વાયુ કુપિત થાય એવા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, શીતળ પાણીમાં ડુબકી મારવાથી, જેની ગતિ શરુ થઈ હોય, તેવા કોઈ પદાર્થની કે પ્રાણીની ગતિને પરાણે રોકવાથી, જે ગતિ આપી કે મેળવી ન શકાય, તેવી અશક્ય ગતિને ઉત્પન્ન કરવા માટે બળ અજમાવવાથી, ભારે બોળે ઉંચકી લેઈ જવાથી, લાંબી મજલ કરવાથી, અવયવો વિષમ રીતે ફેરવવાથી, અને આવાં બીજાં પ્રકોપક કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ નાનાં આંતરડાંના એક ભાગને સંકોચી તેને સ્વસ્થાનમાંથી જ્યારે નીચે ખેંચી લાવે છે, ત્યારે તે, અંડવૃદ્ધિમાં રહીને ગાંઠના જેવો સોળો ઉત્પન્ન કરે છે.

આ પ્રમાણે પવનથી પુલેલા દડા જેવી તીવ્ર વેદનાવાળી તથા સ્તબ્ધ અંત્રવૃદ્ધિની બે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે (ઉપાય કરવામાં ન આવે) તો પછી વૃષણને દાખતાં તેમાં ભરાયલો વાયુ અવાજ કરતો ઉપર ચઢે છે. વૃષણને છોડી દેતાં વાયુ પાછો અંડકોશમાં ભરાઈ તેને પુલાવે છે.

અન્ત્રવૃદ્ધિરસાધ્યોઽયં વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિઃ ॥ ૧૧ ॥

આ અંત્રવૃદ્ધિ અસાધ્ય છે, અને તેમાં વાતવૃદ્ધિને મળતાં લક્ષણો થાય છે.*

इति वृद्धिनिदानम्

૧ અન્ત્રવૃદ્ધિ=Hernia=સારણ.

*દીકાકારે બીજા ગ્રન્થમાંથી ધ્રુવના નિદાન તરીકે નીચેનો શ્લોક લખ્યો છે:

अत्यभिष्यन्दिगुर्वामसेवनान्निचयकृतः ॥

करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वक्क्ष्णसन्धिषु ॥

ज्वरशूलरક્तादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥

બહુ અભિષ્યન્દિ (ચીકણા) ભારે અને કાચા પદાર્થોના સેવનથી કોપેલો દોષ સાથળના મૂળમાં ગાંઠ જેવો સોળો ઉત્પન્ન કરે છે. જેથી તાવ, શૂળ અને ઢીલાપણું આવે છે, આ ગાંઠને ધ્રુવ કહે છે. (બદ હોય એમ લાગે છે.)

૧થી૧૧વા.નિ.અ.૧૧શ્લો.૨૧થી૩૧.

ગલગંડનિદાન

નિબદ્ધઃ શ્વયથુર્યસ્ય મુષ્કવલ્લુમ્બતે ગલે ॥

મહાન્વા યદિ વા હ્રસ્વો ગલગણ્ડં તમાદિશેત્ ॥ ૧ ॥

પુરુષના ગળાપર જે મોટો કિંવા નાનો સોળે અંડકાષની પેઠે લટકે છે, તેને ગલ-ગંડના નામથી (વૈદો) ઓળખે છે.

**ગલગંડની
સંપ્રાપ્તિ^૧**

વાતઃ કફશ્ચાપિ ગલે પ્રદુષ્ટૌ મન્યે સમાશ્રિત્ય તથૈવ મેદઃ ॥

કુર્વન્તિ ગણ્ડં કમશસ્ત્રિલિઙ્ગૈઃ સમન્વિતં તં ગલગણ્ડમાહુઃ ॥૨॥

ગળામાં દુષ્ટ થયેલા (બગડેલા) વાત, કફ અને મેદ ગળાની પાછળની રંગોમાં રહીને ક્રમથી પોતપોતાનાં લક્ષણોયુક્ત એવી જે ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગલગંડ કહેવાય છે.

**વાતિક ગલગંડનાં
લક્ષણં**

તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાવનદ્ધઃ શ્યાવોઽરુણો વા પવનાત્મકસ્તુ ॥

પારુષ્યયુક્તશ્ચિરવૃદ્ધચપાકો યદ્વચ્છયા પાકમિયાત્કદાચિત્ ૩

વૈરસ્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રશોષઃ ॥

વાતમાથી જે ગલગંડ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, અને તે ગલગંડ કાળી નસોથી વ્યાપ્ત તથા રંગે આશમાની કે રાતો હોય છે. ગલગંડની ગાંઠો સ્પર્શ કરતાં ખડખડી લાગે છે. તે (ગાંઠો) ઘણી લાંબી મુદતે વૃદ્ધિ પામે છે અને પાકતી નથી, અથવા કદાચિત્ એની મેળે પાકે છે. આ ગલગંડના રોગીનું મોટું ખેસવાદ રહે છે, અને તેનું તાળવું તથા ગળું સુકાય છે.

**કફજ ગલગંડનાં
લક્ષણે**

સ્થિરઃ સવર્ણો ગુરુરુપ્રકણ્ઢઃ શીતો મહાંશ્ચાપિ કફાત્મકસ્તુ ॥૪

ચિરામિવૃદ્ધિ મજતે ચિરાદ્વા પ્રપચ્યતે મન્દરુજઃ કદાચિત્ ॥

માધુર્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રલેપઃ ॥૫॥

કફજનિત ગલગંડની ગાંઠો સ્થિર, થોડી પીડાવાળી, જડ, અત્યંત ખરજયુક્ત, શીતળ, મોટી અને રંગે ચામડીના જેવી હોય છે. તે બહુ દિવસે વધે છે. અને ઘણી વાર લાગ્યા પછી કદાચિત્ પાકે છે. તેના રોગીનું મોટું સ્વાદમાં ગળચકું અને છે, અને તેનું તાળવું તથા ગળું કફથી લેપાયલું રહે છે.

**મેદજ ગલગંડનાં
લક્ષણે**

ક્ષિગ્ધો ગુરુઃ પાણ્ડુરનિષ્ઠગન્ધો મેદોભવઃ સ્વલ્પરુજોઽતિકણ્ઢઃ

પ્રલમ્બતેઽલાબુવદલ્પમૂલો દેહાનુરૂપક્ષયવૃદ્ધિયુક્તઃ ॥૬॥

ક્ષિગ્ધાસ્યતા તસ્ય ભવેચ્ચ જન્તોર્ગલેઽનુશબ્દં કુરુતે ચ નિત્યમ્ ॥

જે ગલગંડની ગાંઠો મેદમાંથી થાય છે તે, તેલના જેવી ચીકણી, જડ, ઘોળા રંગની, બદખે ભારતી, મંદ પીડાયુક્ત અને ઘણી ખરજવાળી હોય છે. એ તુંબડીની પેઠે ઝુલતી રહે છે અને મૂળમાં, એટલે જ્યાં તે થઈ હોય છે ત્યાં, નાની હોય છે. રોગીનું શરીર જેમ જાડું કે પાતળું

થતું જાય છે. તેમ આ ગાંઠો વૃદ્ધિ કિંવા ક્ષીણતા (શુષ્કતા) પામે છે. તેનાથી દર્દીનું મુખ તેલ ચોપડયાની પેઠે ચીકણું દેખાય છે, અને તેના ગળામાંથી હમેશાં અવાજ નીકળ્યા કરે છે.

ગલગંડનાં અસા-

ધ્ય લક્ષણે।

કૃચ્છ્રાચ્છ્રુસન્તં મૃદુસર્વગાત્રં સંવત્સરાતીતમરોચકાર્તમ્ ॥
ક્ષીણં ચ વૈદ્યો ગલગણ્ડજુષ્ટં મિશ્રસ્વરં चापि विवर्जयेत् ॥ ૭ ॥

જે ગલગંડનો રોગી મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતો હોય; જેનું સર્વ શરીર કામળ થઈ ગયું હોય; જે રોગીને ગલગંડ થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય; જે રોગી અરોચક અને સ્વર ભેદથી પીડિત હોય અને જે સુકાઈને હાડપિંજર થયેલો હોય, તે ગલગંડથી પીડિત રોગીની વૈદ્ય આશા મૂકવી.

इति गलगण्डनिदानम्

—ॐॐॐॐॐॐॐॐ—

ગણ્ડમાલાપચિનિદાનં

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेपु ॥

मेदःकफाभ्यांचिरमन्दपाकैः स्याद्रण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः

ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये॥

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥

મેદ અને કફથી, ખગલ, ખલા, ઓડ, ગળું અને આડસંધિ(સાથળના મૂળમાં) બદ થવાનું ઠેકાણું), એટલે ઠેકાણે નાના ચણીખોર જેવડી, કિંવા મોટાખોર જેવડી, કિંવા આંખળાં જેવડી, જે ઘણી ગાંઠો થાય છે, અને જે બહુ દિવસે ધીરે ધીરે પાકે છે, તે ગાંઠોની હારને ગંડમાલા કહે છે.

તે ગાંઠોમાંથી થોડી પાકે છે, ફેટલીકમાંથી રસી ઝરે છે, ફેટલીક મટી જાય છે અને ખીજી નવી ઉત્પન્ન પણ થાય છે, તથા તેની પીડા ઘણા દિવસ રહે છે; આ ગાંઠોને ફેટલાક અપચીના નામથી ઓળખે છે. (ગાંઠોની હાર હોય તો ગંડમાળા અને છૂટી છૂટી હોય તો એ અપચી કહેવાય છે. જુવો માધવની ટીકા.)

અપચીનાં સાધ્યા સાધ્યાઃસ્મૃતાઃ, પીનસપાર્શ્વશૂલ-

સાધ્ય લક્ષણે।

કાસજ્વરચ્છર્દિયુતા ન સાધ્યાઃ ॥ ૨

આ ગાંઠો સાધ્ય છે: પણ તે સાથે જો રોગીને પીનસ, પડખામાં શૂળ, ખાંસી, તાવ અને ઉલટી હોય, તો તે અસાધ્ય છે એમ સમજવું.

इति गण्डमालापचीनिदानम्

—ॐॐॐॐॐॐॐॐ—

અન્યનિદાન

વાતાદયો માંસમસ્ટ્કપ્રદુષ્ટાઃ સન્દૂષ્ય મેદશ્ચ તથા શિરાશ્ચ ॥

વૃત્તોન્નતં વિપ્રથિતં તુ શોથં કુર્વન્ન્યતો અન્યરિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥૧॥

અત્યંત દુષ્ટ થયેલા વાતપિત્તાદિ દોષો, માંસ, રક્ત, મેદ અને શિરાઓને દુષ્ટ કરીને (શરીરના કાષ્ઠપણ ભાગમાં) ગોળ, ઉંચો, ગાંઠોવાળો અને કઠણ જે સોળે ઉત્પન્ન કરે છે; તેને અંથિનું નામ આપ્યું છે.

વાતજ અંથિનાં આયમ્યતે વૃદ્ધ્યતિ તુચ્ચતે ચ પ્રત્યસ્યતે મથ્યતિ મિથ્યતે ચ ॥

લક્ષણે કૃણ્ણો મૃદુર્બસ્તિરિવાતતશ્ચ મિન્નઃ સ્ત્રવેચ્છાનિલજોઽસ્ત્રમચ્છમ્

વાતજનિત અંથિમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. એ ગાંઠોને ખેંચીને જાણે કાઈ લાંબી કરતું હોય, કાઈ કાપી નાંખતું હોય; કાઈ તેમાં સોયો ભોકતું હોય, કાઈ તેને એક જગ્યાથી બીજી જગ્યા પર ખળથી ફેંકી દેતું હોય; તેનું કાઈ મંથન કરતું હોય અથવા કાઈ તોડી નાંખતું હોય એવી તેમાં વેદના થાય છે. તે (ગાંઠો) કાળા રંગની, પોચી અને ખરતી જેવી પ્લેળી હોય છે—આ ગાંઠો કૂટતાં તેમાંથી સ્વચ્છ લોહી ઝરે છે.

પિત્તજ અંથિનાં દન્દ્યતે ધૂપ્યતિ ચૂપ્યતે ચ પાપચ્યતે પ્રજ્વલતીવ ચાપિ ॥

લક્ષણે રક્તઃ સપીતોઽપ્યથવાપિ પિત્તાદ્ગિન્નઃ સ્ત્રવેદુષ્ટમતીવ ચાસ્ત્રમ્ ૩

પિત્તજન્ય અંથિ (ગાંઠ)માં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. ગાંઠમાં બળત્રા, સંતાપ, ચોપ અને પાક બહુ થાય છે. તથા એ કેકાણે જાણે શરીર બળતું હોય એવી વેદના થાય છે. ગાંઠ ઘણી પાકી જાય છે અને પાકતાં બહુ બળે છે. તે રંગે રાત્રી કિંવા લગાર પીળાશ-પર હોય છે, અને જ્યારે તે કૂટે છે ત્યારે તેમાંથી બગડેલું ઘણું લોહી વહી જાય છે.

કફજ અંથિનાં શીતોઽવિવર્ણોઽલ્પરુજોઽતિકણ્ઢઃ પાષાણવત્સંહનનોપપન્નઃ ॥

લક્ષણે ચિરામિવૃદ્ધશ્ચ કફપ્રકોપાદ્ગિન્નઃ સ્ત્રવેચ્છુક્રુઢનં ચ પૂયમ્ ૪

કફજન્ય અંથિમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. એ ગાંઠો સ્પર્શ કરતાં શીતળ અને રંગે ચામડી જેવા રંગની હોય છે. આ અંથિથી દુઃખ થોડું થાય છે, અને તેમાં વધુ ઘણી આવે છે, તે પથ્થરના જેવી કઠણ અને મોટી હોય છે, અને લાંબી મુદતે તેના કદમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ ગાંઠો કૂટતાં સફેદ અને જાડું પરુ વહે છે.

મેદજ અંથિનાં શરીરવૃદ્ધિક્ષયવૃદ્ધિહાનિઃ સ્તિગ્ધો મહાન્કણ્ડયુતોઽરુજશ્ચ ॥

લક્ષણે મેદઃકૃતો ગચ્છતિ ચાત્ર મિન્ને પિણ્યાકસર્પિઃ પ્રતિમં તુ મેદઃ ॥

જે અંથી મેદમાંથી થાય છે, તે જેમ શરીર વધે ઘટે તેમ વધે ઘટે છે. તે તેલના જેવી ચીકણી, મોટી અને ખંજવાળયુક્ત તથા પીડા રહિત હોય છે. આ ગાંઠો પુટતાં તેમાંથી તેલના ખોળ જેવો કે ઠરેલા ઘી જેવો મેદ (ચરબી) નીકળે છે.

શિરાજ ગ્રંથિની
સંપ્રાપ્તિ

વ્યાયામજાતૈરબલસ્ય તૈસ્તૈરાક્ષિણ્ય વાયુસ્તુશિરાપ્રતાનમ્ ॥
સઙ્કુચ્ય સંપીડ્ય વિશેષ્ય ચાપિ ગ્રન્થિ કરોત્યુન્નતમાશુવૃતમ્ ૬

અત્યંત પરિશ્રમ પડે એવી મહેનત કે કસરત જે નિર્બળ શરીરવાળો પુરુષ કરે તો તેથી કુપિત થયેલો વાયુ શિરાઓનાં જળને ખેંચી, સંકોચી, દબાવી તથા પોતાના રક્ત ગુણથી સૂકાવી નાંખી, એક ઉંચી ગાંઠ કરે છે, જે શિરાજન્યગ્રંથિ કહેવાય છે.

શિરાજ ગ્રંથિનાં
સાધ્યાસાધ્ય
લક્ષણો

ગ્રન્થિઃ શિરાજઃ સ ચ કૃચ્છ્રસાધ્યો મવેદ્યદિ સ્યાત્સરુજશ્ચલશ્ચ
સ ચારુજશ્ચાપ્યચલો મહાશ્ચ મર્મોથિતશ્ચાપિ વિવર્જનીયઃ ॥૭

આ શિરાજગ્રંથિ જે પીડાયુક્ત અને ચંચળ હોય તો કષ્ટસાધ્ય સમજવી. પણ જે શિરાજગ્રંથિ શરીરમાંના એકાદા મર્મસ્થાનપર થઈ હોય, મોટી અને સ્થિર તથા પીડા વગરની હોય તો તે અસાધ્ય છે.

इति ग्रन्थिनिदानम्

અર્બુદનિદાન

અર્બુદના સંપ્રાપ્તિ

गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक्प्रदूष्य ॥
वृत्तं स्थिरं मन्मरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥१॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥

વિકારયુક્ત થયેલા દોષો માંસ અને લોહીને પણ બગાડી શરીરના કાંઈ પણ ભાગ ઉપર ગોળ, સ્થિર, મંદ પીડાયુક્ત, મોટી, અંદરથી ઉડી ગયેલી, લાંબી મુદતે વધનારી તથા ન પાકનારી એવી જે માંસની ઉપસેલી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને આયુર્વેદને જાણનારાઓ અર્બુદવ્યાધિ કહે છે.

અર્બુદની સંખ્યા

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च ॥ २ ॥
तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, રક્તથી, માંસથી અને મેદથી, એવો ૭ પ્રકારનો અર્બુદ-રોગ થાય છે. તેમનાં લક્ષણો સાધારણ રીતે હમ્મેશાં ગ્રંથિ જેવાં હોય છે.

રક્તાર્બુદનાં લક્ષણો

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिराश्च सङ्कुच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ३
साम्रावमुन्नहति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धम् ॥
करोत्यजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु ॥४॥
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पाण्डुरर्बुदं रुधिरात्पीडितस्तु ॥

વિકારયુક્ત થયેલો દોષ લોહીને તથા શિરાઓને ખેંચી તેને દબાવીને ન પાકે એવા, સાવવાળા, માંસના અંકુરોથી વીંટાયેલા, અને તુરત વધે એવા માંસના પિંડને ઉંચો કરે છે.

૧ અર્બુદ=Tumour. ૬,૭ સુ. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૬, ૭. ૧ સુ. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૦.
૨ થી ૬ સુ. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૧ થી ૧૫.

ઉપસાવે છે. તેમાંથી ખરાબ લોહી નિરંતર વહ્યા કરે છે. આ રક્તાર્બુદ અસાધ્ય છે, અને તેનો રોગી લોહીના ક્ષયથી થતા ઉપદ્રવોથી પીડાઇને શીકા પડી જાય છે.

માંસાર્બુદની
સંપ્રાપ્તિ

મુષ્ટિપ્રહારાદિભિરર્દિતેઽન્ને માંસં પ્રદુષ્ટં जनयेद्धि शोथम् ॥૫॥

अवेदनं क्षिग्धमनन्यवर्णमपाकमश्योपममप्रचाल्यम् ॥

प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ ૬ ॥

માંસાર્બુદં ત્વેતદસાધ્યમુક્તં

મુષ્ટિપ્રહાર વગેરેથી શરીરને પીડા થવાથી બગડેલું માંસ, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોજો ખીજ સોજની માફક દુઃખતો નથી અને તે રંગે ચળકતો, ન પાકે એવો ચામડીના રંગનો પથ્થર જેવો કઠણ અને સ્થિર હોય છે. જે માણસનું માંસ બગડેલું હોય છે, તથા જે દરરોજ માંસાહાર કરે છે, તેને આ માંસાર્બુદ ધણું કરી થાય છે. આ અર્બુદને અસાધ્ય કહ્યો છે.

સાધ્યાસાધ્ય

साध्येष्वपीमानि तु वर्जयेच्च ॥

અકાર

संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥૭॥

અર્બુદોની સાધ્ય જાતોમાં પણ જે અર્બુદમાંથી રસી ઝરતી હોય, જે મર્મસ્થાનપર થયો હોય, જે અંદરના કે બહારના સ્રોતમાં થયો હોય તથા જે સ્થિર હોય તેને અસાધ્ય ગણવો.

અધ્યર્બુદનાં

यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्वजाते क्षेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ॥

લક્ષણો

એક અર્બુદ રોગ ઉપર અર્બુદની બીજી ગાંઠ ઉપડે, તેને અધ્યર્બુદ કહે છે.

દ્વિર્બુદ

यद्वन्द्वजातं युगपत्क्रमाद्वा द्विर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ ૮ ॥

એક સમયે કિંવા એક પછી એક, એમ શરીરના એક જ ભાગપર પાસે પાસે જે બે અર્બુદ થાય તો તેને દ્વિર્બુદ કહે છે; આ અસાધ્ય છે.

અર્બુદ રોગ પાકતો

नपाकमायान्ति कफाधिकत्वात् मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु ॥

નથી તેનું કારણ

दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥૯॥

કફ અધિક હોવાને લીધે, મેદનો ભાગ પુષ્કળ હોવાને લીધે, દોષ એક જગ્યાપર સ્થિર રહેવાને લીધે, અને દોષની ગાંઠ પડી જવાને લીધે બધી જાતના અર્બુદ રોગો સ્વભાવથી

इति अर्बुदनिदानम्

[પાકતા નથી.

—વ્રવ્રવ્રવ્રવ્રવ્રવ્ર—

શ્લીપદનિદાન

શ્લીપદ (હાથીપ-

यः सज्वरो वङ्गणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ॥

ગાં)નો સંપ્રાપ્તિ

तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिशौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः॥૧॥

જે સોજો પહેલવહેલાં આડસંધિમાં ઉત્પન્ન થઈ, પછી ધીમે ધીમે પગ ઉપર નીચે ઉતરતો જાય છે, અને જેની સાથે રોગીને નાવ પણ આવે છે. તે સોજને શ્લીપદ-હાથીપડું કહે છે. (અહિં સોજો સાથળના મૂળમાં થાય છે એમ લખ્યું છે. પણ મૂળ દોષો સાથળના

મૂળમાં ઉત્પન્ન થઈ નીચે ઉતરી પગમાં સોળે ઉત્પન્ન કરે છે; એમ આશય છે. (જુઓ સુશ્રુત અ. ૧૧). કુટલાકના કહેવા પ્રમાણે આ રોગ હાથ, કાન, નેત્ર, શિશ્ન, હોઠ અને નાક ઉપર વાતજ શ્લીપદનાં વાતજં કૃષ્ણરુક્ષં ચ સ્ફુટિતં તીવ્રવેદનમ્ ॥ પણ થાય છે.

લક્ષણે

અનિમિત્તરુજં તસ્ય बहुशो ज्वर एव च ॥ ૨ ॥

વાયુજન્ય જે હાથીપગું છે, તે રંગે કાળું તથા દેખાવે ખરબચડું, ફાટેલું, તીવ્ર વેદના-યુક્ત અને કારણ વગર દુઃખાવાવાળું હોય છે. તેમાં ઘણું કરી રોગીને તાવ આવે છે.

પિત્તજ શ્લીપદનાં પિત્તજં પિત્તસङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु ॥

લક્ષણે

પિત્તમાંથી થયેલું હાથીપગું પીળા રંગનું હોય છે અને તેમાં બળત્રા

થાય છે, તથા તાવ આવે છે; સ્પર્શ કરતાં તે મૃદુ લાગે છે.

શ્લેષ્મિક શ્લીપદનાં શ્લેષ્મિકं क्षिग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ૩ ॥

લક્ષણે

કફજન્ય હાથીપગું, ચળકતું, સફેદ, શીકું, જડ અને કઠણ હોય છે.

શ્લીપદનાં અસાધ્ય વल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते ॥

લક્ષણે

અબ્દાત્મકં મહત્ત્વં વર્જ નીયં વિશેષતઃ ॥ ૪ ॥

રાફડા પેઠે કાણાં કાણાંવાળું થઈ ગયેલું તથા માથે કાંટા પથરાઈ ગયા હોય એવું દેખાતું, એક વર્ષનું જીવું તથા ઘણું મોટું થઈ ગયેલું હાથીપગું અસાધ્ય છે.

શ્લીપદમાં કફનું શ્રીण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ॥

માધાન્ય

गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति कफं विना ॥ ૫ ॥

ઉપર વર્ણવેલા ત્રણે શ્લીપદોમાં કફનું બળ અધિક રહે છે. કારણ કે મોટાપણું અને જડપણું તેના વિના આવતું નથી.

કેવા દેશમાં શ્લીપદ પુરાणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुषु च शीतलाः ॥

વ્યાધિનું જોર

વિશેષ હોય છે?

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ૬ ॥

જેમાં જીવું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવા તથા બધી ઋતુઓમાં હંડા દેશોમાં, ઘણું કરી આ શ્લીપદ વ્યાધિનો ઉદ્ભવ વિશેષ થાય છે.

શ્લીપદનાં બીજા

અસાધ્ય લક્ષણે

यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्या च कफात्मकस्य ॥

સાસ્ત્રાવમત્યુન્નતસર્વલિङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ૭ ॥

કફપ્રકૃતિના માણસને કફકારક આહારવિહારથી થયેલું, આવવાળું બહુ ઊંચું થયેલું અંજવાળવાળું તથા સર્વ દોષોના ચિન્હોવાળું હાથીપગું ત્યાગ કરવા યોગ્ય-અસાધ્ય-છે.

इति श्लीपदनिदानम्

*** ❧ ***

વિદ્રધિનિદાન

વિદ્રધિની સંખ્યા
તથા સંખ્યા^૧

ત્વગ્રક્તમાંસમેદાંસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ ॥
દોષાઃ શોથં શનૈર્ઘોરં જનયન્ત્યુચ્છ્રિતા મૃશમ્ ॥ ૧ ॥
મહામૂલં રુજાવન્તં વૃત્તં વાપ્યથવાયતમ્ ॥
સ વિદ્રધિરિતિ ય્યાતો વિજ્ઞેયઃ ષડ્વિધશ્ચ સઃ ॥ ૨ ॥
પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ ક્ષતેનાપ્યસૃજાં તથા ॥
ષણ્ણામપિ હિ તેષાં તુ લક્ષણં સંપ્રવક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા તથા હાડકાંનો આશ્રય કરી રહેલા વાતાદિ દોષો ત્વચા, લોહી, માંસ અને મેદને યગાડી, ધીમે ધીમે લયકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોજાનું મૂળ ગિંડું-અસ્થિ (હાડકાં) પર્યંત ગયેલું હોય છે, આ સોજો, ઘણો પીડાકારક, ગોળ અથવા લાંબો હોય છે, અને તેને વિદ્રધિ કહે છે. આ વિદ્રધિ રોગ છ પ્રકારનો છે. વાતપિત્તાદિ જુદા જુદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, ક્ષતથી ૧ અને રક્તથી ૧. તેમનાં લક્ષણો ક્રમાનુસાર નીચે કહે-
વાતજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો

કૃષ્ણોઽરુણો વા વિષમો મૃશમત્યર્થવેદનઃ ॥ [વામાં આવ્યાં છે.
ચિત્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિર્વાતસમ્ભવઃ ॥ ૪ ॥

વાતજ વિદ્રધિ રંગે કાળી, રાતી અને વિષમ એટલે કદાપિ નાની અને કદાપિ મોટી હોય છે. વળી તે અત્યંત વેદનાયુક્ત હોય છે, અને તેનાં ઉત્પત્તિ તથા પાક (સોજો પાકવો તે) ઘણી જાતનાં થાય છે.

પિત્તજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો

પક્વોદુસ્વરસઙ્કાશઃ શ્યાવો વા જ્વરદાહવાન્ ॥
ક્ષિપ્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ પિત્તસમ્ભવઃ ॥ ૫ ॥

પિત્તજ વિદ્રધિ પાકેલા ઊંખરા જેવી દેખાવમાં, તથા રંગે શ્યામ હોય છે. તે થતાં સાથે રોગીને તાવ આવે છે. વળી તેમાં ઉત્પત્તિ તથા પાક જલદીથી થાય છે.

કફજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો

શરાવસદૃશઃ પાણ્ડુઃ શીતઃ સ્નિગ્ધોઽલ્પવેદનઃ ॥
ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ કફસમ્ભવઃ ॥ ૬ ॥

કફજ વિદ્રધિ કાઢીઆ જેવી મોટી, ઘોળાશ પડતી, શીતળ, ચીકણી તથા થોડી વેદના-વાળી હોય છે, તેનાં ઉત્પત્તિ અને પાક લાંબે વખતે થાય છે.

પાક્યા પછી વિદ્રધિ- તનુપીતસિતાશ્વૈષામાસ્વાવાઃ ક્રમશઃ સ્મૃતાઃ ॥

માંથી થતો સ્વાવ

ઉપર જણાવેલી ત્રણે પ્રકારની વિદ્રધિ પાક્યા પછી તેમાંથી વાત, પિત્ત તથા કફને લીધે ક્રમથી પાતળું, પીળું તથા ઘોળું પરુ આવે છે.

સન્નિપાતજ વિદ્ર- નાનાવર્ણરુજાસ્વાવો ઘાટાલો વિષમો મહાન્ ॥ ૭ ॥

ધિનાં લક્ષણો વિષમં પચ્યતે चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥

૧ વિદ્રધિ=Abscess=ગડ. ૧.૨ સુ.નિ.અ.૯ શ્લો.૨. ૩ થી ૬ સુ.નિ.અ.૯ શ્લો.૩ થી ૬. ૭ થી ૧૦ સુ.નિ.અ.૯ શ્લો.૭ થી ૯.

સન્નિપાતજ વિદ્રધિમાં ઘણી જાતની પીડા થાય છે, તેનો રંગ વિચિત્ર હોય છે તથા પાક્યા પછી તેમાંથી ઘણા પ્રકારનું પરુ વહે છે, આ વિદ્રધિ ઊંચી અણીવાળો, તથા અતિ મોટો હોય છે; તથા તે વખતે પાકે છે અને વખતે નથી પણ પાકતો.

અભિધાતજ વિદ્ર- તૈસ્તૈર્ભવૈરભિહતે ક્ષતે વાડપથ્યકારિણઃ ॥ ૮ ॥
ધિની સંપ્રાપ્તિ ક્ષતોષ્મા વાયુવિસ્તૃતઃ સરક્તં પિત્તમીરયેત્ ॥

જ્વરસ્તૃણ્ણા ચ દાહશ્ચ જાયતે તસ્ય દેહિનઃ ॥ ૯ ॥

આગન્તુર્વિદ્રધિર્જેયઃ પિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ ॥

લાકડી, વગેરેનો શરીર ઉપર માર પડવાથી, અથવા શરીર ઉપર કોઈ ઠેકાણે જખમ થયાથી, એ વખતે પથ્ય સેવન ન કરનાર માણસના કુપિત થયેલા વાયુથી શરીરમાં ધાની ગરમી ફેલાય છે. તે (ગરમી) રક્ત સહિત પિત્તને કાપાયમાન કરી અળત્રા તથા તરશ સાથે તાવ લાવે છે. પિત્તજ વિદ્રધિનાં જે લક્ષણો વર્ણુવ્યાં છે, તે આ અભિધાતજન્ય આગંતુક વિદ્રધિમાં પણ થાય છે. આને આગંતુક વિદ્રધિ કહે છે.

રક્તજ વિદ્રધિનાં કૃષ્ણસ્ફોટાવૃતઃ શ્યાવસ્તીવ્રદાહરુજાકરઃ ॥ ૧૦ ॥
લક્ષણે। પિત્તવિદ્રધિલિજ્જસ્તુ રક્તવિદ્રધિરુચ્યતે ॥

રક્તજ વિદ્રધિ, કાળી ફેણીઓથી વ્યાપ્ત, શ્યામ રંગે હોય છે અને તેમાં અળત્રા, સળુકા તથા તાવ હોય છે. રક્તજ વિદ્રધિ, પિત્તજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો ઉપરથી વૈદ્યે ઓળખી લેવો.

અંતર્વિદ્રધિનાં પ્રથક્ સમ્ભૂય વા દોષાઃ કુપિતા ગુલ્મસ્વપિણમ્ ॥ ૧૧ ॥
લક્ષણે। વલ્મીકવત્સમુન્નદ્વમન્તઃ કુર્વન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥

કુપિત થયેલા દોષો, લિન લિન કે એકત્ર થઈને શરીરની અંદર ગુલ્મની ગાંઠના જેવી તથા રાફડા જેવી ઊંચી વિદ્રધિ, ઉત્પન્ન કરે છે.

વિદ્રધિ થવાની ગુદે વસ્તિમુખે નાભ્યાં કુક્ષૌ વહ્નણયોસ્તથા ॥ ૧૨ ॥
જગ્યાઓ। વૃકયોઃ પ્લીહિ યકૃતિ હૃદયે ક્લોમિન ચાપ્યથ ॥

ઘણામુક્તાનિ લિજ્જાનિ બાહ્યવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥ ૧૩ ॥

ગુદે વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કૃચ્છ્રાલ્પમૂત્રતા ॥

નાભ્યાં હિક્કા તથાડોપઃ કુક્ષૌ મારુતકોપનમ્ ॥ ૧૪ ॥

કટિપૃષ્ઠગ્રહસ્તીવ્રો વહ્નણોત્થે ચ વિદ્રધૌ ॥

વૃકયોઃ પાર્શ્વસઙ્કોચઃ પ્લીહચુચ્છ્રાસાવરોધનમ્ ॥ ૧૫ ॥

સર્વાઙ્ગપ્રગ્રહસ્તીવ્રો હૃદિ કમ્પશ્ચ જાયતે ॥

શ્વાસો યકૃતિ હિક્કા ચ ક્લોમિન પેપીયતે પયઃ ॥ ૧૬ ॥

ગુદા, મૂત્રાશયનું મોઢું, નાભિ, કુખ, આડસંધિ, વૃક (મૂત્રપિંડ), પ્લીહા, (તંદ્રી), કલેજનું, હૃદય અને કલોમ એટલે પિપાસાસ્થાન, એટલાં સ્થાનોમાં શરીરની અંદર વિદ્રધિ

થાય છે. જેનાં ચિહ્નો બહારની વિદ્રધિને મળતાં હોય છે. તે ઉપરાંત નીચેનાં ખાસ લક્ષણો દેખાય છે. ગુદામાં વિદ્રધિ થતાં અપાન વાયુનો અટકાવ થાય છે, મૂત્રાશયમાં વિદ્રધિ થતાં પેશાબ મુશ્કેલીથી થોડો થોડો થાય છે. નાભિમાં થતાં, હેડકી સાથે પેદુમાં પીડા અને અકળામણ થાય છે. કુખમાં વિદ્રધિ થતાં વાયુનો ઢાપ થાય છે. વિદ્રધિ આડસંધિમાં થતાં કમ્મર અને બરડો મજબૂત રીતે ઝલાઈ જાય છે, કિંવા સર્વોગ રહી જાય છે. વૃક્ક (મૂત્રપિંડ) માં થતાં પાંસળીઓનો સંક્રાંત થાય છે. પ્લીહા એટલે તક્ષીમાં થતાં શ્વાસોર્શ્વાસ રુંધાય છે. હૃદયમાં થતાં સર્વોગ (શરીરના બધા અવયવો) રહી જાય છે અને ધ્રુગરી છૂટે છે. કલેબ્રમાં થતાં શ્વાસ સાથે હેડકીઓ આવે છે અને કલેબ્ર એટલે પિપાસા સ્થાનમાં વિદ્રધિ થતાં રોગીને વારંવાર પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે.

વિદ્રધિના સ્ત્રાવની નામેરુપરિજાઃ પક્વા યાન્ત્યૂર્ધ્વમિતરે ત્વધઃ ॥

અતિ અધઃ સ્તુતેષુ જીવેત્તુ સ્તુતેષૂર્ધ્વ ન જીવતિ ॥ ૧૭ ॥

નાભિથી ઉપર વિદ્રધિ થાય છે, તે પાક્યા પછી ફૂટતાં તેનો સ્ત્રાવ (પરુ વહેવું, તે) મુખમાર્ગ થાય છે; અને જે વિદ્રધિ નાભિની નીચે થાય છે, તેનો સ્ત્રાવ પાક્યા પછી મલદ્વારને માર્ગ થાય છે. (પણ નાભિમાં જ થનારી વિદ્રધિનો સ્ત્રાવ ઉપત્તા અને માર્ગ થાય છે.) જે ગુદમાર્ગે તેનો સ્ત્રાવ થાય તો રોગી ઉગરે છે, અને મુખ માર્ગે સ્ત્રાવ થતાં તે મરણ પામે છે.

વિદ્રધિનો સાધ્યા- હ્રસ્માભિવસ્તિવર્જ્યા યે તેષુ મિન્નેષુ બાહ્યતઃ ॥

સાધ્ય વિચાર જીવેત્કદાચિત્પુરુષો નેતરેષુ કથશ્ચન ॥ ૧૮ ॥

સાધ્યા વિદ્રધયઃ પશ્ચ વિવર્જ્યઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥

આમપક્વવિદગ્ધત્વં તેષાં શોથવદાર્દિશેત્ ॥ ૧૯ ॥

હૃદય, નાભિ અને અસ્તિ સિવાયનાં (તક્ષી, કલેબ્રાદિ) સ્થાનોપર થયેલી વિદ્રધિ જે બહાર ફૂટે છે તો કદાપિ રોગી ઉગરી જાય છે. પણ અન્ય સ્થાનોપર થયેલી વિદ્રધિ રોગીનો જીવ લે છે.

પહેલી પાંચ વિદ્રધિ સાધ્ય છે, પણ સન્નિપાતજ વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. વિદ્રધિની કાચી, પાકી, તથા અતિ પાકી ગયેલી એ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થા સોજના જેવીજ હોય છે.

વિદ્રધિનાં અસાધ્ય આધ્માતં વદ્ધનિષ્યન્દં છર્દિહિક્કાતૃષાન્વિતમ્ ॥

લક્ષણો રુજાશ્વાસસમાયુક્તં વિદ્રધિર્નાશયેન્નરમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે વિદ્રધિમાં રોગીનું પેટ ચઢે, પરુને નીકળવાનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો હોય, તથા દરદી ઉલટી, હેડકી, તૃષા, શ્વાસ અને સળકાથી પીડાતો હોય તે રોગીની વિદ્રધિ અસાધ્ય છે.

इति विद्रधिनिदानम्

વ્રણશોથનિદાનં

મણ્ણની સંખ્યા

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ॥

षड्विधः स्यात्पृथक् सर्वरक्तागन्तुनिमित्तजः ॥ १ ॥

शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शોथलक्षणैः ॥

विशेषः कथ्यते तेषां पक्वापक्વविनिश्ચયે ॥ ૨ ॥

એકજ જગ્યાપર સોળે થયો હોય અને ત્યાંથી પછી અન્ય સ્થાનપર ન ફેલાયો હોય, તો સમજવું કે, હવે મણુ થશે. વાતાદિ જુદા જુદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, રક્તથી ૧ અને આગંતુજ ૧, મળી છ પ્રકારના સોળ થાય છે. તેનાં લક્ષણો પહેલાં, સોળનાં લક્ષણો કહ્યાં છે તેવાં જ છે. અહીં માત્ર સોળની કાચી કિંવા પાકી સ્થિતિ સમજવા માટે જે વિશેષ જાણવાની જરૂર છે તે કહેવામાં આવશે.

મણુપાકનાં લક્ષણો

विषमं पच्यते वातात्पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम् ॥

કફજઃ પિત્તવચ્છોફો રક્તાગન્તુસમુદ્ભવઃ ॥ ૩ ॥

વાયુજન્ય સોળે પાકતાં વિષમ થાય છે, એટલે તેનો થોડો ભાગ પાકે છે, અને થોડો પાકતો નથી. પિત્તજન્ય સોળે ઘણો જલદીથી પાકી જાય છે. કફજન્ય મણુને પાકતાં વાર લાગે છે. રક્તજ અને આગંતુજ સોળ અને પિત્તજન્ય સોળ પેડે ઘણીત્વરાથી પાકે છે.

અપકવ મણુનાં

मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ॥

લક્ષણો

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ૪ ॥

અપકવ સોળે હાથથી સ્પર્શ કરતાં સહેજ ગરમ લાગે છે, સોળે થોડો તથા કદાચ હોય છે, તેનો રંગ ચામડીના રંગ જેવોજ હોય છે; તથા તેમાં પીડા થોડી થાય છે.

પચ્યમાન સોળનાં

दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ॥

લક્ષણો

पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ૫ ॥

મિચતે ચૈવ શસ્ત્રેણ દણ્ડેનેવ ચ તાઙ્યતે ॥

પીઙ્યતે પાણિનેવાન્તઃ સૂચીભિરિવ તુચતે ॥ ૬ ॥

સોષાચોષો વિવર્ણઃ સ્યાદ્ઙ્ગુલ્યેવાવપીઙ્યતે ॥

આસને શયને સ્થાને શાન્તિ વૃશ્ચિકવિદ્ભવત્ ॥ ૭ ॥

ન ગચ્છેદાનતઃ શોથો ભવેદાધ્માતબસ્તિવત્ ॥

જ્વરસ્તૂળ્નારુચિશ્ચૈવ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥

સોળે પાકતાં તેમાં અગ્નિથી બળ્યા જેવી બળત્રા બળે છે અને તેના પર કોઈ ક્ષાર પદાર્થ લગાડ્યો હોય, તેવો ચલુચલુટ થાય છે. વળી કીડીઓના ડંખ પ્રમાણે તેમાં વેદના થાય છે અને જાણે શસ્ત્રથી કોઈ કાપતું હોય, લાકડીથી મારતું હોય, હાથથી દબાવતું હોય,

અને સોયો ખોસતું હોય, તેવું અસહ્ય તીવ્ર દુઃખ થાય છે. વળી અગ્નિમાં શેકાતો, અથવા વાયુથી ચૂસાતો હોય, તેવી વેદના થાય છે. તેનો રંગ બદલાય છે. અને આંગળીથી જાણે કાઈ ચોળતું હોય એવું લાગે છે. બેસતાં, સૂતાં કે ઉભા રહેતાં વિંધુના ડંખ પ્રમાણે તેમાંથી જે વેદના થયા કરે છે, તે લગારે ધીમી પડતી નથી. આ સોજો પુલેલી પખાલની પેઠે કરચલી વગરનો હોય છે. આ સોજો પાકતો હોય છે ત્યારે રોગીને જ્વર, તૃષ્ણા અને અરુચિના ઉપદ્રવો ભોગવવા પડે છે.

પકવ પ્રણુનાં
લક્ષણો.

વેદનોપશમઃ શોથો લોહિતોઽલ્પો ન ચોન્નતઃ ॥

પ્રાદુર્ભાવો વલીનાં ચ તોદઃ કણ્ઠર્મુહુર્મુહુઃ ॥ ૯ ॥

ઉપદ્રવાણાં પ્રશમો નિમ્નતા સ્ફુટનં ત્વચઃ ॥

વસ્તાવિવામ્બુસન્ધારઃ સ્યાચ્છોથેઽદ્ધુલિપીડિતે ॥ ૧૦ ॥

પૂયસ્ય પીડયત્યેકમન્તમન્તે ચ પીડિતે ॥

મક્તાકાઢ્ઢા ભવેચ્ચૈતચ્છોથાનાં પક્કલક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

પણ પાકી જતાં, વેદના શાંત થાય છે અને સોજો રાતા રંગનો થઈથોડો ઉતરે છે, તેથી ત્વચાપર કરચલીઓ પડે છે. અંદર ચળવળાટ થઈ આવી વારંવાર વહુર આવે છે, બળત્રા વગેરે ઉપદ્રવો તદ્દન મટી જાય છે. જે જગોપર સોજો ખૂબ ચઢી આવ્યો હોય છે, ત્યાંની જમીન પોચી થઈ તેમાં લગાર ખાડો પડે છે, તથા તે ઉપરની ચામડીમાં ચીરા પડે છે. સોજવાળા ભાગને આંગળીથી દાબતાં બસિતમાંનું પાણી જેમ અહિં તહિં ખસી જાય છે, તેમ આમાં પણ પરુઆડું અવળું ખસતું જોવામાં આવે છે. સોજના એક છેડાને દાબતાં પરુ ખીજે છેડે ઉતરી જાય છે. અને અન્નપર રોગીની રુચિ થાય છે.

સોજો પાકવામાં નર્તેઽનિલાદુઃખવિનાચ પિત્તં પાકઃ કફં ચાપિ વિના ન પૂયઃ ॥

ત્રણે દોષનો સંબંધ તસ્માદ્ધિ સર્વે પરિપાકકાલે પચન્તિ શોથાંસ્ત્રય एव दोषाઃ ૧૨

વાયુ વિના પીડા થતી નથી અને પિત્ત વિના પાક થતો નથી, તેમ જ કફ વગર પરુ થતું નથી. મતલબ કે ત્રણે દોષો એકઠા થઈ સર્વ પ્રકારના સોજને પકવે છે.

પરુ પૂરું ન નીકળે કક્ષં સમાસાદ્ય યથૈવ વહ્નિર્વાગ્વીરિતઃ સન્દહતિ પ્રસહ્ય ॥

તો તેથી નુકસાન તથૈવ પૂયોપ્યવિનિઃસૃતો હિ માંસં શિરાઃસ્નાયુ ચ શ્વાદતીહ

ધાસતી ગંજીને આગ લાગતાં વાયુની સહાયતાથી તે જેમ બળીને રાખોડી થાય છે, તેમ પ્રણુમાંનું પરુ પૂરું ન નીકળી ગયું હોય તો તે માંસને, શિરાઓને તથા સ્નાયુને ખાઈ જાય છે. (અધે પરુ થઈને શરીરનો એ ભાગ ખવાઈ જાય છે).

આમં વિદહ્યમાનં ચ સમ્યક્ પક્કં ચ લક્ષણૈઃ ॥

જ્ઞાનીયાત્સ ભવેદ્વૈદ્યઃ શેષાસ્તસ્કરવૃત્તયઃ ॥ ૧૪ ॥

કાયા, પાકતા અને પૂરા પાકેલા પ્રણુને જે વૈદ્ય આરીકાઈથી ઓળખી શકે છે, તે જ વૈદ્ય; તે જ્ઞાન વગરના ખીજા (વૈદ્યાંતી) ચોરીનો ધંધો કરનારા છે એમ સમજવું.

કાચું મણુ છેદવાથી
કિંવા પાકેલાં મણુ-
ની ઉપેક્ષા કરવા-
થી વૈધને માથે દોષ

યદિહનત્યામમજ્ઞાનાદ્યશ્ચ પક્કમુપેક્ષતે ॥

શ્વપચાવિવ મન્તવ્યૌ તાવનિશ્ચિતકારિણૌ ॥ ૧૫ ॥

કાચાં પ્રણુને પાકું સમજી અજ્ઞાનથી જે વૈધ ફાટે છે, કિંવાપક્વ પ્રણુને ફેડવામાં બેદરકાર રહે છે. (એટલે નથી ફેડતો); એ એ નિશ્ચય વગર કામ કરનારા વૈદ્યોને ચાંડાલ જેવા જાણવા.

इति व्रणशोधनिदानम्.

~~***~***~***

શારીરવ્રણનિદાન.^૧

મણુના ભેદો

द्विधा व्रणः परिक्षेयः शारीरागन्तुभेदतः ॥

दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसम्भवः ॥ ૧ ॥

શારીરિક અને આગંતુક એવા પ્રણુના બે ભેદ છે. શારીરવ્રણ વાન, પિત્તાદિ દોષથી થાય છે; અને શસ્ત્રાદિકના જખમથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રણુ આગંતુક કહેવાય છે.

વાતિક મણુનાં

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावो महारुजः ॥

લક્ષણે

तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ ૨ ॥

વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રણુ અક્કડ હોય છે, અને સ્પર્શ કરતાં કઠણુ લાગે છે. વળી તેમાંથી થોડી થોડી રસી ઝરે છે અને પીડા ધણી થાય છે. તેમાં સોયો ખોસી હોય તેવી પીડા થાય છે અને સ્ફુરણુ થાય છે. વાતજન્ય પ્રણુ રંગે કાળું હોય છે.

પૈત્તિક મણુનાં

तृणामोहज्वरक्लेददाहदुष्टावदारणैः ॥

લક્ષણે

व्रणं पित्तकृतं विद्याद्ग्रन्थैः स्रावैश्च पृतिकैः ॥ ૩ ॥

પિત્તજન્ય પ્રણુમાં, તરશ લાગે છે, મૃચ્છા આવે છે, તાવ આવે છે, પ્રણુમાં રસીની ભીનાશ રહે છે, બળત્રા સાથે ચામડીમાં ફાટો પડે છે, તથા પ્રણુમાંથી ખરાબ ગંધ અને ખરાબ રસી નીકળે છે.

કફજ મણુનાં

बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ॥

લક્ષણે

पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदी चिरपाकी कफोद्भवः ॥ ૪ ॥

કફજપ્રણુ ધણી ચીકાશવાળો, ભારે, તેલીયા દેખાવનો, સ્થિર, ઓછી વેદનાવાળો, શીકા રંગનો, અને થોડી ભીનાશવાળો હોય છે તથા તેને પાકતાં ધણી વાર લાગે છે.

રક્તજ દ્વંદ્વજ અને

रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ॥ ૫ ॥

ત્રિદોષજ મણુનાં

રક્તજનિત પ્રણુ લોહીના જેવા લાલ રંગનું હોય છે અને તેમાંથી

લક્ષણે

લોહી ઝરે છે. એક કે બે દોષ અને રક્તથી થનારો પ્રણુ, તે દ્વંદ્વજ અને

ત્રણે દોષો અને રક્તના સંબંધથી થનારો પ્રણુ, તે સન્નિપાત જ પ્રણુ જાણવો.

સુખવ્રણનાં લક્ષણો

ત્વઙ્માંસજઃ સુખે દેશે તરુણસ્યાનુપદ્રવઃ ॥

ઘીમતોઽભિનવઃ કાલે સુખે સાધ્યઃ સુખવ્રણઃ ॥ ૬ ॥

જે વ્રણ હૃદયાદિ મર્મસ્થાનોપર નથી હોતો, ત્વચા અને માંસમાં થાય છે. જેમાં જ્વર, તૃષાદિ એકે ઉપદ્રવ હોતો નથી, અને જે હેમંત, શિશિર વગેરે સુખકારક ઋતુમાં બુદ્ધિ-માન્ પુરુષને નવો જ થયેલો હોય છે, તે સુખવ્રણ સુખસાધ્ય છે. ('બુદ્ધિમાન્ પુરુષ'ને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, પોતાનું હિતાહિત જાણનાર માણસનો વ્રણ સહેલાઈથી મટે છે.)

કૃત્સ્નસાધ્ય અને
અસાધ્ય વ્રણનાં
લક્ષણો

ગુર્જૈરન્યતમૈર્હીનસ્તતઃ કૃચ્છ્રો વ્રણઃ સ્મૃતઃ ॥

સર્વૈર્વિહીનો વિજ્ઞેયઃ સોઽસાધ્યો નિરુપક્રમઃ ॥ ૭ ॥

ઉપર સુખવ્રણના જે ગુણો વર્ણવ્યા, તેમાંથી ઓછા ગુણ જે વ્રણમાં હોય તે કૃષ્ણસાધ્ય અને જેમાં તેમાંનો એક પણ ગુણ ન હોય, તે વ્રણ અસાધ્ય છે; એટલે ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય નથી.

દુષ્ટવ્રણનાં લક્ષણો

પૂતિઃપૂયાતિદુષ્ટાસૃક્ષ્ણાવ્યુત્સક્તી ચિરસ્થિતિઃ ॥

દુષ્ટો વ્રણોઽતિગન્ધાદિઃ શુદ્ધલિઙ્ગવિપર્યયઃ ॥ ૮ ॥

જે દુર્ગંધી વ્રણમાંથી ગંધાતું પરુ અને બગડેલું લોહી વહે તથા જે ઉપર ઉપસેલો, તથા અંદરથી પોલો હોય અને જે ન મટતાં ઘણા દિવસ એમનો એમ રહે, તેને દુષ્ટ વ્રણ જાણવો. આ વ્રણ શુદ્ધવ્રણથી વિરુદ્ધ લક્ષણોવાળો તથા અતિશય ગંધ વગેરેથી યુક્ત હોય છે.

શુદ્ધવ્રણનાં લક્ષણો

જિહ્વાતલામોઽતિમૃદુઃ શ્લક્ષ્ણઃ સ્નિગ્ધોઽલ્પવેદનઃ ॥

સુવ્યવસ્થો નિરાસ્ત્રાવઃ શુદ્ધો વ્રણ इति સ્મૃતઃ ॥ ૯ ॥

જે વ્રણ દેખાવમાં જીભના તળા જેવો, અત્યંત મૃદુ, લીસો, સ્નિગ્ધ, થોડી વેદનાયુક્ત તથા સરખો બેડેલો દેખાય અને જેમાંથી પરુનો કે રક્તનો સ્રાવ થતો નથી, તેને શુદ્ધ વ્રણ

ભરાવાની હાલત-

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ક્લેદવર્જિતાઃ ॥ [જાણવો.

માં આવેલા વ્રણનાં

સ્થિરાશ્ચ પિટ્તિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ॥ ૧૦ ॥

લક્ષણો

જે વ્રણની આબુખાબુની કાર, પારેવાના (હોલાના) રંગના

જેવી અને સ્થિર, (એટલે જે કાર વધતી ઓછી ન થતાં, હોય તેટલી રહે છે.) હોય છે, તથા જેના પર ફેક્ષીઓ ફૂટી નીકળે છે, તેમજ જે વ્રણમાં બીનાશ હોતી નથી, તે વ્રણ ભરાવાની સ્થિતિ પર આવ્યો છે એમ સમજવું.

ભરાયલા વ્રણનાં

રૂઢવર્ત્માનમગ્રન્થિમશૂનમરુજં વ્રણમ્ ॥

લક્ષણો

ત્વક્સર્વર્ણ સમતલં સમ્યગ્રૂઢં તમાદિશેત્ ॥ ૧૧ ॥

જે વ્રણનો માર્ગ ભરાઈ આવ્યો હોય, જેમાં ગાંઠ ન રહી હોય, સોળે ઉતરી ગયો હોય, સણુકા બંધ પડ્યા હોય, ચામડીના જેવો વ્રણનો રંગ થયો હોય તથા ઉપરની જમીન સરખી થઈ ગઈ હોય, તે વ્રણ બરાબર ભરાયો છે—રુઝાયો છે એમ જાણવું.

વ્રણની સાધ્યા-
સાધ્યતા

કુષ્ટિનાં વિષજુષ્ઠાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ॥

વ્રણાઃ કૃત્ત્રેણ સિધ્યન્તિ યેષાં ચાપિ વ્રણે વ્રણાઃ ॥ ૧૨ ॥

વસાં મેદોઽથ મજ્જાન મસ્તુલુક્કં ચ યઃ સ્ત્રવેત્ ॥

આગન્તુજો વ્રણઃ સિધ્યેન્ન સિધ્યેદ્દોષસમ્ભવઃ ॥ ૧૩ ॥

કુષ્ઠરોગીને, ઝેર ખાનારને, ક્ષયના રોગીને, મધુમેહના દરદીને, તથા જેને એક વ્રણમાં બીજા વ્રણો થયા હોય તેનો વ્રણ મુશ્કેલીથી મટે છે.

જે વ્રણમાંથી વસા, મેદ, મજ્જા કે મગજ વહેતું હોય, તે વ્રણ જે આગંતુજ હોય તો કદાચ મટે છે; પણ વાત, પિત્તાદિ એકાદ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો તે અસાધ્ય

અસાધ્ય વ્રણનાં
લક્ષણો

મદ્યાગુર્વાજ્યસુમનઃપદ્મચન્દનચમ્પકૈઃ ॥ [નીવડે છે.

સગન્ધા દિવ્યગન્ધાશ્ચ મુમૂર્ષૂણાં વ્રણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪ ॥

યે ચ મર્મસ્વસમ્ભૂતા ભવન્ત્યત્યર્થવેદનાઃ ॥

દહ્યન્તે ચાન્તરત્યર્થે બહિઃશીતાશ્ચ યે વ્રણાઃ ॥ ૧૫ ॥

દહ્યન્તે બહિરત્યર્થે ભવન્ત્યન્તશ્ચ શીતલાઃ ॥

પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસકાસારોચકપીડિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રવૃદ્ધપૂયરુધિરા વ્રણા યેષાં ચ મર્મસુ ॥

ક્રિયાભિઃ સમ્યગારબ્ધા ન સિધ્યન્તિ ચ યે વ્રણાઃ ॥ ૧૭ ॥

વર્જયેદેવ તાન્વૈદ્યઃ સંરક્ષન્નાત્મનો યશઃ ॥

જે વ્રણની વાસ મદિરા, અગર, ઘી, પુષ્પ, કમળ, ચંદન તથા પીળા ચંપાના ફૂલ જેવી હોય, કિંવા જેમાંથી દિવ્ય ગંધ આવતી હોય, તેવાં વ્રણનો રોગી મરવા પડ્યો છે એમ સમજવું.

જે વ્રણ મર્મસ્થાનપર ન થયેલો હોય છતાં અત્યંત પીડાકારક હોય, જે વ્રણમાં શરીરની અંદર બળત્રા થાય અને બહારથી ટાઢ વાય, તેમજ જે વ્રણમાં અંદર ઠંડી લાગે તથા ઉપરથી બળત્રા થાય, જેમાં રોગીની શક્તિ અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તથા શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થયા હોય, મર્મસ્થાનપર થયેલાં જે વ્રણમાંથી પરુ અને લોહી ધણું વહ્યા કરે અને જે વ્રણનું આસડવેસડ ઘણી દુશિયારી તથા સંભાળથી કર્યા છતાં પણ મટવાનાં ચિહ્નો ન દેખાય તે વ્રણો મટાડવાની આશા, યશઃપચ્છનાર વૈદ્યે રાખવી નહિ.

વ્રણના અપચાર

વ્રણે શ્વયથુરાયાસાત્સ ચ રાગશ્ચ જાગરાત્ ॥

તૌ ચ રુક્ ચ દિવાસ્વાપાત્તાશ્ચ મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્ ॥ ૧૮ ॥

વ્રણ થયા પછી જે રોગી પરિશ્રમ (મહેનત) લીધે, તો તેનાથી વ્રણપર સોજો આવે છે અને જે જાગરણ કરે તો વ્રણપર સોજો આવી વળી તેનો રંગ લાલ થાય છે. જે વ્રણનો રોગી દિવસે ઊંઘે તો વ્રણપર સોજો આવે છે અને વ્રણ રક્તવર્ણનો થઈ તેમાં સળકા આવે છે. પણ જે સ્ત્રીસંગ કરે તો દિવસે ઊંઘવાથી વ્રણની જે દશા થાય છે, તે બધી થાય છે એટલું જ નહિ પણ તેથી રોગી મરણ પામે છે.

इतिशारीरव्रणनिदानम्

સઘોવણનિદાન

નાનાધારમુલ્લે: શસ્ત્રેર્નાનાસ્થાનનિપાતિતૈ: ॥

ભવન્તિ નાનાકૃતયો વ્રણાસ્તાંસ્તાન્નિશોષ મે ॥ ૧ ॥

ધણા પ્રકારની ધાર તથા મુખવાળાં જીવધાતક હથિયારોના શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં થયેલા જખમોથી ઘણી જાતના જે પ્રણો થાય છે, તે સંબંધી કહું છું તે સાંભળો.

શસ્ત્રોથી થતા છ છિન્નં મિન્નં તથા વિદ્ધં ક્ષતં પિષ્ચિતમેવ ચ ॥

પ્રકારના જખમોઃ ઘૃષ્માદુસ્તથા ષઠ્ઠં તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

શસ્ત્રોથી જે છ પ્રકારના જખમો થાય છે, તે છિન્ન, મિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પિષ્ચિત અને ઘૃષ્ઠ કહેવાય છે. તેમનાં લક્ષણો અનુક્રમે કહેવામાં આવશે.

છિન્નવણનાંઃ તિર્યક્ છિન્ન ઋજુર્વાપિ યો વ્રણસ્ત્વાયતો ભવેત્ ॥

લક્ષણોઃ ગાત્રસ્ય પાતનં તદ્દિ છિન્નમિત્યભિધીયતે ॥ ૩ ॥

શરીરનો કોઈ પણ ભાગ આડો કે સીધો કપાતાં અથવા તદ્દન છૂટો પડી જતાં જે લાંબો પ્રણ થાય તે છિન્ન પ્રણ કહેવાય છે.

મિન્નવણનાંઃ શક્તિકુન્તેષુ સ્વદ્ગ્રામ્રવિષાણૈરાશયો હતઃ ॥

લક્ષણોઃ યત્કિશ્ચિત્સવતે તદ્દિ મિન્નલક્ષણમુચ્યતે ॥ ૪ ॥

ખરછી, ભાલો, ખાણ, તલવારની અણી અથવા કોઈ પ્રાણીના દાંત કે શીંગડાંથી આશય (શરીરની અંદરના મૂત્રાશય, આમાશય વગેરે અવયવો) ભેદાઈ તેમાંથી કોઈ પણ જાતનો સ્ત્રાવ થવા લાગે ત્યારે આ જાતના પ્રણને મિન્ન કહે છે.

શરીરના કયા કયા સ્થાનાન્યામાગ્નિપકાનાં મૂત્રસ્ય રુધિરસ્ય ચ ॥

ભાગોને આશય દુડુણ્ડુકઃ ફુન્ફુલશ્ચ કોષ્ઠાદિત્યભિધીયતે ॥ ૫ ॥

કહે છે, તેમનાં આમાશય (કાયાં અન્નનું સ્થાન=હોજરી) અગ્ન્યાશય (જઠરા-

સ્પષ્ટ નામ

મિનું સ્થાન), પકવાશય (પાકેલાં અન્નનું સ્થાન-આંતરડાં) હૃદય,

મલાશય (પેટમાંનું ત્રીજું-છેલ્લું આંતરડું જેમાં મળ રહે છે, તે), અને ફેફસાં, આટલાં સ્થાનો, કોષ્ઠ(કોષ્ઠ)ની સાધારણ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

કોષ્ઠ અસ્ત્રાદિકથી

વિંધાતાં તથા

ઉપદ્રવો

તસ્મિન્ મિન્ને રક્તપૂર્ણે જ્વરો દાહશ્ચ જાયતે ॥

મૂત્રમાર્ગગુદાસ્યેભ્યો રક્તં ઘ્રાણાન્ન ગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

મૂત્રચ્છા શ્વાસસ્તૃષાધ્માનમભક્તચ્છન્દ એવ ચ ॥

વિષ્ણુમૂત્રવાતસઙ્ગશ્ચ સ્વેદાસ્ત્રાવોઽક્ષિરક્તતા ॥ ૭ ॥

લોહગન્ધિત્વમાસ્યસ્ય ગાત્રદૌર્ગન્ધ્યમેવ ચ ॥

હૃદ્ગૂલં પાર્શ્વયોશ્ચાપિ વિશેષં ચાત્ર મે શૃણુ ॥ ૮ ॥

કાઈ પણ જાતનાં હથિયારના ધાથી કાઠો (કાઠામાંનું કાઠ પણ સ્થાન) જ્યારે કપાય છે ત્યારે એ લોહીથી ભરાઈ જાય છે; પછી તાવ આવે છે, દાહ થાય છે; મળદ્વારે, પેશાબ-માર્ગે કે નાકમાર્ગે લોહી પડે છે; તથા મૂચ્છા, શ્વાસ, તૃષા, પેટ ચઢવું, અન્નની અરુચિ, મળ, મૂત્ર અને અપાન વાયુની કબજિયત, પરસેવાના ઝેરો, આંખની લાલાશ, લોખંડના જેવી મુખની વાસ, શરીરમાંથી દુર્ગંધી છૂટવી તથા હૃદય અને પાંસળાંમાં શ્વેત કૂટવાં વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. હવે જૂદું જૂદું સ્થાન ભેદાતાં શું થાય છે તે સાંભળો.

આમાશયસ્થ આમાશયસ્થે રુધિરે રુધિરં હૃદયત્યપિ ॥

રક્તનાં લક્ષણોઃ આધ્માનમતિમાત્રં ચ શૂલં ચ મૃશદારુણમ્ ॥ ૯ ॥

આમાશયમાં રક્તનો સંચય થતાં લોહીની ઉલટી થાય છે; પેટ ધણું ચઢી આવે છે અને ધણું ભયંકર શ્વળ નીકળે છે.

પક્વાશયસ્થ રક્ત- પક્વાશયગતે चापि रुजा गौरवमेव च ॥

નાં લક્ષણોઃ અધઃકાયે વિશેષેણ શીતતા ચ ભવેદિહ ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે રક્ત પક્વાશયમાં એકઠું થાય છે, ત્યારે શ્વેત કૂટે છે; શરીર ભારે થઈ જાય છે; અને કમરથી નીચેનો શરીરનો ભાગ ખાસ શીતળ લાગે છે.

વિક્ષત્રણનાં^૧ સૂક્ષ્માસ્યશલ્યાભિહતં યદક્લં ત્વાશયં વિના ॥

લક્ષણોઃ ઉત્તુન્ડિતં નિર્ગતં વા તદ્વિક્ષમિતિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૧ ॥

ઝીણાં મોઢાંવાળા કાઠ હથિયારથી જ્યારે ઉપરોક્ત આશય વિના શરીરનો ખીન્ને કાઠ ભાગ ધવાયો હોય ત્યારે શલ્ય અંદર રહેવાથી એ ભાગ ઉંચા થઈ રહે છે, અથવા શલ્ય નીકળી જવાથી ખાડો પડી જાય છે, આ વિક્ષત્રણ કહેવાય છે.

ક્ષતત્રણનાં^૨ નાતિચ્છિન્નં નાતિભિન્નમુભયોર્લક્ષણાન્વિતમ્ ॥

લક્ષણોઃ વિષમં વ્રણમક્ષેપુ તત્ક્ષતં ત્વભિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૨ ॥

શરીરનું જે કાઈ અંગ ધણું કપાયું ન હોય, તેમજ ધણું ભેદાયું ન હોય અને છિન્ન અને ભિન્ન બેય ત્રણનાં લક્ષણોયુક્ત દષ્ટિએ પડે અને તે ત્રણ વિષમ હોય—અર્થાત્ શરીરના ત્રણવાળા ભાગને વાંકાચુંકા કરી દીધે એવો હોય તો તેને ક્ષતત્રણ જાણવો.

પિચ્ચિતત્રણનાં પ્રહારપીડનાભ્યાં તુ યદક્લં પૃથુતાં ગતમ્ ॥

લક્ષણોઃ સાસ્થિ તત્પિચ્ચિતં વિદ્યાન્મજ્જારક્તપરિપ્લુતમ્ ॥ ૧૩ ॥

વાગવાથી અને દબાવાથી લાડકાં સાથે શરીરનો કાઈ ભાગ ચપટો થઈ જાય અને એ ઠેકાણે મજ્જા અને લોહી ખહાર નીકળી આવે તો તેને પિચ્ચિતત્રણ કહે છે.

ધૃષ્ટત્રણનાં^૩ ઘર્ષણાદભિઘાતાદ્વા યદક્લં વિગતત્વચમ્ ॥

લક્ષણોઃ ઉષાન્નાવાન્વિતં તદ્વિ ઘૃષ્ટમિત્યભિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

૧ વિક્ષત્રણ=Punctured-wound. ૨ ક્ષતત્રણ=Contused-wound. ૩ ઘૃષ્ટત્રણ=Excoriation. ૯ થી ૧૨ સુ.ચિ.અ.૨જ્જો.૭ ૧૩ થી ૧૬ સુ.ચિ.અ.૨જ્જો.૮ થી ૧૧.

શરીરનો કોઈ ભાગ સખ્ત રીતે છોલાયાથી, કિંવા તેનાપર કાંઈ લાગવાથી તે ભાગ પરની ચામડી નીકળી જાય છે અને પછી તેમાં બળત્રા બળી થોડું થોડું રક્ત વહેવા લાગે છે, તેને ઘુષ્ટપણ કહે છે.

અશલ્યપણનાં લક્ષણો। શ્યાવં સશોથં પિટિકાન્વિતં ચ મુદ્ગુર્મુદ્ગુઃ શોણિતવાહિનં ચ ॥ મૃદુદ્રતં બુદ્ધુદતુલ્યમાસં વ્રણં સશલ્યં સરુજં વદન્તિ ॥ ૧૫ ॥

જે પ્રણ રંગે આશમાની, સોજવાળો અને ફેફસીઓથી વ્યાપ્ત હોય અને જેમાંથી વારેઘડીએ રક્ત વહ્યાં કરે તેમજ જે પ્રણ પોચો છતાં લગાર ઉપસેલો હોય અને પર-પોટાની પેટે જેના પર માંસાંકુર આવી રહ્યા હોય અને જેમાં પીડા થતી હોય, તે પ્રણમાં શલ્ય (પથ્થર, લોહું, લાકડું, કાચ વગેરે) રહી ગયેલ છે, એમ જાણવું.

કોષ્ઠભેદનાં લક્ષણો। ત્વચોઽતીત્ય શિરાદીનિ મિત્ત્વા વા પરિહૃત્ય વા ॥ કોષ્ઠે પ્રતિષ્ઠિતં શલ્યં કુર્યાદુક્તાનુપદ્રવાન્ ॥ ૧૬ ॥

ચામડીની અંદર ગયા પછી શિરાઓ વગેરેને ભેદી નાંખીને કે ભેદ્યા વગર જે શલ્ય કોષ્ઠમાં પ્રવેશ કરે છે, તેનાથી સુશ્રુત (સુ. અ. ૨૬) માં વર્ણવેલા ઉપદ્રવો થાય છે.

અસાધ્ય કોષ્ઠભેદ-નાં લક્ષણો। તન્નાન્તર્લોહિતં પાણ્ડુશીતપાદકરાનનમ્ ॥ શીતોચ્છ્રાસં રક્તનેત્રમાનદ્વં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૭ ॥

જે રોગીને કોષ્ઠો ભેદાતાં પ્રણમાંથી નીકળેલું રક્ત અંદર એકઠું થયું હોય, રોગી ફિક્કો પડી ગયો હોય, હાથ, પગ, મોઢું ટાઢાં પડી ગયાં હોય, જેનો શ્વાસ શીતળ લાગે, જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ આવ્યાં હોય, અને જેનું પેટ ચઢી આવ્યું હોય તે રોગીનાં જીવતરની આશા મૂકી દેવી.

માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, અને સાંધાઓ પર થયેલા ઘાનાં સામાન્ય લક્ષણો। મ્રમઃ પ્રલાપઃ પતનં પ્રમોહો વિચેષ્ટનં ગ્લાનિરથોષ્ણતા ચ ॥ સ્વસ્તાઙ્ગતા મૂર્ચ્છનમૂર્ધ્વવાતસ્તીવ્રા રુજો વાતકૃતાશ્ચ તાસ્તાઃ માંસોદકામં રુધિરં ચ ગચ્છેત્સર્વેન્દ્રિયાર્થોપરમસ્તથૈવ ॥ દશાર્ધસંખ્યેષ્વથ વિક્ષતેષુ સામાન્યતો મર્મસુ લિઙ્ગમુક્તમ્ ॥ સુરેન્દ્રગોપપ્રતિમં પ્રભૂતં રક્તં સ્વેત્તક્ષતજશ્ચ વાયુઃ ॥ કરોતિરોગાન્વિધાન્યથોક્તાન્ શિરાસુવિદ્વાસ્વથ વા ક્ષતાસુ કૌબ્જ્યં શરીરાવયવાવસાદઃ ક્રિયાસ્વશક્તિસ્તુમુલા રુજશ્ચ ॥ ચિરાદ્ વ્રણો રોહતિયસ્ય ચાપિ તં છાયુવિદ્ધં પુરુષં વ્યવસ્યેત્ શોફાભિવૃદ્ધિસ્તુમુલા રુજશ્ચ બલક્ષયઃ પર્વસુ ભેદશોથૌ ॥ ક્ષતેષુ સન્ધિષ્વચલાચલેષુ સ્યાત્સર્વકર્મોપરમશ્ચ લિઙ્ગમ્ ૨૨ ઘોરા રુજો યસ્ય નિશાદિનેસુ સર્વાસ્વવસ્થાષુ ચ નૈતિ શાન્તિમ્ મિષગ્વિપશ્ચિદ્વિદિતાર્થસુત્રસ્તમસ્થિવિદ્ધં પુરુષં વ્યવસ્યેત્ ॥ યથાસ્વમેતાનિ વિભાવયેત્તુ લિઙ્ગાનિ મર્મસ્વમિતાહિતેષુ ॥

માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સાંધાઓ એ પાંચેના મર્મમાં ક્ષત થતાં સામાન્ય રીતે ભ્રમ, લવારો, તમ્મર ખાઈનીચે પડવું, બેશુદ્ધિ, હાથ પગ હલાવવા, ઝાનિ, ઉબ્બુતા, શરીર ગળવું, મૂચ્છા, શ્વાસ ચઢવો, વાતજનિત તીવ્ર પીડાઓ થવી, માંસ ધોયેલા પાણી જેવું શરીરમાંથી રક્ત વહેવું, અને બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરવામાં શક્તિહીન થઈ જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે.

શિરાઓ મર્મ સિવાયની જગ્યામાં વીંધાતાં કે તેમાં ક્ષત થતાં, તેમાંથી આગિયા કીડાના રંગ જેવું લાલ અને પુષ્કળ રક્ત વહે છે અને એવી રીતે લોહીનો ક્ષય થવાથી વાયુ કુપિત થઈ આક્ષેપકાદિ ઘણી જાતના રોગો લાગુ પડે છે.

સ્નાયુમાં, મર્મ સિવાયની જગ્યામાં ક્ષત થતાં ફૂપડાપણું થાય છે; શરીરના અવયવો પાતળા થઈ જાય છે; કામ કરવામાં અશક્તિ આવે છે; ઘણી વેદના થાય છે; અને થયેલો જખમ ઘણા દિવસે ભરાય છે.

ફરતા કે સ્થિર સાંધાઓ કપાતાં કિંવા વીંધાતાં તે જખમપર સોજો આવે છે; અસહ્ય તીવ્ર પીડા થાય છે. શરીરની શક્તિ નાશ પામે છે; સાંધાઓમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે તથા તેમાં સોજો આવે છે; અને સાંધાઓ ખીલકુલ ફરી શકતા નથી.

જે પુરુષને રાતદિવસ અત્યંત લયંકર પીડા થાય અને જાગતાં કે ઉંઘતાં કાઈ પણ સ્થિતિમાં જેને લગારે શાંતિ ન વળે, તેનું હાડકું વીંધાયું છે, એમ સુઝ વૈદો જાણવું.

શિરા-સ્નાયુ વગેરેના મર્મ ઉપર શસ્ત્રાદિકથી પ્રહાર થતાં, મર્મરહિત તે તે ભાગમાં ક્ષતનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે, તે તથા ઉપર કહેલાં સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

માંસક્ષતનાં લક્ષણો **પાણ્ડુર્વિવર્ણઃ સ્પૃશિતં ન વેત્તિ યો માંસમર્મસ્વભિતાહિતઃ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥**

માંસના મર્મમાં શસ્ત્ર વગેરેથી ક્ષત થતાં રોગીના શરીરનો રંગ પાંડુવર્ણો થાય છે અને તેને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી.

સર્વ વ્રણના સામાન્ય ઉપદ્રવો **વિસર્પઃ પક્ષઘાતશ્ચ શિરાસ્તમ્મોઽપતાનકઃ ॥**
મોહોન્માદવ્રણરુજો જ્વરસ્તૂષ્ણા હનુગ્રહઃ ॥ ૨૫ ॥
કાસશ્છર્દિરતીસારો હિક્કા શ્વાસઃ સવેપથુઃ ॥
ષોઢશોપદ્રવાઃ પ્રોક્તા વ્રણાનાં વ્રણચિન્તકૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વિસર્પ (રતવા), પક્ષઘાત, શિરાસ્તંભ (રોગો જકડાવી), અપતાનક, મોહ, ઉન્માદ, જ્વર, વ્રણપીડા, તૃષ્ણા, હનુગ્રહ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, હેડકી, શ્વાસ અને ધ્રુજરી એ સોળ ઉપદ્રવો વ્રણમાં થાય છે, એમ વ્રણ સંબંધી વિચાર કરનારા વૈદો કહે છે.

इति सद्योव्रणनिदानम्

ભગ્નનિદાન

ભગ્નના પ્રકાર

ભગ્નં સમાસાદ્ધિવિધં તમાદુઃ કાણ્ડેઽથ સન્ધૌ ચ હિ તત્ર સન્ધૌ॥
ઉત્પિષ્ટવિશ્લિષ્ટવિવર્તિતં ચ તિર્યગ્ગતં ક્ષિતમધશ્ચ ષટ્ ચ ॥ ૧ ॥

કાંડભંગ (હાડકું વચ્ચેથી ભાંગી જવું) અને સંધિભંગ (હાડકું સાંધામાંથી ખસી જવું) મળી ભગ્નના સંક્ષેપમાં બે પ્રકાર છે. (શરીરનાં હાડકાં ભાંગવાં કે એક બીજાથી છૂટવાં તે ભગ્ન કહેવાય છે.) તેમાં સંધિભગ્નના છ પ્રકાર છે. ઉત્પિષ્ટ, વિશ્લિષ્ટ, વિવર્તિત, તિર્યક્ગત, વિક્ષિપ્ત અને અધઃક્ષિપ્ત.

સંધિભગ્નનાં પ્રસારણાકુચ્ચનવર્તનોગ્રા રુક્સ્પર્શવિદ્વેષણમેતદુક્તમ્ ॥
સામાન્ય લક્ષણોઃ સામાન્યતઃ સન્ધિગતસ્ય લિङ્ગ--

સંધિભગ્નમાં સામાન્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે થાય છે. શરીરનાં હાડકાંને લાંબાં કરતાં, સંકોચતાં, કે હલાવતાં તેમાં ઘણી પીડા થાય છે; તથા એ ઠેકાણે લગાર પણ સ્પર્શ સહેવાતો.

ઉત્પિષ્ટનાં લક્ષણોઃ ઉત્પિષ્ટસન્ધેઃ શ્વયથુઃ સમન્તાત્ ॥ ૨ ॥ [નથી.
વિશેષતો રાત્રિમવા રુજા ચ

બે હાડકાંઓ સાંધા આગળ સામસામાં ધસાવાથી, એક દબાઈ જતાં જે સંધિભંગ-હાડકાનું ખસી જવું-થાય છે, તેમાં આસપાસના અંગપર સોજો ચઢી આવે છે અને દિવસ કરતાં રાત્રે વ્યાધિની પીડા વધારે થાય છે.

વિશ્લિષ્ટનાં^૧ વિશ્લિષ્ટજે તૌ ચ રુજા ચ નિત્યમ્ ॥

લક્ષણોઃ સાંધા આગળનું હાડકું છૂટું પડી જતાં સાંધાની આસપાસ ફરતો થોડો સોજો ચઢી આવી, રાત દિવસ નિરંતર તેની વેદના થાય છે.

વિવર્તિતનાં વિવર્તિતે પાર્શ્વરુજશ્ચ તીવ્રાઃ

લક્ષણોઃ વિવર્તિત સંધિભગ્નમાં બન્ને બાજુનાં હાડકાં સંધિમાંથી ખસી બીજી બાજુપર વાંકાં વળી જાય છે, અને પડખામાં દુખાવો ઘણો થાય છે.

તિર્યગ્ગતનાં તિર્યગ્ગતે તીવ્રરુજો ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

લક્ષણોઃ સાંધાનું એક હાડકું પોતાને સ્થાનકથી ખસી જઈ પડખામાં આડું થઈ જાય ત્યારે પીડા ઘણી થાય છે.

અતિક્ષિપ્તનાં ક્ષિપ્તેઽતિશૂલં વિષમા રુગસ્થોઃ

લક્ષણોઃ સાંધાનું હાડકું ઉપર ચઢી જતાં અત્યંત શુભો ફૂટે છે અને હાડકા-માં વિષમ રીતે એટલે વખતે થોડી તો વખતે ઘણી પીડા થાય છે.

અધઃક્ષિપ્તનાં ક્ષિપ્તે ત્વઘો રુગ્વિઘટશ્ચ સન્ધેઃ ॥ [છૂટો પડી જાય છે.

લક્ષણોઃ સાંધાનું હાડકું નીચે ઉતરી જાય તો સખત પીડા થાય છે અને સાંધો

કાંડભ્રમનાં પ્રકારે। કાળે ત્વતઃ કર્કટકાશ્વર્ણવિચૂર્ણિતં પિષ્ચિતમસ્થિછલ્લિકાષ્ઠ
કાળેષુ ભગ્નં ત્વતિપાતિતં ચ મજ્જાગતં ચ સ્ફુટિતં ચ વક્ત્રં ॥
છિન્નં ત્રિધા દ્વાદશધાપિ કાળે

કાંડભ્રમ (હાડકું વચ્ચેથી ભાંગી જવા)ના બાર પ્રકાર છે, ૧ કર્કટ, ૨ અશ્વકર્ણ, ૩ વિચૂર્ણિત, ૪ પિચ્ચિત, ૫ અસ્થિછલ્લિકા, ૬ કાંડભ્રમ, ૭ અતિપાતિત, ૮ મજ્જાગત, ૯ સ્ફુટિત, ૧૦ વક્ત્ર અને બે પ્રકારનાં છિન્નભ્રમ મળી કાંડભ્રમની બાર જાત છે. (જે હાડકું તેના બન્ને છેડા તરફથી દબાયલું અને વચ્ચેથી ઉચું થયેલું હોય તે કર્કટક; ચગદાવાથી જે હાડકાંની આકૃતિ ઘોડાના કાન જેવી થાય તે અશ્વકર્ણ; જે હાડકું ભાંગીને ચૂરા થઈ ગયેલું હોય તે વિચૂર્ણિત; હાડકું પેચાઈ જાય તે પિચ્ચિત; પડખામાં જરા હાડકું ઉચું થઈ આવે તે અસ્થિછલ્લિકા; જેમાં હાડકાનાં સાંધાઓના ઢેકા ભાંગે તે કાંડભ્રમ; અને જેમાં હાડકું તફાળું પડી જાય, તે અતિપાતિતભ્રમ જાણવો. હાડકાંનો ભાંગેલો કટકા જ્યારે હાડકાંની અંદરની મજ્જામાં પેસી જાય ત્યારે તે મજ્જાગતભ્રમ કહેવાય છે. હાડકું ફાટી જાય તે સ્ફુટિત; હાડકું વાકું થઈ જાય તે વક્ત્રભ્રમ; પ્રહાર કેવા દબાણથી હાડકાંના ભાંગીને બારીક અનેક કટકા થાય તે છિન્નભ્રમનો એક પ્રકાર; અને જેમાં હાડકું એક બાજુથી આખું રહે અને બીજી બાજુએથી ચૂરા થઈ જાય તે છિન્નભ્રમનો બીજો પ્રકાર.)

કાંડભ્રમનાં સામાન્ય લક્ષણો। **અસ્તાક્ષતા શોથરુજાતિવૃદ્ધિઃ ॥ ૫ ॥**
સમ્પીડ્યમાને ભવતીહશબ્દઃ સ્પર્શાસહં સ્પન્દનતોદશૂલાઃ ॥
સર્વાસ્વવસ્થાસુ ન શર્મલાભો ભગ્નસ્ય કાળે ક્ષલુ ચિહ્નમેતત્ ॥

કાંડભ્રમમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે: શરીર ગળે છે, સોજે ચઢે છે, ઘણી પીડા થાય છે, ભાંગેલાં હાડકાંનો ઢેકા કે ગાંઠા જેરથી દાખતાં તેમાંથી અવાજ નિકળે છે, હાથનો પણ સ્પર્શ વેઠાતો નથી, એ ઢેકાણે કમ્પ થયા કરે છે, શ્વળો ફૂટે છે, સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં લગારે ચેન પડતું નથી.

કાંડભ્રમનાં નામાનુસાર લક્ષણો। **ભગ્નં તુ કાળે બહુધા પ્રયાતિ સમાસતો નામભિરેવ તુલ્યમ્**
કાંડભ્રમના અનેક પ્રકારો થાય છે, માટે નામ ઉપરથી એનો પ્રકાર ઓળખી લેવો.

કષ્ટસાધ્ય ભ્રમનાં લક્ષણો। **અલ્પાશિનોડનાત્મવતો જન્તોર્વાતાત્મકસ્ય ચ ॥**
ઉપદ્રવૈર્વા જુષ્ટસ્ય ભગ્નં કૃચ્છ્રેણ સિદ્ધ્યતિ ॥ ૮ ॥

અલ્પાહાર કરનારનું, ઈંદ્રિયો કબ્જામાં નહિ રાખનારનું, વાતપ્રકૃતિવાળા પુરુષનું, અને જવરાદિ ઉપદ્રવયુક્ત પુરુષનું, ભાંગેલું હાડકું મુશ્કેલીથી સાજું થાય છે.

ભ્રમનાં અસાધ્ય લક્ષણો। **મિત્રં કપાલં કટ્યાં તુ સન્ધિમુક્તં તથા વ્યુતમ્ ॥**
અઘનં પ્રતિપિષ્ઠં ચ વર્જયેત્તુ વિચક્ષણઃ ॥ ૯ ॥

અસંશ્લિષ્ટકપાલં ચ લલાટે ચૂર્ણિતં ચ યત્ ॥

મગ્નં સ્તનાન્તરે પૃષ્ઠે શઙ્ખે મૂર્ધ્નિ ચ વર્જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે કમ્બરનું કપાલાસ્થિ ભાંગ્યું હોય, સાંધામાંથી ખસ્યું હોય, વા તદ્દન છૂટું પડી ગયું હોય, તેમ જ જે નંધનું હાડકું ભાંગીને ચૂરો થયું હોય, તો તે અસ્થિઓને સમાં કરવાની આશા છોડી દેવી. ગોઠણ, નિનંબ, ખભા, વગેરેમાં રહેલાં કપાલઅસ્થિ છૂટાં પડી જાય, કપાળનું હાડકું ભાંગીને ચૂરો થઈ જાય તેમ જ સ્તનની વચ્ચેનું અસ્થિ અને કમ્બર, મસ્તક તથા લમણાનું હાડકું ભાંગી જાય તો એ સારું થવું મુશ્કેલ છે.

ઉતાવળ કરવાથી
ભ્રમનાં સંબંધમાં
થતું અસાધ્યત્વ

સમ્યક્ સન્ધિતમપ્યસ્થિ દુર્નિક્ષેપનિબંધનાત્ ॥

સજ્જોભાદ્વાપિયદ્વચ્છેદ્વિક્રિયાં તદ્ધ વર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

ભાંગેલાં કે ઉતરેલાં હાડકાંને સમું કરીને અગાઉની પેઠે તેના સ્થાનમાં સારી રીતે ગોઠવ્યા પછી પણ જે યરાયર મૂકાયું ન હોય અથવા યરાયર બંધાયું ન હોય અને ખસી જાય અથવા એ ઉપર કાંઈ વાગવાથી હલીને ખસી જાય તો એ અસાધ્ય થઈ જાય છે.

જુદા જુદા આકારનાં
હાડકાં જુદી જુદી રીતે ભાંગે છે

તરુણાસ્થીનિ નમ્યન્તે મિદ્યન્તે નલકાનિ ચ ॥

કપાલાનિ વિમજ્યન્તે સ્ફુટન્તિ રુચકાણિ ચ ॥ ૧૨ ॥

જે તરુણાસ્થિ છે, તે વળી જાય છે; જે અસ્થિ નલક વર્ગનાં એટલે હાથ પગના જેવાં લાંબાં હોય છે, તે ભાંગે છે; કપાલાસ્થિ એટલે ચપટાં હાડકાંના કટકા થઈ જાય છે અને રુચકાસ્થિ એટલે દાંત, દાદો વગેરેનાં હાડકાં તથા હાથપગ વગેરેનાં વલયાકાર એટલે ગોળ વળેલાં હાડકાં ફાટી જાય છે.

इति भ्रमनिदानम्

~~***~***~***

નાડીવ્રણનિદાન

નાડીવ્રણની
સંપ્રાપ્તિ

યઃ શોથમામભિતિપક્કમુપેક્ષતેઽક્ષો

યો વા વ્રણં પ્રચુરપૂયમસાધુવૃત્તઃ ॥

અભ્યન્તરં પ્રવિશતિ પ્રવિદાર્ય તસ્ય

સ્થાનાનિ પૂર્વવિહિતાનિ તતઃ સ પૂયઃ ॥ ૧ ॥

તસ્યાતિમાગ્રગમનાદ્ગતિરિષ્યતે તુ

નાડીવ્ર યદ્વહતિ તેન મતા તુ નાડી ॥

જે મૂર્ખ માણસ પાકેલા સોજાને કાચો સમજી તેની દરકાર કરતો નથી. કિંવા આહાર-વિહારની સંભાળ ન રાખનાર, જે માણસ પુષ્કળ પરુથી ભરાઈ આવેલા વ્રણની પરવા

૧ નાડીવ્રણ=નાસુર=Sinus, Fistula. ૧૨ સુ. નિ.અ.૧૫ શ્લો.૧૨. ૧,૨સુ.નિ.અ.૧૦ શ્લો.૧૫૧૧.

કરતો નથી, એટલે તેનું ત્વરાથી ઓસડવેસડ ન કરતાં એમનું એમ પશું રહેવા દે છે, તેવ માણસનું તે પર ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, સંધિ, હાડકાં વગેરે સ્થાનોમાં માર્ગ કરી તેમ ઊંડું ઉતરી જાય છે. આ રીતે પર ઊંડું ઉતરવાથી એની ગતિ માટે એક માર્ગ થાય છે જે નાળની પેઠે પરને વહે છે માટે નાડી-(નાળ-નાસુર) નામથી ઓળખાય છે.

નાડીવ્રણની સંખ્યા **દોષૈસ્ત્રિભિર્ભવતિ સા પ્રથમેકશઞ્ચ**
સમ્મૂર્ચ્છિતૈરપિ ચ શલ્યનિમિત્તતોડન્યા ॥ ૨ ॥

વાત, પિત્તાદિજ્વદા જ્વદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧ અને શલ્યથી ૧; મળી પાંચ પ્રકારન વાતજ નાડીવ્રણ- તન્નાનિલાત્પરુષસૂક્ષ્મમુખી સશૂલ- [નાડીવ્રણ થાય છે
નાં લક્ષણો ફેનાનુવિદ્ધમધિકં સ્ત્રવતિ ક્ષપાસુ ॥

વાતજનિત નાડીવ્રણમાં વ્રણનું મોટું કરકરું અને ઝીણું હોય છે, અને તે વાટે શીણ યુક્ત રસી ઝરે છે. આ વ્રણમાં શ્વેદા ફૂટે છે, તથા પરનો સ્વાવ રાત્રે વિશેષ થાય છે.

પિત્તજ નાડીવ્રણ- પિત્તાત્તુ તૂદ્ગ્જ્વરકરી પરિદાહયુક્ત-
નાં લક્ષણો પીતં સ્ત્રવત્યધિકમુષ્ણમહઃસુ ચાપિ ॥ ૩ ॥

પિત્તજન્ય નાડીવ્રણ થતાં તૃપા લાગે છે; તાવ આવે છે અને ખળતરા થાય છે. આ નાસુરમાંથી પીળા રંગનું, અને ગરમ પર દિવસે વધારે નીકળે છે.

કફજ નાડીવ્રણનાં લક્ષણો **ક્ષેયા કફાદ્વદુઘનાર્જુનપિચ્છિલાસ્ત્રા-**
સ્તન્ધ્યા સકણ્ડુરરુજા રજનીપ્રવૃદ્ધા ॥

કફજન્ય નાડીવ્રણમાં નાસુરના મુખમાંથી જે પર ઝરે છે, તે સફેદ રંગનું, જાડું અને ચીકણું હોય છે. આ વ્રણ કઠણ હોય છે, તેમાં વલૂર આવે છે, અને તેમાંથી પરનો સ્વાવ દિવસ

સન્નિપાતજ નાડી- વ્રણનાં લક્ષણો **દાહજ્વરશ્વસનમૂર્ચ્છનવક્ત્રશોષા** [કરતાં રાત્રે વિશેષ થાય છે]
યસ્યાં ભવન્તિ વિહિતાનિ ચ લક્ષણાનિ ॥ ૪ ॥

તામાદિશેત્પવનપિત્તકફપ્રકોપાત્
ઘોરામસુક્ષ્યકરીમિવ કાલરાત્રિમ્ ॥

જે નાડીવ્રણમાં દાહ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, અને મોઢામાં શોષ વગેરે ઉપદ્રવો થાય તથા જુદા જુદા વ્રણોનાં બધાં લક્ષણો થાય, તે વ્રણને ત્રિદોષજનિત જાણવો. આ ભયંક્ર વ્રણ કાળરાત્રીની પેઠે વ્રણનો નાશ કરે છે.

શલ્યજ નાડીવ્રણ નાં લક્ષણો **નષ્ટં કથંચિદનુમાર્ગમુદીરિતેષુ**
સ્થાનેષુ શલ્યમચિરેણ ગતિં કરોતિ ॥ ૫ ॥

સા ફેનિલં મથિતમુષ્ણમસૃગ્વિમિશ્રં
સ્નાવં કરોતિ સહસા સરુજા ચ નિત્યમ્ ॥

કાઈ પણ જાતનું શલ્ય શરીરમાં પેસી જઈ માંસ, સ્નાયુ, શિરા વગેરે સ્થાનમાં ધુસી જાય તો ત્યાં શલ્યજ નાડીવણુ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વણુના મુખમાંથી એકાએક શીણવાળું, ઉણુ અને ડહોળાયણું પરુ ઝરે છે, અને તેમાં વેદના થાય છે.

વણુના સાધ્યા- નાડી ત્રિદોષપ્રભવા ન સિધ્યે-

સાધ્ય લક્ષણો- ત્રેષાશ્વતઃ સ્વલુ યત્નસાધ્યાઃ ॥ ૬ ॥

ત્રિદોષજ નાડીવણુ અસાધ્ય છે, પણ તે સિવાય બાકીનાં ચાર પ્રકારનાં નાડીવણુ યત્ન
इति नाडीव्रणनिदानम् [કરતાં મટી શકે છે.

ભગન્દરનિદાન

गुदस्य व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्तिकृत ॥

भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

મળદ્વારની આસપાસ બે આંગળની અંદર એક બાજુએ બહુ પીડા કરનારી એક ફેાક્ષી થાય છે, આ ફેાક્ષી ફૂટે, ત્યારે આસપાસનો ગુદાનો ભાગ ફાટી જતો હોવાથી એ ભગંદર કહેવાય છે. આ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ભગંદરનાં કટીકપાલનિસ્તોદદાહકઙ્કરુજાદયઃ ॥

પૂર્વરૂપો- ભવન્તિ પૂર્વરૂપાણિ ભવિષ્યતિ ભગન્દરે ॥ ૨ ॥

ભગંદર થયા પહેલાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છેઃ કમ્ભરના કપાલાસ્થિમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, બળત્રા બળે છે, વલ્લર ફૂટે છે અને પીડા થાય છે.

શતપોનક ભગંદર- કષાયરુક્ષૈરતિકોપિતાંનિલસ્ત્વપાનદેશે પિડકાં કરોતિ યાં
નાં લક્ષણો- ઉપેક્ષણાત્પાકમુપૈતિ દારુણં રુજા ચ ભિન્નારુણફેનવાહિની ॥
તન્નાગમો મૂત્રપુરીષરેતસાં વ્રજૈરનેકૈઃ શતપોનકં વદેત્ ॥

તુરા અને સુક્ષ્મા પદાર્થો લક્ષણુ કરવાથી અત્યંત કુપિત થયેલો વાયુ મળદ્વારની જગ્યાએ જે ફેાક્ષી ઉત્પન્ન કરે છે, તે ફેાક્ષીનું આસડવેસડ વખતસર ન કરવામાં આવે તો પછી તે પાકીને ફૂટે છે. ફૂટ્યા પછી તેમાંથી પીડા સાથે લાલ રંગનું શીણવાળું પરુ વહે છે અને ત્યાં આગળ ધણું બારીક છિદ્રો પડે છે. આ છિદ્રોમાંથી મૂત્ર, મળ અને વીર્ય પણ વહે છે. આમાં ચાલણીનાં જેવાં ધણું છિદ્રો હોવાથી આ રોગને શતપોનક ભગંદર નામ આપ્યું છે.

ઉષ્નશિરોધરનાં પ્રકોપૈઃપિત્તમતિપ્રકોપિતં કરોતિ રક્તાં પિડકાં ગુદાશ્રિતામ્
લક્ષણો- તદાશુપાકાહિમપૂયવાહિનીં ભગન્દરં તૂષ્નશિરોધરં વદેત્ ॥

પિત્તકારક પદાર્થોથી પિત્ત કોપાયમાન થઈ, મળદ્વારની જગ્યાપર લાલ ફેાક્ષી ઉત્પન્ન કરે છે. આ ફેાક્ષી જલદીથી પાકી તેમાંથી ઊનું પરુ ઝરવા માંડે છે. ઊંટના ડોક જેવી આ ફેાક્ષી આકૃતિમાં હોવાથી તેને ઉષ્નશિરોધરની સંજ્ઞા આપી છે.

પરિસ્ત્રાવી ભગંદર- કણ્ઠ્યનો ઘનસ્રાવી કઠિનો મન્દવેદનઃ ॥

નાં લક્ષણે। શ્વેતાવભાસઃ કફજઃ પરિસ્ત્રાવી ભગન્દરઃ ॥ ૫ ॥

કઠ્ઠનિત ભગંદરમાં વલ્લર ઘણી આવે છે, અને તેમાંથી ધટ્ટ (કઠણ) પર વહે છે. આ ભગંદરની ફેણીઓ કઠણ હોય છે અને તેમાં થોડી વેદનાથાય છે, રંગમાં આ ફેણીઓ શંખુકાવર્ત ભગંદર-

નાં લક્ષણે। શમ્બૂકાવર્તવન્નાડી શમ્બૂકાવર્તકો મતઃ ॥ ૬ ॥

શંખુકાવર્ત ભગંદરની જે ફેણીઓ થાય છે, તે આકૃતિમાં ગાયના આંચળ જેવી હોય છે. આ ફેણીનો રંગ, તેમાં થતી વેદના અને તેમાંથી ઝરતું પરુ, એ ત્રણે વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે. આ પિટિકાઓનું નાસુર નદીમાં પડતી ભમરીની પેઠે ગોળ, ફરતું અને ઊંડું હોય છે, માટે આ ભગંદરને શંખુકાવર્તની સંજા વૈદ્યોએ આપી છે.

ઉન્માર્ગી ભગંદર- ક્ષતાદ્રતિઃ પાયુગતા વિવર્ધતે
નાં લક્ષણે। હ્યુપેક્ષણાત્સ્યુઃ ક્રિમયો વિદાર્ય તે ॥

પ્રકુર્વતે માર્ગમનેકધા મુક્ષૈ-

ર્વજૈસ્તદુન્માર્ગી ભગન્દરં વદેત્ ॥ ૭ ॥

કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ વસ્તુ વાગવાથી ગુદાના સ્થાનપર જે જખમ થાય છે તેની દરકાર ન કરવાથી તે જખમ ફેલાતો ફેલાતો મળદ્વાર પર્યંત પહોંચે છે, અને પછી તેમાં કીડા પડે છે. જખમમાં પડેલા કીડાઓ એ ભાગને કાતરીને ઘણાં મુખ (છિદ્ર, કાણાં) પાડે છે, (જેમાંથી ઝાડો નીકળે છે). આ ભગંદરને ઉન્માર્ગી ભગંદર કહે છે.

ભગંદરનાં સાધ્યા- ઘોરાઃ સાધયિતું દુઃખા સર્વ એવ ભગન્દરાઃ ॥

સાધ્ય લક્ષણે। તેષ્વસાધ્યસ્ત્રિદોષોત્થઃ ક્ષતજશ્ચ વિશેષતઃ ॥ ૮ ॥

અધી જાતના ભગંદર મુકેલીથી મટે એવા છે. તેમાં પણ ત્રિદોષજ ભગંદર અને ક્ષતજ ભગંદર તો ખાસ અસાધ્ય છે.

બીજા અસાધ્ય વાતમૂત્રપુરીષાણિ ક્રિમયઃ શુક્રમેવ ચ ॥

લક્ષણે। ભગન્દરાત્પ્રસ્રવન્તિ નાશયન્તિ તમાતુરમ્ ॥ ૯ ॥

જે ભગંદરમાંથી મૂત્ર, મળ, વીર્ય, છવડા ને વાયુ નીકળે છે, તે ભગંદર દરદીનો છવ લે છે.

इति भगन्दरनिदानम्

—❧❧❧❧❧❧❧❧—

ઉપદંશનિદાન

ઉપદંશનાં કારણો

હસ્તામિઘાતાન્નસ્વદંતપાતાદધાવનાદ્રત્યતિસેવનાદ્વા ॥

યોનિપ્રદોષાન્ન ભવન્તિ શિશ્ને પચ્છોપદંશા વિવિધાપચારૈઃ ॥

શિશ્ન (પુરુષની ગુહ્લેદ્રિય) ઉપર હાથનો પ્રહાર થવાથી, નખ કે દાંત લાગવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગ કરવાથી, યોનિ (સ્ત્રીની ગુહ્લેદ્રિય) દોષથી, કિંવા મેલાં અગડેલાં પાણીએ શિશ્નને ઘોવાથી અથવા ખીલકુલ ન ઘોવાથી, શિશ્નમાં ઉપદંશ વ્યાધિ થાય છે; તે પાંચ પ્રકારનો છે.

વાતોપદંશનાં

સતોદભેદસ્ફુરણૈઃ સકૃષ્ણૈઃ સ્ફોટૈર્વ્યવસ્યેત્પવનોપદંશમ્ ॥

લક્ષણો

જે ઉપદંશ વાતજન્ય છે, તેમાં શિશ્નપર કાળી ફેણીઓ ઉડી આવી તેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તે ફેણીઓ પુટે છે તથા તેમાં સ્પુરણ થાય છે.

પિત્તોપદંશ અને

પીતૈર્બહુક્લેદયુતૈઃ સદાહૈઃ પિત્તેન રક્તાત્પિશિતાવમાસૈઃ ॥ ૨ ॥

રક્તોપદંશનાં

પિત્તજન્ય ઉપદંશની ફેણીઓ રંગે પીળી થાય છે, ને અળત્રા

લક્ષણો

અળી તેમાંથી ઘણું પાણી ઝરે છે. રક્તજનિત ઉપદંશની ફેણીઓ માંસના જેવી લાલ રંગની થાય છે.

કફોપદંશનાં

સકણ્ડુરૈઃ શોથયુતૈર્મહન્નિઃ શુક્લૈર્ધનન્નાવયુતૈઃ કફેન ॥

લક્ષણો

જે ઉપદંશ કફમાંથી થાય છે, તેમાં સફેદ રંગની મોટી ફેણીઓ ઉટે છે; વલ્લર છૂટે છે; સોળે આવે છે; અને ઘટ્ટ પરુ વહે છે.

સન્નિપાતોપદંશનાં

નાનાવિઘન્નાવરુજોપપન્નમસાધ્યમાહુલ્લિમલોપદંશમ્ ॥ ૩ ॥

લક્ષણો

ત્રિદોષજનિત ઉપદંશમાં જુદી જુદી જાતના ઉપદંશમાં કહેલા જુદી જુદી જાતના સાવો તથા પીડાઓ થાય છે. આ અસાધ્ય છે.

વિશીર્ણમાંસં કૃમિભિઃ પ્રજગ્ધં મુષ્કાવશેષં પરિવર્જયેત્સુ ॥

અસાધ્ય લક્ષણો

સંજાતમાત્રે ન કરોતિ મૂઢઃ ક્રિયાં નરો યો વિષયે પ્રસક્તઃ ॥

કાલેન શોથકૃમિદાહપાકૈર્વિશીર્ણશિશ્નો મ્નિયતે સ તેન ॥ ૪ ॥

જે ઉપદંશ વ્યાધિમાં માંસ છૂટું પડી જવાથી અને શિશ્નનો અધો ભાગ કાઝાઓથી ખવાઈ જતાં છેવટ વૃષણ બાકી રહ્યાં હોય તે ઉપદંશના રોગીને છોડી દેવો.

ઉપદંશ થતાંજ જે મૂર્ખ પુરુષ તેનાપર ઔપધોપચાર ન કરતાં વિષયાસક્ત બની, સ્ત્રીસંગ ચાલુ રાખે છે, તેનું શિશ્ન ફટલાક દિવસ પછી સૂજી આવી તેમાં અળત્રા અને પાક સાથે કાઝા પડી, પછી ખવાઈ જાય છે, અને પરિણામે તે માણસ તેનાથી મરણ પામે છે.

અકુરૈરિવ સન્નાતૈરુપર્યુપરિ સંસ્થિતૈઃ ॥

લિંગવર્તિનાં

ક્રમેણ જાયતે વર્તિસ્તાન્નચૂડશિષ્ણોપમા ॥ ૫ ॥

લક્ષણો

કોશસ્યાભ્યંતરે સન્ધૌ સર્વસન્ધિગતાપિ વા ॥

લિંગવર્તિરિતિ ય્યાતા લિંગાર્શં ઇતિ ચાપરે ॥ ૬ ॥

શિશ્નપર માંસના થરો ચડીને ફૂકડાની કલગી જેવા અંકુરો ચામડીના અંદરના ભાગમાં એટલે પોપચાંમાં ઢંકાયલી મણી (મદનછત્ર)પર ફિંવા લિંગના સાંધા ઉપર થાય છે. આ રોગને લિંગવર્તિ કહે છે. કેટલાક તેને લિંગાર્શં પણ કહે છે. (આ વ્યાધિ ત્રિદોષ-જનિત હોવાથી વેદનાયુક્ત હોય છે. અને દેખાવમાં આ વર્તિ ચીકણો ફિંવા તેલિયો હોય છે.)

इति उपदंशनिदानम्

ॐ॥ॐ॥□ॐ॥ॐ॥

શૂકદોષનિદાનમ્

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ॥

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

જે અલ્પમતિ પુરુષ પોતાની ગુહૈંદ્રિય (શિશ્ન) એકદમ મોટી કરવાની ઇચ્છાથી તેનાપર કેટલીક જાતના ઝેરી જીવડા અને ઝાડપાલાનો લેપ કરે છે, તેને ઘણી વાર ૧૮ જાતનો શૂકજ વ્યાધિ થાય છે.

सर्पपिकानां

गौरसर्पसंस्थाना शूकदुर्मुग्धहेतुका ॥

લક્ષણે।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्पपिका च सा ॥ २ ॥

શૂક જંતુનો ઈંદ્રિયપર ખરાબ રીતે લેપ કરવાથી કફ, વાત કુપિત થઈ, તેનાથી ઘોળા સરસવના જેવડી સફેદ ફેફ્ફીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને સર્પપિકા કહે છે.

अष्टीलिकानां लक्षणैः कठिना विषमैर्मुग्धैर्वायुनाष्टीलिका भवेत् ॥

ઝેરી શૂકજ-જંતુના લેપથી વાયુ કુપિત થઈ જે કઠણ ફેફ્ફી થાય છે, તેને અષ્ટીલિકા કહે છે.

अथितनां लक्षणैः शूकैर्यत्पूरितं शश्वत् ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥ ३ ॥

શૂકનો હંમેશાં એક સરખો ઈંદ્રિયપર લેપ કરતા રહેવાથી, કફથી, શિશ્નપર એક ગાંઠ ઉઠે છે, તેને અથિત કહે છે.

कुम्भिकानां लक्षणैः कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥

શૂકદોષને લીધે રક્ત અને પિત્ત કુપિત થઈને જાંખૂનાં ઠળીઆ જેવડી કાળી ફેફ્ફી ઉઠે છે તેને કુંભિકા કહે છે.

अललनां लक्षणैः तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथाप्रोक्तां विचक्षणैः ॥ ४ ॥

શૂકદોષને લીધે થનારી આ અલજ પિટિકા, પ્રમેહપિટિકામાં જે અલજ પિટિકા વર્ણવી છે, તેના જેવી, રાતી અને કાળી ફેફ્ફીઓથી વ્યાપ્ત, હોય છે.

भृदितनां लक्षणैः मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ॥

શૂકદોષથી થતી પીડા થયા પછી, શિશ્નને ચોળવાથી વાયુના કોપથી ઈંદ્રિય સ્વજન્ય છે, તે મૃદિત કહેવાય છે.

સંમૂઢપિડકાનાં
લક્ષણે।

પાણિભ્યાં મૃદાસંમૂઢે સંમૂઢપિડકા મવેત્ ॥ ૫ ॥

લેપ કરી રહ્યા પછી, શિશ્ન બંને હથેળીમાં રાખી પુષ્કળ દબાવવાથી, મોઢા વગરની જે ફેડલી ઉપડે છે, તેને સંમૂઢ પિડકા કહે છે.

અવમંથનાં લક્ષણે।

દીર્ઘા વચ્ચશ્ચ પિડકા દીર્યન્તે મખ્યતસ્તુ યાઃ ॥

સોઽવમન્થઃ કફાસ્ટુમ્ભ્યાં વેદનારોમહર્ષકૃત્ ॥ ૬ ॥

શકનો ઉપયોગ કરવાથી કફ અને લોહીનો પ્રકાપ થઇને લાંબી અને વચ્ચેથી ફાટતી, જે ઘણી ફેડલીઓ થાય છે તેથી વેદના સાથે રુવાડાં ઉભા થાય છે. આ ફેડલીઓને અવમંથ પુષ્કરિકાનાં

લક્ષણે।

પિત્તશોણિતસમ્ભૂતા પિડકા પિડકાચિતા ॥ [કહે છે.

પદ્મકર્ણિકસંસ્થાના જ્ઞેયા પુષ્કરિકા ચ સા ॥ ૭ ॥

પિત્તરક્તના પ્રકાપથી થયેલી ફેડલી વચમાં હોય છે, અને તેની આસપાસ બીજી નાની ફેડલીઓ ઉઠે છે, જે દેખાવમાં કમળના ફૂલની ખેસણી જેવો લાગે છે. આ ઉપરથી એનું નામ પુષ્કરિકા રાખ્યું છે.

સ્પર્શહાનિનાં
લક્ષણે।

સ્પર્શહાનિં તુ જનયેચ્છોણિતં શૂક્રદૂષિતમ્ ॥

શકના લેપથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત, આમડીને ખેલેરી કરી નાખે છે.

ઉત્તમાનાં લક્ષણે।

મુદ્રમાષોપમા રક્તા રક્તપિત્તોદ્ભવા ચ યા ॥ ૮ ॥

વ્યાધિરેષોત્તમા નામ શૂક્રાઝીર્ણનિમિત્તજા ॥

શકનો વારંવાર ખોટી રીતે લેપ કરવાથી લોહી અને પિત્ત કુપિત થઇને મગના કે અડદના દાણા જેવડી રાતી ફેડલીઓ ઇંદ્રિયપર ઉઠે છે, તેમને ઉત્તમા કહે છે.

શતપોનકનાં
લક્ષણે।

છિદ્રૈરણુમુલ્લૈલિંકં ચિતં યસ્ય સમન્તતઃ ॥ ૯ ॥

વાતશોણિતજો વ્યાધિર્વિજ્ઞેયઃ શતપોનકઃ ॥

શકના દુરુપયોગથી વાયુ અને લોહી કુપિત થઇને ઇંદ્રિયપર જે ઘણાં ઝીણાં છિદ્રો પડે છે, તેને શતપોનક કહે છે.

ત્વક્પાકનાં લક્ષણે।

રક્તપિત્તકૃતો જ્ઞેયસ્ત્વક્પાકો જ્વરદાહકૃત્ ॥ ૧૦ ॥

શક દોષથી લોહી અને પિત્ત કુપિત થઇને શિશ્નની આમડી પાકી જાય છે; વળી તેથી જ્વર આવી જાય છે અને દાહ થાય છે. આને ત્વક્પાક કહે છે.

શોણિતાર્બુદનાં
લક્ષણે।

કૃષ્ણૈઃ સ્ફોટૈઃ સરક્તાભિઃ પિડકાભિર્નિપીડિતમ્ ॥

યસ્ય વસ્તિરુજશ્ચોગ્રા જ્ઞેયં તચ્છોણિતાર્બુદમ્ ॥ ૧૧ ॥

જે શકદોષથી ઇંદ્રિયપર લાલ અને કાળા ન્હાના મોટા ફેડલાઓ ઉડી આવે અને પેડુમાં ઘણી પીડા થાય તો એ વ્યાધિને શોણિતાર્બુદ જાણવો.

નવાન્નદધિમત્સ્યાતિલવણામ્લનિષેવિણામ્ ॥
 માષમૂલકપિષ્ઠાન્નતિલક્ષીરગુડાશિનામ્ ॥ ૪ ॥
 વ્યવાયં ચાપ્યજીર્ણેઽન્ને નિદ્રાં ચ મજ્જતાં દિવા ॥
 વિપ્રાન્ ગુરુન્ધર્ષયતાં પાપં કર્મ ચ કુર્વતામ્ ॥ ૫ ॥
 વાતાદયસ્ત્રયો દુષ્ટાસ્ત્વગ્રન્તં માંસમમ્બુ ચ ॥
 દૂષયન્તિ સ કુષ્ઠાનાં સપ્તકો દ્રવ્યસङ્ગ્રહઃ ॥ ૬ ॥
 અતઃ કુષ્ઠાનિ જાયન્તે સપ્ત ચૈકાદશૈષ ચ ॥

પ્રવાહી, સ્નિગ્ધ, ભારે તથા પરસ્પર (જેમકે માછલાં અને દૂધ) વિરુદ્ધ અન્નપાન
 સેવનારના, ઉલટી ક્રિયા ઉપકા આવા છતાં દાખી રાખનારના તથા ખીખ-ઝાડો પેસાળ
 વગેરેના વેગોને રોકી રાખનારના જમ્યા પછી અત્યંત કસરત કરનારના, ઘણા તડકામાં
 રખડનારના, શીત ઉષ્ણ, લંઘન અને આહારનું નિયમવિરુદ્ધ સેવન રાખનારના, ગરમી,
 થાક અને ભયથી વ્યાકુળ થયા પછી નરતજ તેપર શીતળ પાણી પીનારના, ન પચે એવું
 ભારે અન્ન ભક્ષણ કરનારના, જમ્યાપર તરતજ પાણુ ફરીથી જમનારના, ઉલટી, જુલાળ
 બરિત વગેરે પંચકર્મમાં ભૂલ કરનારના, નવું અન્ન, દાર્દી, માછલાં તથા ખારું, ખાટું,
 ઘણું ખાનારના, અડદ, મૂળા, પીઠાં, તલ, દૂધ અને ગોળ ખાનારના, અન્નનું પાચન
 ન થયાં છતાં મૈથુન કરનારના, દિવસે ઊંઘનારના, આત્મણો તથા ગુરુજનોનો તિર-
 સ્કાર કરનારના અને પાપકર્મો આચરનારના, બગડેલા વાતપિત્તાદિ ત્રણે દોષો, ચામડી
 રક્ત, માંસ અને પાણીને દુષ્ટ કરી, કુષ્ઠરોગ ઉત્પન્ન કરે છે, કુષ્ઠ થવામાં આ રીતે, વાતાદિ
 ત્રણે દોષા અને રક્ત, ચામડી, માંસ, અને પાણી એ ચારે દૂષ્યો મળી, સાત પદાર્થ,
 અવશ્ય કારણભૂત છે અને તેથી અદાર પ્રકારનાં કુષ્ઠ થાય છે. આ અદારમાં સાત
 મહાકુષ્ઠ અને અગીઆર સુદ્ર કુષ્ઠ છે.

મહાકુષ્ઠ વ્યાધિના કુષ્ઠાનિ સપ્તઘા દોષૈઃ પૃથગ્દ્વન્દ્વૈઃ સમાગતૈઃ ॥ ૭ ॥

સાત પ્રકાર સર્વેષ્વપિ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશોઽધિકત્વતઃ ॥

પૃથક્ દોષોથી ૩, બળ્લે દોષોથી ક્રિયા દ્વંદ્વજ ૩ અને સન્નિપાતમાંથી ૧ મળી ૭
 દોષજનિત કુષ્ઠ થાય છે. જે કે ઉપર કહ્યું તેમ બધાં કુષ્ઠો ત્રિદોષજનિત છે છતાં જે કુષ્ઠમાં
 જે દોષનું પ્રાબલ્ય વધારે હોય તેના નામથી ઓળખવું.

કુષ્ઠનાં પૂર્વરૂપો

અતિશ્લક્ષ્ણસ્પર્શસ્વેદાસ્વેદવિવર્ણતાઃ ॥ ૮ ॥

દાહઃ કણ્ઠસ્ત્વચ્ચિ સ્વાપસ્તોદઃ કોઠોન્નતિઃ ક્લમઃ ॥

ઘણાનામધિકં શૂલં શીઘ્રોત્પત્તિશ્ચિરસ્થિતિઃ ॥ ૯ ॥

રુઢાનામપિ રુક્ષત્વં નિમિત્તેઽલ્પેઽપિ કોપનમ્ ॥

રોમહર્ષોઽસૃજઃ કાળ્પર્ય કુષ્ઠલક્ષણમગ્રજમ્ ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે ચામડી, બહુ સુંવાળી લાગે કે બહુ ખરબચડી લાગે, શરીરે બહુ પરશેવો વળે, કિંવા પરશેવો ન જ વળે, ચામડીનો રંગ ફરી જાય, બળત્રા થાય; વલ્લર આવે, ચામડી બહેરી થઇ જાય, સોયો ખોંચ્યા જેવું દુઃખ થાય, મચ્છરના કરડ જેવાં ઢીંમણાં થઇ આવે, મેહેનત કર્યા વિના થાક લાગે, ધારામાં વેદના બહુ થાય, ધારાંની ઉત્પત્તિ જલદીથી થાય, પછી તે ઘણા દિવસ સ્વધી રહે, વળી તે ભરાઇ આવે તો પણ શુષ્ક રહે અને કંઈ નિમિત્ત મળતાં ફરી થાય, રૂંવાડાં ઉભાં રહે અને લોહી કાળું પડી જાય ત્યારે કુષ થવાનું છે એમ સાત મહાકુષમાંનાં કૃષ્ણારુણકપાલામં યદૂક્ષં પરુષં તનુ ॥ [સમજવું.

કાપાલ કુષના લક્ષણો ૧ કાપાલ તોદબદુલં તત્કુષ્ઠં વિષમં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

કાપાલકુષ કાળા અને રાતા રંગની લાંગેલી ઠીબ જેવો, રુક્ષ (સુકો, લુખ્ખો), ખરબચડો, પાતળી ત્વચાવાળો અને સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડાયુક્ત હોય છે. આ કુષની ચિકિત્સા મુશ્કેલ છે.

ઔદુઅરકુષનાં લક્ષણો ૨ રુદાહરાગકણ્ઠ્ઠભિઃ પરીતં લોમપિઞ્જરમ્ ॥
ઉદુમ્બરફલાભાસં કુષ્ઠમૌદુમ્બરં વદેત્ ॥ ૧૨ ॥

ઔદુઅર નામના કુષમાં બળત્રા થાય છે; શુળો ફૂટે છે; ત્વચા લાલચોળ થાય છે; અને તેમાં ખંજવાળ ઘણી આવે છે. એ ભાગપરના વાળ કાળા શાદી જેવા રંગના હોય છે, આ કુષ દેખાવમાં ઉંચરાના ફળ જેવું હોય છે.

મંડલ કુષનાં લક્ષણો ૩ શ્વેતં રક્તં સ્થિરં સ્થાનં ક્ષિગ્ધમુત્સન્નમણ્ડલમ્ ॥
કૃચ્છ્રમન્યોન્યસંયુક્તં કુષ્ઠં મણ્ડલમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

મંડલ કુષમાં ઘોળાં, રાતાં કઠણ, ભીનાં, સુંવાળાં, ઉપસેલાં અને એકબીજાની પાસે આવેલાં ચકરડાં થાય છે. આ કુષ મટવું મુશ્કેલ છે.

ઋષ્યજિહ્વ કુષનાં લક્ષણો ૪ કર્કશં રક્તપર્યન્તમન્તઃદયાવં સવેદનમ્ ॥
યદ્ઋષ્યજિહ્વસંસ્થાનમૃષ્યજિહ્વં તદુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

ઋષ્યજિહ્વ કુષ ખરબચડું, ચોમેર રાતું, વચ્ચે કાળું અને વેદનાયુક્ત હોય છે. આ કુષ હરણની જીભ જેવું દેખાવમાં હોવાથી તેને ઋષ્યજિહ્વનું નામ આપ્યું છે.

પુંડરીક કુષનાં લક્ષણો ૫ સશ્વેતં રક્તપર્યન્તં પુણ્ડરીકદલોપમમ્ ॥
સોત્સેધં ચ સરાગં ચ પુણ્ડરીકં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૫ ॥

જે કુષ વચ્ચે ઘોળું, ડાર ઉપર રાતું, રાતાં કમળની પાંખડી જેવું, કંઈક ઉંચું અને રનાશવાળું હોય છે, તે પુંડરીક કુષ કહેવાય છે.

સિઘ્મ કુષનાં લક્ષણો ૬ શ્વેતં તામ્રં ચ તનુ યદ્રજો ઘૃષ્ઠં વિમુઞ્ચતિ ॥
પ્રાયેણોરસિ તત્સિઘ્મમલાબુકુસુમોપમમ્ ॥ ૧૬ ॥

સિધ્ધકુષ્ઠ રતાશ પડતું સફેદ, અને પાતળું હોય છે તથા વહરતાં એમાંથી રજા ઝરે છે. આ કુષ્ઠ ધણું કરી છાતીપર થાય છે, અને તે દેખાવમાં તુંબડાનાં ફૂલ જેવું હોય છે.

કાકણ કુષ્ઠનાં

લક્ષણો.

યત્કાકણન્તિકાવર્ણ સપાકં તીવ્રવેદનમ્ ॥

ત્રિદોષલિઙ્ગં તત્કુષ્ઠં કાકણં નૈવ સિધ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

કાકણકુષ્ઠ ચણોડીની પેઠે વચ્ચે કાળું અને આસપાસ લાલ અથવા વચ્ચમાં લાલ અને ફરતું કાળું, જરા પાકિલું અને તીવ્ર વેદનાયુક્ત હોય છે, તથા તેમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણો રહેલાં હોવાથી તે અસાધ્ય છે.

૧૧ ક્ષુદ્ર કુષ્ઠમાંનાં

અર્મકુષ્ઠનાં લક્ષણો.

અસ્વેદનં મહાવાસ્તુ યન્મત્સ્યશકલોપમમ્ ॥

તદેકકુષ્ઠં ચર્માશ્લ્યં બહુલં હસ્તિચર્મવત્ ॥ ૧૮ ॥

અર્મકુષ્ઠપર પરસેવો વળતો નથી, અને તે ઘણી જગ્યા ધેરે છે. વળી તે માછલીની પીઠ ઉપરનાં ભીંગડાં જેવું, અને હાથીની ચામડી જેવું જાડું હોય છે.

કિટિભ કુષ્ઠનાં

લક્ષણો.

શ્યાવં કિણ્ચરસ્પર્શ પરુષં કિટિમં સ્મૃતમ્ ॥

કિટિભ નામે કુષ્ઠ કાળા રંગનું તથા આંટણુવાળું હોય છે અને એ જગ્યાની ચામડી કઠોર તથા અરખચડી થઈ જાય છે.

વૈપાદિક કુષ્ઠનાં

લક્ષણો.

વૈપાદિકં પાણિપાદસ્ફોટનં તીવ્રવેદનમ્ ॥ ૧૯ ॥

વૈપાદિક કુષ્ઠ થવાથી તે રોગીના હાથ પગ ફાટીને તેમાં ચીરા પડે છે, અને ઘણી વેદના થાય છે.

અલસક કુષ્ઠનાં

લક્ષણો.

કણ્ઠમદ્ગ્નિઃ સરાગૈશ્ચ ગણ્ઠૈરલસકં ચિતમ્ ॥

અલસક કુષ્ઠ ઘણી વહર આવે એવાં, અને રાતાં ગુમડાંઓવાળું હોય છે.

દદુમંડલ કુષ્ઠનાં

લક્ષણો.

સકણ્ઠરાગપિડકં દદુમણ્ડલમુદ્રતમ્ ॥ ૨૦ ॥

દદુમંડલ કુષ્ઠ રંગે લાલ હોય છે, તેમાં ફેણીઓ થાય છે, અને ખંજવાળ આવે છે. તેની ફેણીઓ મુખ આગળથી લગાર ઉપસેલી હોય છે, આ કુષ્ઠ ગોળાકાર હોવાથી તેને દદુમંડલ (દાદર)ની સંજ્ઞા આપી છે.

અર્મદળ કુષ્ઠનાં

લક્ષણો.

રક્તં સશૂલં કણ્ઠમત્સસ્ફોટં યદ્વલત્યપિ ॥

તચ્ચર્મદલમાશ્લ્યાતં સંસ્પર્શસહમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

જે કુષ્ઠમાં શૂળો ફૂટે છે, વહર આવે છે તથા જે રંગે લાલ હોય છે, તેમ જેમાં ફેણીઓ થઈ તેમાંથી રસી ગળે છે, તે અર્મદળ કુષ્ઠ કહેવાય છે. આ કુષ્ઠપર હાથનો સ્પર્શ પણ સહેવાતો નથી. આમાં ત્વચા ફાટે છે, તેથી આ કુષ્ઠને અર્મદળની સંજ્ઞા આપી છે.

૧ કિટિમ=ખરજી=Elezema.

૨ વૈપાદિક=ચાફાટવી=Rhajades.

૩ અલસક=

લૂખસ=Prurigo. ૪ દદુમંડલ=દાદર=Ringworm. ૧૭થી ૨૦ ચ.ચિ.અ. ૭ શ્લો. ૧૮ થી ૨૧. ૨૧ ચ. ચિ. અ. ૭ શ્લો. ૨૨.

પામા કુષનાં લક્ષણો^૧ સૂક્ષ્મા બહુચઃપીડકાઃસ્નાવવત્યઃપામેત્યુક્તાઃકણ્ઠમત્યઃસદાહાઃ
જેમાં જીણી જીણી ઘણી ફેણીઓ થાય છે, તેમાંથી રસી ઝરે છે, સાથે વતુર ઘણી આવે છે, અને બળતરા થાય છે, તેને પામાકુષ કહે છે.

કચ્છુ કુષનાં લક્ષણો^૨ સૈવસ્ફોટૈસ્તીવ્રદાહૈરુપેતાજ્ઞેયાપાણ્યોઃકચ્છુરુદ્રાસ્ફિચોશ્ચ
જે જીણી ફેણીઓને બદલે તીવ્ર દાહ સાથે મોટા ફેણાઓ હાથમાં અને ફૂલા ઉપર થાય તો એ જ (પામા) કચ્છુ કહેવાય છે. એ દરદ ઉત્ર છે.

વિસ્ફોટક કુષનાં લક્ષણો^૨ સ્ફોટાઃશ્યાવારુણાભાસાવિસ્ફોટાઃસ્યુસ્તનુત્વચઃ॥
આશમાની કે રતાશ પડતા રંગના અને પાતળી ચામડીવાળા ફેણાઓ વિસ્ફોટક કહેવાય છે.

શતારુ કુષનાં લક્ષણો^૩ રક્તંશ્યાવંસદાહાર્તિશતારુઃસ્યાદ્બુઘ્રણમ્ ॥ ૨૩ ॥
શતારુકુષ રંગે લાલ હોય છે, તેમાં શ્વળો ફૂટે છે, બગત્રા થાય છે, અને તેમાં ઘણાં વળો પડે છે.

વિચર્ચિકાનાં લક્ષણો^૪ સકણ્ઠુઃપિડકાશ્યાવાબહુસ્નાવાવિચર્ચિકા॥
વિચર્ચિકા કુષમાં ખંજવાળ સાથે શ્યામ રંગની ફેણીઓ ઉડે છે, અને તેમાંથી ઘણી રસી ઝરે છે.

વાતબહિ કુષનાં લક્ષણો खरंश्यावारुणंरूक्षंवातात्कुष्ठंस्वेदनम् ॥ ૨૪ ॥
पित्तात्प्रकुथितंदाहरागस्त्रावान्वितंस्मृतम् ॥
कफात्क्लेदिघनंस्निग्धंसकण्ठूशैत्यगौरवम् ॥ ૨૫ ॥
द्विलिङ्गंद्वंद्वजंकुष्ठंत्रिलिङ्गंસાત્રિપાતિકમ્ ॥

વાયુના સંબંધથી જે કુષ થાય છે, તે ખરબચડું આસમાની કે રાતા રંગનું, રૂક્ષ અને વેદનાયુક્ત હોય છે. પિત્તથી થયેલું કુષ સગવાળું, દાહયુક્ત, લાલ અને રસી ઝરતું હોય છે. જે કુષ બીનાશવાળું, ગ્નડું, ચીકણું, ખંજવાળવાળું, શીતળ અને ભારે હોય છે, તે કફજન્ય બળવું. જે કુષમાં બળ્લે દોષનાં લક્ષણો જેવામાં આવે તે દ્વંદ્વજ અને જે કુષમાં વળે દોષોનાં લક્ષણો દષ્ટિએ પડે તે સાત્રિપાતિક બળવું.

રસાદિ ધાતુ સુધી પહોંચેલા કુષનાં લક્ષણો

રસગત કુષનાં લક્ષણો त्वक्स्थेवैवर्ण्यमङ्गेषुकुष्ठे रौक्ष्यं च जायते ॥ ૨૬ ॥
त्वक्स्वापो रोमहर्पश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ॥

કુષન્યાધિ રસ ધાતુ સુધી પ્રવેશ કરે છે, સારે રોગીના શરીરનો રંગ બદલાય છે; શરીર બુખું લાગે છે જ્યારે ચામડી ખોટી પડી જાય છે; રુવાડાં ઊભાં થાય છે; અને પરસેવો ઘણો વળે છે.

૧ પામા કચ્છુ=ખસ Scabies. ૨ વિસ્ફોટક=Impetigo. ૩ શતારુ=Rupia. ૪ વિચર્ચિકા=Psoriasis. ૨૩ ચ.ચિ.અ.૭ શ્લો. ૨૩. ૨૭મુ.નિ.અ.૫ શ્લો. ૧૩.

રક્તગત કુષ્ઠનાં કણ્ઠવિપ્રયકશ્ચૈવ કુષ્ઠે શોણિતસંશ્રયે ॥ ૨૭ ॥

લક્ષણે।

રક્તમાં કુષ્ઠનો સંચાર થતાં ખંજવાળ ઘણી આવે છે, તેમ પરુ

માંસગત કુષ્ઠનાં

બાહુલ્યં વક્ત્રશોષશ્ચ કાર્કશ્યં પિડકોદ્રમઃ ॥ [અહુ થાય છે.

લક્ષણે।

તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ઠે માંસસમાશ્રિતે ॥ ૨૮ ॥

માંસમાં કુષ્ઠની ગતિ પહોંચતાં કુષ્ઠ વધી જાય છે. મોઢું સુકાય છે, શરીર ખરબચડું બને છે, ફેફસીઓ ઉઠે છે, સોપો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, ફેફસા ઉડી આવે છે, તથા ચામડી કઠણ થઈ જાય છે.

મેદોગત કુષ્ઠનાં

કૌણ્યં ગતિક્ષયોઽજ્ઞાનાં સંમેદઃ ક્ષતસર્પણમ્ ॥

લક્ષણે।

મેદઃસ્થાનગતે લિઙ્ગં પ્રાગુક્તાનિ તથૈવ ચ ॥ ૨૯ ॥

જ્યારે કુષ્ઠનો સંચાર મેદમાં થાય છે, ત્યારે હાથ તથા ખીજા અવયવોની હાલચાલ અટકી પડે છે. શરીરમાં વેદના થઈ, ચીરા પડે છે, જે પછી પ્રસરે છે એટલે કચકચી મોટા થાય છે; તથા રસ, રક્ત અને માંસગત કુષ્ઠનાં ઉપર વર્ણવેલાં લક્ષણો પણ આમાં અસ્થિ મજ્જાગત નાસામઙ્ગોઽક્ષિરાગશ્ચ ક્ષતેષુ કૃમિસંભવઃ ॥ [દિખાય છે.

કુષ્ઠનાં લક્ષણે।

સ્વરોપઘાતશ્ચ ભવેદસ્થિમજ્જાસમાશ્રિતે ॥ ૩૦ ॥

અસ્થિમાં તથા મજ્જામાં કુષ્ઠ જતાં નાક ગળી જાય છે; નેત્ર લાલ થાય છે; ધારામાં (ચીરામાં) કાઝા પડે છે; અને ગળું ખેંસી જાય છે.

રજમાં અને શુકમાં

દમ્પત્યોઃ કુષ્ઠવાહુલ્યાદુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ ॥

ગયેલું કુષ્ઠ તેનાં

યદપત્યં તયોર્જાત ક્ષેયં તદપિ કુષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

સંતાનોને પણ

જે દંપતીના શરીરમાં કુષ્ઠનું જેર વધી જવાથી શુક કિંવા આર્તવ દુષ્ટ થાય છે, તેમનાં જે સંતાનો થાય છે તે પણ કુષ્ઠ રોગી જન્મે છે. (કુષ્ઠ રોગીનાં અગરેલાં રજ કે વીર્યમાં ખીજનો સંપૂર્ણ નાશ થતો ન હોવાથી પ્રજા થઈ શકે છે પણ તે કુષ્ઠરોગી થાય છે—ટીકાકાર).

લાગુ પડે છે

કુષ્ઠનાં સાધ્યા-

સાધ્યં ત્વગ્રક્તમાંસસ્થં વાતશ્લેષ્માધિકં ચ યત્ ॥

સાધ્ય લક્ષણે।

મેદસિ દ્વન્દ્વજં યાપ્યં વર્જ્યં મજ્જાસ્થિસંશ્રિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

કૃમિતૃદ્દાહમન્દાગ્નિસંયુક્તં યત્ત્રિદોષજમ્ ॥

પ્રમિશ્નં પ્રમુતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હતસ્વરમ્ ॥ ૩૩ ॥

પન્ચકર્મગુણાતીતં કુષ્ઠં હન્તીહ કુષ્ઠિનમ્ ॥

ચામડી, રક્ત અને માંસ સુધી પહોંચેલું કુષ્ઠ સાધ્ય છે. જે કુષ્ઠમાં વાયુ અને કફ પ્રધાન હોય છે, તે સાધ્ય છે. મેદ સુધી પ્રવેશ કરી ગયેલું કુષ્ઠ, તેમ દ્વન્દ્વજ કુષ્ઠ દુઃસાધ્ય છે. જે કુષ્ઠ મજ્જા, અસ્થિ અને વીર્યસુધી પહોંચી ગયું છે, તે જેમ અસાધ્ય છે, તેમ જે કુષ્ઠમાં કાઝા પડી ગયા છે, જેમાં તરશ અહુ લાગે છે, દાહ થાય છે તથા જડરાશિ મંદ

પડી ગયો છે, તે પણ અસાધ્ય છે, વળી જે કુષ્ઠ ત્રિદોષજનિત છે, તે અસાધ્ય ગણાય છે, વળી જેમાં ચામડી ફાટી, અંદરથી ગંધાતી રસી ઝરે છે અને રોગીનાં નેત્ર લાલ થયાં હોય છે, ગળું ખેસી ગયું હોય છે, અને ઉલટી, જીલાબ, સ્વેદ વગેરે પાંચ કર્મની જેનાપર કંઈ અસર નથી થતી તે કુષ્ઠ પ્રાણુધાતક નીવડે છે.

મહાકુષ્ઠમાં દોષનો
સંબંધ

વાતેન કુષ્ઠં કાપાલં પિત્તેનૌદુમ્બરં કફાત્ ॥ ૩૪ ॥

મण्डलाख्यं विचर्चं च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् ॥

चर्मैककुष्ठं किटिभं सिध्मालसविपादिकाः ॥ ૩૫ ॥

વાતશ્લેષ્મોદ્ભવાઃ શ્લેષ્મપિત્તાદદૃશતારુણી ॥

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ૩૬ ॥

सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं सिध्मं सकाकणम् ॥

પુણ્ડરીકર્ણજિહ્વે ચ મહાકુષ્ઠાનિ સપ્ત તુ ॥ ૩૭ ॥

વાયુથી કાપાલ કુષ્ઠ; પિત્તથી ઔદુંબર; કફથી મંડળ અને વિચર્ચિકા; વાતપિત્તથી ઋષ્યજિહ્વ; વાતકફથી ચર્મકુષ્ઠ, કિટિલ, સિધ્મ, અલસ અને વિપાદિકા; કફપિત્તથી દદૃ (દરાજ), શતાર, પુંડરીક, વિસ્ફોટક, પામા (ખસ) અને ચર્મદળ; અને ત્રિદોષમાંથી કાંકણ કુષ્ઠ થાય છે. તેમાં કાપાલ, કુદુંબર, મંડળ, દદૃ, કાક, પુંડરીક અને ઋષ્યજિહ્વ, એ સાત મહાકુષ્ઠ છે, બાકીનાં શુદ્ધ કુષ્ઠ સમજવાં. (અહિં વાયુથી કહ્યું છે ત્યાં અધિક વાયુવાળા ત્રિદોષથી એમ સમજવું. એ રીતે સર્વત્ર; કારણ કે બધાં કુષ્ઠ ત્રિદોષથી થાય છે.)

કિલાસનાં લક્ષણો^૧ કુષ્ઠૈકસંભવં શ્વિત્રં કિલાસં દારુણં ભવેત્ ॥

निर्दिष्टमपरिस्त्रावी त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ૩૮ ॥

કુષ્ઠ થવાનાં જે કારણો આગળ દર્શાવ્યાં છે, તેજ કારણોથી શ્વિત્ર (ધોળો ફાઢ) પણ થાય છે. શ્વિત્રનેજ કિલાસ તથા દારુણ કહે છે. શ્વિત્રમાંથી રસી કે પરુ ઝરતું નથી, અને તે બંને, ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રક્ત, માંસ, મેદ એ ત્રણ ધાતુનો આશ્રય કરી રહે છે.

વાતાદિ લેદથી
કિલાસનાં લક્ષણો

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ॥

सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ૩૯ ॥

સકળદુરં ક્રમાદ્રક્તમાંસમેદસ્સુ ચાદિશેત્ ॥

वर्णैर्नैवेदगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ૪૦ ॥

વાયુજન્ય કિલાસ શુષ્ક અને લાલ હોય છે; પિત્તજન્ય કિલાસ કમળના પત્ર જેવા આકારનું અને લાલ હોય છે અને તેમાં બળત્રા બળે છે, તથા ફાઢ થયેલા ભાગપરના કેશ ખરી પડે છે; કફજન્ય કિલાસ સફેદ, જાડો અને ભારે હોય છે, અને તેમાં વલુર આવે છે. ક્રમથી રક્ત, માંસ અને મેદનો આશ્રય કરી આ ફાઢ રહે છે, એટલે દોષ જે રક્તાશ્રિત હોય છે, તે લાલ; માંસાશ્રિત હોય છે, તે લાલાશ પડેલો; અને મેદાશ્રિત હોય તે

१ श्वित्रः=डेड=Leucoderma. २ शीतपित्त=शीतस=Urticaria ४२.वा.नि.अ.१४.
श्लो.४१. ४३.४४. सु.नि.अ. ५. श्लो.१७.

અન્ન પાચન ન થવું, મહેનત વગર થાક લાગવો, ઉલટીના ઉછાળા આવવા, કડવા અને ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીર જડ (ભારે) થવું, છાતીમાં અને ગળામાં બળત્રા થવી અને અન્નપર અપ્રીતિ થવી આટલાં લક્ષણોથી અમ્લપિત્ત થયું છે, એમ જાણવું.

ઉર્ધ્વગત ને અધો-
ગત એવાં બે પ્રકારનાં અમ્લપિત્ત થાય છે, તેમાંથી અધોગતનાં લક્ષણો

ઉર્ધ્વગતનાં લક્ષણો

તૃદ્વદાહમૂર્ચ્છાભ્રમમોહકારિ પ્રયાત્યધો વાવિવિધપ્રકરમ્ ॥
હૃલ્લાસકોઠાનલસાદર્હર્ષસ્વેદાઙ્ગપીતત્વકરં કદાચિત્ ॥ ૩ ॥

અધોગત અમ્લપિત્ત થતાં તરશ, દાહ, મૂર્છા, ચક્રી, મોહ, મોળ શરીરપર દીમડાં, મંદ જડરાશિ, સ્વાડાં ઉભાં થવાં, પરસેવો અને શરીરની કાંતિ પીળાશ પડતી થવી, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ લક્ષણો થવાની સાથે મગદ્ધારેથી કાળું, રાતું, લીલું, વિવિધ રંગ-વાળું તથા દુર્ગંધીયુક્ત પિત્ત કોઈ કોઈ વખતે પડે છે.

વાન્તં હરિત્પીતકનીલકૃષ્ણમારક્તરક્તાભમતીવ ચામ્લમ્ ॥
માંસોદકામં ત્વતિપિચ્છિલાચ્છં શ્લેષ્માનુયાતં વિવિધં રસેન
મુક્તે વિદગ્ધે ત્વથવાપ્યમુક્તે કરોતિ તિક્તામ્લવર્મિ કદાચિત્ ॥
ઉદ્ગારમેવંવિધમેવ કળ્થે હૃત્કુક્ષિદાહં શિરસો રુજં ચ ॥ ૫ ॥
કરચણદાહમૌષ્ણ્યં મહતામરુચિં જ્વરં ચ કફપિત્તમ્ ॥
જનયતિ કણ્ઠમણ્ડલપિટ્તિકાશતનિચિતગાત્રરોગચયમ્ ॥ ૬ ॥

ઉર્ધ્વગત અમ્લપિત્તથી લીલું, પીળું, આશમાની, કાળું, રતાશ પડતું, લાલ, અત્યંત ખાટું, માંસ ધોયેલા પાણી જેવું, અત્યંત ચીકણું કિંવા તેલિયું, સ્વચ્છ, કઠ્ઠમિશ્રિત અને ખારું, તુરં વગેરે રસયુક્ત એવું પિત્ત પડે છે. વળી કોઈ પણ વખત જન્મેલું અન્ન અડધું પાચન થયા પછી કડવી તથા ખાટી ઉલટી થાય છે અને ઓડકાર પણ તેવાજ આવે છે. આ રોગથી ગળું, કુખો અને છાતી બળે છે, તથા માથું દુખે છે. વળી અમ્લપિત્તમાં કફપિત્તના પ્રક્રાપથી હાથ, પગમાં બળત્રા બળે છે, શરીર તપી ઉઠે છે, ઘણી અરુચિ રહે છે, તાવ આવે છે, ખંજવાળવાળાં ચક્રડાંઓથી તથા ફેડાલીઓથી શરીર વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અને અપચો, મોળ વગેરે ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય

વિચાર

રોગોડયમમ્લપિત્તારુગો યત્નાત્સંસાધ્યતે નવઃ ॥

ચિરોત્થિતો ભવેદાપ્યઃ કુચ્છૂસાધ્યઃ સ કસ્યચિત્ ॥ ૭ ॥

અમ્લપિત્ત વ્યાધિ નવો હોય તો તે યત્ન કરવાથી મટી જાય છે. તે જ્યોતો થતાં યાપ્ય-એમને એમ ચાલ્યા કરે એવો થઈ જાય છે. ઓસડ વગેરેની સંભાળ રાખનાર કાષ્ઠકનો જ્યોતો વ્યાધિ મુશ્કેલીથી મટે પણ છે.

અમ્લપિત્તમાં વાયુ

અને વાતકફનો

સંબંધ

સાનિલં સાનિલકફં સકફં તચ્ચ લક્ષયેત્ ॥

દોષલિङ્ગેન મતિમાન્ મિષઙ્મોહકરં હિ તત્ ॥ ૮ ॥

વાતયુક્ત અમ્લપિત્ત, વાતકફયુક્ત અમ્લપિત્ત અને કફયુક્ત

અમ્લપિત્ત એવાં પ્રકારનાં અમ્લપિત્ત છે. બુદ્ધિમાન વૈદ્ય તે પ્રત્યેકના સંબંધમાં આવેલા દોષ કે દોષોનાં લક્ષણોપરથી ઓળખી લેવાં. કેમકે, એ વૈદ્યને પણ

મુંઝવી દીધે એવું છે. ઊર્ધ્વગત અમ્લપિત્તમાં ઉલટીનું પ્રબળ રહે છે, અને અધોગતમાં અતિસાર થાય છે. આ માટે વૈદ્ય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી રોગની પરીક્ષા કરવી.

વાતયુક્ત અમ્લ- કમ્પપ્રલાપમૂર્ચ્છાચિમિચિમિગાત્રાવસાદશૂલાનિ ॥

પિત્તનાં લક્ષણો. તમસો દર્શનવિભ્રમવિમોહહર્ષાણ્યનિલયુતે ॥ ૯ ॥

વાતયુક્ત અમ્લપિત્તમાં ધ્રુજરી, બડબડાટ તથા મૂર્ચ્છા થાય છે; શરીર બહાર ભારી જઈ તેમાં ઝણઝણાટ છૂટે છે; અંગ સુસ્ત બને છે; પેટમાં દુઃખે છે; આંખો આગળ અંધારાં આવે છે; ચક્રી આવે છે; મન અને ઇન્દ્રિયો બેભાન બને છે અને રૂવાડાં ઉભાં થાય છે.

કફયુક્ત અમ્લ- કફનિષ્ઠીવનગૌરવજડતારુચિશીતસાદવમિલેપાઃ ॥

પિત્તનાં લક્ષણો. દહનબલસાદકણ્ઠ્ઠિર્નિદ્રાતન્દ્રાકફાનુગતે ॥ ૧૦ ॥

કફયુક્ત અમ્લપિત્તમાં કફના ગળકા પડે છે; શરીર ઘણું ભારે તથા જડ થાય છે; અન્ન જોવું ગમતું નથી; ટાઢ વાય છે; અંગ સુસ્ત બને છે; ઉલટી થાય છે; મુખ ચીકણું બને છે; જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે; શરીરમાં અશક્તિ જણાય છે; વલ્લર આવે છે; ઉંઘ આવે છે; તથા આંખમાં ઘેન રહે છે.

વાતકફયુક્ત અમ્લ- ઉભયમિદમેવ ચિહ્નં મારુતકફસંભવે ભવત્યમ્લે ॥

પિત્તનાં લક્ષણો. વાતકફયુક્ત અમ્લપિત્તમાં ઉપર જણાવેલાં બંને પ્રકારનાં લક્ષણો

કફપિત્તયુક્ત અમ્લ ભ્રમો મૂર્ચ્છારુચિશ્છર્દિરાલસ્યં ચ શિરોરુજા ॥ [થાય છે.

પિત્તનાં લક્ષણો. પ્રસેકો મુખમાધુર્ય શ્લેષ્મપિત્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

ફેર, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, ઉલટી, આળસ, માથું દુઃખવું, મુખમાંથી લાળ છૂટવી અને મુખનો સ્વાદ ગળચટો બનવો આટલાં લક્ષણો કફપિત્તયુક્ત અમ્લપિત્તમાં થાય છે.

इति अम्लपित्तनिदानम्

વિસર્પનિદાનં

વિસર્પની સંખ્યા. લવણામ્લકટૂષ્ણાદિસંસેવાદોષકોપતઃ ॥

અને તેનાં કારણો. વિસર્પઃ સપ્તધા જ્ઞેયઃ સર્વતઃ પરિસર્પણાત્ ॥

ખારા, ખાટા, તીખા અને ઉબળ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, સાત જાતનો વિસર્પ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે આ રોગ શરીરમાં ચારે બાજુએ ફેલાય છે, તેથી તેને વિસર્પ (રતવા) કહે છે.

વિસર્પના લેદો. પૃથક્ ત્રયસ્ત્રિમિશ્રૈકો વિસર્પા દ્વન્દ્વજાત્ત્રયઃ ।

અગ્ન્યાખ્યો વાતપિત્તાભ્યાં ગ્રન્થ્યાખ્યઃ કફવાતજઃ ॥

યસ્તુ કર્દમકો ઘોરઃ સ પિત્તકફસંભવઃ ॥ ૨ ॥

વિસર્પ રોગ વાતાદિક જૂદા જૂદા દોષોથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે, ત્રણે દોષો એકઠા મળવાથી એક પ્રકારનો થાય છે. વળી બે બે દોષ એકઠા મળવાથી ત્રણ પ્રકારનો

થાય છે. એમ આઠ પ્રકારનો વિસર્પ રોગ થાય છે. જે બે બે દોષથી વિસર્પ થાય છે તેમાં વાયુ અને પિત્તથી થયેલા વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે; કફ અને વાયુથી થયેલા વિસર્પને ગ્રંથવિસર્પ કહે છે અને કફ તથા પિત્તથી ભયંકર કર્દમવિસર્પ થાય છે.

વિસર્પનાં દૂષ્ય રક્તં લસીકાત્વક્ષ્માસં દૂષ્યં દોષાસ્ત્રયો મલાઃ ॥

અને દોષો વિસર્પાનાં સમુત્પત્તૌ વિજ્ઞેયાઃ સપ્ત ધાતવઃ ॥ ૩ ॥

લોહી, લસીકા, ચામડી અને માંસ એ ચાર વિસર્પનાં દૂષ્યો (વિસર્પથી બગડતાં સ્થાનો) અને વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો મળી સાત કારણથી વિસર્પ થાય છે.

વાતજ વિસર્પનાં તત્ર વાતાત્પરીસર્પો વાતજ્વરસમાકૃતિઃ ॥

લક્ષણો શોફસ્ફુરણનિસ્તોદમેદાયમાર્તિહર્ષવાન્ ॥ ૪ ॥

વાયુમાંથી જે વિસર્પ થાય છે, તેનાં લક્ષણ વાતજ્વરનાં જેવાં હોય છે, અને તેમાં સોજો, સ્ફુરણ થવું, કાંટા ખુંચ્યા જેવી વેદના, ફાટ, ફણકા અને રોમાંચ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ વિસર્પમાં રોગીનું શરીર ખેંચાય છે.

પિત્તજ વિસર્પનાં પિત્તાદ્ દ્રુતગતિઃ પિત્તજ્વરલિઙ્ગોઽતિલોહિતઃ ॥

લક્ષણો પિત્તજ વિસર્પની ગતિ ઉતાવળી હોય છે, એટલે તે થતાં જ શરીર પર ફેલાય છે. આ વિસર્પ રંગે અત્યંત લાલ હોય છે, અને પિત્તજ્વરનાં જે લક્ષણો છે, તેવાં તેનાં પણ લક્ષણો દેખાય છે.

કફજ વિસર્પનાં કફકણ્ઢ્યુતઃ સ્નિગ્ધઃ કફજ્વરસમાનરુક્ ॥ ૫ ॥

લક્ષણો કફજન્ય વિસર્પમાં વલ્લર ઘણી આવી છે, અને દેખાવમાં તે ચળકતો હોય છે આ વિસર્પથી કફજ્વરના જેવી પીડા થાય છે.

સન્નિપાતજ વિસર્પનાં લક્ષણો સન્નિપાતસમુત્થશ્ચ સર્વરૂપસમન્વિતઃ ॥

સન્નિપાતજ વિસર્પમાં ઉપર વર્ણવેલાં બધાં લક્ષણ થાય છે.

અગ્નિવિસર્પનાં લક્ષણો વાતપિત્તાજ્વરચ્છર્દિમૂર્છાંતીસારતૃઙ્મૈઃ ॥ ૬ ॥

અસ્થિમેદાગ્નિસદનતમકારોચકૈર્યુતઃ ॥

કરોતિ સર્વમજ્જં ચ દીપ્તાઙ્ગારાવકીર્ણવત્ ॥ ૭ ॥

યં યં દેશં વિસર્પશ્ચ વિસર્પતિ ભવેચ્ચ સઃ ॥

શાન્તાગારાસિતો નીલો રક્તો વાશુ ચ ચીયતે ॥ ૮ ॥

અગ્નિદગ્ધ ઇવ સ્ફોટૈઃ શીઘ્રગત્વાદ્ દ્રુતં ચ સઃ ॥

મર્માનુસારો વીસર્પઃ સ્યાદ્વાતોઽતિબલસ્તતઃ ॥ ૯ ॥

વ્યથેતાઙ્ગં હરેત્સંજ્ઞાં નિદ્રાં ચ શ્વાસમીરયેત્ ॥

હિક્કાં ચ સ ગતોઽવસ્થામીદર્શીં લભતે ન ના ॥ ૧૦ ॥

ક્વચિચ્છર્મારતિગ્રસ્તો ભૂમિશય્યાસનાદિષુ ॥

ચેષ્ટમાનસ્તતઃ ક્લિષ્ઠો મનંદેહશ્રમાંઙ્ગવામ્ ॥ ૧૧ ॥

દુર્બોધામશ્નુતે નિદ્રાં સોઽગ્નિવિસર્પ ઉચ્યતે ॥

વાતપિત્તથી થયેલા વિસર્પમાં તાવ, ઉલટી, મૂચ્છા, અતિસાર, તૃષા, ફેર, હાડકાંમાં દુઃખાવો, મંદ જઠરાગ્નિ, દમ અને અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેથી કરીને આખું શરીર ઉપર ધગધગતા અંગારા નાંખ્યા હોય એવું લાગે છે. શરીરના જે જે ભાગપર તે વિસર્પ ફેલાતો જાય છે, તે તે ભાગ કાયલા પ્રમાણે કાળો, આશમાની કિંવા રાતા રંગનો થઈ જાય છે, અને આ વિસર્પની ગતિ એટલી ઉતાવળી હોય છે કે દેવતાથી દાઝ્યા પ્રમાણે તે ભાગપર તરત ફેલા ઉપરી નીકળે છે અને મર્મસ્થાન સૂધી જલદી પહોંચી જાય છે, પછી તેમાં વાયુ ઘણો જળવાન થાય છે, અને તે શરીરને પીડા કરે છે. આ વિસર્પથી યુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે; શ્વાસ વધે છે અને હેડકિઓ આવે છે. દરદીને અત્યંત એંચેનીને લીધે ભોંયપર, આસન ઉપર કે ખીજાનાપર બેસતાં કે સૂતાં ઘડી પણ સુખ મળતું નથી, અને આ પ્રમાણે તરફડતો રોગી મન ને શરીરના અતિ થાકથી ઉઘી જાય છે. જે ઊંઘમાંથી એને ઉઠાડવો મુશ્કેલ પડે છે (અર્થાત્ મરી જાય છે.) આવાં લક્ષણોયુક્ત વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે.

અંથિવિસર્પનાં
લક્ષણે.

કફેન રુદ્ધઃ પવનો મિત્વા તં વહુધા કફમ્ ॥ ૧૨ ॥

રક્તં વા વૃદ્ધરક્તસ્ય ત્વક્શિરાસ્નાયુમાંસગમ્ ॥

દૂષયિત્વા ચ દીર્ઘાણુવૃત્તસ્થૂલચરાત્મનામ્ ॥ ૧૩ ॥

ગ્રન્થીનાં કુરુતે માલાં સરક્તાં તીવ્રરુજ્જ્વરામ્ ॥

શ્વાસકાસાતિસારાસ્યશોષહિક્કાવમિષ્મૈઃ ॥ ૧૪ ॥

મોહવૈવર્ણ્યમૂર્છામઙ્ગાગ્નિસદનૈર્યુતામ્ ॥

इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकापजः १५ ॥

કુપિત થયેલા કફથી વાયુનો અટકાવ થતાં તે અટકેલો વાયુ કફનો ભેદ કરીને કિંવા જેના શરીરમાં લોહી બહુ વધી ગયું હોય એવા માણસનાં ચામડી, શિરાઓ, સ્નાયુઓ અને માંસમાં રહેલાં લોહીને બગાડીને તેની લાંબી, ઝીણી, ગોળ, જડી, ખરબચડી અને લાલ (રંગની) ગાંઠોની હાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠોમાં ઠણકા ઘણા થાય છે અને તેનાથી શરીરમાં તાવ ભરાય છે, તથા શ્વાસ, ઉંઘરસ, અતિસાર, મોઢાનો શોષ, હેડકા, ઉલટી, ફેર, ભ્રમ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, મૂચ્છા, શરીરમાં કળતર, મંદ જઠરાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ અંથિવિસર્પ વ્યાધિ કફવાયુના વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્દમવિસર્પનાં
લક્ષણે.

कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजा ॥

अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ૧૬ ॥

૧ કર્દમવિસર્પ=Phlegmonous Erysipelas. ૧૧ થી ૧૪ વા.નિ.અ.૧૩ શ્લો.૫૬ થી ૫૯. ૧૫ થી ૧૯ વા.નિ.અ.૧૨.શ્લો.૬૦ થી ૬૪.

મૂર્છાગ્નિહાનિર્મેદોઽસ્થનાં પિપાસેન્દ્રિયગૌરવમ્ ॥

આમોપવેશનં લેપઃ સ્ત્રોતસાં સ વિસર્પતિ ॥ ૧૭ ॥

પ્રાયેગામાશયં ગૃહ્ણન્નૈકદેશં ન ચાતિરુક્ ॥

પિપ્પ્લવકૈરવકીર્ણોઽતિપીતલોહિતપાણ્ડુરૈઃ ॥ ૧૮ ॥

સ્નિગ્ધોઽસિતો મેચ્ચકામો મલિનઃ શોફવાન્ ગુરુઃ ॥

ગમ્ભીરપાકઃ પ્રાજ્યોષ્મા સ્પૃષ્ઠઃ ક્લિન્નોઽવદીર્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદ્મવચ્છીર્ણમાંસશ્ચ સ્પૃષ્ઠસ્નાયુશિરાગણઃ ॥

શવગન્ધી ચ વીસર્પઃ કર્દમાખ્યમુશન્તિ તમ્ ॥ ૨૦ ॥

કર્કષિતમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કર્દમવિસર્પમાં શરીર ભારે થઈ અકડાઈ જાય છે, તથા તાવ, નિદ્રા, તંદ્રા, મસ્તકશૂળ, સુસ્તી, ખેંચેની, લવારો, અરુચિ, ફેર, મૂર્છા, મંદજડરાગ્નિ, લાડકાં દુઃખવાં, ઇંદ્રિયો ભારે થવી, તરશ, દસ્તવાટે આમ પડવું અને મુખાદિ સ્ત્રોતો કર્કથી લિપ્ત થવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિસર્પ પહેલવેહેલાં નાભિ અને સ્તનની વચ્ચેના પ્રદેશના એક ભાગમાં થાય છે અને પછી ચારે તરફ ફેલાય છે. તે ઘણો દુઃખતો નથી. અને તેના પર પીળી, લાલ, અને સફેદ ફાક્ષીઓ ઉઠે છે. રંગે આ વિસર્પ ચળકતી શાહી જેવો કાળો, લગાર મલિન, સૂજેલો, જડ, અંદરથી ઉઠો, પાકેલો અને ઘણી ગરમીવાળો હોય છે, આંગળીથી તેને દાખતાં અંદરથી ભીનો થઈને ફાટે છે. એટલું જ નહિ પણ તેનું માંસ કાદવ પ્રમાણે ગળે છે, અને તેથી નસો સ્નાયુ ઉઘાડાં પડે છે. એવી સ્થિતિએ જતાં તેની વાસ શય જેવી આવે છે. આ વિસર્પને કર્દમવિસર્પ કહે છે.

ક્ષતજ વિસર્પનાં

લક્ષણો^૧

બાહ્યહેતોઃ ક્ષતાત્ ક્રુદ્ધઃ સરક્તં પિત્તમીરયન્ ॥

વિસર્પ મારુતઃ કુર્યાત્ કુલત્થસદૃશૈશ્ચિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

સ્ફોટૈઃ શોથજ્વરરુજાદાહાઢયં શ્યાવશોણિતમ્ ॥

બહારનાં કારણોથી અંગ પર જખમ (ક્ષત) પડતાં, તેનાથી ક્રુપિત થયેલો વાયુ રક્ત-સહિત પિત્તનો પ્રકાપ કરી, વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિસર્પની જે ફાક્ષીઓ થાય છે તે કળથીના દાણા જેવડી, શ્યામ રંગની હોય છે. આ વ્યાધિમાં સોજો થાય છે, સણુકા આવે છે, તાવ આવે છે, અને બળત્રા થાય છે. આ વિસર્પનું રક્ત કાળાશ પડવું હોય છે.

વિસર્પના ઉપદ્રવો

જ્વરાતિસારૌ વમથુસ્ત્વઙ્ગાંસદરણં ક્લમઃ ॥ ૨૨ ॥

અરોચકાવિપાકૌ ચ વિસર્પાણામુપદ્રવાઃ ॥

તાવ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, ચામડી અને માંસનું ફાટી જવું, વગર મહેનતે થાક ચઢવો, અરુચિ અને અન્નનું પચન ન થવું, એટલા ઉપદ્રવો વિસર્પમાં થાય છે.

વિસર્પનાં સાધ્યા-

સિધ્યન્તિ વાતકફપિત્તકૃતા વિસર્પાઃ

સાધ્ય લક્ષણો

સર્વાત્મકઃ ક્ષતકૃનશ્ચ ન સિદ્ધિમેતિ ।

૧ ક્ષતજવિસર્પ=Traumatic Erysipelas. ૨૦, ૨૧(પ્રથમ પંક્તિ)વા.નિ.અ.૧૩ જો.૬૫, ૬૬. ૨૨ સુ.નિ.અ.૧૦ જો.૮.

પિત્તાત્મકોઽજનવપુષ્પ ભવેદસાધ્યઃ

કૃચ્છ્રાશ્ચ મર્મસુ ભવન્તિ હિ સર્વ એવ ॥ ૨૩ ॥

વાત, પિત્ત, અને કફ ત્રણે વિસર્પ સાધ્ય છે; પણ સન્નિપાતજ અને ક્ષતજવિસર્પ સાધ્ય નથી. જે પિત્તજનિત વિસર્પમાં શરીર કાળજના (મેસ) જેવું કાળું પડી જાય છે, તે પણ અસાધ્ય છે. અને મર્મસ્થાનોપર થયેલા સઘળા વિસર્પો મટવા મુશ્કેલ છે.

इति विसर्पनिदानम्

—:o:—

વિસ્ફોટકનિદાન

કદ્વમ્લતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિરૂક્ષક્ષારૈરજીર્ણાધ્યશનાતપૈશ્ચ ॥

તથર્તુદોષેણ વિપર્યયેણ કુપ્યન્તિ દોષાઃ પવનાદયસ્તુ ॥ ૧ ॥

ત્વચમાશ્રિત્ય તે રક્તમાંસાસ્થીનિ પ્રદૂષ્ય ચ ॥

ઘોરાન કુર્વન્તિ વિસ્ફોટાન્ સર્વાન્ જ્વરપુરઃસરાન્ ॥ ૨ ॥

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ જેવા ગુણના), ઉષ્ણ, દાહકારક, સુષ્કા અને ક્ષારવાળા પદાર્થોના સેવનથી, અશુભ્રથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી અને ઋતુ અદલાવાથી, વાતાદિ દોષો કુપિત થઈ પછી તે રક્ત, માંસ અને અસ્થિનો અગાડો કરી, ચામડીમાં ભયંકર વિસ્ફોટકના ફેલાવા ઉત્પન્ન કરે છે. આ ફેલાવા થવાની અગાઉ જ્વરથી તાવ આવે છે.

વિસ્ફોટકનાં અગ્નિદગ્ધનિમાઃ સ્ફોટાઃ સજ્વરા રક્તપિત્તજ્ઞાઃ ॥

લક્ષણેઃ કચિત્સર્વત્ર વા દેહે વિસ્ફોટા इति ते स्मृताः ॥ ૩ ॥

વિસ્ફોટકમાં રક્ત અને પિત્તના પ્રક્રાપથી અગ્નિથી બળતાં જેવા ફેલાવા થાય તેવા ફેલાવા શરીરના કોઈ ભાગપર કિંવા આખા શરીરપર થાય છે, અને તેથી તાવ આવે છે.

વાતજ વિસ્ફોટક- શિરોરુક્ શૂલભૂયિષ્ઠં જ્વરસ્તૂદ પર્વમેદનમ્ ॥

નાં લક્ષણેઃ સકૃષ્ણવર્ણતા ચેતિ વાતવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥ ૪ ॥

વાતજ વિસ્ફોટકમાં મસ્તકશૂળ, અડુશૂળ, તાવ, તૃષ્ણા, સાંધા દુઃખવા, અને ફેલાવાનો રંગ કાળાશ પડતો થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે.

પિત્તજ વિસ્ફોટક- જ્વરદાહરુજાસ્ત્રાવપાકતૃષ્ણાભિરન્વિતમ્ ॥

નાં લક્ષણેઃ પીતલોહિતવર્ણ ચ પિત્તવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

પિત્તવિસ્ફોટકમાં તાવ, પીડા, ફેલાવામાંથી રસી ગળવી, ફેલાવા પાકવા, તૃષ્ણા અને શરીરનો રંગ રાતો પીળો થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે.

કફજ વિસ્ફોટકનાં છર્ધરોચકજાડચાનિ કણ્ઠકાઠિન્યપાણ્ડુતાઃ ॥

લક્ષણેઃ અવેદનશ્ચિરાત્પાકી સ વિસ્ફોટઃ કફાત્મકઃ ॥ ૬ ॥

કફવિસ્ફોટકમાં ઉલટી, અરુચિ, જડત્વ, ખંજવાળ, કઠણપાણું, વેદના ઓઝી અને પાકવામાં વાર લાગવી વગેરે લક્ષણો દેખાય છે.

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन संगताः ॥ २ ॥

મસૂરાકૃતિસંસ્થાનાઃ પિડિકાઃ સ્યુર્મસૂરિકાઃ ॥

તીખા, ખટાશવાળા, ખારા અને ક્ષાર પદાર્થો ખાવામાં આવ્યાથી, પ્રકૃતિને માફક ન આવે એવું વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી, જમ્યાપર ફરીને જમવાથી અગડેલાં અન્નનો આહાર કરવાથી, વાલ, વટાણા, અડદ, ઇંદાદિ કઠોળના અત્યંત સેવનથી, અગડેલાં પવન અને પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી કે શનિ આદિ કૂર ગ્રહને જોવાથી, શરીરમાંના વાતાદિ દોષો કૃપિત થઈ, તે અગડેલા રક્તમાં મળી મસૂરના દાળ જેવડી તથા તેના જેવી જે ફેલીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે.

મસૂરિકાનાં

तासां पूर्व ज्वरः कण्डूर्गात्रमङ्गोऽरुचिर्भ्रमः ॥ ३ ॥

પૂર્વરૂપે।

त्वचि शोकः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥

શીતળા જ્યારે નીકળવાનાં હોય છે ત્યારે પહેલવહેલાં તાવ આવે છે; શરીરમાં ખંજવાળ આવે છે; કળતર થાય છે; અન્નનો અભાવો થાય છે; ફેર આવે છે; શરીર-પરની ચામડી સૂજી જાય છે; તેનો રંગ ફેરે છે અને નેત્ર લાલ થાય છે.

વાતજ મસૂરિકાનાં

લક્ષણે।

स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः ॥ ४ ॥

કઠિનાશ્ચિરપાકાશ્ચ ભવન્ત્યનિલસંભવાઃ ॥

सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ॥ ५ ॥

શોષસ્તાલ્વોષ્ટજિહ્વાનાં તૃષ્ણા ચારુચિસંયુતા ॥

વાતજ મસૂરિકાના ફેલ્લા કિંવા દાણા કાળા, લાલાશ પડતા અને સુકા હોય છે. તેમાં તીવ્ર વેદના થાય છે. તે કડ્ડણુ રહે છે, અને જલદીથી પાકતા નથી. તેમના સંયોગથી સાંધાઓ, હાડકાં અને હાડકાંના અવયવો તૂટી જતા હોય એવી વેદના થાય છે. વળી ઉધરસ, ધ્રુજરી, અસ્વસ્થતા, મહેનત વિના થાક, તાળવું, હોઠ અને જીભમાં શોષ, તૃષ્ણા અને અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

પિત્તજ મસૂરિકા-

નાં લક્ષણે।

रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सत्राहास्तीव्रवेदनाः ॥ ६ ॥

भवन्त्यचिरપાકાશ્ચ પિત્તકોપસમુદ્ભવાઃ ॥

विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा ॥ ७ ॥

મુખપાકોઽક્ષિરાગશ્ચ ઉત્તરસ્તીવ્રઃ સુદારુણઃ ॥

પિત્તજનિત મસૂરિકાના દાણા લાલ, પીળા અને ઘોળા હોય છે અને તેમાં અળત્રા તથા તીવ્ર વેદના થાય છે. આ દાણા જલદીથી પાકે છે અને તેને લીધે દસ્ત પાતળો થાય છે; શરીર કળે છે અને દાહ, તૃષ્ણા, અરુચિ, મુખપાક, નેત્રમાં લાલાશ તથા સખત તાવ વગેરે ઉપદ્રવો જાણાય છે.

રક્તજ મસૂરિકાનાં

લક્ષણે।

रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥

રક્તજ મસૂરિકામાં પિત્તજ મસૂરિકા જેવા ઉપદ્રવો થાય છે.

કફજ મસૂરિકાનાં
લક્ષણો

કફપ્રસેકઃ સ્તૈમિત્યં શિરોરુગાત્રગૌરવમ્ ॥

હૃલાસઃ સારુચિર્નિદ્રા તન્દ્રાલસ્યસમન્વિતા ॥ ૯ ॥

શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધા મૃશં સ્થૂલાઃ કણ્ઠરા મન્દવેદનાઃ ॥

મસૂરિકાઃ કફોત્થાશ્ચ ચિરપાકાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

કફજ મસૂરિકામાં મોઢામાંથી કફનો સ્વાદ થાય છે, આખા શરીરપર ચીકાશ જેવામાં આવે છે, માથું દુઃખે છે, ડીલભારે થઈ જાય છે, મોળ આવે છે, અરુચિ રહે છે, તથા ઉંઘ, આળસ, અને તંદ્રા આવે છે. આ મસૂરિકાના દાણા સફેદ, ચળકતા, ઘણા મોટા અને અત્યંત કંઠ્યુક્ત હોય છે. આ દાણા ઘણી મુદતે પાકે છે, અને તેમાં વેદના ઘણી થોડી થાય છે.

ત્રિદોષજ મસૂરિ-
કાનાં લક્ષણો

નીલાશ્ચિપિટવિસ્તીર્ણાં મધ્યે નિન્ના મહારુજાઃ ॥ ૧૧ ॥

ચિરપાકાઃ પૂતિસ્ત્રાવાઃ પ્રભૂતાઃ સર્વદોષજાઃ ॥

ત્રિદોષજ મસૂરિકાના દાણા આશમાની રંગના, ચપટા, ફેલાયલા તથા વચમાંથી ઊંડા હોય છે. તેમાં પીડા ઘણી થાય છે અને ઘણા દિવસે પાકી તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત રસી ઝરે છે. આ દાણા (ફેલા) સાથે સાથે જોડાઈ જઈને અત્યંત ઉભરાઈ નિકળે છે.

કણ્ઠરોધારુચિતન્દ્રાપ્રલાપારતિસંયુતાઃ ॥ ૧૨ ॥

દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ સમુદિષ્ટાઃ પિડકાશ્ચર્મસંજ્ઞિતાઃ ॥

જે શીતળામાં ફેલાઓથી ગળું રૂંધાઈ જાય છે, તથા અરુચિ, લવારો, અને અસ્વસ્થતા વગેરે પીડાકારક ઉપદ્રવો થાય છે, તે શીતળા દુશ્ચિકિત્સ્ય છે. આ પ્રકારને ચર્મપિડકા પણ કહે છે.

રોમાંતિકાનાં

રોમકૂપોન્નતિસમા રાગિણ્યઃ કફપિત્તજાઃ ॥ ૧૩ ॥

લક્ષણો

કાસારોચકસંયુક્તા રોમાન્ત્યો જ્વરપૂર્વિકાઃ ॥

કફ પિત્તથી, ઉભાં થયેલાં રુવાડાં જેવી આરીક અને લાલ રંગની જે ઘણી ફેલ્લિઓ ફૂટી નિકળે છે, તથા જે સાથે ઉધરસ અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રોમાંતિકા(આરી) કહે છે. આ ઝીણી ફેલ્લિઓ ધૂટવાની અગાઉ તાવ આવે છે.

રસાદિક સસ ધાતુ

તોયબુદ્ધદસંકાશાસ્ત્વગ્ગતાશ્ચ મસૂરિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

સુધી પહોંચેલી

સ્વલ્પદોષાઃ પ્રજાયન્તે મિન્નાસ્તોયં સ્થવન્તિ ચ ॥

મસૂરિકાનાં લક્ષણો

રક્તસ્થા લોહિતાકારાઃ શીઘ્રપાકાસ્તનુત્વચઃ ॥ ૧૫ ॥

સાધ્યા નાત્યથદુષ્ટાશ્ચ મિન્ના રક્તં સ્થવન્તિ ચ ॥

માંસસ્થાઃ કઠિનાઃ સ્નિગ્ધાશ્ચિરપાકવનત્વચઃ ॥ ૧૬ ॥

ગાત્રશૂલતૃષાકણ્ઠમૂર્ચ્છાદાહસમન્વિતાઃ ॥

મેદોજા મળ્ડલાકારા મૃદવઃ કિશ્ચિદુન્નતાઃ ॥ ૧૭ ॥

ઘોરજ્વરપરીતાશ્ચ સ્થૂલાઃ કૃણ્ણાઃ સર્વેદનાઃ ॥

સંમોહારતિસંતાપાઃ કશ્ચિદાભ્યો વિનિસ્તરન્ત્ ॥ ૧૮ ॥

શુદ્ધા ગાત્રસમા રુક્ષાશ્ચિપિટાઃ કિશ્ચિદુચ્ચતાઃ ॥

મજ્જસ્થા મૃદાસંમોહવેદનારતિસંયુતાઃ ॥ ૧૯ ॥

છિન્દન્તિ મર્મઘામાનિ પ્રાણાનાશુ હરન્તિ તાઃ ॥

અમરેણેવ વિદ્વાનિ ભવન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ ॥ ૨૦ ॥

રસ સ્વધી પહોંચેલી મસૂરિકાના દાણા પાણીના પરપોટા જેવા હોય છે, અને તે ફૂટતાં તેમાંથી પાણી ઝરે છે. આ મસૂરિકા સાધ્ય છે, કારણ કે તેમાં દોષનો ભાગ અદ્ય હોય છે.

રક્ત સ્વધી પહોંચેલી મસૂરિકાના ફેણા લાલ રંગના હોય છે અને જલદીથી પાકે છે, તે દાણા ઉપરની ચામડી ઘણી પાતળી થયેલી હોય છે. આ ફેણા ફૂટ્યા પછી દાણામાંથી લોહી ઝરે છે. આ પ્રકાર પણ બહુ દોષયુક્ત ન હોવાથી સાધ્ય છે.

માંસ સ્વધી પહોંચેલી મસૂરિકાના ફેણા કઠણ અને ચળકતા હોય છે. તે ઘણા દિવસ રહીને પછી પાકે છે અને તેમનાપરની ચામડી જાડી હોય છે. તેનાથી ગાત્રમાં વેદના ખંજવાળ મૂર્છા, બળત્રા અને તૃષા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

મેદમાં મસૂરિકાનો સંચાર થતાં તેના દાણા ગોળ, પોચા, લગાર ઉપસેલા, ભરાયલા અને રંગે કાળા હોય છે, તેનાથી ભયંકર તાવ આવે છે; વેદના થાય છે; ઇન્દ્રિયો અને મન મોહ પામે છે; બેચેની થાય છે; અને સંતાપ થાય છે. આ વ્યાધિથી ભાગ્યે કાઠિબચે છે.

અસ્થિ (હાડકાં) મજ્જા સ્વધી પહોંચેલી મસૂરિકાના દાણા, ઝીણા, ચામડી સરસા ચપટા, અને કિંચિત્ ઉપસેલા હોય છે. તેનાથી મન બેશુદ્ધ થાય છે. વેદના થાય છે, અને રોગી અસ્વસ્થ બને છે. આ ફેણા મર્મસ્થાનોને કાપી નાંખે છે, અને તરતજ પ્રાણ હરી લીયે છે. આ મસૂરિકાથી કાળી બ્રમરી શરીરને ચટકાવી ખાતી હોય, તેવી પીડા હાડકામાં થાય છે.

પક્વામાઃ પિડકાઃ સ્નિગ્ધાઃ શ્લક્ષ્ણાશ્ચાત્યર્યવેદનાઃ ॥

સ્તૈમિત્યારતિસંમોહદાહોન્માદસમન્વિતાઃ ॥ ૨૧

શુક્રજાયાં મસૂર્યાં તુ લક્ષણાનિ ભવન્તિ ચ ॥ ॥

નિર્દિષ્ટં કેવલં ચિહ્નં દૃશ્યતે ન તુ જીવિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

દોષમિશ્રાસ્તુ સપ્તેતા દ્રષ્ટવ્યા દોષલક્ષણૈઃ ॥

વીર્ય સ્વધી પહોંચેલી મસૂરિકાના દાણા પાક્યા જેવા, ચળકતા અને સુંવાળા હોય છે તેમાં ઘણી પીડા થાય છે. તેનાથી સુસ્તી, અસ્વસ્થતા, બેશુદ્ધિ બળત્રા, અને ઉન્માદ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ રોગમાં ઉપર કહેલાં ચિહ્નો દેખાય છે, પણ રોગીનું જીવિત દેખાતું નથી. (મતલબ કે રોગ અસાધ્ય છે.)

ઉપર વર્ણવેલી સપ્ત ધાતુગત મસૂરિકામાં વાતપિત્તાદિ જે જે દોષનાં લક્ષણો જેવામાં આવે, તે તે દોષ મિશ્રિત તે થયેલી છે એમ જાણવું.

મસૂરિકાનો સા-
ધ્યાસાધ્ય વિચાર

ત્વગ્ગતા રક્તજાશ્ચૈવ પિત્તજાઃ શ્લેષ્મજાસ્તથા ॥ ૨૩ ॥

પિત્તશ્લેષ્મકૃતાશ્ચૈવ સુખસાધ્યા મસૂરિકાઃ ॥

પતા વિનાપિ ક્રિયયા પ્રશામ્યન્તિ શરીરિણામ્ ॥ ૨૪ ॥

રસગત, રક્તગત, પિત્તજ, કફજ અને પિત્તકફજ, મસૂરિકાઓ સેહેલાઈથી મટે એવી છે. ઓષડવેશડ કર્યા વગર પણ તેના દાણા પોતાની મેળે શમી જાય છે.

કષ્ટસાધ્ય મસૂરિકા વાતજા વાતપિત્તોત્થા વાતશ્લેષ્મકૃતાશ્ચ યાઃ ॥
કૃચ્છ્રસાધ્યા મતાસ્તાસ્તુ યત્નાદેતા ઉપાચરેત્ ॥ ૨૫ ॥
વાતજ, વાતપિત્તજ અને વાતકફજ, મસૂરિકાઓ મુશ્કેલીથી મટે એવી છે. માટે એની સારવાર સંભાળથી કરવી.

**અસાધ્ય મસૂરિકા-
નાં લક્ષણો** અસાધ્યાઃ સન્નિપાતોત્થાસ્તાસાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥
પ્રવાલસદૃશાઃ કાશ્ચિત્ કાશ્ચિજ્જમ્બૂફલોપમાઃ ॥ ૨૬ ॥

લોહજાલસમાઃ કાશ્ચિદતસીફલસન્નિમાઃ ॥
આસાં બહુવિધા વર્ણા જાયન્તે દોષમેદતઃ ॥ ૨૭ ॥
કાસો હિક્કાથ મોહશ્ચ જ્વરસ્તીવ્રઃ સુદારુણઃ ॥
પ્રલાપારતિમૂર્છાશ્ચ તૃષ્ણા દાહોઽતિઘૂર્ણતા ॥ ૨૮ ॥

મુખેન પ્રસ્રવેદ્રક્તં તથા ગ્રાણેન ચશ્રુષા ॥
કળ્થે ઘુર્ધુરકં કૃત્વા શ્વસિત્યત્યર્થદારુણમ્ ॥ ૨૯ ॥
મસૂરિકામિભૂતો યો મૃશં ગ્રાણેન નિઃશ્વસેત્ ॥

સ મૃશં ત્યજતિ પ્રાણાન્ તૃષ્ણાર્તો વાયુદૂષિતઃ ॥ ૩૦ ॥

સન્નિપાતજ મસૂરિકા અસાધ્ય છે. એમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો દેખાય છે, આ મસૂરિકાની કેટલીક ફેાલી પરવાળા જેવી લાલ, કેટલીક જાંબૂના ફળના જેવી; તેા કેટલીક લોખંડની ગોળીના સરખી અને કેટલીક અળશીનાં ફળ જેવી હોય છે. દોષના તક્રવતથી તેના રંગ પણ વિવિધ થાય છે.

જે મસૂરિકાના દરદીમાં ઉધરસ, હેડકા, બેશુદ્ધિ, તીવ્રજ્વર, લવારો, બેચેની, મૂર્છા, તરશ, બળત્રા, નેત્ર વાંકાં થઈ જવાં, વગેરે લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે, વળી મુખ, નાક અને નેત્ર માર્ગે રક્ત વહે, ગળામાં ઘરઘર અવાજ સાથે ભયંકર શ્વાસ ચાલે, અને જે રોગી નાકમાંથી જ્વેરથી શ્વાસ મૂકે તે રોગી, વાયુ અને તૃપાથી પીડિત થઈને તત્કાળ મૃત્યુ પામે છે.

મસૂરિકાનાં મસૂરિકાન્તે શોથઃ સ્યાત્કૂર્પરે મણિબન્ધકે ॥

ઉપદ્રવો તથાંસફલકે વાપિ દુશ્ચિકિત્સ્યઃ સુદારુણઃ ॥ ૩૧ ॥

મસૂરિકાની આખર અવસ્થામાં હાથના કાંડાપર, હાથની ઘુંટીપર, કિંવા ખભા પર જ્યારે સોજો ચઢે ત્યારે જાણવું કે, હવે આ દારુણ વ્યાધિ દવા કરવા યોગ્ય નથી.
इति मसूरिकानिदानम्.

ધુદ્રરોગનિદાન

અજગલ્લિકાનાં સ્તિग्धा: સવર્ણા પ્રથિતા નીરુજા મુદ્રસન્નિભા: ॥

લક્ષણે। કફવાતોત્થિતા ક્ષેયા બાલાનામજગલ્લિકા: ॥ ૧ ॥

આળકાને કફવાતમાંથી ચળકતી, આમડીના રંગ જેવી (એટલે આમડીનો જે રંગ હોય તેવા રંગની) ગાંઠોવાળી, વેદના રહિત તથા મગના દાણા જેવડી જે પિટિકાં થાય છે, તે અજગલ્લિકા કહેવાય છે.

યવપ્રખ્યાનાં યવાકારા સુકઠિના પ્રથિતા માંસસંશ્રિતા ॥

લક્ષણે। પિડકા શ્લેષ્મવાતાભ્યાં યવપ્રખ્યેતિ ચાંચ્યતે ॥ ૨ ॥

કફવાતમાંથી જવ સરખી, કઠણુ, ગાંઠોવાળી તથા માંસના આશ્રયે રહેલી પિટિકા થાય છે, તે યવપ્રખ્યા કહેવાય છે.

અંધાલજીનાં ઘનામવક્ત્રાં પિડકામુન્નતાં પરિમણ્ડલામ્ ॥

લક્ષણે। અન્ધાલજીમલપૂયાં તાં વિદ્યાત્કફવાતજામ્ ॥ ૩ ॥

કફવાયામાંથી કઠણુ, વગર મુખની (એટલે ફાટવાને જેનું મોઢું થયેલું ન હોય) ત લગાર ઉંચી ડિંવા ઉપસેલી જે પિટિકા થાય છે અને જેની આસપાસ આઠાં પડે છે, ત લગાર ઉંચી ડિંવા ઉપસેલી જે પિટિકા થાય છે અને જેની આસપાસ આઠાં પડે છે, ત જેમાં પરુ થોડું હોય છે, તેને અંધાલજી કહે છે.

વિવૃતાપિટિકાનાં વિવૃતાસ્યાં મહાદાહાં પક્વોદુમ્બરસન્નિભામ્ ॥

લક્ષણે। વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્ પિત્તોત્થાં પરિમણ્ડલામ્ ॥ ૪ ॥

પિત્તના સંબંધથી મોટાં મોઢાની, અત્યંત બળત્રા કરવાવાળી, પાકેલા ઉંચરા જે અને ગોળ જે પિટિકા થાય છે, તે વિવૃતા કહેવાય છે.

કચ્છપિકાનાં પ્રથિતા: પશ્ચ વા ષડ્ વા દારુણા: કચ્છપોપમા: ॥

લક્ષણે। કફાનિલાભ્યાં પિડકા ક્ષેયા કચ્છપિકા બુઘૈ: ॥ ૫ ॥

કફ અને વાયુથી ગાંઠો પડેલી, સંખ્યામાં પાંચ કે છ, કઠણુ અને કાચબાની જેવી ઉંચી જે પિટિકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ કચ્છપિકા છે.

વલ્મીકપિટિકાનાં ગ્રીવાંસકક્ષાકરપાદદેશે સન્ધૌ ગલે વા ત્રિભિરેવ દોષૈ:

લક્ષણે। ગ્રન્થિ: સ વલ્મીકવદ્ક્રિયાણાં જાત: ક્રમેણૈવ ગત: પ્રવૃદ્ધિ

મુક્ષૈરનેકૈ: ક્ષતિતોદવદ્નિર્વિસર્પવત્સર્પતિ ચોન્નતાગ્રૈ: ॥

વલ્મીકમાદુર્મિષજો વિકારં નિષ્પત્યનીકં ચિરજં વિશેષ

ગરદન, ખભો, બગલ, હાથ, પગ, સાંધાઓ તથા ગળું આ સ્થાનોપર એક જાત ત્રિદોષજનિત ગાંઠ થાય છે, તેનો ઉપાય જે વખતસર કરવામાં નથી આવતો, તે (ગાંઠ) વૃદ્ધિ પામી, રાફડા જેવી થઈ જાય છે, આ ગાંઠને ઘણાં મુખ થાય છે, જેમાં

રસીનો સ્નાવ થાય છે, તથા કાઈ ટાંચણીઓ ખોસતું હોય તેવી તેમાં પીડા થાય છે. આ ગાંઠના મુખ ઉપર ઉંચાં થયેલાં હોય છે અને તે (ગાંઠ) વિસર્પ રોગની માફક ફેલાય છે. આ વ્યાધિને વૈદ્યો વલ્મીક (રાશી) કહે છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી તેનો ઉપાય મળવો મુશ્કેલ છે.

ધંદ્રવૃદ્ધાનાં લક્ષણો **પચ્ચકર્ણિકવન્મધ્યે પિડકાભિઃ સમાચિતામ્ ॥**
ઇન્દ્રવૃદ્ધાં તુ તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તોત્થિતાં મિષક્ ॥ ૮ ॥

કમળના ફલની એસણી જેવી એક પિટિકા વચમાં થઈ, તેની આસપાસ નાની નાની ફેડલીઓથી ઘેરાયેલી જે ફેડલી થાય છે તે ધંદ્રવૃદ્ધા પિડકાના નામથી ઓળખાય છે. આ પિડકા વાતપિત્તથી થાય છે.

ગર્દભિકાનાં **મण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम् ॥**
લક્ષણો **रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वतपित्तजाम् ॥ ९ ॥**

વાતપિત્તમાંથી ગોળ, ઉપસી આવેલું, લાલ રંગનું, બહુ પીડાકારી ફેડલીઓથી ઘેરાયેલું જે ગોળાકાર ચાતું ઉડે છે, તેને ગર્દભિકા કહે છે.

પાષાણુગર્દભનાં **वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः ॥**
લક્ષણો **स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ १० ॥**

વાતકફથી હડપચીના સાંધાપર કઠણ, થોડી પીડાવાળો તથા ચળકતો એવો જે સોજો આવે છે, તે પાષાણુગર્દભ કહેવાય છે.

પનસિકાનાં **कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम् ॥**
લક્ષણો **स्थिरां पनसिकां तां तु विद्याद्वतकफोत्थिताम् ॥ ११ ॥**

કાનની અંદર વાત કફથી ફણસની ગોડલી સરખી અને ઘણી પીડાવાળી જે કઠણ ફેડલી થાય છે, તે પનસિકા કહેવાય છે. (ભોજનો અભિપ્રાય છે કે, આ પિટિકા કાનની બહાર પણ તેની આસપાસ થાય છે. ટીકાકાર.)

બલગર્દભનાં **विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ॥**
લક્ષણો **दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १२ ॥**

પિત્તથી વિસર્પની પેડે શરીરમાં અહીંતહીં પ્રસરે એવો, પાતળો તથા ન પાકતો જે સોજો બળત્રા તથા તાવ સાથે આવે છે, તેને બલગર્દભ કહે છે.

ઘરિવેદિકાનાં **पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् ॥**
લક્ષણો **सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥ १३ ॥**

વાત કફાદિ ત્રણે દોષથી મસ્તકપર ગોળ, અત્યંત પીડા સાથે તાવ લાવનારી અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોયુક્ત એવી જે ફેડલી થાય છે, તે ઘરિવેદિકા કહેવાય છે.

કક્ષાનાં લક્ષણો **बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ॥**
पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

૧ પાષાણગર્દભ=ગાલચોરીયાં=Mumps.

૨ કક્ષા=કબલા=Herpes Zoster

૮ સુ.નિ.અ. ૧૩ શ્લો. ૯. ૧૪ સુ. નિ. અ. ૧૩ શ્લો. ૧૩.

આહુ (આખો હાથ), અગલ, ખભા અને પાંસળાં, એ સ્થાનોપર પિત્ત કુપિત થવાથી, જે વેદનાયુક્ત કાળી દેહલીઓ થાય છે તેને કક્ષા કહે છે.

अंधमाथानां एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ॥

६क्षणे। त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते ॥ १५ ॥

પિત્ત, વિકારયુક્ત (કુપિત) થવાથી જો ઉપર કહી તેવી એક જ મોટી ફાક્તી ચામડી-પર થાય તો તેને ગંધમાળા કહે છે.

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ॥

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १६ ॥

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम् ॥

तामग्निराहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकीम् ॥ १७ ॥

અગલની આસપાસ માંસ કાઢી નાંખનારા જે અગ્નિ જેવા લાલચોળ ફેણા થાય છે, જેથી શરીરની અંદર અળત્રા બળે છે અને તાવ આવે છે, તેને ત્રિદોષજનિત અગ્નિ રોહિણી પિડકા જાણવી. જે આમાં વાયુનો ભાગ વિશેષ હોય તો, છ દિવસે, પિત્તનો ભાગ વિશેષ હોય તો બાર દિવસે, અને કફનો ભાગ અધિક હોય તો પન્નર દિવસે, રોગી તેનાથી મૃત્યુ પામે છે. આ ત્રિદોષજનિત અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે.

नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तं च देहिनाम् ॥

कुर्वते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥

तदेवाल्पतरुर्दोषैः कुनखं परुषं वदेत् ॥ १८ ॥

નખોના માંસમાં રહેલા વાયુ અને પિત્ત બળત્રા કરી માંસને પકવે છે. આ વ્યાધિને ચિપ્પ કહે છે. ને જોદોષ થોડો હોવાને લીધે નખ ખરબચડો થઇ જાય તો એને કુનખ કહે છે.

अनुशयीनां गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ॥

॥६॥ पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ १९ ॥

પગપર ચામડીના રંગની થોડા સોજા વાળી ઉંડી અને અંદરથી પાકિલી એવી જે પિટિકા થાય છે, તેને અનુશયી કહે છે.

विदारिकानां विकारीकन्दवृत्तां कक्षावङ्गणसन्धिषु ॥

विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥ २० ॥

અગલમાં કિંવા સાથળના મૃળમાં, રાતા રંગની વિદારીના કંદ જેવી જે ગોળ ગાંઠ બાજે છે, તે વિદારિકા કહેવાય છે. આ પિટિકા સન્નિપાતથી થાય છે, તેથી તેમાં બધા દોષનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે.

शर्करानां लक्षणैः प्राप्य मांसशिरास्नाथूः श्लेष्मा मेदस्तथानिलः ॥

ग्रन्थि करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ २१ ॥

સ્રવત્યાસ્રાવમનિલસ્તત્ર વૃદ્ધિ ગતઃ પુનઃ ॥

માંસં વિશેષ્ય ગ્રથિતાં શર્કરાં જનયેત્તતઃ ॥ ૨૨ ॥

કફ, મેદ અને વાયુ ત્રણે માંસ, નસો અને સ્નાયુમાં પ્રવેશી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠ કૂચ્યા પછી, તેમાંથી મધ, ઘી, ચરબીના જેવી રસી ઝરે છે. તેથી વાયુ પાછો કુપિત થઈ માંસને સૂકવી નાંખી, માંસની ઝીણી ઝીણી ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમને શર્કરા કહે છે.

શર્કરાર્બુદનાં

દુર્ગન્ધિ ક્લિષ્ણમત્યર્થ નાનાવર્ણ તતઃ શિરાઃ ॥

લક્ષણે।

સ્રવન્તિ રક્તં સહસ્રા તદ્વિઘ્નાચ્છર્કરાર્બુદમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉપલા શ્લોકમાં વર્ણવેલી શર્કરા થયા પછી, જ્યાં તે થઈ હોય, ત્યાંની રંગોમાંથી દુર્ગંધયુક્ત, કલેદયુક્ત, ઘૃત, મેદ અને વસાના જેવા રંગનું લોહી એકદમ ઝરવા માંડે છે, તેને શર્કરાર્બુદ કહે છે.

પાદદારીનાં લક્ષણે।

પરિક્રમણશીલસ્ય વાયુરત્યર્થરૂક્ષયોઃ ॥

પાદયોઃ કુરુતે દારીં સરુજાં તલસંશ્રિતામ્ ॥ ૨૪ ॥

જે માણસને પગે ઘણી મજલ કરવી પડે છે, તેના પગ વાયુથી સંબંધથી અત્યંત લુખ્યા પડી જઈ, પછી તેના પગના તળીયામાં ચીરા પડે છે, ઘણા દુઃખે છે; આ પીડાને પાદદારી (વ્યાક્રાટવી)ની સંજ્ઞા આપી છે.

કદરનાં લક્ષણે।

શર્કરોન્મથિતે પાદે ક્ષતે વા કણ્ટકાદિભિઃ ॥

ગ્રન્થિઃ કોલવદુત્સન્નો જાયતે કદરં તુ તત્ ॥ ૨૫ ॥

ચાલતાં, પગમાં પથ્થરની અણી ખુચવાથી કે તેમાં વાગેલો કાંટો ભાંગી ભરાઈ રહેવાથી, થોડા દિવસ પછી ચણી બોરના ઠળિયા જેવડી જે ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને કદર (ખાણુ અથવા કપાસી) કહે છે.

અલસનાં લક્ષણે।

ક્લિષ્ણાઙ્ગુલ્યન્તરૌ પાદૌ કણ્ઠ્ઠદાહરુજાન્વિતૌ ॥

દુષ્ટકર્દમસંસ્પર્શાદિલસં તં વિભાવયેત્ ॥ ૨૬ ॥

સડેલો કાદવ, આંગળાંની વચ્ચે ભરાઈ રહેવાથી આંગળાંની વચ્ચેની ચામડી કાઢી જાય છે, આ કાઢેલી ચામડીમાં ખંજવાળ આવે છે અને ખંજવાળ્યા પછી તેમાંથી પાણી ઝરે છે, તેમજ બળત્રા તથા પીડા થાય છે. આ વ્યાધિને અલસ કહે છે. ચોમાસામાં કાદવમાં ઉઘાડે પગે ધણું ફરવાથી આ વ્યાધિ થતો જેવામાં આવે છે.

ઇન્દ્રભુસનાં

લક્ષણે।

રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સહ મૂર્ચ્છિતમ્ ॥

પ્રચ્યાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્મા સશોણિતઃ ॥ ૨૭ ॥

રુણદ્વિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોઽન્યેષામસંભવઃ ॥

તદિન્દ્રભુસં સ્થાલિત્યં રુઘેતિ ચ વિભાવ્યતે ॥ ૨૮ ॥

વાયુ સાથે પિત્ત કુપિત થઈ માથાનાં છિદ્રોમાં જઈને વાળને ખેરે છે. પછી કફ અને રક્ત કેશનાં છિદ્રોને પૂરી નાંખે છે, અને તેથી ટાલ પડેલા માથાના તેટલા ભાગ પર ફરીથી વાળ ઉગવા પામતા નથી. આ રોગને ઇન્દ્રલુપ કે ખાલિલ કહે છે, અને કેટલાક તેને રૂઝા કહે છે.

દારુણનાં લક્ષણો. દારુણા કણ્ડુરા રૂક્ષા કેશભૂમિઃ પ્રપચ્યતે ॥

કફમારુતકોપેન વિદ્યાદારુણકં તુ તમ્ ॥ ૨૯ ॥

કફ વાયુના કોપથી વાળની જમીન (માથાપરનો ભાગ) રૂક્ષ અને અતિ કઠણ થઈ, તેમાં વલ્લર આવે છે; અને પછી એ ભાગ પાકે છે. આ વ્યાધિને દારુણ કહે છે.

અરૂંપિકાનાં અરૂંપિ બહુવક્ત્રાણિ બહુક્લેદીનિ મૂર્ધ્નિ તુ ॥

લક્ષણો. કફાસૂક્ષ્મિકોપેન નૃણાં વિદ્યાદરૂંપિકામ્ ॥ ૩૦ ॥

રક્ત, કફ અને કૃમિના સંબંધથી માથાપર જે ધારાઓ પડે છે; તેને મોઢાં પુષ્કળ હોય છે. અને એમાંથી રસી ધણી ઝરે છે. આ રોગને અરૂંપિકા કહે છે.

પલિતનાં લક્ષણો.^૧ ક્રોધશોકશ્રમકૃતઃ શરીરોષ્મા શિરોગતઃ ॥

પિત્તં ચ કેશાન્પચતિ પલિતં તેન જાયતે ॥ ૩૧ ॥

ક્રોધ, શોક અને શ્રમથી થયેલી શરીરની ગરમી અને પિત્ત મસ્તકમાં જઈ માથાના વાળને પકવે છે, એટલે ભુરા રંગના બનાવે છે. જે પલિત (ધડપણ વિનાં આવેલાં પળીયાં-ધોળા વાળ.) કહેવાય છે.

મુખદૂષિકાનાં શાલ્મલીકણ્ટકપ્રખ્યાઃ કફમારુતકોપજાઃ ॥

લક્ષણો.^૨ જાયન્તે પિડકા યૂનાં વિજ્ઞેયા મુખદૂષિકાઃ ॥ ૩૨ ॥

કફવાયુના કોપથી શેમળાના ઝાડના કાંટા જેવી જીવાન માણસના મુખપર જે ફાલિઓ ઉઠે છે, તેમને મુખદૂષિકા (મુખની શોભા બગાડનાર)-ખીલ કહે છે.

પશ્ચિનીકંટકનાં કણ્ટકૈરાચિતં વૃત્તં મણ્ડલં પાણ્ડુ કણ્ડુરમ્ ॥

લક્ષણો. પશ્ચિનીકણ્ટકપ્રખ્યૈસ્તદાલ્યં કફવાતજમ્ ॥ ૩૩ ॥

કમળના નાળ ઉપરના કાંટા જેવા કાંટાથી ભરેલું ધોળું અને ખરજવાળું જે મંડળ ઉઠે છે, તેને પશ્ચિનીકંટક કહે છે. આ રોગ કફ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.

જતુમણિ (લાખાં)- સમમુત્સન્નમરુજં મણ્ડલં કફરક્તજમ્ ॥

નાં લક્ષણો. સહજં લક્ષ્મ ચૈકેષાં લક્ષ્યો જતુમણિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૪ ॥

કફરક્તથી જન્મની સાથે જ થયેલું, એક સરખું, લગાર ઉપસેલું અને ન દુઃખે એવું જે શરીરપર મંડળ થાય છે, તેને કોઈ લક્ષ્મ (લાખું) તો કેટલાક જતુમણિ પણ કહે છે. (ત્રીપુરુષનાં અંગના તદ્દવતથી આ વ્યાધિ શુભાશુભ ફળદાયક મનાય છે.)

૧ પલિત=પળીયાં=Premature gray hair. ૨ મુખદૂષિકા=Aone. ૨૯ થી ૩૧ સુ. નિ. અ. ૧૩ જો. ૨૬ થી ૨૮. ૩૨ સુ. નિ. અ. ૧૩ જો. ૩૦. ૩૩ થી ૩૬ સુ. નિ. અ. ૧૩ જો. ૩૧ થી ૩૪

મષકનાં લક્ષણો^૧

અવેદનં સ્થિરં ચૈવ યસ્મિન્ ગાત્રે પ્રદ્રવ્યતે ॥

માષવત્કૃષ્ણમુત્સન્નમનિલાન્મષકં તુ તત્ ॥ ૩૫ ॥

વાયુથી, અંગપર અડદના દાણા જેવડી, કાળી, વેદનારહિત, સ્થિર, કઠણ અને લગાર ઉપસેલી એવી જે માંસની ગાંઠ બંધાય છે, તે મષક કહેવાય છે.

તિલકાલકનાં

લક્ષણો^૨

કૃષ્ણાનિ તિલમાત્રાણિ નીરુજાનિ સમાનિ ચ ॥

વાતપિત્તકફોત્સેકાત્ તાન્વિદ્યાત્તિલકાલકાન ॥ ૩૬ ॥

વાત, પિત્ત અને કફના કોપથી તલ જેવડા, કાળા રંગના, ન દુઃખે એવા તથા ચામડીની લગોલગ જે ડાઘા દેખાય છે. તે તિલકાલક (તલ) કહેવાય છે.

ન્યચ્છનાં લક્ષણો

મહદ્વા યદિ વા ચાલ્પં શ્યાવં વા યદિ વાઽસિતમ્ ॥

નીરુજં મળ્ડલં ગાત્રે ન્યચ્છમિત્યભિધીયતે ॥ ૩૭ ॥

શરીરપર મોટાં કે નાનાં, આસમાની કે કાળા રંગનાં અને વેદના રહિત જે ચાઠાં પડે છે, તેને ન્યચ્છ કહે છે.

વ્યંગનાં લક્ષણો

ક્રોધાયાસપ્રકુપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ ॥

મુખમાગત્ય સહસા મળ્ડલં વિસૃજત્યતઃ ॥ ૩૮ ॥

નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુખે વ્યઙ્ગં તમાદિશેત્ ॥

ક્રોધ અને શ્રમથી કુપિત થયેલો વાયુ, પિત્ત સાથે મળી જઈ, મુખપર આવી, જે પાનળું અને આસમાની રંગનું એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વ્યંગ કહે છે, આ વ્યાધિથી લગાર પણ દુઃખ દર્દિને થતું નથી.

નીલિકાનાં લક્ષણો

કૃષ્ણમેવંગુણં ગાત્રે મુખે વા નીલિકાં વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

મોઢા ઉપર કે શરીરના કોઇપણ ભાગ ઉપર આવું જ કાળું ચાટું પડે તો તેને

પરિવર્તિકાનાં

લક્ષણો^૩

મર્દનાત્પીડનાદ્વાપિ તથૈવાપ્યભિઘાતતઃ ॥ [નીલિકા કહે છે.

મેદ્રચર્મં યદા વાયુર્મજતે સર્વતશ્ચરન્ ॥ ૪૦ ॥

તદા વાતોપસૃષ્ટવાત્તચ્ચર્મ પરિવર્તતે ॥

મળેરધસ્તાત્કોશસ્તુ ગ્રન્થિરુપેણ લમ્બતે ॥ ૪૧ ॥

સવેદનં સદાહં ચ પાકં ચ વ્રજતિ ક્વચિત્ ॥

પરિવર્તિકેતિ તાં વિદ્યાત્સરુજાં વાતસંભવામ્ ॥ ૪૨ ॥

સકળ્દુઃ કઠિના વાપિ સૈવ શ્લેષ્મસમુત્થિતા ॥

૧ શસ્ત્ર ચોળવાથી, દબાવવાથી ડિંવા તેનાપર કંઈ વાગવાથી વ્યાનવાયુ કુપિત થઈ, ઇન્દ્રિયની ચામડીમાં ભરાય છે, ત્યારે તે વાતયુક્ત ચામડી ઉપર ચડી જાય છે. વળી તેનાથી (કુપિત વાયુથી) ઇન્દ્રિયકાશ મણિની નીચે એક ગાંઠ પેડે લટકે છે. તેમાં બળત્રા થઈ ફણકા

૧ મષક=મસા=Warts ૨ તિલકાલક=તલ=Meel. ૩ પરિવર્તિકા=Parapiginosis.
૩૭સુ.નિ.અ.૧૩ શ્લો.૩૫.૩૮.સુ.નિ.અ.૧૩ શ્લો.૩૫. ૪૦ થી ૪૨ સુ.નિ.અ.૧૩ શ્લો.૩૮.

લાગે છે અને ક્રાઈવખતે તે (ગાંઠ) પાકે છે. આ વ્યાધિને પરિવર્તિકા કહે છે અને તે વાત-જન્ય છે. તે કકજન્યા હોય તો કકણ થાય છે, અને તેમાં વલ્લર આવે છે.

અવપાટિકાનાં
લક્ષણે।

અલ્પીયર્સીં યદા હર્ષાદ્વિલાદ્ગચ્છેત્સ્થિયં નરઃ ॥ ૪૩ ॥

હસ્તાભિઘાતાદથવા ચર્મણ્યુદ્વર્તિતે બલાત્ ॥

મર્દનાત્પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગવિઘાતતઃ ॥ ૪૪ ॥

યસ્યાવપાટ્યતે ચર્મ તાં વિદ્યાદવપાટિકામ્ ॥

જે સ્ત્રીની યોનિનું છિદ્ર નાનું હોય, તેવી સ્ત્રી સાથે પરાણે સંભોગ કરવાથી, શિશ્નની ક્રાથળાની ચામડીને બળથી હાથે કરી ઉપર ચઢાવવાથી શિશ્નને ચોળવાથી કે દબાવવાથી અથવા શુક્રની ગતિને પરાણે રોકવાથી, તે પુરુષના શિશ્નપરથી ત્વચા ફાટી જાય છે, આને અવપાટિકા કહે છે.

નિરુદ્ધપ્રકશનાં
લક્ષણે।^૧

વાતોપસૃષ્ટે મેદ્વે તુ ચર્મ સંશ્રયતે મણિમ્ ॥ ૪૫ ॥

મણિશ્ચર્મોપનદ્વસ્તુ મૂત્રસ્ત્રોતો રુણદ્વિ ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકશે તસ્મિન્ મન્દધારમવેદનમ્ ॥ ૪૬ ॥

મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મણિર્વિવ્રીયતે ન ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકશં વિદ્યાત્સહજં વાતસંભવમ્ ॥ ૪૭ ॥

શિશ્નમાં વાયુનો પ્રકોપ થતાં, ઇન્દ્રિય પરની ત્વચા નીચે ઉતરી મણિને (મદનજવને) ઢાંકી દે છે, મણિ ચામડીમાં ઢંકાઈ ગયાથી પેશાબના માર્ગનો અટકાવ થાય છે અને તેથી પેશાબની ધાર ન થતાં તેનાં ડીપાં ગળે છે. તેમ જતાં મૂત્ર ટપકતાં તણખા ઉડતા નથી અને ઢંકાયેલો મણિ ખુલેલો થતો નથી. આ વેદના રહિત વાતજન્ય વ્યાધિ નિરુદ્ધપ્રકશ કહેવાય છે. આ વ્યાધિ જન્મની સાથે થયેલો પણ હોય છે.

સન્નિરુદ્ધગુદનાં
લક્ષણે।^૨

વેગસંધારણાદ્વાયુર્વિહતો ગુદસંસ્થિતઃ ॥

નિરુણદ્વિ મહાસ્ત્રોતઃ સૂક્ષ્મદ્વારં કરોતિ ચ ॥ ૪૮ ॥

માર્ગસ્ય સૌક્ય્યાત્કુચ્છ્રેણ પુરીષં તસ્ય ગચ્છતિ ॥

સન્નિરુદ્ધગુદં વ્યાધિમેનં વિદ્યાત્સુદારુણમ્ ॥ ૪૯ ॥

મળમૂત્રાદિની ગતિને પરાણે દાખી રાખવાથી અંધાઈ ગયેલો ગુદાશ્રિત વાયુ મળના રસ્તાનો અવરોધ (અટકાવ) કરી તેનો (મળદ્વારનો) માર્ગ ઝીણો કરી નાંખે છે. મળદ્વારનો રસ્તો એવી રીતે સંક્રાંચાવાથી રોગીને અત્યંત કષ્ટથી ઝાડો આવે છે. આ ભયંકર વ્યાધિને સન્નિરુદ્ધગુદના નામથી સુત્ર વૈદો ઓળખે છે.

અહિપૂતનનાં
લક્ષણે।^૩

શકન્મૂત્રસમાયુક્તેઽઘૌતેઽપાને શિશોર્મવેત્ ॥

સ્વિન્ને વાસ્નાપ્યમાને વા કણ્ઠ રક્તકફોદ્ભવા ॥ ૫૦ ॥

૧ નિરુદ્ધપ્રકશ=Phymosis ૨ સન્નિરુદ્ધગુદ=Stricture of the rectum
૩ અહિપૂતન=Pruritus. Aui ૪૪ થી ૪૭ સુ.નિ.અ.૧૩ જો. ૩૯, ૪૦, ૪૮ થી ૫૩ સુ.નિ. અ. ૧૩. જો. ૪૧ થી ૪૩.

તતઃ કણ્ઠ્યનાત્ક્ષિપ્રં સ્ફોટાઃ સ્નાવશ્ચ જાયતે ॥

પ્રકીભૂતં વ્રજૈર્ઘોરં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ॥ ૫૧ ॥

ઝાડો થયા પછી બાળકની ગુદા જે ધોવામાં નથી આવતી, કિંવા તે પર પરસેવો વળ્યા પછી બાળકને નવરાવવામાં નથી આવતું, તો એ જગ્યાએ લોહી અને કફના પ્રકોપ-ને લીધે વલૂર છૂટે છે. પછી ખજવાળતાં તેનાપર ફેલાઓ ફૂટી નિકળે છે, જે ઝરવા લાગે છે. પછી આ ફેલામાં પડેલાં ધારાં ગુદા સાથે જોડાઈ જાય છે. આ ભયંકર વ્યાધિને અહિપૂતન કહે છે, અને તે ઘણું કરી બાળકને થાય છે.

વૃષણકચ્છનાં
લક્ષણે.

સ્નાનોત્સાદનહીનસ્ય મલો વૃષણસંસ્થિતઃ ॥

યદા પ્રક્લિયતે સ્વેદાત્કણ્ઠઃ સંજાયતે તદા ॥ ૫૨ ॥

કંઠ્યનાત્તતઃ ક્ષિપ્રં સ્ફોટાઃ સ્નાવશ્ચ જાયતે ॥

પ્રાહુર્વૃષણકચ્છં તાં શ્લેશ્મરક્તપ્રકોપજામ્ ॥ ૫૩ ॥

સ્નાન કરતાં જે માણસ પોતાના શરીરનો મેલ ધસીને કાઢી નાખતો નથી, તેના વૃષણ પર તે મેલ જમીને પોપડો બાજે છે. આ મેલ પરશેવાથી ભીંજતાં તેમાં ઘણી ચેળ આવે છે, અને વલૂરતાં તરત ફેલિઓ ઉઠી આવી તે પાકી તેમાંથી રસી ઝરવા માંડે છે. કફ, રક્તમાંથી થનારા આ રોગને વૃષણકચ્છ કહે છે.

ગુદબ્રંશનાં
લક્ષણે.

પ્રવાહણાતિસારાભ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદં બહિઃ ॥

સ્વદુર્બલદેહસ્ય ગુદબ્રંશં તમાદિશેત્ ॥ ૫૪ ॥

નબળા તથા લૂખા શરીરવાળા માણસની ગુદા, જોર કરીને ઝાડો કરતાં અથવા થવાથી બહાર નીકળી આવે છે તે ગુદબ્રંશ કહેવાય છે.

શૂકરદંડનાં
લક્ષણે.

સદાહો રક્તપર્યન્તસ્ત્વક્પાકી તીવ્રવેદનઃ ॥

કણ્ઠમાન્ જ્વરકારી ચ સ સ્યાચ્છૂકરદંડૃકઃ ॥ ૫૫ ॥

બળત્રાયુક્ત, કોરપર લાલ અને જેની ઉપરની ચામડી પાકી ગયેલી હોય એવી, કંઠ-યુક્ત તથા તીવ્ર વેદનાયુક્ત જે સ્વજ થાય છે, તેને શૂકરદંડ કહે છે. એનાથી તાવ પણ આવે છે.

इति क्षुरोगनिदानम्

❦❦❦❦❦❦❦❦❦❦

મુખરોગનિદાન

મુખરોગનું નિદાન

આનૂપપિશિતક્ષીરદધિમત્સ્યાદિસેવનાત્ ॥

મુખમધ્યે ગદાન્કુર્યુઃ ક્રુદ્ધા દોષાઃ કફોત્તરાઃ ॥ ૧ ॥

જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, તથા માછલાં વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થયેલા ક્ષાધિક દોષો મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. (આ મુખરોગની સંખ્યા સુશ્રુતના કહેવા પ્રમાણે ૬૫ ની છે.—૮ દાંતના રોગ. ૮ હોઠના, ૮ દાંતના મૂળના, ૮ તાળવાના, ૫ જીભના, ૧૭ કંઠના, અને ૩ સર્પસર).

હોઠના રોગો

કર્કશૌ પરુષૌ સ્તબ્ધૌ કૃષ્ણૌ તીવ્રહજાન્વિતૌ ॥
 દાલ્યેતે પરિપાટ્યેતે ઓષ્ઠૌ માહતકોપતઃ ॥ ૨ ॥
 ચીયેતે પિડકાભિસ્તુ સરુજાભિઃ સમન્તતઃ ॥
 સદાહ્વાકપિડકૌ પીતાભાસૌ ચ પિત્તતઃ ॥ ૩ ॥
 સર્વર્ણાભિસ્તુ ચીયેતે પિડકાભિરવેદનૌ ॥
 ભવતસ્તુ કફાદોષ્ઠૌ પિચ્છિલૌ શીતલૌ ગુરુ ॥ ૪ ॥
 સકૃત્કૃષ્ણૌ સકૃત્પીતૌ સકૃત્છેતૌ તથૈવ ચ ॥
 સન્નિપાતેન વિન્નૈયાવનેકપિડકાન્વિતૌ ॥ ૫ ॥
 સ્વર્જૂરફલવર્ણાભિઃ પિડકાભિર્નિપીડિતૌ ॥
 રક્તોપસૃષ્ઠૌ રુધિરં સ્રવતઃ શોણિતપ્રભૌ ॥ ૬ ॥
 માંસદુષ્ઠૌ ગુરુ સ્થૂલૌ માંસપિણ્ડવદુદ્ગતૌ ॥
 જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્છન્તિ નરસ્યોભયતો મુખાત્ ॥ ૭ ॥
 સર્પિર્મણ્ડપ્રતીકાશૌ મેદસા કણ્ડુરૌ ગુરુ ॥
 સ્વર્ચ્છં સ્ફટિકસંકાશમાસ્ત્રાવં સ્રવતો મૃશમ્ ॥
 તયોર્વ્રણો ન સંરોહેન્મૃદુત્વં ચ ન ગચ્છતિ ॥ ૮ ॥
 ઓષ્ઠૌ પર્યવદીર્યેતે પીડ્યેતે ચાભિઘાતતઃ ॥
 પ્રથિતૌ ચ તદા સ્યાતાં કણ્ડુક્લેદસમન્વિતૌ ॥ ૯ ॥

વાયુના કોપથી ઓષ્ઠ કર્કશ, ખરખચડા, સખત તણાયલા, અને કાળા થાય છે. તેમાં તીવ્ર પીડા થાય છે અને તે ફાટે છે, તથા તેના ઉપરની ચામડી ઉખડી જાય છે.

પિત્તથી હોઠની આસપાસ ફરતી ફેલીઓ થાય છે, તથા તે (ફેલિઓ) દુઃખે છે. આ રોગથી હોઠમાં બળત્રા બળે છે, એમાં પાક થાય છે. અને તે પીળા દેખાય છે.

કફથી હોઠ ચામડીનાં જેવા જ રંગવાળી ફેલિઓથી વ્યાપ્ત થાય છે. આ ફેલિઓમાં ઘણું ઓછું દુઃખ થાય છે, અને તે ચીકણી, શીતળ અને જડ હોય છે.

સન્નિપાતથી હોઠપર જે અનેક ફેલિઓ થાય છે, તે વખતે કાળી, વખતે પીળી, તો કદાપિ ઘોળી એવી વિવિધ રંગની થાય છે.

રક્તથી હોઠપર ખારેકના રંગ જેવી ફેલિઓ ઉઠે છે અને તેમાંથી લોહી ઝરે છે, તથા હોઠ લોહીના જેવા રંગે લાલ દેખાય છે.

માંસ દુષ્ટ થવાથી હોઠ ભારે તથા જડા થાય છે. તે (ઓષ્ઠ) માંસના પિંડની પેટું ઉપસી આવે છે. આ વ્યાધિમાં રોગીના બન્ને હોઠના છેડામાં કીડા પડે છે.

મેદથી હોઠ પ્રવાહી કરેલા ઘીની ઉપરના આછા ભાગ જેવા સ્વચ્છ થાય છે, અને તેમાં ખંજવાળ આવે છે તથા જડ અને છે. વળી તેમાંથી સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ, પારદર્શક રસી પુષ્કળ ઝરે છે. આ વ્યાધિમાં હોઠપર પડેલું વણુ ભરાતું નથી, તેમ તે પોચું પડતું નથી.

અલિધાત કિંવા કોઇ જાતનો પ્રહાર થવાથી હોઠમાં આસપાસ ચીરા પડે છે, તેમાં પીડા થાય છે, ગાંઠો પડી જાય છે, અને તેમાં ખંજવાળ આવી, ભીનાશ ઉત્પન્ન થાય છે.

દંતમૂળમાં થનારા પંદર રોગ

શીતાદનાં લક્ષણો: શોણિતં દન્તવેષ્ટેભ્યો યસ્યાકસ્માત્ પ્રવર્તતે ॥
દુર્ગન્ધોનિ સકૃષ્ણાનિ પ્રક્લેદીનિ મૃદૂનિ ચ ॥ ૧૦ ॥
દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે પચન્તિ ચ પરસ્પરમ્ ॥

શીતાદો નામ સ વ્યાધિઃ કફશોણિતસંભવઃ ॥ ૧૧ ॥

શીતાદરોગમાં દાંતનાં પેઢામાંથી અકસ્માત્ રક્ત વહે છે અને દાંતનું માંસ દુર્ગંધયુક્ત, કાળું, મલિન તથા પોચું થઈ પછી ટૂટી પડે છે અને પેઢાંઓ પરસ્પર એક લાગીને પાકે છે. આ વ્યાધિની ઉત્પત્તિ કફરક્તમાંથી થાય છે.

દંતપુષ્પુટનાં લક્ષણો: દન્તયોસ્ત્રિષુ વા યસ્ય શ્વયથુર્જાયતે મહાન્ ॥
દન્તપુષ્પુટકો નામ સ વ્યાધિઃ કફરક્તજઃ ॥ ૧૨ ॥

જે રોગીના બે કિંવા ત્રણ દાંતના પેઢામાં મોટો સોળે આવે તેને દંતપુષ્પુટ નામે દાંતનો રોગ કહે છે. આ વ્યાધિ કફરક્તમાંથી થાય છે.

દંતવેષ્ટનાં લક્ષણો: સ્ત્રવન્તિ પૂયરુધિરં ચલા દન્તા ભવન્તિ ચ ॥
દન્તવેષ્ટઃ સ વિજ્ઞેયો દુષ્ટશોણિતસંભવઃ ॥ ૧૩ ॥

લોહી દુષ્ટ થવાથી થયેલા દંતવેષ્ટ રોગમાં દાંતમાંથી લોહી અને પરુ નીકળે છે, અને

સૌષિરનાં લક્ષણો: શ્વયથુર્દન્તમૂલેષુ રુજાવાન્ કફરક્તજઃ ॥ [દાંત હાલે છે.
લાલાસ્રાવી સ વિજ્ઞેયઃ સૌષિરો નામ નામતઃ ॥ ૧૪ ॥

કફ રક્તને લીધે થતા સૌષિર રોગમાં દાંતના મૂળપર સોળે આવે છે. તેમાં પીડા થાય છે. અને તેથી મુખમાંથી લાળ ગળે છે.

મહા સૌષિરનાં લક્ષણો: દન્તાશ્ચલન્તિ વેષ્ટેભ્યસ્તાલુ ચાપ્યવદીર્યતે ॥
યસ્મિન્સ સર્વજો વ્યાધિર્મહાસૌષિરસંશ્લકઃ ॥ ૧૫ ॥

જે વ્યાધિમાં પેઢાંમાંથી દાંત હાલે છે અને તાળવાપર ચીરા પડે છે, તે ત્રિદોષ-જનિત વ્યાધિને મહાસૌષિર કહે છે.

પરિદરનાં લક્ષણો: દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે યસ્મિન્ ધ્રીવતિ ચાપ્યસૂકૂ ॥
પિત્તાસૂકફજો વ્યાધિર્જ્ઞેયઃ પરિદરો હિ સઃ ॥ ૧૬ ॥

જે રોગમાં દાંતનું માંસ ખરી પડે છે અને થુંકમાં લોહી પડે છે, તે પિત્ત, કફ અને રક્તમાંથી થયેલા વ્યાધિને પરિદર નામે જાણવો.

ઉપકુશનાં લક્ષણો: વેષ્ટેષુ દાહઃ પાકશ્ચ તેભ્યો દન્તાશ્ચલન્તિ ચ ॥
અઘટ્ટિતાઃ પ્રસ્ત્રવન્તિ શોણિતં મન્દવેદનમ્ ॥ ૧૭ ॥

આઘ્માયન્તે સ્તુતે રક્તે મુલ્ખં પૂતિ ચ જાયતે ॥

યસ્મિન્નુપકુશો નામ પિત્તરક્તકૃતો ગદઃ ॥ ૧૮ ॥

આ રોગમાં દાંતના પેઢામાં બળત્રા થઈ તે પાકે છે, પેઢામાંથી દાંત હાલે છે અને દાંતને હલાવવાથી, લગાર વેદના થઈ રક્ત ગળે છે. રક્ત વહી ગયા પછી અવાળુ ફરીથી ફૂલી આવે છે અને મુખ વાસ મારે છે. પિત્તરક્તમાંથી થયેલા આ રોગને ઉપકુશ કહે છે.

વૈદર્ભનાં લક્ષણો ઘૃષ્ઠેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્ભો જાયતે મહાન્ ॥

ભવન્તિ ચપલા દન્તાઃ સ વૈદર્ભોઽભિઘાતજઃ ॥ ૧૯ ॥

દાંતણુ કરતાં અથવા બીજી રીતે પેઢાં ધસાતાં તે સૂજી આવે છે અને તેથી દાંતો હલી જાય છે. આ અભિઘાતથી થયેલા વ્યાધિને વૈદર્ભ કહે છે.

ખલીવર્ધનનાં મારુતેનાધિકો દન્તો જાયતે તીવ્રવેદનઃ ॥

લક્ષણો ૧ **ખલીવર્ધનસંજ્ઞોઽસૌ** જાતે રુક્ ચ પ્રશમ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

વાયુના સંબંધથી દાંતપર એક નવો દાંત ઉગે છે, તેથી તીવ્ર વેદના થાય છે; પણ તે દાંત આખો બહાર ઉગી નિકળ્યા પછી વેદના શાંત થાય છે. એ રોગને ખલીવર્ધન

કરાલનાં લક્ષણો શનૈઃ શનૈઃ પ્રકુરુતે વાયુર્દન્તસમાશ્રિતઃ ॥ [નામે રોગ કહે છે.

કરાલાન્ વિકટાન્ દન્તાન્ કરાલો ન ચ સિધ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

દાંતના મૂળમાં વાયુ રહીને ધીમે ધીમે દાંતોને વાંકા ચુંકા કરી નાંખે છે, તે કરાલ વ્યાધિ સારો થતો નથી.

અધિકમાંસકનાં હાનવ્યે પશ્ચિમે દન્તે મહાન્ શોથો મહારુજઃ ॥

લક્ષણો **લાલાસ્રાવી કફકૃતો વિજ્ઞેયો હ્યધિમાંસકઃ ॥ ૨૨ ॥**

નીચલી છેલી દાંતના મૂળપર મોટો સોજો ચઢે છે, તે ધણું કળે છે. અને તેનાથી લાળ ધણી ગળે છે. આ અધિમાંસક વ્યાધિ કફથી થાય છે.

નાડીવણનાં દન્તમૂલગતા નાડ્યઃ પચ્ચ જ્ઞેયા યથેરિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

લક્ષણો નાડીવણના નિદાનમાં વાત, કફ, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુ,

એવાં પાંચ પ્રકારનાં વણ કહ્યાં છે. તે પાંચ નાડીવણો દાંતના મૂળમાં પણ થાય છે. આનાં લક્ષણો નાડીવણમાં કહ્યાં છે, એ જ અહીં સમજવાં.

આઠ દંતરોગમાંના દીર્યમાણેશ્વિવ રુજા યસ્ય દન્તેષુ જાયતે ॥

દાલનનાં લક્ષણો દાલનો નામ સ વ્યાધિઃ સદાગતિનિમિત્તજઃ ॥ ૨૪ ॥

દાંતની અંદર ચીરાતું હોય એવી જે પીડા થાય છે, તેને દાલન કહે છે. આ રોગ વાતપ્રકોપથી થાય છે.

૧ **ખલીવર્ધન**=Extra tooth ૨૨, ૨૩ સુ.નિ.અ. ૧૬ જો. ૨૨, ૨૩. ૨૪ થી ૩૦ સુ.નિ. અ. ૧૬ જો. ૨૫ થી ૩૧.

કૃમિદંતકનાં

લક્ષણે^૧

કૃષ્ણચ્છિદ્રશ્ચલઃ સ્નાવી સસંરમ્ભો મહારુજઃ ॥

અનિમિત્તરુજો વાતાવિજ્ઞેયઃ કૃમિદન્તકઃ ॥ ૨૫ ॥

વાયુના પ્રકોપથી થયેલા કૃમિદંતક નામના રોગમાં કાળાં છિદ્રો (કાણાં-ભોકાં) પડે છે, દાંત હાલે છે, તેમાંથી રસી ઝરે છે, તેના ઉપર સોજે ચઢે છે, અને તેમાં કારણ વગર બહુ પીડા થાય છે. (દાંતોમાં કાળાં છિદ્રો પડવાનું કારણ એ છે કે, દુષ્ટ રક્તમાંથી અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુઓનો ઉદ્ભવ થઇ પછી તેઓ (જંતુઓ) દાંતોમાં કાણાં પાડે છે.)

ભંજનકનાં લક્ષણે

વક્રં વક્રં ભવેદસ્ય દન્તમજ્જશ્ચ જાયતે ॥

કફવાતકૃતો વ્યાધિઃ સઃ મજ્જનકસંજિતઃ ॥ ૨૬ ॥

કફ અને વાયુના પ્રકોપથી જેનું મોઢું વાંકું થઇ જાય અને દાંત ભાંગી જાય તેને ભંજનક રોગ થયો છે એમ જાણવું.

દંતહર્ષનાં લક્ષણે

શીતરૂક્ષપ્રવાતામ્લસ્પર્શનામસહા દ્વિજાઃ ॥

પિત્તમારુતકોપેન દન્તહર્ષઃ સ નામતઃ ॥ ૨૭ ॥

શીતળ, રૂક્ષ, ખાટા પદાર્થો અને ઠંડા વાયુ જે રોગમાં સહન ન થાય તેને દંતહર્ષ કહે છે. આ વ્યાધિ પિત્ત, વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.

દંતશર્કરાનાં

લક્ષણે^૨

મલો દન્તગતો યસ્તુ પિત્તમારુતશોષિતઃ ॥

શર્કરેવ સ્વસ્પર્શ સા જ્ઞેયા દન્તશર્કરા ॥ ૨૮ ॥

દાંતપરનો મેલ પિત્તવાયુથી, શોષાર્ધ જઈ, પછી તે (મેલ) રેતીના જેવો ખરબચડો અને છે, તેને દંતશર્કરા કહે છે.

કપાલિકાનાં

લક્ષણે

કપાલેષ્વિવ દીર્ઘેષુ દન્તાનાં સૈવ શર્કરા ॥

કપાલિકેતિ સા જ્ઞેયા સદા દન્તવિનાશિની ॥ ૨૯ ॥

તેજ શર્કરાની પતરીઓ એક પછી એક એમ પડના રૂપમાં ખરવા માટે છે, ત્યારે તે કપાલિકા કહેવાય છે. આ વ્યાધિ દાંતનો નાશ કરે છે.

શ્યાવદંતનાં

લક્ષણે^૩

યોઽસૃદ્ધિશ્ચેન પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્ત્વશેષતઃ ॥

શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ શ્યાવદન્તકઃ ॥ ૩૦ ॥

જે રોગમાં રક્તયુક્ત પિત્તથી બધા દાંત બળી જઈને કાળા કિંવા આશમાની રંગના થઇ જાય છે, તે શ્યાવદંત કહેવાય છે.

દન્ત વિદ્રધિનાં

લક્ષણે

દન્તમાંસે મલૈઃ સાસ્ત્રૈર્બાહ્યાન્તઃ શ્વયથુર્ગુરુઃ ॥

સદાહરુક સ્ત્રવેદ્વિઘ્નઃ પૂયાસ્ત્વં દન્તવિદ્રધિઃ ॥ ૩૧ ॥

ત્રણે દોષો સાથે લોહીના પ્રકોપથી દાંતનાં માંસમાં બહાર અને અંદર બળત્રા, અને પીડા સાથે ભારે સોજો થાય તથા તેમાંથી પરુ અને લોહી નીકળે, ત્યારે દન્તવિદ્રધિ રોગ થયો છે એમ જાણવું.

જિહ્વાગત પાંચ
રોગો

જિહ્વાઽનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુતા ભવેષ્ચ શાકચ્છદનપ્રકાશા ॥
પિત્તેન પીતા પરિદહ્યતે ચ દીર્ઘેઃ સરકૈરપિ કણ્ટકૈશ્ચ ॥
કફેન ગુર્વીં बहुला चिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः

વાયુથી જીભમાં ચીરા પડે છે, જીભ બેહેર મારી ન્યય છે, અને સાગના ઝાડનાં પાંદડાંના જેવી તે કાંટાકાંટાવાળી થઈ ન્યય છે. (આ રોગ વાતકંટક કહેવાય છે).

પિત્તથી જીભ પીળી થાય છે, તેમાં બળત્રા બળે છે તથા તેનાપર લાંબા લાંબા લાલ રંગના કાંટા ફૂટે છે. (આ રોગ પિત્તકંટક કહેવાય છે.)

કફથી જીભ જાડી અને ભારે થાય છે અને શેમળાના કાંટા જેવા તેનાપર માંસના અંકુર ઉગે છે. (આ રોગ કફકંટક કહેવાય છે).

અલાસનાં લક્ષણો. જિહ્વાતલે યઃ શ્વયથુઃ પ્રગાઢઃ સોઽલાસસંઘ્રઃ કફરક્તમૂર્તિઃ ॥
જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભયતિ પ્રવૃદ્ધો મૂલે ચ જિહ્વા ભૃશમેતિ પાકમ્

કફરક્તને લીધે જીભને તળીએ ભયંકર સોજો આવે છે, જે વૃદ્ધિ પામતાં જીભને જડ કરી નાંખે છે. આ રોગમાં જીભ મૂળ આગળથી બહુ પાકે છે. આ રોગને અલાસ કહે છે, ને તે અસાધ્ય છે.

ઉપજિહ્વાનાં
લક્ષણો.^૧

જિહ્વાપ્રરૂપઃ શ્વયથુઃ સ જિહ્વામુન્નમ્ય જાતઃ કફરક્તમૂલઃ ॥
લાલાકરઃ કણ્ઠ્યુતઃ સચોષઃ સા તૂપજિહ્વા કથિતા મિષગ્મિઃ

કફરક્તને લીધે જીભની નીચે, જીભની અણી જેવો સોજો થાય છે. આથી મુખમાંથી લાળ ઘણી વહે છે, અને તેમાં વલ્લર આવે છે તથા બળત્રા થાય છે. આ વ્યાધિને વૈઘો ઉપજિહ્વા કહે છે.

તાલુગત નવરોગ-
માંના કણ્ઠશુણ્ડી-
નાં લક્ષણો.^૨

શ્લેષ્માસૃગ્યાં તાલુમૂલે પ્રવૃદ્ધો દીર્ઘઃ શોથો ધ્માતબસ્તિપ્રકાશઃ,
તૃષ્ણાકાસશ્વાસકૃત્તં વદન્તિવ્યાર્ધિં વૈદ્યાઃ કણ્ઠશુણ્ડીતિનામ્ના

કફરક્તને લીધે તાળવાનાં મૂળપર ફૂલેલા અસ્તિ જેવો જે મોટો સોજો આવે છે, તથા જેનાથી તરશ, ઉધરસ અને શ્વાસ થાય છે, તેને વૈદ્યો કંઠશુણ્ડી નામે જીભનો રોગ કહે છે.

તુંડીકેરીનાં લક્ષણો. શોથઃ સ્થૂલસ્તોદદાહપ્રપાકીપ્રાગુક્તાભ્યાંતુણ્ડિકેરીમતાતુ ॥

કફરક્તને લીધે તાળવાપર જંગલી કાપુસના છંડવા જેવો જે સોજો આવે છે, તે તુંડીકેરી નામે જીભનો રોગ કહેવાય છે. તેમાં શ્વળ નીકળે છે; સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; અને બળત્રા બળી તે પાકે છે.

અધુપનાં લક્ષણો.

શોથઃ સ્તન્ધો લોહિતસ્તાલુદેશે
રક્તાજ્ઞેયઃ સોઽધ્રુષોરુગ્જ્વરાત્મ્યઃ

૧ ઉપજિહ્વા=Kanulla. ૨ કણ્ઠશુણ્ડી=Elongated Uvula. ૩૨, ૩૩ સુ.નિ.અ
૧૬ શ્લો. ૩૪ થી ૩૭. ૩૪ થા ૩૭ સુ.નિ.અ. ૧૬ શ્લો. ૩૮ થી ૪૩.

રક્તના પ્રકાપથી, તાળવાપર લાલ રંગનો સખત સોજો આવે છે, જેમાં પીડા થાય છે અને જેને લીધે તાવ આવે છે. આને અધ્રુષ નામે જીમ્નો રોગ કહે છે.

કચ્છપનાં લક્ષણે। કૂર્મોન્નતોઽવેદનોઽશીઘ્રજન્મા

રોગો જ્ઞેયઃ કચ્છપઃ શ્લેષ્મણા વા ॥

કચ્છી તાળવાપર કાચખાની પીડ જેવો જાંચો થયેલો જે સોજો આવે છે જેમાં પીડા થોડી થાય છે, અને જે એકદમ વધતો નથી. એ રોગને કચ્છપ કહે છે.

તાલ્વર્બુદનાં લક્ષણે।

પદ્માકારં તાલુમધ્યે તુ શોથં

વિદ્યાદ્રક્તાદર્બુદં પ્રોક્તલિઙ્ગમ્ ॥ ૩૭ ॥

રક્તને લીધે તાળવાપર કમળની ડોડી જેવો જે સોજો ચઢે છે, તેને અર્બુદ કહે છે, તેનાં લક્ષણો અર્બુદનિદાનમાં દર્શાવેલાં રક્તાર્બુદનાં લક્ષણો જેવાં જાણવાં.

માંસસંઘાતનાં

દુષ્ટં માંસં નીરુજં તાલુમધ્યે

લક્ષણે।

કફાચ્છૂનં માંસસંઘાતમાહુઃ ॥ [માંસસંઘાત કહે છે.

કચ્છી તાળવા વચ્ચેનું માંસ બગડી સૂજી આવે છે, જે દુખતું નથી. આ રોગને

તાલુપુષ્પુટનાં

લક્ષણે।

નીરુક્સ્થાયીકોલમાત્રઃકફાત્સ્યાન્મેદોયુક્તાત્ પુષ્પુટસ્તાલુદેશં

મેદયુક્ત કચ્છી તાળવાપર વેદના રહિત, સ્થિર અને બોરના જેવો સોજો આવે છે, તે તાલુપુષ્પુટ કહેવાય છે.

તાલુશોષનાં

લક્ષણે।

શોષોઽત્યર્થં દીર્યતે ચાપિ તાલુઃ શ્વાસશ્ચોગ્રસ્તાલુ-

શોષોઽઽનિલાશ્ચ ॥

[તાલુ શોષ કહે છે.

વાયુથી તાળવું અત્યંત સુકાય છે, અને ભયંકર શ્વાસ ચઢી આવે છે, આ રોગને

તાલુપાકનાં

લક્ષણે।

પિત્તં કુર્યાત્પાકમત્યર્થઘોરં તાલુન્યેવં તાલુપાકં વદન્તિ ૩૯

પિત્ત કુપિત થવાથી, તાળવું અત્યંત ભયંકર રીતે પાકી આવે છે; તેને તાલુપાક કહે છે.

કુંઠગત અગ્નીઆર રોગ

રોહિણીની

સંપ્રાપ્તિ

ગલેઽનિલઃ પિત્તકફૌ ચ મૂર્ચ્છિતૌ પ્રદૂષ્ય માંસં ચ તથૈવ

શોણિતમ્ । ગલોપસંરોધકરૈસ્તથાઙ્ગરૈર્નિહન્ત્યસૂન્ વ્યાધિ-

રિયં હિ રોહિણી ॥ ૪૦ ॥

ગળામાં રહેલા વાયુ, પિત્ત અને કફ, દુષ્ટ થઈ માંસ અને રક્તને બગાડી, ગળામાં ફાગળા ઉત્પન્ન કરે છે, જેનાથી ગળું બંધ થઈ જાય છે. આ રોહિણી નામનો વ્યાધિ રોગીનો જીવ લીધે છે. (નીચે લખેલી પાંચ રોહિણીઓમાંથી સન્નિપાતજન્ય એક તદ્દન અસાધ્ય છે. બાકીની માત્ર મુશ્કેલ છે પણ એની ચિકિત્સા લખી છે.)

વાતરોહિણીનાં લક્ષણે। જિહ્વા સમન્તાદ્ભૃશવેદનાસ્તુ માંસાઙ્કુરાઃ કણ્ઠનિરોધિનોયે॥
સા રોહિણી વાતકૃતા પ્રદિષ્ટા વાતાત્મકોપદ્રવગાઢયુક્તા ૪૧

જીભની આસપાસ, ફરતા ગળું રુંધી નાખતા અને અત્યંત વેદનાયુક્ત એવા જે માંસના અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વાયુથી થયેલી વાતરોહિણી કહે છે. આ રોગમાં કંપ, સ્તંભ વગેરે વાયુના ઉપદ્રવો થાય છે.

પિત્તરોહિણીનાં લક્ષણે। ક્ષિપ્રોદ્રમા ક્ષિપ્રવિદાહપાકા તીવ્રજ્વરા પિત્તનિમિત્તજા તુ॥
પિત્તમાંથી થયેલી રોહિણી ત્વરાથી બહાર આવે છે, તેમાં

ધણી બળત્રા થાય છે, તેમ જ એ જલદીથી પાકે છે, અને તેને લીધે તીવ્રજ્વર આવે છે.

કફરોહિણીનાં લક્ષણે। સ્નોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા સ્થિરાઙ્કુરા યા
કફસમ્ભવા સા ॥ ૪૨ ॥

જે રોહિણી ગળાના માર્ગનો અટકાવ કરી, તેને ગુંગળાવે છે. તેમ જ જે ધીમે ધીમે પાકે છે, તથા જેના અંકુર કઠણ હોય છે, તે કફજન્ય રોહિણી જાણવી.

ત્રિદોષરોહિણીનાં લક્ષણે। ગમ્भीરપાકિન્યનિવાર્યવીર્યા ત્રિદોષલિઙ્ગા ત્રિતયોત્થિતા સા॥
ત્રણે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી રોહિણીમાં પાક ઉઠા હોય છે,

એટલે પર ઉંડું રહેલું હોય છે તથા તેનું જોર અટકાવી શકાતું નથી, એટલે ઓસડો એના પર કાંઈ અસર કરી શકતાં નથી. અને તે ત્રણે દોષનાં લક્ષણોયુક્ત હોય છે. (આ રોહિણી ત્વરાથી રોગીનો જીવ લે છે.)

રક્તજનનાં લક્ષણે। સ્ફોટૈશ્વિતા પિત્તસમાનલિઙ્ગા
સાધ્યા પ્રદિષ્ટા રુધિરાત્મિકા તુ ॥

રક્તજન્ય રોહિણીમાં પિત્તજન્ય રોહિણીનાં લક્ષણે દેખાય છે તે ઉપરાંત એ ફેાલ્લી-ઓથી વ્યાપ્ત હોય છે. આ રક્તજન સાધ્ય છે, એટલે ઓસડ કરવા યોગ્ય છે.

કંઠશાલૂકનાં લક્ષણે। કોલાસિયમાત્રઃ કફસમ્ભવો યોગ્રનિર્ગલેકણ્ઠકશૂકભૂતઃ॥
સ્થિરઃ સ્થિરઃ શસ્ત્રનિપાતસાધ્યસ્તં કણ્ઠશાલૂકમિતિ બ્રુવન્તિ

કફને લીધે ગળાની અંદર ખોરના ઠળીઆ જેવડી જે ગાંઠ બાજે છે, જે કાંટાની તથા ધર્જી વગેરેની ટુંડીની અણી પેડે ગળામાં ખૂંચે છે આ ગાંઠ ખરબચડી અને કઠણ હોય છે. આ વ્યાધિ શસ્ત્ર સાધ્ય અને તેને કંઠ શાલૂક છે.

આધિજિહ્વાનાં લક્ષણે। જિહ્વાગ્રરૂપઃશ્વયથુઃકફાત્તુ જિહ્વોપરિષ્ઠાદપિ રક્તમિશ્રાત્ ॥
જેયોઽધિજિહ્વઃ સ્વલુ રોગ ણ વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ । ૪૫

લોહી સાથે કફના પ્રકોપથી જીભની અણી જેવો જીભના ઉપરના ભાગપર જે સોજો આવે છે, તેને આધિજિહ્વ કહે છે. આ સોજો પાક્યો હોય તો એના મટવાની આશા છોડી દેવી.

વલયનાં લક્ષણો

बलास एवायतमुन्नतं च ग्रन्थि करोत्यन्नगतिं निवार्य ॥
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥ ૪૬ ॥

કફથી અન્નની ગતિને અટકાવનારી એટલે જેનાથી ગળામાં અન્ન ન ઉતરી શકે એવી, ઉંચી અને લાંબી જે ગાંઠ થાય છે, તેનાપર કાંઈ ઉપાય ચાલતો નથી. આ વ્યાધિને વલય કહે છે, અને કુશળ વૈદ્યે એની દવા કરવાનું કામ હાથમાં લેવું નહિ. કારણ કે એ કાંઈ રીતે સુધરતો નથી.

બલાસનાં લક્ષણો

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ इवासरुजोपपन्नम् ॥
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ ૪૭ ॥

કુપિત થયેલા કફ અને વાયુ ગળામાં સોજે ઉત્પન્ન કરે છે, જેનાથી દમ ચઢે છે અને ગળું દુઃખે છે. હૃદયમાં કાપી નાખ્યા જેવી વેદના કરનારા, આ દુસ્તર (જેનાપર ઔષધાદિ ફાવી ન શકે એવા) વ્યાધિને વૈદ્યો બલાસના નામથી ઓળખે છે.

એકવૃંદનાં લક્ષણો

वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ॥
नास्त्रैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥

ગળામાં ગોળ, ઊંચો, થોડી બળત્રા કરવાવાળો, ખંજવાળવાળો થોડો પાકે એવો અથવા ન જ પાકે એવો, કડણુ તથા જડ સોજે થાય છે. આ રોગનું નામ એકવૃંદ છે અને તે કફરક્તથી થાય છે.

વૃંદનાં લક્ષણો

समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ॥

तं चापि पित्तक्षतजप्रकोपात् विद्यात्सतोदं पवनात्मકं तु ॥

ગળાની અંદર ઊંચો, ગોળ, તીવ્ર બળત્રાવાળો અને તીવ્ર જ્વરયુક્ત જે સોજે આવે છે, તેને વૃંદ કહે છે. આની ઉત્પત્તિ પિત્તરક્તના ક્રોધમાંથી છે. તેમાં વાયુનો સંબંધ હોય નો સંયોગ ખોંચ્યા જેવી પીડા પણ થાય છે. (આ વ્યાધિ એકવૃંદ વ્યાધિની એક જૂદી અવસ્થા જ છે, માટે તે બન્ને જુદા જુદા છે એમ ન જાણવું.)

શતઘ્નીનાં લક્ષણો

वर्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ॥

अनेकरुक्प्राणहरी त्रिदोषाज् ज्ञेया शतघ्नी तु शतघ्निरूपा ॥

ગળામાં લાંબો અને કડણુ વાટના જેવો સોજે આવે છે, જેનાથી કંઠ રુંધાય છે. જેનાપર માંસના પુષ્કળ અંકુર હોય છે અને જેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી વેદના. બળત્રા, વધુર વગેરે ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે. આ જીવ લેનારો સોજે લોઢાના છરાઓવાળા શતઘ્ની દુધીઆરના જેવો હોય છે અને તેપરથી તે શતઘ્ની કહેવાય છે.

ગિલાયુનાં લક્ષણો

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः

स्थिरोऽतिरुक्स्यात्કफरક્તમૂર્તિः ॥

संलक्ष्यते सक्तमिवाशनं च

स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥

કફરક્તથી ગળાની અંદર આમળાના ઠળીયા જેટલી ગાંઠ પાડે છે, તે કઠણ અને અતિ પીડાકારક હોય છે. તેના સંબંધથી અન્ય ગળામાં ઉતરતાં અટકે છે. આ ગિલાયુ નામનો રોગ શસ્ત્રસાધ્ય છે.

ગલવિદ્રધિનાં

લક્ષણે।

सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः

स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥

જે સોળે આખા ગળાપર થાય છે અને જેમાં બધી જાતની પીડા રોગીને મેહેવી પડે છે, તેને સન્નિપાતજન્ય વિદ્રધિ કહે છે. આ રોગ વિદ્રાધિનિદાનમાં કહેલા ત્રિદોષજ વિદ્રધિના જેવો છે.

ગલૌધનાં લક્ષણે।

शोथो महान्नजलावरोधो तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ॥

कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥

રક્તયુક્ત કફથી ગળાની અંદર તીવ્ર તાવ સાથે મોટો સોળે આવે છે, જેને લીધે અન્ય પાણી દહીં લેઈ શકતો નથી, તેમ શ્વાસ પણ ખરાબર લેવાતો નથી. આ રોગને ગલૌધ કહે છે.

સ્વરક્ષનાં લક્ષણે।

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः

कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु श्वेयः स रोगः श्वसनात्स्वरघ्नः ५४

શ્વાસવાયુનો માર્ગ કફથી છવાતાં રોગીને કષ્ટ સાથે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં વારંવાર મૂર્છા આવી જાય છે, તેનો અવાજ બેસી જાય છે, ગળું શુષ્ક અને છે અને અન્ય કંઈ યુક્ત ગળે ઉતરી શકતું નથી. આ વાતજનિત રોગ સ્વરક્ષ કહેવાય છે.

માંસતાનનાં

લક્ષણે।

प्रतानवान्यः श्वयथुः सुकण्ठो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ॥

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥

જે અત્યંત કષ્ટદાયક સોળે ગળાની અંદર ફેલાતો ફેલાતો કમથી ગળાનું રોગ કહે છે અને ગળામાં લટકતો લાગે છે, તે માંસતાન નામનો ત્રિદોષજનિત રોગ પ્રાણુવાતક છે.

વિદારીનાં લક્ષણે।

सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पृतिविशीर्णमांसम् ॥

पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ५६

પિત્તથી ગળામાં થણો જ લાલ સોળે આવે છે, જેને લીધે બળત્રા સાથે સોયો ખોંચ્યા જેવું દુઃખ થાય છે. આ સોળમાંથી દુર્ગંધયુક્ત માંસ સડીને ખરી પડે છે. રોગી જે પડખે હંમેશાં સૂતો હોય છે તે બાજુએ આ વ્યાધિ મુખ્યત્વે થાય છે. આ રોગને વિદારી કહે છે.

સર્વસર મુખરોગ ૧

स्फोटैः सतोंदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ॥

रक्तैः सदाहैः पिडकैः सपीतैर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात्

अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ५७

વાતજન્ય સર્વસર રોગમાં મુખની અંદર ચારે બાજુએ ફેલા કૂટી આવી, તેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે.

૧ મુખરોગ=Stomatitis. ૫૩થી૫૬સુ.નિ.અ. ૧૬ શ્લો. ૬૪થી૬૭. ૫૬, ૫૭ સુ.નિ.અ. ૧૬ શ્લો. ૬૮થી ૭૨.

१ कर्णशूल = कानમાં દુઃખાવો = Otalgia. ૧ સુ. ડ. અ. ૨૦ શ્લો. ૩.

१ बाधिर्य=Deafness. २ कर्णसंस्त्रव=कानभांथी पत्र वहेव=Otorrhoea. ५ सु.उ.अ.
२० श्लो.१०. ७ सु.उ.अ. २० श्लो.१०. ८ सु.उ.अ. २० श्लो.११.

કાનમાં પતંગિયું, પતંગાઃ શતપદ્યશ્ચ કર્ણસ્ત્રોતઃ પ્રવિશ્ય હિ ॥
કસારું આદિ જંતુ અરતિં વ્યાકુલત્વં ચ મૃશં કુર્વન્તિ વેદનામ્ ॥ ૯ ॥
પેસી ગયા પછી કર્ણો નિસ્તુદ્યતે તસ્ય તથા ફુરફુરાયતે ॥
થતાં લક્ષણો કીટે ચરતિ રુક્તીત્રા નિષ્પન્દે મન્દવેદના ॥ ૧૦ ॥

પતંગિયું કસારું, કાનખજુરો, બગાઈ વગેરે જંતુઓ કાનમાં પેસી જતાં એન પડતું નથી; જીવ ગભરાય છે; કાનમાં ચસકા આવે છે; કાનમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થઈ આવી સળવળાટ થાય છે; અને કાનમાં ગયેલો જંતુ અંદર ફરવા માંડતાં તીવ્ર વેદના થાય છે અને તે સ્થિર રહેતાં વેદના કમી થાય છે.

કર્ણવિદ્રધિનાં ક્ષતાભિઘાતપ્રભવસ્તુ વિદ્રધિર્મવેત્તથા દોષકૃતોઽપરઃ પુનઃ
લક્ષણો^૧ સરક્તપીતારુણમસ્ત્રમાસ્ત્રવેત્પ્રતોદધૂમાયનદાહચોષવાન્ ॥ ૧૧ ॥

કાનને મેલ કાઢવાનાં ઓળખરથી કે શળી વડે ખોતરવાથી કિંવા તેમાં કંઈ વાગવાથી ક્ષત પડી વિદ્રધિ થાય છે; તેમ વાતાદિ દોષથી પણ ખીજી જાતનો વિદ્રધિ થાય છે, આ વિદ્રધિ ફૂટ્યા પછી તેમાંથી લાલાશ પડતું પીળા રંગનું લોહી વહે છે, કાનમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, કાનમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવો રોગીને ભાસ થાય છે, બળત્રા બળે છે, અને ચૂસાવા જેવી પીડા થાય છે.

કર્ણપાકનાં કર્ણપાકસ્તુ પિત્તેન કોથવિક્લેદકૃદ્ભવેત્ ॥
લક્ષણો^૨ કર્ણવિદ્રધિપાકાદ્વા જાયતે ચામ્બુપૂરણાત્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્તથી, કર્ણવિદ્રધિ પાકવાથી, કિંવા કાનમાં પાણી પેસવાથી કાન પાકે છે. જેથી કાન ફાટી જાય છે અને પછી તેમાંથી રસી નીકળે છે.

પૂતિકર્ણનાં લક્ષણો પૂયં સ્રવતિ વા પૂતિ સ જ્ઞેયઃ પૂતિકર્ણકઃ ॥
જે કાનમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ વહે છે, તે રોગને પૂતિકર્ણ કહે છે.

કર્ણશેઠ્ય, કર્ણર્ધુદ કર્ણશેઠ્યાર્ધુદાર્શોસિ જાનીયાદુક્તલક્ષણૈઃ ॥ ૧૩ ॥

અને કર્ણર્ધુદ કાનમાં સોળે, અર્ધુદ અને અર્ધ વગેરે રોગો થાય છે, પણ તે પ્રત્યેકની પરીક્ષા તો તે રોગના નિદાનમાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે તે પરથી કરી લેવી.

અરકોક્ત ચાર કર્ણ- નાદોઽતિરુક્કર્ણમલસ્ય શોષઃ સ્નાવસ્તનુશ્વાશ્રવણં ચ વાતાત્ ॥
રોગમાંના વાતજ- વાયુના સંબંધથી કાનમાં અવાજ થયા કરે છે; ચસકા આવે છે, કાનમાંનો મેલ સૂકાઈ જાય છે, પાતળી રસી ગળે છે અને સંભળાતું નથી.
નાં લક્ષણો

પિત્તજનાં લક્ષણો શોથઃ સરાગો દરણં વિદાહઃ સપીતપૂતિસ્રવણં ચ પિત્તાત્ ॥ ૧૪ ॥
પિત્તના સંબંધથી કાન સૂજ આવી લાલ થાય છે; તેમાં ચીરા પડે છે; બળત્રા થાય છે અને પીળા રંગની દુર્ગંધયુક્ત રસી વહે છે.

૧ કર્ણવિદ્રધિ=Abscess in the ear. ૨ કર્ણપાક=Suppuration of the ear
૧૧ સુ.ઉ.અ.૨૦^{મ્}લો. ૧૨. ૧૪, ૧૫ ચ.ચિ.અ.૧૬ શ્લો. ૨૧૦, ૨૧૧.

કફજનાં લક્ષણો। વૈશ્વત્યકણ્ઠસ્થિરશોથશુક્લશ્નિગ્ધસ્રુતિઃ શ્લેષ્મભવેડલ્પરુક્ ચ કફના સંબંધથી એકને બદલે બીજું કંઈનું કંઈ સંભળાય છે, વલ્લર આવે છે, કઠણુ સોળે ચઢે છે અને સફેદ રંગની ચીકણી રસી ઝરે છે.

સન્નિપાતજનાં લક્ષણો। સર્વાણિ રૂપાણિ ચ સન્નિપાતાત્ત્રાવશ્ચ તત્રાધિકદોષવર્ણઃ ૧૫ સન્નિપાતજ કર્ણુરોગમાં બધા દોષનાં લક્ષણો થાય છે, રસી વહે છે અને જે દોષનું જોર અન્ય કરતાં વિશેષ હોય છે, તે દોષનો રંગ તે રસીમાં જોવામાં આવે છે.

કાનપટ્ટીના રોગો।

પરિપોટકનાં લક્ષણો। સૌકુમાર્યાશ્ચિરોત્સૃષ્ટે સહસાપિ પ્રવર્ધિતે ॥ કર્ણશોથો ભવેત્પાલ્યાં સરુજઃ પરિપોટવાન ॥ ૧૬ ॥ કૃષ્ણારુણનિભઃ સ્તબ્ધઃ સ વાતાત્પરિપોટકઃ ॥

જે કાનને વધારવાનો પ્રયત્ન લાંબા વખતથી છોડી દીધો હોય તેને પરાણે એકદમ વધારવાનો યત્ન કરવામાં આવે તો કાનના કેમળપણાથી વાયુનો પ્રક્રાપ થઈને કાનની બૂટ ઉપર રતાશ પડતો અને કઠણુ એવો ફાટ્યો ઉપસી આવે છે, તેને પરિપોટક કહે છે.

ગુર્વામ્ભરણસંયોગાત્તાડનાત્ ઘર્ષણાદપિ ॥ ૧૭ ॥

ઉત્પાતનાં લક્ષણો। શોથઃ પાલ્યાં ભવેછ્યાવો દાહપાકરુજાન્વિતઃ ॥ રક્તો વા રક્તપિત્તાભ્યામુત્પાતઃ સ ગદો મતઃ ॥ ૧૮ ॥

ભારે અલંકાર (દાગીના) કાનમાં પહેરવાથી, કાન પર કશાનો પ્રહાર થવાથી કિંવા કાન છોલાવાથી રક્ત અને પિત્ત કુપિત થઈ, કાનપટ્ટી પર આશમાની કિંવા રાતા રંગનો સોળો આવે છે તેથી બળત્રા બળે છે, પીડા થાય છે અને પાકે છે. આ બ્યાધિને ઉત્પાત કહે છે.

કર્ણં બલાદ્ઘર્ધયતઃ પાલ્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ॥

ઉન્મંથકનાં લક્ષણો। કફં સંગૃહ્ય કુરુતે શોફં સ્તબ્ધમવેદનમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઉન્મન્યકઃ સકણ્ઠકો વિકારઃ કફવાતજઃ ॥

કાનને બળાત્કારથી મોટા કરવા જતાં કાનપટ્ટીમાં રહેલો વાયુ કુપિત થાય છે, પછી તે કફની સાથે મળી, કઠણુ અને મંદ વેદનાવાળો સોળો ઉત્પન્ન કરે છે, જેમાં વલ્લર આવે છે. આ કફજન્ય વિકારને ઉન્મંથક કહે છે.

દુઃખવર્ધનનાં લક્ષણો। સંવર્ધ્યમાને દુર્બિદ્ધે કણ્ઠદાહરુજાન્વિતઃ ॥ શોફો ભવતિ પાકશ્ચ ત્રિદોષો દુઃસ્વવર્ધનઃ ॥ ૨૦ ॥

કંઠંગી રીતે વિંધેલા કાનને તેવી જ રીતે મોટો થવા દીધો હોય તો તેથી વલ્લર, બળત્રા, કઠણુકા વગેરે ઉપદ્રવયુક્ત સોળો આવે છે અને તે પાકે છે, આ બ્યાધિને દુઃખવર્ધન કહે છે.

પરિલેહીનાં લક્ષણો। કપાસક્રુક્રમયઃ ક્રુદ્ધાઃ સર્ષપામા વિસર્પિણઃ ॥ કુર્વન્તિ પાલ્યાં પિડકાઃ કણ્ઠદાહરુજાન્વિતાઃ ॥ ૨૧ ॥

लिहे शङ्कुलीं पालीं परिलेहीत्यसौ स्मृतः ॥ २२ ॥

❖❖❖❖❖

१ पीनस=Ozaena. २ नासापाक=Pustule in the Nose. ३ क्षवथु=Sneezing. १ च.चि.अ २६ श्लो.११२. २ थी ६ सु.उ.अ. २२ श्लो. ४ थी ८.

આંગતુઃ ક્ષવથુનાં લક્ષણે। તીક્ષ્ણોપયોગાદતિજિઘ્રતો વા ભાવાન્ કટૂનર્કનિરીક્ષણાદ્વા ॥
સૂત્રાદિભિર્વા તરુણાસ્થિમર્મણ્યુદ્ઘાટિતેऽન્યઃ ક્ષવથુર્નિરેતિ ૬

તીક્ષ્ણ પદાર્થના ઉપયોગથી, તીખા પદાર્થોને બહુ સુંઘવાથી, સૂર્ય તરફ થોડી વાર જોઈ રહેવાથી, કિંવા નાકના છિદ્રમાં દિવેટ કિંવા સળી જેવી ઝીણી વસ્તુ ધાલી તે તેમાં ફેરવી, તરુણાસ્થિ મર્મને કિચિત્ ચલિત કરવાથી આંગતુઃ ક્ષવથુ ઉત્પન્ન થાય છે. (દોષજ અને આંગતુઃ ક્ષવથુ એક જ રોગ સમજવો.)

ઘ્રંશથુનાં લક્ષણે। પ્રમ્નશ્યતે નાસિકયા હિ यस્ય સાન્દ્રો વિદગ્ધો લવણઃ કફઃ પ્રાક્સશ્વિતો મૂર્ચનિ સૂર્યતપ્તે તં ઘ્રંશથું વ્યાધિમુદાહરન્તિ ૭

માથામાં પહેલેથી એકઠો થઈ રહેલો તથા ખારો કફ, માથું સૂર્યથી (કે પિત્તથી) તપતાં નાક માર્ગે બહાર વેહેવા માંડે છે. આ રોગને ઘ્રંશથુ કહે છે.

દીપ્તનાં લક્ષણે। ગ્રાણે મૃશં દાહસમન્વિતે તુ વિનિશ્ચરેત્ ધૂમ્ર ઇવેહ વાયુઃ ॥
નાસા પ્રદીપ્તેવ ચ यस્ય જન્તોર્વ્યાધિં તુ તં દીપ્તમુદાહરન્તિ ૮

નાક અત્યંત બળત્રાયુક્ત થઈ આવતાં, તેની અંદર વાયુ ધૂમાડાની પેઠે ફેરે છે, અને તેથી નાક સળગી જતું હોય એવું થાય છે. આ વ્યાધિને દીપ્ત કહે છે.

પ્રતીનાહનાં લક્ષણે। ઉચ્છ્વાસમાર્ગે તુ કફઃ સવાતો રુઘ્યાત્પ્રતીનાહમુદાહરેત્તમ્ ॥

વાયુ સાથે કફ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના માર્ગને રુઘે છે, તેથી નાક-માંથી આવતા જતા શ્વાસની ગતિ સરલ રહેતી નથી. આ વ્યાધિને પ્રતીનાહ કહે છે.

નાસાસ્ત્રાવનાં લક્ષણે। ગ્રાણાદ્વનઃ પીતસિતસ્તનુર્વા દોષઃ સ્નવેત્સ્ત્રાવમુદાહરેત્તમ્ ૯
નાકમાંથી કઠણુ, પીળો કિંવા ઘોળો પાતળો સ્રાવ વહે છે, તે નાસાસ્ત્રાવ કહેવાય છે.

નાસાપરિશોષનાં લક્ષણે। ગ્રાણાશ્રિતે સ્નાંતસિ મારુતેન ગાઢં પ્રતપ્તે પરિશોષિતે ચ ॥
કૃચ્છ્રાણ્ણસેદૂર્ધ્વમધશ્ચ જન્તુર્યસ્મિન્ સ નાસાપરિશોષ ઉક્ત ૧૦

વાયુ જ્યારે નાસિકાના માર્ગને અત્યંત તપાવીને શુષ્ક કરે છે, ત્યારે રોગી ઘણાં દુઃખથી શ્વાસ લે છે, મૂકે છે. આ રોગને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસનાં આમ- શિરોગુરુત્વમરુચિર્નાસાસ્ત્રાવસ્તનુઃ સ્વરઃ ॥

પક્વ લક્ષણે। ક્ષામઃ ધ્રીવત્યથાઽમીક્ષ્ણમામપીનસલક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

આમ પીનસમાં માથું ભારે થાય છે, અરુચિ થાય છે, નાકમાંથી પાતળું પાણી ગળ્યા કરે છે; સ્વર (અવાજ) અસ્પષ્ટ એટલે લગાર ખોખરો બને છે; અને વારંવાર નાકમાંથી લિંટ નીકળે છે.

૧ પીનસ શબ્દ આ ઠેકાણે સાધારણ સજોષમના અર્થમાં વાપર્યો જણાય છે.

૭, ૮ સુ.ઉ.અ. ૨૨ શ્લો. ૯, ૧૦. ૯ ચ.ચિ.અ. ૨૬ શ્લો. ૧૧૦. ૧૦ સુ.ઉ.અ. ૨૨ શ્લો. ૧૩.

પકવ પીનસનાં આમલિકાન્વિતઃ શ્લેષ્મા ઘનઃ લેષુ નિમજ્જતિ ॥

લક્ષણેઃ સ્વરવર્ણવિશુદ્ધિશ્ચ પરિપક્વસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

પકવ પીનસમાં ઉપર વર્ણવેલો અપકવ લક્ષણોયુક્ત કફ, કઠણુ થઈ નાકના માર્ગમાં લીન થઈ જાય છે, એટલે લિંટ નીકળતું નથી. ભરાઈ રહે છે તથા સ્વર (અવાજ), અને વર્ણ ખુલ્લાં થાય છે.

પાંચ પ્રકારના પ્ર- સંધારણાજીર્ણરજોઽતિમાષ્યક્રોધર્તુવૈષમ્યશિરોમિતાવૈઃ ॥

તિશ્યાય૧ રોગની પ્રજાગરસ્વપ્નવામ્બુશીતાવશ્યાયકૈર્મૈથુનવાષ્પધૂમૈઃ ॥

સંપ્રાપ્તિ સંસ્થાનદોષે શિરસિ પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ પ્રતિશ્યાયમુદીરયેત્તુ ॥ ૧૩ ॥

મળમૂત્રાદિકની ગતિ અટકાવી રાખ્યાથી, અજીર્ણથી, નાકમાં ધૂળનો સંચાર થવાથી, ખલુ લવારો કરી માથાઝીક કરવાથી, ગુસ્સે થવાથી, ઋતુમાં ફેરફાર થવાથી, મસ્તક તપી આવવાથી, જાગરણ કરવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી, નવા પાણીના સેવનથી, થંડી લાગવાથી, ઝાકળનો સ્પર્શ થવાથી, કિંવા બીની જમીનમાંથી નિકળતો ખાક લાગવાથી, મૈથુનથી, વરાળથી તથા ધૂમાડાથી, ઘટ કફવાળા માથામાં કુપિત થયેલો વાયુ પ્રતિશ્યાય—સળેખમને ઉત્પન્ન કરે છે. (ઉપલાં કારણુ સઘોજનક એટલે તરત સળેખમ ઉત્પન્ન કરે એવાં છે.)

અથાદિકમથી તેનાં ચયં ગતા મૂર્ધનિ મારુતાદયઃપૃથક્સમસ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિતમ્ ॥

બીજાં નિદાન પ્રકુપ્યમાણા વિવિધૈઃ પ્રકોપણૈસ્તતઃ પ્રતિશ્યાયકરા ભવન્તિ ॥

માથામાં એકઠા થયેલા દોષો જુદાં જુદાં કારણોથી કુપિત થઈને વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને ત્રિદોષજન્ય પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ રીતે લોહી પણ કુપિત થઈને પ્રતિશ્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતિશ્યાયનું પૃથ- ક્ષવપ્રવૃત્તિઃ શિરસોઽતિપૂર્ણતા સ્તમ્ભોઽક્કમર્દઃપરિદ્રષ્ટોમતા ॥

૨૦૫ ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે પૃથગ્વિધા નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ

સળેખમ થવાનું હોય છે, સારે છીંકા આવે છે, માથું પાણીથી ભરાયું હોય એવું લાગે છે, અંગ અકડાઈ જાય છે, બધા અવયવોમાં કળતર થાય છે, સ્વાડાં ઉભાં થાય છે અને બીજા પણ જુદી જુદી જાતના ઉપદ્રવો થઈ આવે છે.

વાતિક પ્રતિશ્યાય- આનદ્વા પિહિતા નાસા તનુસ્નાવપ્રસેકિની ॥

નાં લક્ષણેઃ ગલતાલ્વોષ્ટશોષશ્ચ નિસ્તોદઃ શઙ્ખયોરપિ ॥ ૧૬ ॥

ભવેત્સ્વરોપઘાતશ્ચ પ્રતિશ્યાયેઽનિલાત્મજે ॥

વાતજનિત પ્રતિશ્યાયમાં નાક બંધાઈ જાય છે, તે અંદરથી ભરાઈ જાય છે, તેમાંથી પાતળું પાણી ગળે છે, ગળું, તાળવું અને ઓઠ સૂકાય છે, લમણામાં દુઃખાવો થાય છે અને અવાજ ખેસી જાય છે.

૧ પ્રતિશ્યાય સળેખમ Coryza. ૧૩ચ. ચિ.અ.૨૬ શ્લો.૧૦૨, ૧૦૩. ૧૪થી૧૮ સુ.અ.૨૪ શ્લો.૩થી૬.

પૈત્તિક પ્રતિશ્યાય-
નાં લક્ષણો

उष्णः सपीतकः स्त्रावो घ्राणात्स्त्रवति पैत्तिके ॥ १७ ॥
कृशोऽतिपाण्डुः संतप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥
सधूममग्निं सहसा वमतीव च नासया ॥ १८ ॥

જે પ્રતિશ્યાય પિત્તમાંથી થાય છે, તેમાં પીળો અને અત્યંત ગરમ સ્ત્રાવ નાકમાંથી થાય છે, રોગી દુબળો લાગે છે, તેનો ચેહેરો ફિક્કો અને છે, તેનાથી ઉષ્ણતા સેહેવાતી નથી, તથા નાકમાંથી ધુમાડાની સાથે અગ્નિ નીકળતો હોય એવું રોગીને લાગે છે.

શ્લૈષ્મિક પ્રતિશ્યા-
યનાં લક્ષણો

घ्राणात्कफः कफकृते श्वेतः शीतः स्रवेन्मुहुः ॥
शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥ १९ ॥
कण्ठताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरभिपीडितः ॥

કફજનિત પ્રતિશ્યાયમાં નાકમાંથી સફેદ, ઠંડો અને પુષ્કળ કફ ગળે છે, તેથી રોગી વર્ણે સફેદ લાગે છે; આંખો સ્વજી જાય છે, માથું ભારે થાય છે, અને ગળામાં, તાળવામાં, હોઠમાં અને માથામાં ખંજવાળ આવે છે.

सान्निपातिक प्रति- भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्तते ॥ २० ॥
श्यायनां लक्षणो संपको वाप्यपको वा स तु सर्वभवः स्मृतः ॥

જે માણસને સળેખમ વારંવાર થઈ આવીને, પાક્યા પકી કિંવા પાક્યાની પહેલાં અકસ્માત્ મરી જાય છે, તેને સાન્નિપાતિક પ્રતિશ્યાય થયો છે એમ જાણવું.

प्रकृियते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥ २१ ॥
दुष्ट प्रतिश्यायनां पुनरानह्यते चापि पुनर्विव्रियते तथा ॥
लक्षणो निःश्वासो वातिदुर्गन्धो नरो गन्धं न वेत्ति च ॥ २२ ॥
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कच्छूसाधनम् ॥

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. નાક વારંવાર બીનું થઈ આવે છે, અને પાછું ડોકું પડી જાય છે; વળી બઝાઈ જાય છે; વળી ઉઘડી જાય છે; નાકમાંથી જે શ્વાસ વહે છે, તે અત્યંત દુર્ગંધયુક્ત હોય છે અને રોગીને ડોકાઈ પણ જાતની ગંધ આવતી નથી. આ પ્રતિશ્યાય દુઃસાધ્ય છે.

रक्तप्रतिश्यायनां रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्त्रावः प्रवर्तते ॥ २३ ॥
लक्षणो ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरोघातप्रपीडितः ॥
दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २४ ॥

રક્તજન્ય પ્રતિશ્યાયમાં નાકમાંથી લોહી ગળે છે, નેત્ર લાલ થાય છે; છાતીમાં પીડા થાય છે, નાકનો શ્વાસ અને મુખ બન્નેમાંથી દુર્ગંધી આવે છે, તથા એ રોગી ડોકાઈ પણ જાતની ગંધ ઓળખી શકતો નથી.

સર્વં एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ॥

અસાધ્ય લક્ષણો

दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति च ॥ २५ ॥

मूर्च्छन्ति क्लमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः ॥

कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

બધી જાતના પ્રતિશ્યાય વ્યાધિઓ પર વખતસર જે દવા કરવામાં નથી આવતી, તે નેવખત જતાં દુષ્ટ થઈ અસાધ્ય થઈ પડે છે. પછી નાકમાં કાઝ પડે છે, જે કાઝ રંગે ઘોળા, ચીકણા અને ઝીણા હોય છે. આ અવસ્થાનાં લક્ષણો કૃમિજ શિરોરોગનાં લક્ષણો જેવાં પ્રતિશ્યાયવ્યાધિ બાધિર્યમાન્ધ્યમધ્રાણં ઘોરાંશ્ચ નયનામયાન્ ॥ [હોય છે.

અત્યંત વૃદ્ધિ પામ-

शोथाम्निसादकासादीन् वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ २७ ॥

તાં થનારા વિકારો

પ્રતિશ્યાય વધી જતાં કાને સંભળાતું નથી; દષ્ટિ મંદ થાય છે, વાસ વર્તતી નથી, ભયંકર નેત્રરોગ થાય છે, અને સોજા, મંદ જટરાશિ અને ઉધરસ વગેરે વિકારો થાય છે.

નાકના બીજા રોગો

अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ॥

चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ २८ ॥

સાત પ્રકારનું અર્બુદ, ચાર પ્રકારના સોજા, ચાર પ્રકારનો અર્શ અને ચાર પ્રકારનું રક્તપિત્ત એટલા રોગો નાકમાં પણ થાય છે. એનાં લક્ષણો તે તે રોગમાં કહ્યાં છે.

इति नासारोगनिदानम्

નેત્રરોગનિદાન

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ॥

નેત્રરોગનાં કારણો

स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्देविघाताद्वમनातियोगात् ॥ १ ॥

द्रवान्नपानાતિનિષેવણાच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ॥

પ્રસક્તસંરોદનશોકક્રોપાચ્છિરોભિઘાતાદતિમદ્યપાનાત્ ॥ ૨ ॥

તથા ઋતુનાં ચ વિપર્યયેણ ક્લેશાભિઘાતાદતિમૈથુનાચ્ચ ॥

बाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥

ગરમીથી અંગ તપ્યા પછી શીતળ જળમાં પેસવાથી, ઘણું દૂર જેવાથી, દિવસે ઉઘવાથી અને રાત્રે જાગવાથી, આંખમાં વરાળ જવાથી, ધૂળ ઉડવાથી, ધૂમાડો લાગવાથી, ઉલટીના વેગને રોકી રાખવાથી, કિંવા ઘણી ઉલટીઓ થવાથી, પાતળાં અન્નપાનનું ઘણું સેવન કરવાથી, મળ, મૂત્ર અને અપાન વાયુની ગતિને દાબી રાખવાથી, હંમેશાં રડવાથી હંમેશાં શોક કરવાથી કે ગુસ્સે થવાથી, મસ્તકપર કાઠિ પણ જાતનો પ્રહાર થવાથી, ઘણું મદ્યપાન કરવાથી, ઋતુવિપર્યય એટલે ઉત્ત્રાણામાં હંડી અને શિયાળામાં ગરમી થવાથી.

૧ નેત્રરોગ=Diseases of Eye. ૨૫સુ.ઉ.અ.૨૪શ્લો.૧૧. ૨૬સુ.ઉ.અ. ૨૪ શ્લો. ૧. ૨૭સુ.ઉ.અ. ૨૪ શ્લો. ૧૧. ૧ થી ૩ સુ.ઉ.અ.૧ શ્લો.૧૫. (ફિરફાર ધણો છે).

ધણો કલેશ થવાથી, આંસુ આવતાં રોકવાથી અને ઘણા સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ નેત્રમાં રોગોત્પત્તિ કરે છે.

અભિષ્યંદનાં વાતાત્પિત્તાત્કફાદ્રક્તાદભિષ્યન્દશ્ચતુર્વિધઃ ॥

પ્રકાર૧ પ્રાયેણ જાયતે ઘોરઃ સર્વનેત્રામયાકરઃ ॥ ૫ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્તમાંથી ચાર પ્રકારના અભિષ્યંદ થાય છે. તેની વેદના સેહેવાતી નથી; અને આ અભિષ્યંદ વ્યાધિમાંથી બધી જાતના નેત્રરોગો થાય છે.

વાતાભિષ્યંદનાં નિસ્તોદનસ્તમ્બનરોમહર્ષસઙ્કર્ષપારુષ્યશિરોઽમિતાપાઃ ॥

લક્ષણે વિશુષ્કભાવઃ શિશિરાશ્રુતા ચ વાતાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ૬

વાયુથી અભિષ્યંદ થતાં નેત્રની અંદર સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, નેત્ર જડ અને છે, શરીર રોમાંચિત થઈ ધ્રુજે છે, નેત્રમાં રેતી પડી હોય તેમ ખટકા થાય છે, આંખમાં ચીપડા નથી વળતા, મસ્તક દુઃખે છે; અને આંખમાંથી જે પાણી ગળે છે, તે ટાઢું હોય છે.

પિત્તાભિષ્યંદનાં દાહપ્રવાકૌ શિશિરામિનન્દા ધૂમાયનં બાષ્પસમુચ્છ્રયશ્ચ ॥

લક્ષણે ઉષ્ણાશ્રુતા પીતકનેત્રતા ચ પિત્તાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥ ૭ ॥

પિત્તથી અભિષ્યંદ થતાં નેત્રમાં આગ ઉઠે છે. તેની આસપાસ ફેલા નીકળે છે, આંખ પર કાઈ શીતળ પદાર્થ બાંધવો એવી રોગીને ઇચ્છા થાય છે; નેત્રમાંથી ઉંઠાં આંસુનો એક-સરખો પ્રવાહ નિકળ્યા કરે છે અને નેત્રનો રંગ પીળાશ પડતો થાય છે.

કફાભિષ્યંદનાં ઉષ્ણામિનન્દા ગુરુતાક્ષિશોથં કણ્ઠપદેહાવતિશીતતા ચ ॥

લક્ષણે સ્નાવો बहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ૮

કફથી થયેલા અભિષ્યંદમાં નેત્રપર ઉષ્ણ પદાર્થ બાંધવાની ઇચ્છા થાય છે. નેત્ર ભારે લાગે છે, તેનાપર સોજો આવે છે, વલ્લર આવે છે, આંખમાં ચીપડા ભરેલા હોય છે, આંખ બહુ ટાઢી લાગે છે અને તેમાંથી ચિકણું પાણી ઘણું ઝરે છે.

રક્તભિષ્યંદનાં તામ્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ રાજ્યઃ સમન્તાદતિલોહિતાશ્ચ ॥

લક્ષણે પિત્તસ્ય लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ૯

લોહીથી જો અભિષ્યંદ થયો હોય, તો નેત્રમાંથી લાલ આંસુ ટપકે છે, નેત્ર લાલચોળ અને છે, નેત્રની આસપાસ ફરતી લાલ રંગની નસો રપટ રીતે દેખાય છે અને પિત્તાભિષ્યંદનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં તે બધાં થાય છે.

અભિષ્યંદમાંથી વૃદ્ધૈરતૈરભિષ્યન્દૈર્નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥

થનાર૧ અધિમંથ તાવન્તસ્ત્વધિમન્થાઃ સ્યુર્નયને તીવ્રવેદનાઃ ॥ ૧૦ ॥

રોગ અભિષ્યંદ રોગપર દવા વખતસર ન કરવાથી તે વૃદ્ધિ પામે છે, અને પછી તેમાંથી તેટલા જ એટલે ચાર પ્રકારના અધિમંથ રોગ નેત્રમાં થાય છે. તેનાથી નેત્રમાં તીવ્ર વેદના થાય છે. આ વેદના બધા અભિમંથનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

૧ અભિષ્યન્દ=Ophthalmia ૫ થી ૮ સુ.ઉ.અ. ૬ શ્લો. ૩ થી ૫. ૧૦, ૧૧ સુ.ઉ.અ. ૬ શ્લો. ૭, ૮.

બીજાં સામાન્ય ઉત્પાટ્યત્વં હવાત્યર્થં નેત્રં નિર્મથ્યતે તથા ॥

લક્ષણે શિરસોઽર્ધં ચ તં વિદ્યાદધિમન્થં સ્વલક્ષણૈઃ ॥ ૧૧ ॥

માથું ફાટતું હોય એવી અર્ધા માથામાં વેદના થાય છે. અને વલોણું વલોવાતું હોય તેવી કળતર આંખમાં થાય છે, આ રોગને અધિમંથ કહે છે. આ સામાન્ય લક્ષણ ઉપરાંત વાતજ અભિષ્યંદ વગેરે અભિષ્યંદના પ્રકારોનાં લક્ષણો તે તે જાતના અધિમંથમાં દેખાય છે. અર્થાત્ અભિષ્યંદના તે ભેદનાં લક્ષણો ઉપરથી અધિમંથ વાતજ છે કે પિત્તજ છે કે કફજ તે જાણી લેવું.

દોષના તદ્વાવતથી હન્યાદર્ષિ શ્લેષ્મિકઃ સપ્તરાત્રાદ્યોઽધિમન્થો રક્તજઃ પચ્ચરા-
તેના વખતની ગ્રાત્ ॥ ચઢ્ઢાત્રાદ્વા વાતિકો વૈ નિહન્યાન્મિથ્યાચારાત્પૈત્તિકઃ

મર્યાદા

સદ્ય એવ ॥ ૧૨ ॥

જે વૈદની કે રોગીની ભૂલથી ખોટા ઉપચાર થાય તો શ્લેષ્મિક અધિમંથ સાત દિવસમાં દષ્ટિનો નાશ કરે છે; રક્તજ અધિમંથ પાંચ દિવસે; વાતિક આધમંથ છ દિવસે; અને પૈત્તિક અધિમંથ તત્કાળ એટલે માત્ર ત્રણ દિવસમાં રોગીને આંધળો બનાવે છે.

સામ નેત્રરોગનાં ઉદીર્ણવેદનં નેત્રં રાગશોથસમન્વિતમ્ ॥

લક્ષણે ઘર્ષનિસ્તોદશૂલાશ્રુયુક્તમામાન્વિતં વિદુઃ ॥ ૧૩ ॥

જે નેત્રમાં વેદના ભયંકર થાય છે, અંદર રતાશ તથા સોજો હોય છે, અંદર રેતી મરાઈ હોય તેમ ખુંચે છે, કિંવા ખટકા થાય છે સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે તથા આંસુ નીકળ્યા કરે છે, તે નેત્રને આમયુક્ત જાણવું. (અંજનાદિક ન કરવા માટે, તથા ધલકું અન્ન રોગીને લક્ષણાર્થે આપવા સારુ આ લક્ષણો કહ્યાં છે.)

પકવ નેત્રરોગનાં મન્દવેદનતા કણ્ઠઃ સંરમ્ભાશ્રુપ્રશાન્તતા ॥

લક્ષણે પ્રસન્નવર્ણતા ચાક્ષ્ણોઃ સંપક્કં દોષમાદિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

નેત્રમાં થતા ખટકા ઓછા થાય, વલ્લર આવે, સોજો ઉતરી જાય, આંખમાંથી નાણી નીકળતાં બંધ થાય અને નેત્ર સાફ થાય, સારે જાણવું કે નેત્રરોગ પકવ થયો છે.

શોથ સહિત અને કણ્ઠપદેહાશ્રુયુતઃ પક્કોદુમ્બરસન્નિભઃ ॥

શોથ રહિત અક્ષિ- સંરમ્ભી પચ્યતે યસ્તુ નેત્રપાકઃ સ શોફજઃ ॥

પાકનાં લક્ષણે શોથહીનાનિ લિઙ્ગાનિ નેત્રપાકે ત્વશોથજે ॥ ૧૫ ॥

જે પાકેલા ઉંખરાના ફળ જેવો લાલ, આંસુવાળો, ચીપડાવાળો ચળયુક્ત નરમ સોજો થાય અને તે પાકે તો શોથજન્ય નેત્રપાક છે એમ સમજવું. શોધરહિત નેત્રપાકમાં સોજા સિવાય બીજાં બધાં ઉપલાં લક્ષણો થાય છે.

હતાધિમંથના ઉપેક્ષણાદક્ષિ યથાધિમન્થો વાતાત્મકઃ સાદયતિ પ્રસહ્ય ॥

લક્ષણે રુજામિરુપ્રામિરસાધ્યેષ્વ હતાધિમન્થઃ સ્વલુ નેત્રરોગઃ ॥ ૧૬ ॥

વાતજ અધિમંથની ઉપેક્ષા થાય એટલે વખતસર તેની દવા ન થાય તો તે નેત્રને અત્યંત સૂકવી નાંખે છે જેથી ઉગ્ર પીડા થાય છે. આ હતાધિમંથ નામનો નેત્રરોગ અસાધ્ય છે.

વાતપર્યયનાં વારંવારં ચ પર્યેતિ મુવૌ નેત્રે ચ મારુતઃ ॥

લક્ષણે રુજશ્ચ વિવિધાસ્તીવાઃ સ જ્ઞેયાં વાતપર્યયઃ ॥ ૧૭ ॥

વાયુક્રમથી કોઈવખત બુકુટિમાં(ભમરમાં) આવે છે, અને કોઈ વખત નેત્રમાં આવે છે. અને પછી તે તે કેકાણે ઘણી જાતની તીવ્ર પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગને વાતપર્યય કહે છે.

શુષ્કાક્ષિપાકનાં યત્કૂણિતં દારુણરૂક્ષવર્ત્મ સંદહ્યતે ચાવિલદર્શનં ચ ॥

લક્ષણે સુદારુણં યત્પ્રતિબોધને ચ શુષ્કાક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥૧૮॥

જે રોગમાં આંખો સંકોચાયેલી રહે છે; પોપચાં કઠણુ અને રૂક્ષ (સુકાં) થાય છે; બળત્રા ઘણી થાય છે, બધું મેલું દેખાય છે, અને આંખ ઉઘાડતાં ઘણી મુશ્કેલી લાગે છે; તે રોગને શુષ્કાક્ષિપાક કહે છે.

અન્યતોવાતનાં યસ્યાવદુર્કર્ણશિરોહનુસ્થો મન્યાગતો વાપ્યનિલોઽન્યતો વા ॥

લક્ષણે કુર્યાદ્રુજં વૈ મુવિ લોચને ચ તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥૧૯॥

ગળું, કાન, મસ્તક, હડપચી, ઓડ કિંવા બીજી જગ્યાએ (વાંસામાં) રહીને વાયુ બ્યારે બુકુટિમાં અને નેત્રમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે રોગને અન્યતોવાત કહે છે.

અમ્લાધ્યુષિતનાં શ્યાવં લોહિતપર્યન્તં સર્વં ચાક્ષિ પ્રપચ્યતે ॥

લક્ષણે સદાહશોથં સાસ્ત્રાવમમ્લાધ્યુષિતમમ્લતઃ ॥ ૨૦ ॥

આંખોનો વચસો ભાગ આસમાની અને આસપાસનો ભાગ લાલ થઈ જાય છે, અને પાકે છે; વળી તેમાં બળત્રા થઈ સોજત ચઢે છે અને નેત્રમાંથી પાણી ટપક્યા કરે છે. ખાટા પદાર્થોના સેવનથી થતા આ વ્યાધિને અમ્લાધ્યુષિત કહે છે.

શિરોત્પાતનાં અવેદના વાપિ સવેદના વા યસ્યાક્ષિરાજ્યો હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ

લક્ષણે મુહુર્વિરજ્યન્તિ ચ યાઃ સ તાદૃગ્વ્યાધિઃ શિરોત્પાત ઇતિ પ્રદિષ્ટઃ

જે રોગીના નેત્રની રંગો વેદના વગર કે વેદના સાથે લાલ રંગની થાય છે, ને તે ઘડીએ ઘડીએ વિશેષ લાલ થતી જાય છે, તે રોગને શિરોત્પાત કહે છે. આ વ્યાધિ રક્તજન્ય છે.

શિરાપ્રહર્ષનાં મોહાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ જાયેત રોગસ્તુ શિરાપ્રહર્ષઃ ॥

લક્ષણે તામ્રાભમસં સ્વવતિ પ્રગાઢં તથા ન શક્નોત્યભિવીક્ષિતું ચ ॥

મૂર્ખતાથી શિરોત્પાત રોગની ઉપેક્ષા કરતાં, તેમાંથી શિરાપ્રહર્ષ રોગ ઉભો થાય છે. તેને લીધે આંખમાંથી લાલ રંગનાં સ્વચ્છ આંસુ ગળે છે, ને રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જોઈ શકાતું નથી.

આંખની કાળી કીકીપર થનારા રોગ

સમણ્શુકનાં નિમગ્નરૂપં તુ ભવેદ્દિ કૃષ્ણે સૂચ્યેવ વિદ્ધં પ્રતિભાતિ યદ્વૈ ॥

લક્ષણે સ્ત્રાવં સ્ત્રવેદુષ્ણમતીવ યચ્ચ તત્સવ્રણં શુક્રમુદાહરન્તિ ॥૨૩॥

૧ શિરોત્પાત=Panus. ૨ સવ્રણશુક=Croneal ulcer. ૧૮, ૧૯ સુ.ઉ.અ ૧૬ શ્લો. ૧૮, ૧૯. ૨૧, ૨૨ સુ.ઉ.અ.૬ શ્લો. ૨૧, ૨૨. ૨૩ સુ.ઉ.અ.૫ શ્લો. ૩.

નેત્રના કાળા ભાગપર જે ફૂલું પડે છે, તે આંખની અંદર ઉંડું, ખેડેલું, અને તેની વચ્ચે સોયથી છિદ્ર પાડ્યું હોય તેવું દેખાય છે. તેને લીધે આંખમાંથી અતિ ગરમ અને પુષ્કળ પાણી વહે છે. આ રોગને સપ્તણશુક કહે છે, (અને તેનાથી આંખની અંદર ઘણી પીડા થાય છે. પ્રણકે ક્ષતમાં પીડા થતી, એ સ્વાભાવિક છે, અને આંખ જેવી કામળ જગ્યામાં પડેલા ક્ષતની પીડા તો તેથી પણ વિશેષ થાય, એ ઉદાહરણ છે. જુઓ માધવની ટીકા.)

સપ્તણશુકનું લક્ષણું દષ્ટે: સમીપે ન ભવેત્તુ યશ્ચ ન ચાવગાદં નચ સંસ્રવેદ્ધિ ॥
સાધ્યાસાધ્યત્વ અવેદનં વા ન ચ યુગ્મશુકં તત્તિસદ્ધિમાયાતિ કદાચિદેવ ૨૪

જે ફૂલું આંખની ટીકાની તદ્દન પાસે ન થયું હોય, તથા જે આંખની અંદર ઉંડું ગયેલું ન હોય તથા જેમાંથી પાણી નીકળતું ન હોય, તેમ જેનાથી આંખમાં ખટકા આવતા ન હોય, વળી એકની પડોશમાં એક એમ જે જોડી ન હોય, આવું ફૂલું કદાચિત્ મટે છે.

અપ્તણશુકનાં લક્ષણું સ્યન્દાત્મકં કૃષ્ણગતં સચોષં શક્ષેન્દુકુન્દપ્રતિમાવભાસમ્ ॥
લક્ષણું વૈહાયસામ્પ્રતનુપ્રકાશમથાવ્રણં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥ ૨૫ ॥

અભિષંદમાંથી ઉત્પન્ન થઈ કાળા ભાગમાં જે ફૂલું પડે છે, અને જેમાં ચોપ એટલે ચૂસાતું હોય એવી પીડા થાય છે, તથા જે (ફૂલું) શંખ, ચંદ્ર કે ઘોળાં કણેરના પુષ્પ જેવું રંગે ધવળ હોય છે, અને જે ફૂલું આકાશમાંના વાદળના જેવું પાતળું, સ્વચ્છ અને ક્ષત-રહિત હોય છે, તે સુખસાધ્ય એટલે સંહેલાઈથી મટી શકે; એવું મનાય છે.

અપ્તણશુકનું કૃષ્ણ સાધ્યત્વ ગમ્भीરજાતં બહલં ચ શુકં ચિરોત્થિતં વાપિ વદન્તિ કૃચ્છ વિચ્છિન્નમધ્યં પિશિતાવૃતં વા ચલં શિરાસૂક્ષ્મમદષ્ટિકૃચ્છ ॥
સાધ્યત્વ દ્વિત્વગતં લોહિતમન્તતશ્ચ ચિરોત્થિતં વાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥

જે અપ્તણશુક આંખની અંદર ઉંડું ગયેલું, અને જાડું થયેલું તથા ઘણા દિવસનું જાડું થયેલું હોય છે, તે કૃષ્ણસાધ્ય ગણાય છે.

જે શુકની વચમાંનું માંસ વૃદ્ધી પડવાથી તે (શુક) વચમાં ખાડાવાળું થાય, અથવા શુકની આસપાસનું માંસ વૃદ્ધિ પામી શુકને ખાડામાં ઉતારે, એટલે તે વૃદ્ધિ પામેલું માંસ તેની ફરતું ઉપસી આવે. અને જે શુક એક જગ્યાએ ટકી ન રહેતાં આંખમાં ફરતું રહે, અને જે રંગોથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે ન્હાનું દેખાય જે આંખના અંદરના પડદામાં ઉતરી પડ્યું હોય, જે દષ્ટિનો નાશ કરે અને જાડું થયેલું હોય, તે શુકને મટાડવાની આશા ન રાખતાં તેને છોડી દેવું.

બીજાં અસાધ્ય લક્ષણું ડષ્ટિનાશ્રુપાતઃ પિડકા ચ નેત્રે યસ્મિન્ ભવેન્મુદ્રનિમ્બં ચ શુકં ॥
લક્ષણું તદપ્યસાધ્યં પ્રવદન્તિ કેચિદન્યશ્ચ યત્તિત્તિરિપક્ષતુલ્યમ્ ॥

ફૂલું પડેલી, આંખમાંથી અત્યંત ગરમ આંસુ વહી તેમાં ફેણી ઉઠે, અને આંખમાં પડેલું ફૂલું મગના દાણા જેવડું તથા તેના જેવું જ હોય તે ફૂલું અસાધ્ય ગણવું. વળી જે ફૂલું પક્ષીના રંગના જેવું એટલે કાળા રંગનું હોય તેને પણ કેટલાક અસાધ્ય કહે છે.

અક્ષિપાકાત્યયનાં લક્ષણો શ્વેતઃ સમાક્રામતિ સર્વતો હિ દોષેણ યસ્યાસિતમણ્ડલં તુ ॥
તમક્ષિપાકાત્યયમક્ષિરોગં સર્વાત્મકં વર્જયિતવ્યમાદુઃ ॥૨૮॥

જે આંખના કાળા ભાગ ઉપર ચારે તરફ દોષના સંબંધને લીધે ઘોળું પડેલાય છે, તે સન્નિપાતજન્ય અક્ષિપાકાત્યય નેત્રરોગ જાણવો. આ વ્યાધિને અસાધ્ય ગણી પડતો મૂકવાનું કહે છે.

અજકાન્તનાં લક્ષણો અજાપુરીષપ્રતિમો રજાવાન્ સલોહિતો લોહિતપિચ્છિલાન્નઃ
વિગૃહ્ય કૃષ્ણં પ્રચયોઽભ્યુપૈતિ તચ્ચાજકાજાતમિતિ વ્યવસ્યેત

આંખના કાળા ભાગપર બકરીની સૂકાયેલી લિંડી જેવો, દુઃખકારક, ક્રિયિત્વરાતો, તથા જેમાંથી લાલ તથા ચીકણાં આંસુ વહે, એવો જે માંસનો ઉચ્ચો ટેકરો થાય છે, તેને અજકાન્ત કહે છે.

આંખના પહેલા પ- પ્રથમે પટલે યસ્ય દોષો દૃષ્ટિં વ્યવસ્થિતઃ ॥

ડદામાં દોષ સંચ- અવ્યક્તાનિ ચ રૂપાણિ કદાચિદથ પશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

રતાં થનારાં લક્ષણો જ્યારે આંખના પહેલા પડદામાં (બધા પડદામાંનો છેલ્લો કિવા અંદરનો) દોષ રહ્યો હોય છે, ત્યારે ઘટ, પટાદિક મોટા પદાર્થો જાંખા દૃષ્ટિએ પડે છે. (અને દોષ થોડો હોય તો કોઈ વખત સ્પષ્ટ દેખાય છે.)

દૃષ્ટિર્મૃશં વિહ્વલતિ દ્વિતીયં પટલં ગતે ॥

દ્વિતીય પટલસ્થિત મક્ષિકામશકાન્ કેશાઞ્જાલકાનીવ પશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

દોષનાં લક્ષણો મણ્ડલાનિ પતાકાંશ્ચ મરીચીન્કુણ્ડલાનિ ચ ॥

પરિપ્લવાંશ્ચ વિવિધાન્વર્ષમન્નં તમાંસિ ચ ॥ ૩૨ ॥

દૂરસ્થાનિ ચ રૂપાણિ મન્યતે ચ સમીપતઃ ॥

સમીપસ્થાનિ દૂરે ચ દૃષ્ટેર્ગોચરવિભ્રમાત્ ॥ ૩૩ ॥

યત્નવાનપિ ચાત્યર્થ સૂચીપાશં ન પશ્યતિ ॥

નેત્રના બીજા પડમાં દોષનો સંચાર થતાં દૃષ્ટિ અત્યંત વિહ્વળ થાય છે, એટલે નેત્રના આગળ માંખ, ડાંસ, વાળ, કુંડાળાં, ધમ્મ, કિરણો, (સૂર્યનાં) ત્રિષૂળ આકૃતિઓ, જૂદી જૂદી જાતનાં ડેડકાંઓ જેવાં જનાવરોના કૂદકાઓ, વરસાદ, વાદળોથી ઘેરાયેલું આકાશ તથા અંધકાર વગેરે પદાર્થો જાળાં જેવા રોગીના જેવામાં આવે છે. આંખની ગ્રહણ-શક્તિમાં ફેરફાર થઈ જવાને લીધે આધેના પદાર્થ નજીક, અને નજીકના પદાર્થો છેટા છે, એમ રોગીને લાગે છે. વળી ઘણું ધારીધારીને જોયા છતાં પણ સોયનું છિદ્ર રોગીના દીઠામાં આવતું નથી.

તૃતીય પટલસ્થિત ઊર્ધ્વ પશ્યતિ નાઘસ્તાતૃતીયં પટલં ગતે ॥ ૩૪ ॥

દોષનાં લક્ષણો મહાન્ત્યપિ ચ રૂપાણિ છાદિતાનીવ ચામ્બરૈઃ ॥

કર્ણનાસાક્ષિહીનાનિ વિકૃતાનિ ચ પશ્યતિ ॥ ૩૫ ॥

યથાદોષં ચ રજ્યેત દષ્ટિર્દોષે બલીયસિ ॥

અધઃસ્થે તુ સમીપસ્થં દૂરસ્થં ચોપરિસ્થિતે ॥ ૩૬ ॥

પાર્શ્વસ્થિતે પુનર્દોષે પાર્શ્વસ્થં નૈવ પશ્યતિ ॥

સમન્તતઃ સ્થિતે દોષે સંકુલानीવ પશ્યતિ ॥ ૩૭ ॥

દષ્ટિમધ્યસ્થિતે દોષે મહદ્ગ્રસ્ત્વં ચ પશ્યતિ ॥

દ્વિધા સ્થિતે દ્વિધા પશ્યેદ્દ્વિધા વાઙ્મનસ્થિતે ॥ ૩૮ ॥

દોષે દષ્ટિસ્થિતે તિર્યગેકં વૈ મન્યતે દ્વિધા ॥

આંખમાં ત્રીજા પડદામાં દોષનો સંચાર થતાં રોગીને ઉપર દેખાય છે, પણ નીચે કશું સ્પષ્ટ નથી. મોટી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ ન દેખાતાં રોગીને તે કાંઈ વસ્તુથી ઢાંકેલી હોય તેવી દેખાય છે. તથા પ્રાણીઓનાં શરીર, નાક, કાન, આંખ વગરનાં તથા વાંકાંચુંકાં દેખાય છે. જો દોષ પ્રખળ હોય તો તે દોષનો જે રંગ હોય છે, તેવો દષ્ટિનો પણ થાય છે. જો દોષ નેત્રના નીચેના ભાગમાં રહેલો હોય છે, તો પાસેનું કશું દેખાતું નથી; પણ દોષ ઉપર હોય છે તો દૂરનું કશું દીસતું નથી. જો દોષ નેત્રની એક બાજુ પર રહેલો હોય છે, તો બાજુપરનો પદાર્થ દેખાતો નથી, પણ દોષ આંખમાં ચારે બાજુ રહ્યો હોય તો પદાર્થોનાં સ્વરૂપ એક બીજામાં મળેલાં દષ્ટિએ પડે છે. આંખની વચમાં દોષનો સંચાર થતાં મોટા પદાર્થો નાના દેખાય છે. આંખના બે સ્થાનમાં (જાણે કે ઉપર અને નીચે) દોષ રહેતાં પદાર્થો મોટા અને ન્હાના બે જાતનાં જોવામાં આવે છે, પણ તે દોષ અવ્યવસ્થિત હોય તો એક પદાર્થનાં અનેક રૂપ દેખાય છે. અને દોષ તેના સ્થાનમાં આડો રહેલો હોય તો એકના બે પદાર્થ દેખાય છે.

તિમિરાશયઃ સ વૈ દોષશ્ચતુર્થપટલં ગતઃ ॥ ૩૯ ॥

ચતુર્થ પટલગત
તિમિર-લિંગનાશ
નાં લક્ષણો.

રુઘદ્ધિ સર્વતાં દષ્ટિ લિઙ્ગનાશઃ સ ઉચ્યતે ॥

અસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરૂઢે મહામદે ॥ ૪૦ ॥

ચન્દ્રાદિત્યૌ સનક્ષત્રાવન્તરિક્ષે ચ વિદ્યુતઃ ॥

નિર્મલાનિ ચ તેજાસિ બ્રાજિણ્યૂનિ ચ પશ્યતિ ॥ ૪૧ ॥

જ્યારે તે તિમિર(આંખપ)દોષ આંખના ચોથા પડદામાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે તે દષ્ટિનો ચારે બાજુએથી અટકાવ કરે છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તે વ્યાધિને લિંગનાશ કહે છે. આ અંધકારમય રોગ પૂરેપૂરો વ્યાપ્યો નથી હોતો, તે સમયે રોગીને આકાશમાંના ચન્દ્ર, સૂર્ય, તારા, વિજળી, તથા બીજા નિર્ભળ અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે.

તૃતીય પટલાશ્રિત સ એવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકાચસંજ્ઞિતઃ ॥

કાચદોષની બીજી
સંજ્ઞા

આ જ લિંગનાશને નીલિકા, કાચ કહે છે.—આંખના ત્રીજા

પડદામાં રહેલો તિમિરદોષ ‘કાચ’ કહેવાય છે. એ જ દોષ અથવા કાચની ઉપેક્ષા કરતાં તે દોષ ચોથા પડદામાં આવતાં જ તેને લિંગનાશ અને નીલિકાની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે.

દોષવિશેષથી જીહ્વા
જીહ્વા રૂપનું દર્શન

તત્ર વાતેન રૂપાણિ ભ્રમન્તીવ દિ પશ્યતિ ॥ ૪૨ ॥
આવિલાન્યરુણામાનિ વ્યાવિદ્યાનીવ માનવઃ ॥
પિત્તેનાદિત્યસ્વદ્યોતશક્રચાપતટિદુગ્ધાન્ ॥ ૪૩ ॥
નૃત્યન્તશ્ચૈવ શિશ્વિનઃ સર્વં નીલં ચ પશ્યતિ ॥
કફેન પશ્યેદ્રૂપાણિ ક્ષિગ્ધાનિ ચ સિતાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥
પશ્યેદસૂક્ષ્માણ્યત્યર્થં વ્યભ્રમેવાભ્રસંપ્લવમ્ ॥
સલિલપ્લાવિતાનીવ પરિજાઙ્ઘ્યાનિ માનવઃ ॥ ૪૫ ॥
પશ્યેદ્રક્તેન રક્તાનિ તમાંસિ વિવિધાનિ ચ ॥
હરિતાન્યથ કૃષ્ણાનિ પીતાન્યપિ ચ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥
સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિપ્લુતાનિ ચ પશ્યતિ ॥
બહુધા ચ દ્વિધા વાપિ સર્વાણ્યેવ સમન્તતઃ ॥ ૪૭ ॥
હીનાઙ્ગાન્યધિકાઙ્ગાનિ જ્યોર્તીર્ણ્યપિ ચ પશ્યતિ ॥

જો તે વ્યાધિમાં વાયુનો સંબંધ વિશેષ હોય છે, તો રોગી મલિન, લાલાશ પડતાં, વાંકા અને જાણે લગાર ફરતાં હોય એવાં રૂપો (આકૃતિઓ) જીએ છે. પિત્તના સંબંધથી રોગી સૂર્ય, આગિયો કાંડો, ઈંદ્રધનુષ્ય, અને વિજળી, જેવા પદાર્થો અને નૃત્ય કરતા મોર તથા સર્વ વસ્તુઓ આશમાની રંગની જીએ છે. એને વરસાદ વગરનું આકાશ જેમ વરસાદનાં વાદળોથી છવાયું હોય તેવું દેખાય છે. કફના સંબંધથી સર્વ રૂપને ચીકણાં, ઘોળાં અને જડાં દેખે છે, આકાશમાં વાદળાં ન હોય છતાં વાદળાં દેખે છે; વળી તેને પાણીમાં બોળીને બહાર કાઢેલી વસ્તુ જેવી જડ દેખાય છે, તેમ બધું જડ દેખાય છે. રક્તના સંબંધથી અનેક પ્રકારનાં અંધારાં તથા લાલ, કાળાં અને પીળાં એવાં રૂપો રોગી લાગે છે. સન્નિપાતના સંબંધથી વિચિત્ર વર્ણોવાળાં, તથા એકનાં બે કિંવા અનેક રૂપ ચારે તરફ રોગીની દૃષ્ટિએ પડે છે. વળી તે હીન અંગનાં કિંવા અધિક અંગનાં રૂપો અને ઘણા પ્રકારના પ્રકાશો જીએ છે.

પિત્તથી થનારો પિત્તં કુર્યાત્પરિમ્લાયિ મૂર્છિછતં રક્તતેજસા ॥ ૪૮ ॥
બીજો પરિમ્લાયિ પીતા દિશસ્તથોદ્યન્તં રવિં ચાપિ સ પશ્યતિ ॥
નામનો રોગ વિકીર્યમાણાન્સ્વદ્યોતૈર્વૃક્ષાંસ્તેજોભિરેવ ચ ॥ ૪૯ ॥

રક્તના તેજથી મિશ્ર થયેલા પિત્તમાંથી પરિમ્લાયિ નામનો રોગ થાય છે. આ રોગને લીધે દર્દી દિશા, અને સૂર્ય પીળા રંગનાં અને વૃક્ષો આગીઆ કાંડાઓથી અને તેજોથી દૃષ્ટિના વર્ણુલેદથી વશ્યામિ ષડ્વિધં રાગૈર્લિઙ્ગનાશમતઃ પરં ॥ [છવાયલાદેખે છે. લિંગનાશનું ૫૬- રાગોઽરુણો મારુતજઃ પ્રદિષ્ટો મ્લાયી ચ નીલઃ તથૈવ પિત્તાત્ વિધત્ય કફાત્સિતઃ શોણિતજઃ સરકો સમસ્તદોષપ્રભવો વિચિત્રઃ ॥

દષ્ટિના જુદા જુદા વર્ણ ઉપરથી લિંગનાશના છ પ્રકાર કહ્યું છે. લિંગનાશમાં વાત-
જન્ય દષ્ટિ લાલ રંગની હોય છે. પિત્તજન્ય ઝાંખી અને આશમાની હોય છે. કફજન્ય સફેદ
અને રક્તજન્ય લાલ હોય છે અને સર્વ દોષજન્ય દષ્ટિ વિચિત્ર રંગની હોય છે.

પરિમ્લાયિ રોગનાં
વિશેષ લક્ષણો। અરુણં મण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभम् ॥
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लायि नीलं च मण्डलम् ॥ ५१ ॥
दोषक्षयात्कदाचित्स्यात्स्वयं तत्र प्रदर्शनम् ॥

વાતિક પરિમ્લાયિ રોગમાં દષ્ટિમાં જાડા કાચ જેવું રાતું મંડળ થાય છે, જે રોગ
કરમાઈ જતાં, કરમાઈ ગયેલું અને કાળાશ પડતું દેખાય છે. આ પ્રકારમાં દોષઓછો થતાં
કોઈ વખત પદાર્થો દેખાય છે પણ ખરા.

જુદા જુદા પ્રકાર-
નાં લિંગનાશનાં
લક્ષણો। અરુણં મण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ॥ ५२ ॥
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥
श्लष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ ५३ ॥
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्रो बिन्दुरिवाम्भसः ॥
मृज्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ५४ ॥
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकं ॥
दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशो त्रिदोषजे ॥
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ५५ ॥

વાયુથી થયેલા લિંગનાશમાં દષ્ટિમંડળ લાલ, ચંચળ અને ખરબચડું થાય છે. પિત્તથી
દષ્ટિમંડળ આશમાની અને કાંસાના (ધાતુના) રંગ જેવું પીળું થાય છે. કફથી જાડું, ચીકણું
અને શંખ, કુંદનું પુષ્પ અને ચંદ્રમા જેવું ઘોળું દષ્ટિમંડળ થાય છે, અને આંખો ચોળતાં
હલતાં કમળપત્ર પર પડેલું પાણીનું ઊંદુ જેમ હાલે છે, તેમ તે અહિં તહિં પ્રસરે છે.
રક્તથી દષ્ટિમંડળ પરવાળા જેવું કિંવા રક્ત કમળના જેવું લાલ થાય છે. ત્રિદોષજ લિંગ-
નાશમાં દષ્ટિમંડળ વિચિત્ર રંગનું થાય છે અને આ ઉપરાંત સર્વમાં તે તે દોષનાં ખીજાં
લક્ષણો પણ દેખાય છે. [ચ સ્યુઃ॥

દષ્ટિરોગની સંખ્યા। षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव
આ પ્રમાણે ૬ લિંગનાશ અને હવે પછી વિદગ્ધદષ્ટ્યાદિ જે છ રોગ નીચે કહ્યા છે,
તે મળી ૧૨ દષ્ટિરોગ થાય છે.

પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિનાં
લક્ષણો। पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित्
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥
प्राप्ते तृतीयं पटलं च दोषे दिवा न पश्येन्नृशि वीक्षते सः
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्तालपभावादपि तानि पश्येत्

પિત્ત દુષ્ટ થવાથી જે માણસની દષ્ટિ પીળા થાય છે અને તેના સંબંધથી તે બધા પદાર્થને પીળા રંગના બુએ છે, તે રોગીને પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ કહેવો.

નેત્રના ત્રીજા પડદામાં દોષનો પ્રવેશ થતાં રોગીને દિવસે દેખાતું નથી, પણ રાત્રે ઠંડીને લીધે પિત્તનું જોર ઓછું થતાં તેને સ્વજવા લાગે છે.

કફવિદગ્ધદષ્ટિનાં લક્ષણો.

તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિસ્તાન્યેવ શુક્લાનિ હિ મન્યતે તુ ત્રિષુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો નક્તાન્ધ્યમાપાદયતિ પ્રસહ્ય ॥

દિવા સ સૂર્યાનુગૃહીતદષ્ટિઃ પદ્યેત્તુ રૂપાણિ કફાલ્પમાવાત્

તે જ પ્રમાણે કફ વિદગ્ધદષ્ટિવાળો રોગી તે જ રૂપો ધોળા રંગનાં બુએ છે.

જે દોષ(કફ)ત્રણે પડદામાં રહ્યો હોય છે તો રોગીને રતાંધળો કરે છે, જેથી તેને રાત્રે કશું સ્વજતું નથી પણ દિવસે સૂર્યના સંબંધથી તથા કફ ઓછો થવાને લીધે તેને દેખાય છે.

શોકજ્વરાયાસશિરોમિતાપૈરભ્યાહતા યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ ॥

ધૂમદર્શિનાં લક્ષણો.

ધૂમ્રાંસ્તથા પદ્યતિ સર્વમાવાન્ સ ધૂમદર્શીતિ નરઃ પ્રદિષ્ટઃ

શોક, જ્વર, પરિશ્રમ અને માથાના સખ દુઃખાવાથી પિત્ત કુપિત થઈ દષ્ટિમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સર્વ પદાર્થ રોગીને ધૂમ્રમય-ધુંધળા દેખાય છે. (આ વ્યાધિને શોક-વિદગ્ધ દષ્ટિ કહે છે, અને તેનાથી ફક્ત દિવસમાં પદાર્થો ધુંવાડા સરખા જાંખા દષ્ટિએ પડે છે, પણ રાત્રે પિત્તનું બળ ઓછું થતાં તે સ્પષ્ટપણે નિર્મળ જેવામાં આવે છે.) [પદ્યેત્ ॥

હસ્વદષ્ટિનાં લક્ષણો.

યો હસ્વજાડ્યો દિવસેષુ કૃચ્છાત્ હસ્વાણિ રૂપાણિ ચ તેન

જે રોગી હસ્વદષ્ટિથી પીડિત હોય છે, તેને મોટા પદાર્થો દિવસે નાના દેખાય છે, (કારણ, તે સમયે દોષ દષ્ટિની વચ્ચે પ્રવેશ કરી રહેલો હોય છે. આ રોગ પણ પિત્તજન્ય છે.)

નકુલાંધ્યનાં

લક્ષણો.

વિદ્યોતતે યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિર્દોષાભિપન્ના નકુલસ્ય યદ્વત્ ૬૧

ચિત્રાણિ રૂપાણિ દિવા સ પદ્યેત્સ વૈ વિકારો નકુલાન્ધ્યસંજઃ

જે રોગમાં પુરુષની દષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ નોળિયાની આંખ પેડે ચમકે છે, તથા જેથી દિવસે ઘણી જાતનાં રૂપો નિરખે છે, તે રોગને નકુલાંધ્ય કહે છે.

ગંભીર દષ્ટિનાં

લક્ષણો.

દષ્ટિર્વિરૂપા શ્વસનાપસૃષ્ઠા સંકોચમભ્યન્તરતશ્ચ યાતિ ॥૬૨॥

રુજાવગાઢં ચ તમશ્ચિરોગં ગમ્ભીરકેતિ પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

જે દષ્ટિ વાયુથી વિકારયુક્ત થઈ અંદર સંકુચિત થાય છે, અને જેમાં ઊંડી પીડા થાય છે, તે વ્યાધિને ગંભીર દષ્ટિ કહે છે.

આગન્તુજ લિંગ-

નાશનાં લક્ષણો.

બાહ્યો પુનર્દાવિહ સંપ્રદિષ્ટૌ નિમિત્તતશ્ચાત્યનિમિત્તતશ્ચ ૬૩

નિમિત્તતસ્તત્ર શિરોઽમિતાપાત્ત્રેયસ્ત્વભિષ્યન્દનિર્દર્શનઃસઃ

અભિધાતજ લિંગનાશ એ પ્રકારના થાય છે; એક નિમિત્તજન્ય અને બીજો અનિ-મિત્તજન્ય. તે બેમાંથી માથાના સખ્ત દુઃખાવાથી જે થાય છે તે નિમિત્તજન્ય કહેવાય છે, અને તેમાં રક્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો થાય છે.

અનિમિત્ત લિંગ-
નાશનાં લક્ષણે।

સુરર્ધિગન્ધર્વમહોરગાણાં સંદર્શનેનાપિ ચ માસ્કરસ્ય ॥૬૪॥
હન્યેત દૃષ્ટિર્મનુજસ્ય યસ્ય સ લિજ્જનાશસ્ત્વનિમિત્તસંજ્ઞઃ ॥
તન્નાક્ષિવિસ્પષ્ટમિવાવમાતિ વૈદૂર્યવર્ણા વિમલા ચ દૃષ્ટિઃ।૬૫।

દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મહાસર્પ અને સૂર્ય તરફ તાકીને જે માણસ બેઠો રહે છે, અને તેથી જેની દૃષ્ટિ નષ્ટ થાય છે, તેને અનિમિત્ત લિંગનાશ કહે છે. આ વ્યાધિમાં રોગીની આંખ સાફ દેખાય છે અને દૃષ્ટિ વૈદૂર્યમણિ જેવી આશમાની રંગની હોય છે.

પાંચ પ્રકારનો
અર્મરોગ^૧

પ્રસ્તાર્યમ તનુ સ્તીર્ણં શ્યાવં રક્તનિમં સિતે ॥
સશ્વેતં મૃદુ શુક્લાર્મ શુક્લે તદ્વર્ધતે ચિરાત્ ॥ ૬૬ ॥
પદ્મામં મૃદુ રક્તાર્મ યન્માસં ચીયતે સિતે ॥
પૃથુમૃદ્ધિમાંસાર્મ બહલં ચ યદ્દક્ષિભમ્ ॥
સ્થિરં પ્રસ્તારિ માંસાલ્લ્યં શુષ્કં ક્ષાયર્મ પશ્ચમમ્ ॥ ૬૭ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગ ઉપર પાતળું, વિસ્તીર્ણું, શ્યામ રંગનું અને રતાશ પડતું, એવું જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને પ્રસ્તારિ અર્મ કહે છે. નેત્રના ધોળા ભાગપર ધોળું, અને મૃદુ માંસ ધણા દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે, તેને શુક્લાર્મ કહે છે. કમળ જેવું લાલ અને મૃદુ માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને રક્તાર્મ કહે છે. જે માંસ વિસ્તીર્ણું, જાડું, મૃદુ અને કાળજા પ્રમાણે દેખાય છે, તેને અધિમાંસાર્મ કહે છે, કઠણુ, ફેલાનારું અને આવરહિત જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને

શુક્તિરોગનાં
લક્ષણે।

શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિશિતનિમાસ્તુ બિન્દવો યે [સ્નાયર્મ કહે છે.
શુક્ત્યામાઃ સિતનિયતાઃ સ શુક્તિસંજ્ઞઃ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગપર શ્યામવર્ણું, માંસના જેવાં અને છીપના જેવાં જે બિંદુઓ ઉઠે

અર્જુનનાં લક્ષણે।

एको यः शशरुधिरोपमश्च बिन्दुः [છે, તેને શુક્તિ કહે છે.
શુક્લસ્થો ભવતિ તમર્જુનં વદન્તિ ॥ ૬૮ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગપર સસલાના લોહીજેવું જે એક જ બિંદુ ઉઠે છે, તેને અર્જુન કહે છે.

પિષ્ટકનાં લક્ષણે।

શ્લેષ્મમારુતકોપેન શુક્લે માંસં સમુન્નતમ્ ॥
પિષ્ટવત્પિષ્ટકં વિદ્ધિ મલાક્તાદર્શસન્નિભમ્ ॥

કફવાયુના ક્રોધથી નેત્રના ધોળા ભાગપર પીઠાલોટના જેવું ધોળું તથા મેલા અરીસા સરખું જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને પિષ્ટક કહે છે.

જાલાનાં લક્ષણે।

जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः
સંતાનઃ સ્મૃત રૂઢ જાલસંજ્ઞિતસ્તુ ॥ ૬૯ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગપર જરા રાતું, મોટું તથા જાડું ગુંછળા જેવું જે કઠણુ શિરાઓનું જાળું બંધાય છે, તેને જાળ કહે છે.

શિરાજ પિટિકાનાં લક્ષણે। શુક્લસ્થાઃ સિતપિટકાઃ શિરાવૃતા યા-
સ્તા બ્રૂયાદસિતસમીપજાઃ શિરાજાઃ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગપર રંગોથી વ્યાપ્ત ધોળા ફેક્ષીઓ ઉઠે છે, તેમને શિરાજ પિટિકા કહે છે. તે (ફેક્ષીઓ) કાળા ભાગની પાસે જ થાય છે.

બલાસનાં લક્ષણે। કાંસ્યામોઽમૃદુરથ વારિબિન્દુકલ્પો
વિજ્ઞેયો નયનસિતે બલાસસંજ્ઞઃ ॥ ૭૦ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગ ઉપર કાંસા (ધાતુ) જેવી, કઠણ અને પાણીના બિંદુ જેવી લગાર ઉંચી જે ગાંઠ થાય છે, તેને બલાસ કહે છે.

પૂયાલસનાં લક્ષણે। પક્કઃ શોથઃ સન્ધિજો યઃ સતોદઃ સ્ત્રવેત્પૂયં પૂતિં પૂયાલસાશ્ચઃ
નેત્રના સાંધા ઉપર સોળે ચઢી, પછી તે પાકીને ફૂટે છે અને તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ વહે છે, તથા તેમાં પીડા થાય છે. આ રોગને પૂયાલસ કહે છે.

ઉપનાહનાં લક્ષણે। પ્રન્થિર્નાલ્પો દૃષ્ટિસન્ધાવપાકી કણ્ઠુપ્રાયો નીરુજસ્ત્રપનાહઃ ॥
નેત્રના સાંધાપર જે મોટી ગાંઠ ઉઠે છે, જે લગાર પાકે છે કે ખીલકુલ પાકતી નથી, જેમાં વધુર ઘણી આવે છે, અને જે દુઃખતી નથી, તે ગાંઠનું નામ ઉપનાહ છે.

**સ્ત્રાવ કિંવા નેત્ર-
નાડીનાં લક્ષણે।^૧** ગત્વા સન્ધીનશ્રુમાર્ગેણ દોષાઃ
કુર્યુઃ સ્ત્રાવાન્ લક્ષણૈઃ સ્વેરુપેતાન્ ॥
તં હિ સ્ત્રાવં નેત્રનાડીતિ ચૈકે
તસ્યા લિઙ્ગં કીર્તયિષ્યે ચતુર્ધા ॥ ૭૨ ॥

પાકાત્ સન્ધૌ સંસ્ત્રવેદ્યસ્તુ પૂયં
પૂયાસ્ત્રાવોઽસૌ ગદઃ સર્વજસ્તુ ॥
શ્વેતં સાન્દ્રં પિચ્છિલં સંસ્ત્રવેદ્યઃ
શ્લેષ્માસ્ત્રાવોઽસૌ વિકારો મતસ્તુ ॥ ૭૩ ॥

રક્તાસ્ત્રાવઃ શોગિતોત્થો વિકારઃ
સ્ત્રવેદુષ્ણં તત્ર રક્તં પ્રભૂતં ॥

હારિદ્રામં પીતમુષ્ણં જલં વા
પિત્તાત્સ્ત્રાવઃ સંસ્ત્રવેત્સન્ધિમધ્યાત્ ॥ ૭૪ ॥

વાતાદિ દોષો અશ્રુમાર્ગે સાંધામાં જઈ પછી પોતપોતાના લક્ષણોયુક્ત જે સ્ત્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને કેટલાક નેત્રનાડી કહે છે. નેત્રનાડી ચાર પ્રકારની છે, અને તે પ્રત્યેકનાં લક્ષણ નીચે મુજબઃ—

જે નેત્રનાડીમાં નેત્રના સાંધાપર સોળે આવી તે પાકે છે, અને તેમાંથી પરુ વહે છે તેને પૂયાસ્ત્રાવ કહે છે, આ રોગ સન્નિપાતાત્મક છે. જે નેત્રનાડીમાં સફેદ, જાડું અને ચીકણું

^૧ નેત્રનાડી=Lachrymal fistula. ૭૦ સુ.ઉ.અ.૪ શ્લો.૧૧ થી ૧૩. ૭૧થી૭૫ સુ.ઉ.અ.૨ શ્લો.૩ થી ૭.

પરુ વહે છે, તેને શ્લેષ્માસ્ત્રાવ કહે છે. જે નેત્રનાડીમાંથી પુષ્કળ ઉનું રક્ત વહે છે, તેને રક્તાસ્ત્રાવ કહે છે. આ વિકાર રક્તજનિત છે. જે નેત્રનાડીમાં સાંધામાંથી હળદરના રંગનું પીળું, ઉષ્ણ પાણી વહે છે, તેને પિત્તાસ્ત્રાવ કહે છે.

**પર્વણી અને અલ-
જનાં લક્ષણો।** તામ્રા તન્વી દાહશૂલોપપન્ના
જ્ઞેયા વૈદ્યૈઃ પર્વણી વૃત્તશોથા ॥
જાતા સન્ધૌ શુક્લકૃષ્ણેડલજી સ્યાત્
તસ્મિન્નેવ પ્રથિતા પૂર્વલિઙ્ગૈઃ ॥ ૭૫ ॥

નેત્રના ધોળા અને કાળા ભાગના સાંધાપર લાલ, નાની અને ગોળ સોજવાળી જે ફેલ્લિ ઉઠે છે, અને જેમાં બળત્રા થઇ પાકે છે તેને પર્વણી કહે છે; અને તે જ સ્થાનપર પહેલાં (પ્રમેહ પિટિકાના વિષયમાં) કહેલાં લક્ષણોવાળી, અર્થાત્ રાત્રી કાળી, બીજી ફેડલી-ઝોથી ઘેરાયેલી અને દારુણ વેદનાવાળી જે ફેલ્લી થાય છે, તેને અલજ કહે છે.

**કૃમિગ્રંથિનાં
લક્ષણો।** કૃમિગ્રન્થિર્વર્ત્મનઃ પક્ષ્મણશ્ચ કણ્ઠં કુર્યુઃ કૃમયઃ સન્ધિજાતાઃ
નાનારૂપા વર્ત્મશુક્લાન્તસન્ધૌ ચરન્ત્યન્તર્નયનં દૂષયન્તઃ ૭૬
પોપચાંના તથા પાંપણુના વાળના સાંધામાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક રૂપોવાળા કૃમિ, વલ્લર ઉત્પન્ન કરે છે અને પાંપણુના તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં જઈ, ડોળાના અંદરના ભાગને દુષ્ટ કરી અંદર ફેરે છે. આ રોગને કૃમિગ્રંથિ કહે છે.

વર્ત્મ (પોપચાં) ના રોગો।

**ઉત્સંગપિટિકાનાં
લક્ષણો।** અભ્યન્તરમુખી તામ્રા બાહ્યતો વર્ત્મનશ્ચ યા ॥
સોત્સક્ષોત્સક્ષપિટિકા સર્વજા સ્થૂલકણ્ડુરા ॥ ૭૭ ॥

અંદર મોઢાવાળી, રાત્રી, મોટી, પાંપણુની બહાર દેખાતી, અને ઉપસી આવેલી જે ફેડલી નીચલી પાંપણુ ઉપર થાય છે, અને જેમાં ઘણી ખરજ આવે છે, તેને ઉત્સંગપિટિકા કહે છે. આ ત્રિદોષજન્ય છે.

કુલિકાનાં લક્ષણો। વર્ત્માન્તે પિટિકા ધ્માતા મિદ્યન્તે ચ સ્ત્રવન્તિ ચ ॥
કુમ્ભીકવીજસદૃશાઃ કુમ્ભીકાઃ સન્નિપાતજાઃ ॥ ૭૮ ॥

પાંપણુની કાર ઉપર વાપુંભાંના બીજના જેવી પિટિકા થાય છે, તે ભરાતાં ફૂટે છે અને કાઢ્યા પછી તેમાંથી રસી ઝરે છે, તે કુલિકા કહેવાય છે. આ પિટિકા પણ સન્નિપાતાત્મક છે.

પોથકીનાં લક્ષણો। સ્નાવિણ્યઃ કણ્ડુરા ગુદ્યો રક્તસર્પપસન્નિમાઃ ॥
રુજાવન્ત્યશ્ચ પિટિકાઃ પોથક્ય ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૭૯ ॥

પોપચાંમાં લાલ સર્પવ જેવી, ખરજવાળી, જડ, પીડાવાળી તથા સ્નાવવાળી એવી જે પિટિકા થાય છે, તેને પોથકી કહે છે.

વર્ત્મશર્કરાનાં

લક્ષણે।

પિટિકા યા खरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंवृता ॥

वर्तमस्था शर्करा नाम स रोगो वर्तमदूषकः ॥ ૮૦ ॥

પાંપણ ઉપર ખરબચડી અને મોટી પિટિકા થઈ આવી તેની આસપાસ ઝીણી ફેલ્લિઓ ફૂટી નીકળે છે, એટલે તે મોટી પિટિકા તેમનાથી વીંટાય છે, તેને વર્ત્મશર્કરા કહે છે. આ વિકારથી આંખનાં પોપચાં ખરાબ થાય છે.

અર્શોવર્ત્મનાં

લક્ષણે।

एवार्श्वीजप्रतिमाः पिटिका मन्दवेदनाः ॥

श्लक्ष्णाः खराश्च वर्तमस्थास्तदशोवर्तम कीर्त्यते ॥ ૮૧ ॥

કાકડીનાં ખીયાં જેવડી, મંદ વેદનાકારક, અને સુંવાળી કે ખરબચડી જે પિટિકા પાંપણ ઉપર ઉઠે છે, તેને અર્શોવર્ત્મ કહે છે.

શુષ્કાર્શનાં લક્ષણે।

दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ॥

व्याधिरेषोऽतिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः ॥ ૮૨ ॥

પાંપણમાં, અંદરના ભાગમાં લાંબો, ખરબચડો. અક્કડ તથા દુઃખદાયક એવો જે માંસાંકુર થાય છે, તે રોગને શુષ્કાર્શ કહે છે. આ વ્યાધિ સન્નિપાતળ છે, એમ જાણવું.

અંજનનામિકાનાં

લક્ષણે।^૧

दाहतोदवती ताम्रा पिटिका वर्तमसंभवा ॥

मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥ ૮૩ ॥

બળત્રા કરનારી તથા ખુંચનારી, લાલ રંગની, પોચી, નાની, તથા મંદ પીડાકારક એવી જે પિટિકા પાંપણ ઉપર થાય છે, તેને અંજનનામિકા કહે છે. આ વિકાર પણ સન્નિપાતળ છે.

બહુલવર્ત્મનાં

લક્ષણે।

वर्तोपचीयते यस्य पिटिकाभिः समन्ततः ॥

सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्वहलवर्तम तत् ॥ ૮૪ ॥

જેની પાંપણ ત્વચાના રંગનીજ કઠણ ફેલ્લિઓથી ચારે તરફ વ્યાપ્ત થાય છે, તેના તે રોગને બહુલવર્ત્મ કહે છે. આ રોગ સન્નિપાતળ છે, એમ જાણવું.

વર્ત્મઅંધનાં

લક્ષણે।

कण्डूमताऽल्पतोदेन वर्तमशोथेन यो नरः ॥

न समं छादयेदक्षि यत्रासौ वर्तमबन्धकः ॥ ૮૫ ॥

જે રોગમાં ખંજવાળવાળો, તથા થોડા ખટકાવાળો સોજો પાંપણ ઉપર થવાથી પાંપણોથી આંખ પૂરી ઢંકાતી નથી તે રોગને વર્ત્મઅંધ કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષજન્ય છે.

કિલ્લવર્ત્મનાં

લક્ષણે।

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्तम सममेव च ॥

अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्तमेति तद्विदुः ॥ ૮૬ ॥

આંખની, નીચે ઉપરની બંને પાંપણો એકાએક લાલ થઈ જાય અને ક્રામળ, થોડી વેદનાવાળી તથા લાલ રથા કરે તેને કિલ્લવર્ત્મ કહે છે. આ રોગ કફરક્તજ છે.

વર્ત્મકર્દમનાં

લક્ષણે।

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ॥

तदा क्लिप्तत्वमापन्नमुच्यते वर्तमकर्ममः ॥ ૮૭ ॥

૧ અંજનનામિકા=Stye=આંજણી. ૮૧ થી ૮૪ સુ. ડ. અ. ૩ શ્લો. ૮ થી ૧૧. ૮૫ થી ૮૯ સુ. ડ. અ. ૩ શ્લો. ૧૨ થી ૧૬.

१ वातहतवर्त्म=¹'tosis. २ निमेष=Blepharospasm. ३ वर्त्मशिं=भील=
Granular Conjunctivitis. १० थी ९३ सु.उ. अ. ३ श्लो. १७ थी २०. १४ थी १६ सु.
उ. अ. ३ श्लो. २१ थी २३.

રક્તના સંબંધથી પોપચાં પર રાતા અને પોચા અંકુર થાય છે, તેને શોણિતાર્શ કહે છે. આ અંકુરોને વારંવાર કાપ્યા છતાં પણ તે ફરીને પાછા વધે છે.

લગણનાં લક્ષણો। અપાકી કઠિનઃ સ્થૂલો પ્રતિર્થિર્વર્ત્મભવોઽરુજઃ ॥
સકણ્ઢુઃ પિચ્છિલઃ કોલસંસ્થાનો લગણસ્તુ સઃ ॥ ૯૫ ॥

પોપચાં ઉપર ઊંચો નેવડી, મોટી, કઠણ, ખંજવાળવાળી અને સુંવાળી જે ગાંઠ ઉઠે છે, તેને લગણ કહે છે. તે ઠણકતી કે પાકતી નથી.

બિસવર્ત્મનાં લક્ષણો। ત્રયો દોષા બહિઃ શોથં કુર્યુશ્છિદ્રાણિ વર્ત્મનોઃ ॥
પ્રસ્રવન્ત્યન્તરુદકં બિસવદ્વિસવર્ત્મ તત્ ॥ ૯૬ ॥

વાત, પિતાદિ ત્રણે દોષો કુપિત થવાથી પોપચાં બહારથી સૂઝી આવે છે અને તેમાં છિદ્રો પડે છે, જેમાંથી કમળાંતુ પ્રમાણે પાણી ધર્યા કરે છે. આ રોગને બિસવર્ત્મ કહે છે.

કુંચકનાં લક્ષણો। વાતાદ્યા વર્ત્મસઙ્કોચં જનયન્તિ યદા મલાઃ ॥
તદા દ્રઘું ન શક્નોતિ કુચ્ચનં નામ તદ્વિદુઃ ॥ ૯૭ ॥

વાતાદિ દોષો જ્યારે પોપચાંનો સંકોચ કરે છે, ત્યારે રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જોવાતું નથી. આ વ્યાધિને કુંચન (કૃચ્છ્રોન્મીલન) કહે છે.

પક્ષ્મકોપનાં લક્ષણો।^૧ પ્રચાલિતાનિ વાતેન પક્ષ્માણ્યક્ષિ વિશન્તિ હિ ॥
ઘૃણ્યન્ત્યક્ષિ મુહુસ્તાનિ સંરમ્ભં જનયન્તિ ચ ॥ ૯૮ ॥
અસિતે સિતભાગે ચ મૂલકોશાત્પતન્ત્યપિ ॥
પક્ષ્મકોપઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ પરમદારુણઃ ॥ ૯૯ ॥

વાયુથી હલીને, ઉલટા થઇને પોપચાંના વાળ આંખમાં જાય છે. તે વાળથી ડોળાનો કાળો અને ધોળો ભાગ વારંવાર ધસાઇને સ્વછ આવે છે અને વાળ મૂળમાંથી ખરી પડે છે. આ રોગને પક્ષ્મકોપ કિંવા ઉપપક્ષ્મ કહે છે, અને તે ઘણો ત્રાસદાયક છે.

પક્ષ્મશાતનાં લક્ષણો।^૨ વર્ત્મપક્ષ્માશયગતં પિત્તં રોમાણિ શાતયેત્ ॥
કણ્ઢું દાહં ચ કુરુતે પક્ષ્મશાતં તમાદિશેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

પોપચાંના મૂળમાં રહેનારું પિત્ત કુપિત થવાથી વાળ ખરી જાય છે, આંખે વલ્લુર આવે છે, અને બળત્રા બળે છે. આ રોગને પક્ષ્મશાત કહે છે. (પક્ષ્મશાત અને કુંચન, એ બે રોગ સુશ્રુતમાં નથી, પણ ખીજા ગ્રંથમાં છે.)

નેત્રરોગોની સંખ્યા। મૂય પતાન્ પ્રવક્ષ્યામિ સંખ્યારૂપચિકિત્સિતૈઃ ॥
નવ સન્ધ્યાશ્રયાસ્તેષુ વર્ત્મજાસ્ત્વેકર્વિશતિઃ ॥ ૧૦૧ ॥

૧ પક્ષ્મકોપ=પરવાળા=Trichiasis. ૨ પક્ષ્મશાત=પાંપણનું ખરી પડવું=Tinea Tarsi. ૧૦૧, ૧૦૨ સુ.ઉ.અ.૩ શ્લો.૨૩.

શુક્રભાગે દર્શકશ્ચ ચત્વારઃ કૃષ્ણભાગજાઃ ॥

સર્વાશ્રયાઃ સપ્તદશ દૃષ્ટિજા દ્વાદશૈવ તુ ॥

બાહ્યજૌ દ્વૌ સમાખ્યાતૌ રોગૌ પરમદારુણૌ ॥ ૧૦૨ ॥

ફરીથી નેત્રરોગની સંખ્યા કહું છું; આંખની સન્ધિમાં થતા નવ; પાંપણ વિષે થનારા એક-વીશ; ધોળા ભાગમાં થનારા અગીઆર; કાળા ભાગમાં થનારા ચાર, આંખી આંખમાં થનારા સત્તર; દૃષ્ટિમાં થનારા આર; અને બહાર થનારા પરમ દારુણ એવા બે છે; આ રીતે કુલ ૭૬ હિત નેત્રરોગનિદાનમ્ । [રોગ થાય છે.

શિરોરોગનિદાન

શિરોરોગની
સંખ્યા ૧

શિરોરોગાશ્ચ જાયન્તે વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિઃ ॥

સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેણ કૃમિભિસ્તથા ॥

સૂર્યાવર્તાનન્તવાતાર્ધાવભેદકશઙ્કૈઃ ॥ ૧ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, રક્તથી ૧, ક્ષયથી ૧, કૃમિથી ૧, સૂર્યાવર્ત ૧, અનંતવાત ૧, અર્ધાવભેદક ૧ અને શંખક ૧, મળી ૧૧ શિરોરોગ બાબુવા.

વાતજશિરોરોગ-
નાં લક્ષણો

યસ્યાનિમિત્તં શિરસો રુજશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રા નિશિ ચાતિમાત્રમ્
બન્ધોપતાપૈઃ પ્રશમશ્ચ યત્ર શિરોઽભિતાપઃ સ સમીરણેન ॥૨॥

જે રોગીનું મસ્તક અકરમાત દુઃખી આવે છે અને રાતની વખતે તે તે વિશેષ દુઃખે છે તથા મસ્તકનો દુઃખાવો માથું બાંધવાથી કે શેકવાથી મટે છે, તે વાતજ શિરોરોગ બાબુવા.

પૈત્તિકશિરોરોગનાં
લક્ષણો

યસ્યોષ્ણમઙ્ગારચિત્તં તથૈવ ભવેન્છિરો દહ્યતિ વાઽક્ષિનાસા ॥
શીતેન રાત્રૌ ચ ભવેન્છમશ્ચ શિરોઽભિતાપઃ
સ તુ પિત્તકોપાત્ ॥

જે શિરોરોગમાં મસ્તક ઉપર બાબુ ધગતા અંગારા મૂક્યા હોય, તેમ (મસ્તક) તપી આવે છે, જેથી નેત્ર તથા નાક બળે છે, તથા માથાનો દુઃખાવો શીતળ પદાર્થોથી કિંવા રાત્રી પડતાં ઓછો થાય છે, તે શિરોરોગ પિત્ત કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ બાબુવું.

શ્લેષ્મિકશિરો-
રોગનાં લક્ષણો

શિરો ભવેદ્યસ્ય કફોપદિગ્ધં ગુરુ પ્રતિષ્ઠ્ઠમથો હિમં ચ ॥
શૂનાક્ષિકૂટં વદનં ચ યસ્ય શિરોમિતાપઃ સ કફપ્રકોપાત્ ॥

જે શિરોરોગમાં માથું અંદરથી કફથી લિંપાયા જેવું જડ કશાથી તાણી કે બાંધી લીધા જેવું, અને ટાઢું લાગે છે તથા આંખની આસપાસના ભાગપર તથા મુખપર થેથર આવે છે, તે શિરોરોગ કફજન્ય બાબુવા.

સાન્નિપાતિકશિ-
રોરોગનાં લક્ષણો

શિરોઽભિતાપે ત્રિતયપ્રવૃત્તે સર્વાણિ લિક્ષાણિ સમુદ્ભવન્તિ ।
ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં બધા દોષનાં લક્ષણો થાય છે.

રક્તજશિરોરોગ-
નાં લક્ષણો।

રક્તજનિત શિરોરોગમાં પૈત્તિક શિરોરોગમાં વર્ણવેલાં લક્ષણો દષ્ટિએ પડે છે. આ વ્યાધિમાં મસ્તકનો સ્પર્શ પણ રોગીથી સહેવાતો નથી.

ક્ષયજશિરોરોગ-
નાં લક્ષણો।

અસુગ્વસાશ્લેષ્મસમીરણનાં શિરોગતાનામિહ સંક્ષયેણ ॥

ક્ષયપ્રવૃત્તિઃ શિરસોઽભિતાપઃ કષ્ઠો મહેદુગ્રજોઽતિમાત્રમ્ ॥

સંસ્વેદનચ્છર્દનધૂમનસ્યૈરસુગ્વિમોક્ષૈશ્વ વિવૃદ્ધિમેતિ ॥ ૬ ॥

મસ્તકમાં રહેલાં રક્ત, મેદ (ચરબી), કફ અને વાયુનો ક્ષય થવાથી અત્યંત લયંકર પીડાવાળું ક્ષયજન્ય મસ્તકશ્વળ થાય છે. જે તેનાપર સ્વેદ, ઉલટી, ધૂન્નપાન, નસ્ય, અને રક્તમોક્ષાદિ ઉપચારો કરવામાં આવે તો તે વધારે દુઃખે છે.

કૃમિજશિરોરોગ-
ગનાં લક્ષણો।

નિસ્તુચતે यस્ય શિરોઽતિમાત્રં સંમક્ષ્યમાણં સ્ફુરતીવ ચાન્તઃ

ગ્રાણાશ્ચ ગચ્છેદ્વધિરં સપૂયં શિરોઽભિતાપઃ કૃમિભિઃ સઘોરઃ

જે રોગીના મસ્તકમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી અત્યંત પીડા થાય અને અંદરથી જીવડાઓ મગજને કેમ જાણે ક્રાંતરી ખાતા હોય, તેમ અંદર ચળવળાટ થયા કરે તથા નાકને રસ્તે રક્ત અને પરુ વહે તેને લયંકર કૃમિજન્ય શિરોરોગ થયો છે એમ જાણવું.

સૂર્યોદયં યા પ્રતિ મન્દમન્દમક્ષિમુવં રુક્સમુપૈતિ ગાઢા ॥

સૂર્યાવર્તનાં લક્ષણો।

વિવર્ધતે ચાંશુમતા સહૈવ સૂર્યાપવર્તે વિનિવર્તતે ચ ॥ ૮ ॥

શીતેન શાન્તિ લભતે કદાચિદુષ્ણેન જન્તુઃ સુખમાપ્નુયાઢ્ઠ

સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકારં સૂર્યાપવર્તે તમુદાહરન્તિ ॥ ૯ ॥

સૂર્યોદય થવાની સાથે જ ધીમેધીમે માથું દુઃખવા માંડે છે અને જેમ જેમ સૂર્ય નીલમાં ચઢતો જાય છે, તેમ તેમ નેત્ર અને બ્રુકુટિ (લવાં)ની પાસેના ભાગમાં મસ્તકશ્વળ પણ વધતું જાય છે. આ મસ્તકશ્વળ સૂર્યની વૃદ્ધિની સાથે વધે છે અને સૂર્યાસ્ત સમયે તદ્દન મટી જાય છે. રોગીને કાંઈ વખત શીતળ ઉપચારોથી તો વખતે ગરમ ઉપચારોથી શાન્તિ લાગે છે. આ બહુ કષ્ટકારક સાંનિપાતિક વિકારને સૂર્યાવર્ત કહે છે.

અનંતવાતનાં
લક્ષણો।

દોષાસ્તુ દુષ્ટાશ્ચય એવ મન્યાં સંપીઢ્ય ઘાટાસુ રજાં સુતી-

વ્રામ્ ॥ કુર્વન્તિ યોક્ષિમુવિ શક્ત્વદેશે સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશે

ષતસ્તુ ॥ ૧૦ ॥ ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વે ચ કરોતિ કમ્પં હનુમ્નહં લોચ

નજાંશ્ચ રોગાન્ ॥ અનન્તવાતં તમુદાહરન્તિ દોષત્રયોત્થં

શિરસો વિકારમ્ ॥ ૧૧ ॥

વાત, પિત્તાદિ ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ, ડોકની પાછળની રોગેને જોરથી ખેંચી ઓડના ભાગમાં તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વેદના, આંખમાં, બ્રુકુટિમાં અને લમણામાં વધારે વખત રહે છે. તેનાથી ગાલમાં કમ્પ થાય છે, હડપચી ઝલાઈ જાય છે અને નેત્રના રોગે થાય છે; આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને અનંતવાત કહે છે.

અર્ધાવભેદકનાં
લક્ષણે^૧

રુક્ષાશનાધ્યશનપ્રાગ્વાતાવશ્યાયમૈથુનૈઃ ॥
વેગસંધારણાયાસવ્યાયામૈઃ કુપિતોઽનિલઃ ॥ ૧૨ ॥
કેવલઃ સકપ્તો વાર્ધે ગૃહીત્વા શિરસો બલી ॥
મન્યામ્નુગક્ષ્મકર્ણાક્ષિલલાટાર્ધેઽતિવેદનામ્ ॥ ૧૩ ॥
શસ્ત્રાગ્નિભિર્માં કુર્યાત્તીવ્રાં સોઽર્ધાવભેદકઃ ॥
નયનં વાથવા શ્વોત્રમભિવૃદ્ધાં વિનાશયેત્ ॥ ૧૪ ॥

રુક્ષ અન્ન ખાવાથી, જમ્યાપર વળી ફરી જમવાથી, પૂર્વ દિશાનો, વાયુ લાગવાથી, હિમ પડવાથી, બહુ મૈથુનથી, મૂત્રના વેગને રોકવાથી પરિશ્રમ થવાથી, કે બહુ કસરતથી કુપિત થપેલો એકલો બળવાન વાયુ કિંવા કશ્યુક્ત બળવાન વાયુ, અર્ધું મસ્તક પકડી, ડોકની પછવાડેની નસો, બુકુટિ, લમણા, કાન, આંખ અને કપાળના અર્ધા ભાગમાં શસ્ત્રથી ચીર્યા જેવી કે આગ મૂક્યા જેવી જે અસહ્ય વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવભેદક શિરોરોગ કહે છે. એ રોગની અત્યંત વૃદ્ધિ થતાં જે બાબુએ તેથી પીડા થાય છે, તે તરફની આંખ ગળાય છે, કિંવા કાન બહેરો બને છે.

શંખકનાં લક્ષણે^૨ પિત્તરક્તાનિલા દુષ્ટાઃ શઙ્ખદેશે વિમૂર્ચ્છિતાઃ ॥
તીવ્રરુદાહરાગં હિ શોથં કુર્વન્તિ દારુણં ॥ ૧૫ ॥
સ શિરો વિષવદ્વેગીનિરુઘ્ન્યાશુ ગલં તથા ॥
ત્રિગત્રાજ્ઞીવિતં હન્તિ શઙ્ખકો નામ નામતઃ ॥
ત્ર્યહાજ્ઞીવતિ મૈષજ્યં પ્રત્યાખ્યાયાસ્ય કારયેત્ ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટ થયેલાં પિત્ત, રક્ત અને વાયુ (આ જગોએ કંઈ પણ દુષ્ટ થયો સમજવો) અત્યંત વૃદ્ધિ પામી, લમણા ઉપર, તીવ્ર પીડા બળતરા અને લાલાશવાળો બયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સોજો વિષના વેગ પ્રમાણે ગળા સ્વધી ચઢી જઈ પછી ગળાને રુંધે છે. આ શંખક રોગથી ત્રણ દિવસમાં રોગી મરી જાય છે, તે વખત દરમિયાન હુશિયાર વૈદ્યની દવા મળી આવે છે, તો વખતે બચે છે. તેમ છતાં 'મટવું મુશ્કેલ છે' એમ કહીને ઓસડ કરવું.

इति शिरोरोगनिदानम्

ॐ०॥०॥०॥०॥

શિરોરોગ

પ્રદરનિદાન

પ્રદરની સંપ્રાપ્તિ

વિરુદ્ધમદ્યાધ્યશનાદજીર્ણાદ્વર્મપ્રપાતાદતિમૈથુનાશ્ચ ॥
યાનાધ્વશોકાદતિકર્ષણાશ્ચ મારામિઘાતાચ્છયનાદિવાચ્ચ ॥
ત શ્લેષ્મપિત્તાનિલસન્નિપાતૈશ્ચતુઃપ્રકારં પ્રદરં વદન્તિ ॥ ૧ ॥

દુષ્ટ મદ્યના સેવનથી, જમ્યાપર તરત જ પાછું જમવાથી, અજીર્ણથી, ગર્ભપાત થવાથી, અત્યંત મૈથુનથી, લાંબો વખત વાહન ઉપર બેસી રહેવાથી, લાંબા પ્રવાસથી, ઘણો શોક

કરવાથી, ધાતુ ક્ષીણ થવાથી, ભારે બોળે ઉપાડવાથી, કાષ્ઠાદિકનો પ્રહાર (માર) થવાથી, અને દિવસે ઊંઘવાથી, પ્રદરરોગ સ્ત્રીઓને થાય છે. કફ, પિત્ત, વાયુ અને ત્રિદોષથી આ પ્રદરરોગના ચાર પ્રકાર થાય છે.

પ્રદરનાં સામાન્ય અસુગ્ધં ભવેત્સર્વ સાન્નમર્દ સવેદનમ્ ॥

લક્ષણે.

અધી જાતના પ્રદરરોગમાં અંગ અત્યંત ભાંગે છે, હાથે પગે કળતર થાય છે અને શ્વળ સહિત લોહીનો સ્રાવ થાય છે.

આતવ (અટકાવ) તસ્યાતિવૃત્તૌ દૌર્બલ્યં ભ્રમો મૂર્છા મદસ્તૃષા ॥

ની અતિ પ્રવૃત્તિના દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વં તન્દ્રા રોગાશ્ચ વાતજાઃ ॥ ૨ ॥

ઉપદ્રવે.

પ્રદરરોગ અત્યંત વૃદ્ધિ પામતાં શક્તિ ઓછી થાય છે, ચક્રી આવે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, નીશા જેવી સ્થિતિ રહે છે, તૃષ્ણા લાગે છે, દાહ થાય છે, રોગિણી સ્ત્રી લવરી કરે છે, તેનું શરીર શીકું થાય છે, તેને તંદ્રા રહે છે, અને આક્ષેપ-કાદિક વાતજ વ્યાધિ થાય છે.

શ્લૈષ્મિક પ્રદરનાં આમં સપિચ્છાપ્રતિમં સપાણ્ડુ પુલાકતોયપ્રતિમં કફાત્તુ ॥

લક્ષણે.

કફજનિત પ્રદરમાં, આમરસવાલો, તેલિયો, કિંચિત્ સફેદ-ચોખાના ધોણુ જેવો, જે સ્રાવ થાય છે તેને શ્વેત પ્રદર કહે છે.

પૈત્તિક પ્રદરનાં

લક્ષણે.

સપીતનીલાસિતરક્તમુષ્ણં પિત્તાતિયુક્તં મૃશવેગિ પિત્તાત્ ૩
પિત્તમાંથી જે પ્રદર થાય છે, તેમાં થોડો, પોળો આસમાની, કાળો, રાતો અને ગરમ એવો સ્રાવ ધણુ વેગથી વહે છે. આ જાતના પ્રદરમાં પિત્તની ચમચમતી-એટલે કીડીઓ ચટકા ભરે તેમ બળત્રા થાય છે.

વાતિક પ્રદરનાં

લક્ષણે.

રુક્ષારુણં ફેનિલમલ્પમલ્પં વાતાતિ વાતાર્પિશિતોદકામં ॥
વાતજ પ્રદરમાં શુષ્ક, લાલાશ પડતો, શીણ વળેલો અને માંસ ઘોચેલાં પાણીના જેવો, થોડો થોડો સ્રાવ થાય છે અને વાયુની પીડા થાય છે.

ત્રિદોષજ પ્રદરનાં

લક્ષણે.

સક્ષૌદ્રસર્પિર્હરિતાલવર્ણ મજ્જપ્રકાશં કુળપં ત્રિદોષાત્ ॥

તં ચાપ્યસાધ્યં પ્રવદન્તિ તજ્ઞા ન તત્ર કુર્વીત

મિષક્ ચિકિત્સામ્ ॥ ૪ ॥

જે પ્રદર રંગે મધ, ઘી, હરતાલ કે મજ્જા જેવું હોય અને જેની ગંધ, સડેલાં માંસ જેવી આવે છે, તે ત્રિદોષજન્ય જાણવું. આ જાતનો પ્રદર વ્યાધિ અસાધ્ય હોવાથી વૈદ્યે તેની દવા કરવી નહિ.

અસાધ્ય પ્રદરનાં શશ્વત્ સ્ત્રવન્તીમાસ્રાવં તૃષ્ણાદાહજ્વરાન્વિતામ્ ॥

લક્ષણે.

ક્ષીણરક્તાં દુર્બલાં ચ તામસાધ્યાં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૫ ॥

૧ અસુગ્ધ=અત્યાર્ત=Menorrhagia. ૨ શ્લૈષ્મિક પ્રદર=Leucorrhoea.

૨ સુ.શા.અ.૨ સ્તો.૮.

નિરંતર આવ થાય, તરશ લાગે, દાહ થાય, તાવ આવે, શરીરમાંથી લોહી ધરી જાય, અને નબળાઈ થઈ જાય તો તે સ્ત્રીનું પ્રદર અસાધ્ય જાણવું.

માસાન્નિઃપિચ્છદાહાર્તિ પશ્ચરાન્નુબન્ધિ ચ ॥

શુદ્ધ આર્તવનાં નૈવાતિબહુલં નાલ્પમાર્તવં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૬ ॥

લક્ષણે।

શશાસૃકપ્રતિમં યચ્ચ યદ્વા લાક્ષારસોપમં ॥

તદાર્તવં પ્રશંસન્તિ યચ્છાપ્સુ ન વિરજ્યતે ॥ ૭ ॥

જે સ્ત્રીનું આર્તવ ખરાખર મહિને મહિને દેખાય, તેલિયું કિંવા ચીકણું ન હોય અને જે (આર્તવ) પ્રાપ્ત થતાં દાહશ્વલાદિક ઉપદ્રવો ન થાય વળી જે પાંચ દિવસ સૂધી જ દેખાય તથા જે (આર્તવ) ઘણું વધારે ન હોય તેમ તદ્દન થોડું ન હોય તે આર્તવને શુદ્ધ જાણવું, તેમ જે આર્તવ સસલાના લોહી જેવું, કિંવા અળતાના રંગ જેવું લાલ હોય અને જેમાં કપડાંનો કટકો ભોળી, પછી ઘોઈનાખતાં કપડાંપર ડાઘ ન રહે તે આર્તવને શુદ્ધ જાણવું.

इति प्रदरनिदानम्

યોનિવ્યાપન્નિદાન

વિંશતિર્વ્યાપદો યોનેર્નિર્દિષ્ટા રોગસંગ્રહે ॥

મિથ્યાચારેણ તાઃ સ્ત્રીણાં પ્રદુષ્ટેનાર્તવેન ચ ॥ ૧ ॥

જાયન્તે बीजदोषाश्च दैवाश्च गृणु ताः पृथक् ॥

રોગસંગ્રહમાં યોનિના વીશ રોગ કહ્યા છે. તે મિથ્યા આહાર વિહારથી, દુષ્ટ આર્તવથી એટલે અટકાવમાં અગાડો થવાથી, ખીજદોષથી અને દૈવથી એટલે નસીબથી સ્ત્રીઓને થાય છે. તે પ્રત્યેક વ્યાધિના લિનલિન લક્ષણો કહું છું.

सा फेनिलमुदावृत्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥ २ ॥

वन्ध्यां नष्टार्तवां विद्याद्विप्लुतां नित्यवेदनाम् ॥

परिप्लુतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशं ॥ ૩ ॥

वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ૪ ॥

જે યોનિમાંથી શીણ ચઢેલો અટકાવ ધણા દુઃખ સાથે વહે છે, (તે યોનિને) ઉદાવૃત્તા કહે છે. જેનો અટકાવ સાવ બંધ થયો છે, તેને વંધ્યા કહે છે. જેમાં હંમેશાં વેદના થાય છે, તેને વિપ્લુતા કહે છે. પુરુષના સંબંધથી જેમાં અત્યંત પીડા થાય છે, તે પરિપ્લુતા કહેવાય છે. જે ખરસટ અને અછુડ હોય તથા જેમાં શૂળ તથા સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય તેને વાતલા કહે છે. પહેલી ચાર જાત એટલે ઉદાવૃત્તા, વંધ્યા, વિપ્લુતા અને પરિપ્લુતામાં પણ વાતજનિત વેદના થાય છે.

સદાહં ક્ષીયતે રક્તં યસ્યાઃ સા લોહિતક્ષયા ॥
 સવાતમુદ્ગમેદ્વીજં વામિની રજસાન્વિતમ્ ॥ ૫ ॥
 પ્રસંસિની સંસતે તુ ક્ષોમિતા દુ પ્રજાયિની ॥
 સ્થિતં સ્થિતં હન્તિ ગર્ભે પુત્રઘ્ની રક્તસંક્ષયાત્ ॥ ૬ ॥
 અત્યર્થે પિત્તલા યોનિર્દાહપાકઞ્ચરાન્વિતા ॥
 ચતસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ પિત્તલિઙ્ગોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥ ૭ ॥

જે યોનિમાંથી દાહ સાથે ધણું લોહી વહી જવાથી લોહી ક્ષીણ થઈ જાય છે, તે લોહિ-
 તક્ષયા કહેવાય છે. જેમાંથી રજયુક્ત શુક્ર (વીર્ય) વાયુની સાથે પાછું નીકળી આવે છે તેને
 વામિની કહે છે. જે યોનિ સ્થાનબ્રષ્ટ થાય છે એટલે તેની મૂળ જગ્યાએથી ખસી જાય છે
 અને તેથી જેમાંથી પ્રસવ થતાં કષ્ટ થાય છે, તેને પ્રસંસિની કહે છે. જે યોનિમાંથી, ઘણો
 રક્તસ્રાવ થઈ જવાથી પેટમાં રહેલો ગર્ભ પણ વારંવાર મરી જાય છે, તેને પુત્રઘ્ની કહે છે. જે
 અત્યંત દાહયુક્ત તથા જ્વરયુક્ત રહે છે, તથા પાકી આવે છે, તેને પિત્તલા કહે છે. પહેલી
 ચાર એટલે રક્તક્ષયા, વામિની, પ્રસંસિની અને પુત્રઘ્નીમાં પણ પિત્તનાં લક્ષણુ વિશેષ થાય છે-

અત્યાનન્દા ન સન્તોષં ગ્રામ્યધર્મેણ ગચ્છતિ ॥
 કર્ણિન્યાં કર્ણિકા યોનૌ શ્લેષ્માસુગ્મ્યાં પ્રજાયતે ॥ ૮ ॥
 મૈથુનેઽચરણા પૂર્વે પુરુષાદતિરિચ્યતે ॥
 बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥ ૯ ॥
 શ્લેષ્મલા પિચ્છિલા યોનિઃ કણ્ઠ્યુક્તાઽતિશીતલા ॥
 ચતસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ શ્લેષ્મલિઙ્ગોચ્છ્રયાં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

ગમે તેટલું મૈથુન કર્યા છતાં પણ, જે યોનિ સંતોષ પામતી નથી, તે અત્યાનંદા કહે-
 વાય છે. જેમાં કફરક્તને લીધે માંસની ડોડી જેવા આકારની ગાંઠ થાય તેને કર્ણિની કહે
 છે. જે યોનિમાંથી મૈથુન વખતે પુરુષની પહેલાં રજ છૂટી જાય છે, તેને અચરણા કહે છે.
 અને જેમાં અત્યંત મૈથુન કર્યા પછી-પુરુષના પછીરજ છુટે છે-તેને અતિચરણા કહે છે. અચ-
 રણા અને અતિચરણામાં, પુરુષની આગળ પાછળ તે શાંત થતી હોવાથી, ગર્ભ રહેતો નથી.
 જે યોનિ ચીકણી, ખરજયુક્ત અને ઘણી શીતળ હોય છે, તેને શ્લેષ્મલા કહે છે. પહેલી ચાર
 એટલે અત્યાનંદા, કર્ણિની, અચરણા અને અતિચરણામાં પણ કફનાં લક્ષણુ વધારે હોય છે.

અનાર્તવાઽઽસ્તની ષઢ્ઢી સ્તરસ્પર્શા ચ મૈથુને ॥
 અતિકાયગૃહીતાયાસ્તરુપ્યાસ્ત્વિઙ્ડિની ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥
 વિવૃતાઽતિ મહાયાંનિઃ સૂચિવક્ત્રાઽતિસંવૃતા ॥
 સર્વલિઙ્ગસમુત્થાના સર્વદોષપ્રકોપજા ॥ ૧૨ ॥
 ચતસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ સર્વલિઙ્ગનિર્દર્શનમ્ ॥
 પજ્ઞાસાધ્યા ભવન્તીહ યોનયઃ સર્વદોષજાઃ ॥ ૧૩ ॥
 દિવાસ્વપ્નાદતિક્રોધાદ્વ્યાયામાદતિમૈથુનાત્ ॥

જે સ્ત્રી પ્રતિ મહિને દૂર બેસતી નથી, તેમ જેને સ્તન ઉપડેલ નથી હોતાં, તથા મૈથુન વખતે જેનો સ્પર્શ કર્કશ લાગે છે, તેને પંઢી કહે છે. જે જુવાન સ્ત્રીને દીર્ઘ શિશ્નવાળા પુરુષનો સંગ થાય છે અને તેથી જેની યોનિ ઈંડા પ્રમાણે બહાર નીકળી આવે છે, તેને અંડિની કહે છે. જે અત્યંત વિવૃત-ખુલ્લાં થયેલાં-મુખવાળી હોય છે, તેને મહાયોનિ કહે છે. જે યોનિનું દ્વાર ધણું સંકુચિત (સાંકડું) થયેલું હોય છે, તેને સ્ત્રિયવક્રા કહે છે. જેમાં બધા દોષોનાં લક્ષણો દેખાય છે તેને સન્નિપાતિકા કહે છે. પહેલી ચાર એટલે પંઢી, અંડિની, મહા-યોનિ અને સ્ત્રિયવક્રામાં પણ સર્વ દોષોનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉપર દશવિધી ચાર અને સન્નિપાતિકા મળી પાંચે-સર્વ દોષજન્ય હોવાથી અસાધ્ય છે.

इति योनिन्यापन्निदानम्

—ॐ ब्रह्मब्रह्मब्रह्म—

યોનિકંદનિદાનં

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात् ॥

क्षताश्च नखदन्ताद्यैर्वाતાद्याः कुपिता मलाः ॥ १ ॥

पूयशोणितसंकाशं लकुचाकृतिसन्निभम् ॥

उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥ २ ॥

દિવસે ઉંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, કસરતથી, અતિ મૈથુનથી, અને નખ દંતા-દિકનો ક્ષત થવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, યોનિની અંદર પરુ અને લોહી જેવો, અને નાના ફણસની આકૃતિ જેવો ગોળ જે કંદ-ફણગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે.

वातिक योनिर्કंदनां
लक्षणम् ॥
रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ॥
જે કંદ રૂક્ષ (સુકડા), વિવર્ણ અને ચીરાવાળો હોય છે, તેને વાતિક કહે છે.

पैत्तिक योनिर्कंदनां
लक्षणम् ॥
दाहरागज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मकं तु तम् ॥ ३ ॥ [કહે છે.
જે કંદમાં બળત્રા સાથે લાલાશ અને તાવ હોય તેને પૈત્તિક

श्लैष्मिक योनिर्કंद-
नां लक्षणम् ॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ॥
જે કંદ બળશીનાં ફૂલ જેવો, રંગે આશમાની અને ખંજવાળ-વાળો હોય છે, તેને કફાત્મક બળુવો.

सन्निपातात्मक
योनिर्कंदनां लक्षणम् ॥
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ४ ॥ [કહે છે.
જે કંદ બધા દોષોનાં લક્ષણોયુક્ત હોય છે, તેને સન્નિપાતાત્મક

इति योनिकंदनिदानम्

મૂઢગર્ભનિદાન^૧

ગર્ભપાત થવાનાં મયામિઘાતતીક્ષ્ણોષ્ણપાનાશનનિષેવણાત્ ॥
કારણો ને સંપ્રાપ્તિ ગર્ભે પતતિ રક્તસ્ય સશૂલં દર્શનં ભવેત્ ॥ ૧ ॥

ભય લાગવાથી, પ્રહાર થવાથી, કે અતિશય તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ અન્નપાણીનું સેવન કરવાથી, ગર્ભ પડવા માંડતાં શ્વળ સાથે લોહી દેખાવા માંડે છે.

ગર્ભ ગળવાનો અને આચતુર્થાન્તતો માસાન્પ્રસવેદ્ગર્ભવિદ્રવઃ ॥
ગર્ભપાત થવાનો તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પાતઃ પશ્ચમષ્ટયોઃ ॥ ૨ ॥

કાળઃ ગર્ભ રહ્યા પછી, એથા મહિના પર્વેત ગર્ભનું પ્રવાહી ગળે છે, એમ કહેવાય છે. અને તે પછી પાંચ છ મહિનાનો ગર્ભ થતાં તેનું શરીર અંધાયાથી તે દૂટી પડે છે, તેને ગર્ભપાત કહે છે.

ગર્ભોઽમિઘાતવિષમાશનપીડનાદૈઃ

અકાલિક એટલે પક્કં દ્રુમાદિવ ફલં પતતિ ક્ષણેન ॥

કુવચ્ચતે ગર્ભ કેમ ગર્ભિણી સ્ત્રીના શરીરપર માર પડવાની, એટલા આસનથી કે પેટનો ભાગ દખાવાથી, જેમ પાંકલું ફળ લગાર પ્રહાર થતાં દીટી-એથી દૂટી ઝાડપરથી નીચે પડે છે, તેમ ગર્ભનો પણ સાવ કિંવા દષ્ટાંત

મૂઢ ગર્ભનું કારણ મૂઢઃ કરોતિ પવનઃ खलु मूढगर्भे [પાત થાય છે.
શૂલં ચ યોનિજઠરાદિષુ મૂત્રસક્લમ્ ॥ ૩ ॥

મૂઢ એટલે રુંધાયલો વાયુ મૂઢગર્ભ કરે છે એટલે જન્મ પામતાં બાળકને આડું લાગ્નય છે, યોનિ અને પેટમાં શ્વળો ઉત્પન્ન કરે છે તથા પેશાબ અંધ કરે છે.

મૂઢગર્ભની આડ મુમ્નોઽનિલેન વિગુણેન તતઃ સ ગર્ભઃ સંસ્થયામતીત્ય બહુધા સમુપૈતિ યોનિમ્ ॥

પ્રકારની ગતિ કિંવા અવસ્થા દ્વારં નિરુદ્ધ્ય શિરસા જઠરેણ કશ્ચિત્ કશ્ચિચ્છરીરપરિવર્તિતકુજ્જદેહઃ ॥ ૪ ॥

એકેન કશ્ચિદપરસ્તુ મુજઞ્ચેન તિર્યગ્ગતો ભવતિ કશ્ચિદવાહુમુખોઽન્યઃ ॥

પાર્શ્વાપવૃત્તગતિરેતિ તથૈવ કશ્ચિ- દિત્યષ્ઠધા ગતિરિયં હિ પરા ચતુર્ધા ॥ ૫ ॥

સંકીલકઃ પ્રતિચ્ચુરઃ પરિઘોઽથ બીજ- સ્તેષૂર્ધ્વબાહુચરણૈઃ શિરસા ચ યોનિમ્ ॥

સક્તી ચ યો ભવતિ કીલકવત્સકીલો દૃશ્યૈઃ ચુરૈઃ પ્રતિચ્ચુરઃ સ હિ કાયસક્તી ॥

ગચ્છેન્દ્રજઘ્નયશિરાશ્ચ સ ધીજકાશ્ચો

યોનૌ સ્થિતઃ સપરિઘઃ પરિઘેન તુલ્યઃ ॥ ૬ ॥

વિગુણ વાયુથી ગર્ભ આડો થઈ, ઘણી વિચિત્ર રીતે યોનિદ્વાર આગળ આવે છે. તેમાં નીચે દર્શાવેલી આઠ રીત મુખ્ય છે:—૧ કોઈ ગર્ભ પોતાના મસ્તકથી યોનિનું દ્વાર બંધ કરી આવે છે, ૨ કોઈ ગર્ભ પેટથી યોનિ તરફ આવે છે, ૩ કોઈ વળી ગયેલા શરીરથી ખુંધ બહાર નીકળી આવેલી અવસ્થામાં એટલે કૂપડો બની આવે છે, ૪ કોઈ ગર્ભ પોતાનો એક હાથ પ્રથમ બહાર કાઢી આવે છે, ૫ કેટલાક બંને હાથ બહાર કાઢી આવે છે, ૬ કોઈ આગળીયા પ્રમાણે આડો આવે છે, ૭ કોઈ ડોક ભાંગી જવાથી માંયું નીચું રાખી આવે છે, ૮ તેમ જ પડખાં ભાંગી જવાથી બેવડા વળી કેટલાક યોનિદ્વારે આવે છે. આ આઠ ઉપરાંત નીચેની ચાર રીતે પણ બાળક યોનિદ્વારે આવે છે. ગર્ભ હાથ, પગ, ઝીંઘા રાખી માથાથી યોનિનાં દ્વાર સૂધી આવી, ખીલાની પેઢે અટકી રહે છે, તે સંકીલક કહેવાય છે. જે ગર્ભ (બાળક) ના હાથ, પગ ખરીની પેઢે બહાર આવી શરીર બરાઈ રહે છે. તે પ્રતિપુર કહેવાય છે. જે ગર્ભ બે હાથ અને મસ્તક આગળ કરી પછી અટકી રહે છે, તે ખીજક અને જે ભોગળની પેઢે યોનિમાં અટકી રહે છે, તે પરિઘ કહેવાય છે.

મૂઢગર્ભ અને અપવિદ્વશિરા યા તુ શીતાક્ષી નિરપત્રપા ॥

ગર્ભિણીનાં લક્ષણે નીલોદ્વતશિરા હન્તિ સા ગર્ભ સ ચ તાં યથા ॥ ૭ ॥

બે જીવવાળી જે સ્ત્રીની ડોક ભાંગી જાય છે (મસ્તક) તથા જેનું શરીર શીતળ થઈ જેને શરમ ન રહે, તેમ જ જેની કૂખપર લીલા તથા આશમાની રંગની રંગો ઉપસી આવે, તે ગર્ભિણી અને પેટમાંનો ગર્ભ એક ખીજનો જીવ લે છે.

ઉદરમાં ગર્ભ મર્યા- ગર્મસ્પંદનમાવીનાં પ્રણાશઃ ક્યાવપાણ્ડુતા ॥

નાં લક્ષણે ભવેદુચ્છાસપૂતિત્વં શૂનતાન્તર્મૃતે શિશૌ ॥ ૮ ॥

ઉદરમાં ગર્ભ હાલચાલ કરતો બંધ થાય, વળી વેણુ આવવી બંધ થાય, ગર્ભિણીનું અંગ આસમાની શીકા રંગનું થાય, તેના શ્વાસમાં દુર્ગંધી આવે અને સોળ ચઢી આવે, તો અંદર બાળક મરી ગયું છે, એમ સમજવું.

ગર્ભ મરવાનાં માનસાગન્તુર્મિર્માતુરુપતાપૈઃ પ્રપીડિતઃ ॥

કારણે ગર્ભો વ્યાપદ્યતે કુક્ષૌ વ્યાધિભિશ્ચ પ્રપીડિતઃ ॥ ૯ ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીનાં માનસિક તથા આગંતુક (અણુધાર્યા અકસ્માત પડેલાં) દુઃખોની કે રોગોની અસરથી ગર્ભ ગર્ભાશયમાં મૃત્યુ પામે છે.

ગર્ભિણી સ્ત્રીનાં બી- યોનિસંવરણં સક્લઃ કુક્ષૌ મક્કલ પવ ચ ॥

નાં અસાધ્ય લક્ષણે હન્યુઃ સ્ત્રિયં મૂઢગર્મો યથોક્તાશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥ ૧૦ ॥

વાયુના સંબંધથી થોડાં બંધ થઇ જાય,^૧ કૂખમાં ગર્ભ અટકી રહે, મક્કલ,^૨ શ્વળ, આંચકી, ઉધરસ અને શ્વાસ જેવા ઉપદ્રવો થાય તો બે જીવવાળી સ્ત્રી ઉગરી શકતી નથી.

इति मूढगर्भनिदानम्

□

સૂતિકારોગનિદાન^૩

अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगान्धता ॥

शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥

मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ॥

सूतिकायाश्च ये रोगा जायन्ते दाहनास्तु ते ॥ २ ॥

ज्वरातिसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ॥

तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ ३ ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाम्भितः ॥

ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युપદ્રवाः ॥ ૪ ॥

કાઈ ગર્ભિણી સ્ત્રીને બાળકનો પ્રસવ થયા પછી, તરત જ તેનું શરીર ધણું કળે છે, તેને તાવ આવે છે, તૃષ્ણ લાગે છે, ધુનરી છૂટે છે, અંગમાં જડતા આવે છે, સોજા અટ્ટે છે, શ્વળો આવે છે અને ઝાડા થાય છે; આ લક્ષણો થતાં તે સ્ત્રીવાવડી સ્ત્રીને સૂતિકારોગ થયો જાણવો. આ સૂતિકારોગવાળી સ્ત્રીને ઝાડા અવળા ઉપચારો કરવાથી કે દોષજનક અન્નપાનનું સેવન કરવા દીધાથી, વિષમ રીતે અર્થાત્ નિયમ વગર ગમે ત્યારે ખોરાક આપ્યાથી, અથવા પાચન ન થાય એવું ભોજન કરાવ્યાથી, નીચે દર્શાવેલા ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. તાવ, ઝાડા, સોજા, શ્વળો, પેટ ચઢવું અને નબળાઈ તથા કફવાતજન્ય રોગોમાંથી ઉત્પન્ન થનાર અરુચિ, તંદ્રા (સુસ્તી) અને મોઢામાંથી લાળ છૂટવી વગેરે ઉપદ્રવો સ્ત્રીવાવડી ક્ષીણ, નબળી તથા મંદ જઠરાગ્નિવાળી હોવાને લીધે કૃચ્છ્રસાધ્ય-મટવા મુશ્કેલ થઇ જાય છે. ઉપર વર્ણવેલા સર્વ જ્વરાદિ રોગોને સૂતિકારોગ કહે છે. (તેમાં એક રોગનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને બાકીના ઉપદ્રવરૂપ હોય છે.)

इति सूतिकारोगनिदानम्

૧ યોનિસંવરણ=ચીાનનું બંધ થવું એ એક રોગ છે. જેનાં લક્ષણો બીજાં આજે ન મળતાં તન્ત્રમાંથી માધવના દીકાકારે દીકામાં ઉતાર્યા છે.

૨ પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીનું પડવું રુધિર અટકાવીને વાયુ હ્રદયમાં, માથામાં અને પેડુમાં જે શ્વળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મક્કલ (After-pains) કહે છે. જુઓ-સુ.શા.અ.૧૦.

૩ સૂતિકારોગ=Puerperal Diseases.

સ્તનરોગનિદાન

સક્ષીરૌ વાપ્યદુગ્ધૌ વા દોષઃ પ્રાપ્ય સ્તનૌ સ્ત્રિયઃ ॥

પ્રદૂષ્ય માંસરુધિરે સ્તનરોગાય કલ્પતે ॥ ૧ ॥

પંચાનામપિ તેષાં હિ રક્તજં વિદ્રધિં વિના ॥

લક્ષણાનિ સમાનાનિ બાહ્યવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥ ૨ ॥

વાતાદિ દોષો ગર્ભિણી કિંવા સ્ત્રવાવડી સ્ત્રીનાં દૂધવાળાં કિંવા દૂધ વગરનાં સ્તનમાં આવી, માંસ અને લોહી બગાડી, સ્તનરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્તનરોગ પાંચ પ્રકારના થાય છે; વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ અને આગંતુજ. તેમનાં લક્ષણુ રક્તવિદ્રધિ સિવાય ની બીજી બાહ્ય વિદ્રધિનાં લક્ષણો જેવાં થાય છે.

इति स्तनरोगनिदानम्

સ્તન્યરોગનિદાન

સ્તન્યરોગની

સંપ્રાપ્તિ

ગુરુભિર્વિવિધૈરન્નૈર્દુષ્ટૈર્દોષૈઃ પ્રદૂષિતમ્ ॥

ક્ષીરં ધાત્ર્યા કુમારસ્ય નાનારોગાય કલ્પતે ॥ ૧ ॥

ધણી જાતનાં ભારે અન્ન ખાવાથી વાતાદિ દોષો દુષ્ટ થઈ, માના દૂધમાં બગાડો કરે છે, જેથી બાળકને ધણી જાતના રોગો થાય છે.

કષાયં સલિલપ્લાવિ સ્તન્યં મારુતદૂષિતમ્ ॥

કટ્ત્વમ્લલવણં પીતરાજિમત્પિત્તસંશ્લિતમ્ ॥ ૨ ॥

કફદુષ્ટં ઘનં તોયે નિમજ્જતિ સુપિચ્છિલમ્ ॥

ઘ્નિલિઙ્ગં ઘ્નદ્વજં વિદ્યાત્સર્વલિઙ્ગં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૩ ॥

જે ધાવણુ તુરં હોય તથા પાણીમાં નાખતાં ઉપર તરે તે વાતદૂષિત (વાયુથી બગડેલું) જાણવું. જે ધાવણુ તીખું, ખાટું અને ખારું હોય તથા જેનાપર પીળા રંગની લિટીઓ દેખાય છે, તે પિત્તદૂષિત જાણવું. જે દૂધ ઘટ્ટ તથા ચીકણું હોય તથા પાણીમાં નાખતાં તળીએ ખેસે તે કફથી દુષ્ટ થયેલું જાણવું, અને દોષોનાં લક્ષણો જેમાં દૃષ્ટિએ પડે, તે બે દોષોથી દુષ્ટ જાણવું, અને જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જણાય, તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું.

શુદ્ધદૂધનાં લક્ષણો

અદુષ્ટં ચામ્બુનિક્ષિપ્તમેકીમવતિ પાણ્ડુરમ્ ॥

મધુરં ચાવિવર્ણં ચ તત્પ્રસન્નં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૪ ॥

જે ધાવણુને પાણીમાં નાખતાં પાણી સાથે મળી જાય, સફેદ તથા મધુર હોય, તથા ખરાબ રંગનું ન હોય તે શુદ્ધ જાણવું.

इति स्तन्यरोगनिदानम्

બાલરોગનિદાન^૧

આળસોગ થવાનું ત્રિવિધઃ કથિતો બાલઃ ક્ષીરાન્નોભયવર્તનઃ ॥

કારણ

સ્વાસ્થ્યં તામ્યામદુષ્ટાભ્યાં દુષ્ટાભ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૧ ॥

ધાવણ ઉપર જ રહેનાર, ધાવણ સાથે અન્નનો પણ આહાર કરનાર તથા ક્રૂર અન્નાહાર કરનાર એવાં ત્રણ પ્રકારનાં આળક ગણાય છે. માટે એએય—ધાવણ અને અન્ન અદુષ્ટ—સારાં હોય તો આળક નીરોગ રહે છે અને ખરાબ હોય તો એથી આળકને રોગો થાય છે.

વાતદુષ્ટં શિશુઃ સ્તન્યં પિબન્વાતગદાતુરઃ ॥

ક્ષામસ્વરઃ કૃશાક્ષઃ સ્યાદ્વદ્ધવિષ્મૂત્રમારુતઃ ॥ ૨ ॥

વાયુથી દુષ્ટ થયેલું ધાવણ ધાવનાર આળકને વાતરોગ થાય છે, જેથી આળકનો અવાજ નબળો થઈ જાય છે, શરીર સૂકાય છે અને મળમૂત્ર તથા અપાનવાયુ કબજ થાય છે.

સ્વિન્નો મિશ્રમલો બાલઃ કામલાપિત્તરોગવાન્ ॥

તૃણાલુરુણસર્વાક્ષઃ પિત્તદુષ્ટં પયઃ પિબન્ ॥ ૩ ॥

પિત્તથી બગડેલું ધાવણ ધાવનાર આળકને પિત્તરોગ થાય છે. તેને પરશેવો વળે છે, દસ્ત પાતળો થાય છે, કમલો થાય છે, તરશ લાગે છે અને તેના શરીરનાં અર્ધાં અંગો તપી જાય છે.

કફદુષ્ટં પિબન્ ક્ષીરં લાલાલુઃ શ્લેષ્મરોગવાન્ ॥

નિદ્રાર્દિતો જડઃ શૂનઃ શુક્લાક્ષદર્દનઃ શિશુઃ ॥ ૪ ॥

કફથી દુષ્ટ થયેલું ધાવણ ધાવનાર આળકને કફરોગ થાય છે, અને તેના મુખમાંથી લાળ ઘણી ગળે છે. વળી એ ઊંઘ્યા કરે છે, શરીર ભારે થાય છે, સોજા આવે છે; આંખો ધોળી કાઢીના જેવી લાગે છે અને ઉલટી થાય છે.

શિશોસ્તીવામતીત્રાં ચ રોદનાલ્લક્ષયેદ્રુજં ॥

આળકનું દુઃખ
જાણવાના ઉપાયો

સ યં સ્પૃશેન્દૃશં દેશં યત્ર ચ સ્પર્શનાક્ષમઃ ॥ ૫ ॥

તત્ર વિદ્યાદ્રુજં મૂર્ધ્નિ રુજં ચાક્ષિનિમીલનાત્ ॥

કોષ્ઠે વિબન્ધવમથુસ્તનદંશાન્ત્રકૂજનૈઃ ॥ ૬ ॥

આધ્માનવૃષ્ટનમનજઠરોન્નમનૈરપિ ॥

વસ્તૌ ગુહ્યે ચ વિષ્મૂત્રસંગોત્રાસદિગીક્ષણૈઃ ॥ ૭ ॥

સ્ત્રોતાંસ્યઙ્ગાનિ સન્ધીશ્ચ પશ્યેદ્ધત્નાન્મુદુર્મુદુઃ ॥

આળકના રડવા ઉપરથી તેને થતી થોડી કિંવા ઝાઝી વેદના જાણી લેવી. પોતાના શરીરના જે ભાગ ઉપર વારં ધડીએ હાથ રાખી આળક રડે અને જે ભાગપર આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવા ન દીયે, તે જગ્યાએ તેને કંઈ પણ રોગ છે, એમ જાણવું. જે આળક

૧ બાલરોગ=Diseases of children. ૧ વા.ઉ.અ.૨ શ્લો. ૧. ૫ વા.ઉ.અ.૨ શ્લો. ૫-૬. ૬, ૭, ૮ વા.નિ.અ.૨ શ્લો. ૬ થી ૮.

આંખ મીચી રાખે, તો જાણવું કે તેનું માથું દુઃખે છે. દસ્તની કબજાત, ઉલટી, સ્તન કરડવાં, પેટમાં ગડબડાટ, પેટ ચડવું, અને પીડ તથા પેટનું ઊંચાનીચું થવું એ ઉપરથી તેના કોઠામાં દુઃખ થાય છે એમ જાણવું. મળમૂત્રની કબજાત, ભયથી એકદમ ઉલળવું અને ચારે તરફ જોવું; આ લક્ષણોથી જાણવું કે, આળકની અસ્તિમાં તથા ગુહસ્થાનમાં પીડા થાય છે. આળકનાં નાક, મુખ, કાન વગેરે સ્ત્રોતો, હાથપગાદિ અવયવો તથા સાંધાઓ સુર પેદે વારંવાર તપાસવા.

કુકૂળકઃ ક્ષીરદોષાચ્છિન્નશૂનામેવ વર્ત્મનિ ॥ ૮ ॥

કુકૂળકનાં લક્ષણો। જાયતે તેન નેત્રં ચ કણ્ઠરં ચ સ્ત્રવેન્મુહુઃ ॥

શિશુ કુર્યાલ્લલાટાક્ષિકૂટનાસાવિઘર્ષણમ્ ॥ ૯ ॥

શક્તો નાર્કપ્રભાં દ્રષ્ટું ન વર્ત્મોન્મીલનક્ષમઃ ॥

કુકૂળક નામનો વ્યાધિ ધાવણુના અગાડથી આળકની પાંપણમાં જ થાય છે. તેથી આંખે વલ્લરછટે છે ને નેત્રમાંથી પાણી ટપક્યા કરે છે. નેત્રમાં ચળ આવતાં કપાળ, આંખ અને નાકને આળક ચોળ્યા કરે છે, અને તેનાથી તડકા જોવાતો નથી, તેમ આંખો ઉઘાડી શકાતી નથી.

માતુઃ કુમારો ગર્ભિણ્યાઃ સ્તન્યં પ્રાયઃ પિવન્નપિ ॥ ૧૦ ॥

પારિગર્ભિકનાં કાસાગ્નિસાદવમથુતન્દ્રાકાદર્યારુચિન્નમૈઃ ॥

લક્ષણો। યુજ્યતે કોષ્ઠવૃદ્ધ્યા ચ તમાહુઃ પારિગર્ભિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

રોગં પરિમવાહ્યં ચ દદ્યાત્તન્નાગ્નિદીપનમ્ ॥

કાર્ધ આળકની મા ફરી ગર્ભિણી થયા છતાં જો આળકને ધાવણુ ન છોડાવતાં ધવ-રાવવાનું ચાલુ રાખે, તો તેથી તે આળક ઉધરસ, જઠરાગ્નિની મંદતા, ઉલટી, તંદ્રા, અરુચિ અને ભ્રમથી પીડાય છે, એનું પેટ મોટું થઈ જાય છે, તથા તે (આળક) અંગે સૂકાર્ધ જાય છે. આ રોગને પારિગર્ભિક ક્રિવા પરિભવ (પારુધવો) કહે છે. એના પર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવું.

તાલુમાંસે કફઃ ક્રુદ્ધઃ કુરુતે તાલુકન્ટકમ્ ॥ ૧૨ ॥

તાલુકન્ટકનાં તેન તાલુપ્રદેશસ્ય નિસ્રતા મૂર્ધ્નિ જાયતે ॥

લક્ષણો। તાલુપાતઃ સ્તનદ્વેષઃ કૃચ્છ્રાત્પાનં શક્રદ્રવમ્ ॥ ૧૩ ॥

તૃડક્ષિકણ્ઠાસ્યરુજા ગ્રીવાદુર્ધરતા વમિઃ ॥

તાલવાના માંસમાં કફ કુપિત થવાથી તાલુકન્ટક રોગ થાય છે, તેથી તાળવામાં ખારો પડે છે. આ વ્યાધિ થવાથી આળક મુખમાં સ્તન લઈ શકતું નથી. મનભય કે ધાવતું નથી અને કદાચિત્ ધાવે છે તો પણ કટ્ટથી ધાવે છે. તેને પાતળો દસ્ત થાય છે, તરશ લાગે છે, નેત્ર. ગળું અને મુખ દુઃખે છે, માથું બુઝી જાય છે અને ધાવણુની ઉલટી થાય છે. લોકો આ રોગને ગળુ પડવું કહે છે.

મહાપક્ષ વિસર્પનાં વિસર્પસ્તુ શિશોઃ પ્રાણનાશનો વસ્તિશીર્ષજઃ ॥ ૧૪ ॥

લક્ષણો। પક્ષવર્ણો મહાપક્ષો રોગો દોષત્રયોદ્ભવઃ ॥

શક્ત્યાભ્યાં હૃદયં યાતિ હૃદયાદ્યા ગુદં વ્રજેત્ ॥ ૧૫ ॥

આળકના મસ્તક ઉપર કિંવા અસ્તિ ઉપર રતવા નિકળે છે, તેમાંથી ઘણુંકરી તે અચતું નથી. આ રતવા લાલ કમળની કળી જેવો રંગે લાલ હોય છે. આ મહાપદ્મ વિસર્પ ત્રિદોષજ છે અને તે લમણા ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ફરતો છાતી સુધી અને કિંવા હૃદયપર થઈ

આળકોને થનારા

બીજા વિકાર

શુદ્રરોગે ચ કથિતે ત્વજગલ્યહિપ્તતને ॥ [ગુદ પર્યંત જાય છે.

જ્વરાદ્યા વ્યાધયઃ સર્વે મહતાં ચે પુરેરિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

બાલદેહેऽપિ તે તદ્વદ્વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈઃ સદા ॥

આળકને થતા અજગદ્ધી અને અહિપૂતન રોગો શુદ્રરોગના નિદાનમાં કહ્યા છે. વળી પહેલાં કહેલા જ્વરાદિ સર્વ રોગો જે મોટા માણસોને થાય છે, તે આ આળકોને પણ તેવીજ રીતે થાય છે, એમ સમજવું.

સામાન્ય ગ્રહણુષ્ઠ-

નાં લક્ષણો

ક્ષણાદુદ્વિજતે બાલઃ ક્ષણાત્રસ્યતિ રોદિતિ ॥ ૧૭ ॥

નચ્ચૈર્દન્તૈર્દારયતિ ધાત્રીમાત્માનમેવ ચ ॥

ઊર્ધ્વે નિરીક્ષતે દન્તાન્ શ્વાદેત્કૂજતિ જૃમ્મતે ॥ ૧૮ ॥

મુઠ્ઠૌ ક્ષિપતિ દન્તૌષ્ઠ ફેનં વમતિ ચાસકૃત્ ॥

ક્ષામોઽતિ નિશિ જાગર્તિ શૂનાક્ષો ભિન્નવિદ્રસ્વરઃ ॥ ૧૯ ॥

માંસશોણિતગન્ધિશ્ચ ન ચાશ્નાતિ તથા પુરા ॥

સામાન્યં ગ્રહજુષ્ઠાનાં લક્ષણં સમુદાહતમ્ ॥ ૨૦ ॥

આળકને ગ્રહની ઝપટ (વળગાડ) લાગવાથી સામાન્ય રીતે નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. તે ક્ષણમાં ઉદ્વેગ પામે છે, ક્ષણમાં ત્રાસ પામે છે તથા ક્ષણમાં રડી પડે છે, પોતાના નખ તથા દાંતોથી પોતાને તથા ધાવને વીંખોડા ભરે છે, દાંત કકડાવે છે, ભમર ચડાવે છે, ચીસો પાડે છે, અગાસાં ખાય છે, તેના કપાળપર કરચલિયો પડે છે, તે દાંતથી ઓઠ પીસે છે, તેના મુખમાંથી વારંવાર શીળુ નીકળે છે; તે શરીરે દુર્ગંધ (ફૂશ) થઈ જાય છે. રાત્રે ઉંઘતું નથી, શરીરપર થેથર આવે છે, દસ્ત પાતળો થાય છે, ગળું ખેસી જાય છે, શરીરની વાસ રક્ત કે માંસની વાસ જેવી આવે છે, અને અગાઉની પેઠે તે ધાવતું કે ખાતું નથી.

સ્કન્દગ્રહનાં

લક્ષણો

एकनेत्रस्य गात्रस्य स्त्रावः स्पन्दनकम्पनम् ॥

ऊर्ध्वे दृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः ॥ ૨૧ ॥

दन्तान् खादति वित्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ॥

स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाल्પमेव च ॥ ૨૨ ॥

સ્કન્દગ્રહનો વળગાડ જે આળકને થયો હોય, તેને નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. આળકની એક આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે છે, તેનાં અંગો ધ્રુજે છે, તે ઝંચી દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેનું મુખ વક્ર થાય છે, રક્તના જેવી તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવે છે, તે ત્રાસ પામીને દાંત કકડાવે છે, ધાવતું નથી; અને થોડું રુદન કરે છે.

સ્કન્દાપરમારનાં નષ્ટસંજ્ઞો વમેત્ ફેનં સંજ્ઞાવાનતિરોદિતિ ॥

લક્ષણે।

પૂયશોણિતગન્ધિત્વં સ્કન્દાપસ્મારલક્ષણમ્ ॥ ૨૩ ॥

સ્કન્દાપરમાર(સ્કન્દગ્રહને લીધે આવતી વાધ)માં આળક બેશુદ્ધ થઈ જાય છે, શીણુ એક છે, સાવધ થતાં ધણું રડે છે અને તેના શરીરમાંથી પરુ તથા રક્તની બદબો આવે છે.

સસ્તાક્ષો મયચકિતો વિદક્ષગન્ધિ:

શકુનિગ્રહનાં

લક્ષણે।

સાસ્ત્રાવવ્રણપરિપીડિતઃ સમન્તાત્ ॥

સ્ફોટૈશ્ચ પ્રચિતતનુઃ સદાહપાકૈ-

વિજ્ઞેયો ભવતિ શિશુઃ ક્ષતઃ શકુન્યા ॥ ૨૪ ॥

શકુનિગ્રહથી પીડિત આળકનું શરીર ગળી જાય છે, તે ભયથી ચોંકી જાય છે, પક્ષીના જેવી તેના અંગમાંથી દુર્ગંધ આવે છે, તેને ચારેકાર ગુંમડાં થઈ ઉડે છે, જેમાંથી પરુ નીકળે છે. અથવા દાહ અને પાકવાળા ફેલાથી બધું શરીર ભરાઈ જાય છે.

રેવતીગ્રહનાં

લક્ષણે।

વ્રણૈઃ સ્ફોટૈશ્ચિતં ગાત્રં પદ્મગન્ધમસૂક્ સ્રવેત્ ॥

મિશ્રવર્ચા જ્વરી દાહી રેવતીગ્રહલક્ષણમ્ ॥ ૨૫ ॥

રેવતીગ્રહના વળગાડથી આળકનું શરીર વળુ અને ફેલાથી છવાય છે, અને તેમાંથી જે રક્ત વહે છે, તેની બદબો કાઢવના જેવી આવે છે. તેને ઝાડા થાય છે, તાવ આવે છે અને તેનું શરીર બળે છે.

પૂતનાગ્રહનાં

લક્ષણે।

અતીસારો જ્વરસ્તૂળ્ણા તિર્યક્પ્રેક્ષણરોદનમ્ ॥

નષ્ટનિદ્રસ્તથોદ્વિગ્નો પ્રસ્તઃ પૂતનયા શિશુઃ ॥ ૨૬ ॥

પૂતનાગ્રહની જે આળકને પીડા થાય છે, તેને ઝાડા આવે છે, તાવ આવે છે, તૃષા લાગે છે, તે વાંકી દષ્ટિથી જુએ છે, રડે છે; તેની ઊંઘ ઉડી જાય છે અને તે આકુળબાકુળ થાય છે.

અંધપૂતનાગ્રહનાં

લક્ષણે।

હૃદિઃ કાસો જ્વરસ્તૂળ્ણા વસાગન્ધોઽતિરોદનમ્ ॥

સ્તન્યદ્વેષોઽતિસારશ્ચ અન્ધપૂતનયા ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

અંધપૂતનાગ્રહની પીડાથી આળકને ઉલટી, ઉધરસ, તાવ અને તરશ સાથે એના શરીરમાં ચરબી જેવી ગંધ આવે છે અને એ બહુ રડ્યા કરે છે.

શીતપૂતનાગ્રહનાં

લક્ષણે।

વેપતે કાસતે ક્ષીણો નેત્રરોગો વિગન્ધિતા ॥

હૃદયતીસારયુક્તશ્ચ શીતપૂતનયા શિશુઃ ॥ ૨૮ ॥

શીતપૂતનાગ્રહની પીડાથી આળક ધ્રુજે છે, ઉધરસનો ડોંસો થઈ આવે છે, તે ક્ષીણ થઈ જાય છે, આંખમાં આંખો દુઃખની વગેરે વિકારો થાય છે, શરીરમાંથી દુર્ગંધ છૂટે છે તથા ઉલટી અને ઝાડા થાય છે.

મુખમંડિકાગ્રહનાં

લક્ષણે।

પ્રસન્નવર્ણવદનઃ શિરાભિરિવ સંવૃતઃ ॥

મૂત્રગન્ધી ચ બહાશી મુખમણ્ડિકયા ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

જે આળકને મુખમંડિકાગ્રહની પીડા થાય છે, તેનું મોઢું ચળકતું દેખાય છે, તેના શરીરની કાંતિ સુંદર દેખાય છે, શરીર ઉપર નસો તરી આવે છે, તેના અંગમાંથી મૂત્રના જેવી વાસ આવે છે અને તે આળક ધણું ખાય છે.

નૈગમેયગ્રહનાં
લક્ષણે।

છર્દિસ્પન્દનકળાસ્યશોષમૂર્ચ્છાવિગમ્બિતાઃ ॥

ऊर्ध्वं पश्येद्दશેदन्तान्नૈગમેયગ્રહं વદેત્ ॥ ૩૦ ॥

નૈગમેય ગ્રહનો બાળકને વળગાડ હોય છે, ચારે તેને ઉલટી થાય છે; ધ્રુમરી છૂટે છે, ગળું અને મુખ સુકું પડી જાય છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, તેનું અંગ વાસ મારે છે, તે ઉંચું જોયા કરે છે અને દાંત કકડાવે છે.

इति बालरोगनिदानम्

—:o:—

વિષનિદાન

વિષની સંખ્યા

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ દ્વિવિધં વિષમુચ્યતે ॥

मूलात्मकं तदाद्यं स्यात्परं सर्पादिसंभवम् ॥ ૧ ॥

સ્થાવર અને જંગમ એવાં બે પ્રકારનાં વિષ થાય છે. મૂલાત્મક (ઝાડનાં મૂળ વગેરે ઝેરી હોય તે) અને ખનિજ તે સ્થાવર, અને સર્પાદિજન્ય જે ઝેર તે જંગમ વિષ ગણાવું. (શરીરમાં ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે વિષ કહેવાય છે. દશ પ્રકારનાં, મૂલાત્મક અને સોળ પ્રકારનાં સર્પાદિ વિષ સુશ્રુતે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. મૂળ, પત્ર, ફળ, કૃત્ત, છાલ, લાકડાની અંદરનો ગર, ગુંદર, ધાતુ, (ખનિજ પદાર્થ) અને કંદ એ દશ મૂલાદિ વિષ અને દૃષ્ટિ, શ્વાસોચ્છ્વાસ, દાંત, નખ, મૂત્ર, મળ, શુક્ર, લાળ, કેશ (વાળ), ચિમટા (ચોંટિયો), અપાનવાયુ, ગુદ, અસ્થિ, પિત્ત, શ્લેષ્મ (એ જનતા જન્તુઓ) અને શખ એ સોળ જંગમ જંગમ વિષનાં સા- નિદ્રાં તન્દ્રાં ક્લમં દાહમપાકં રોમહર્ષણમ્ ॥ [વિષ છે.

માન્ય લક્ષણે। शोथं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ ૨ ॥

જંગમ વિષની અસર થવાથી નિદ્રા ઘેન, થાક, (અનાયાસથી લાગતો શ્રમ, ખળત્રા, અજનો અપચો, રોમાંચ, સોળે અતિસાર વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

સ્થાવર વિષનાં સ્થાવરં તુ જ્વરં હિક્કાં દન્તહર્ષ ગલગ્રહમ્ ॥

સામાન્ય લક્ષણે। फेनच्छर्दरुचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते भृशम् ॥ ૩ ॥

સ્થાવર વિષની અસર થવાથી જ્વર, હેડકી, દાંતનું અંબાઈ જવું, ગળું પકડાઈ જવું, શીણતી ઉલટી, અરુચિ, શ્વાસ અને અત્યંત મૂર્ચ્છા, વગેરે વિકારો થાય છે.

રાજા જેવા મોટા इक्षितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ॥

માણુસોને તેમના जानीयाद्विषदातारमेतैर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ૪ ॥

આકરોઅજ્ઞમાં ઝેર न ददात्युत्तरं पृष्ठो विवश्रुर्मोहमेति च ॥

અવશવે છે, તે સમ- अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥ ૫ ॥

યે તે વિષ અવશ- हसत्यकस्मात्स्फोटयत्यङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ॥

વનારાઓને ઓળ- वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ૬ ॥

ખવાનાં લક્ષણે। विवर्णवक्त्रो घ्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्यपि ॥

આલમેતાસનં દીનઃ કરેણ ચ શિરોરુદ્ધમ્ ॥ ૭ ॥

વર્તેતે વિપરીતં ચ વિષદાતા વિચેતનઃ ॥

ઝેર ખવરાવનાર માણસના બોલવાચાલવાપરથી, તેમ તેની મુખચર્યાપરથી સુઝ વૈધ નીચે વર્ણવેલાં લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખી તેની પરીક્ષા કરવી. વિષ ખવરાવનાર માણસને કંઈ પૂછતાં તે ઉત્તર આપતો નથી અને જો ઉત્તર આપે છે, તો શું કહેવું? તે તેને સૂઝતું નથી, તેથી બોલતાં વચ્ચે ખમચાઇને મૂઢ પેટે ઉભો રહે, અથવા વગરઅર્થનું અને અસ્પષ્ટ, મૂઢ પેટે લાંબું લાંબું બોલી જાય છે; તે એકદમ હસી પડે છે, આંગળીઓના કટાકા ફેડે છે; જમીનપર બેઠો બેઠો લીંટીઓ દોરે છે, લયથી ધ્રુજે છે, સામું જોયા કરે છે, તેનું મોઢું શીકું થઈ જાય છે; નખથી તણખલાં તોડે છે, રાંક પેટે એક જગ્યાપર બેસે છે, પોતાના માથાપર હાથ ફેરવ્યા કરે છે, વારંવાર પાછો ફરીને બેસે છે અને તે ભાન વગરનો થઈ જાય છે.

ઉદ્વેષ્ટનં મૂલવિષૈઃ પ્રલાપો મોહ एव च ॥ ૮ ॥

મૂલાદિ વિષનાં
લક્ષણો

જૃમ્ભણં વેપનં શ્વાસો મોહઃ પત્રવિષેણ તુ ॥

મુલશોથઃ ફલવિષૈર્દાહોઽન્નદ્વેષ एव च ॥ ૯ ॥

ભવેત્પુષ્પવિષૈર્દાર્દિરાધ્માનં શ્વાસ एव च ॥

ત્વક્સારનિર્યાસવિષૈરુપયુક્તૈર્ભવન્તિ હિ ॥ ૧૦ ॥

આસ્યદૌર્ગન્ધ્યપારુષ્યશિરોરુક્કફસંસ્રવાઃ ॥

ફેનાગમઃ ક્ષીરવિષૈર્વિઙ્ગભેદો ગુરુજિહ્વતા ॥ ૧૧ ॥

હૃત્પીડનં ધાતુવિષૈર્મૂર્ચ્છાં દાહશ્ચ તાલુનિ ॥

પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ વિષાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૨ ॥

મૂળવિષથી હાથ પગમાં ગોઠલાં ચડે છે, રોગી લવરી કરે છે, અને મૂર્ચ્છા પામે છે. પત્રવિષથી બગાસાં આવે છે, ધ્રુજરી છૂટે છે, શ્વાસ ચડે છે અને મૂર્ચ્છા આવે છે. ફળ-વિષથી મુખ સ્ત્રુ જાય છે; બળત્રા થાય છે. અને અન્નપર અભાવો થાય છે. પુષ્પવિષથી ઉલટી થાય છે, પેટ ફૂલી આવે છે અને શ્વાસ ચડે છે. હાલ, લાકડાનો સાર અને ગુંદરનાં ઝેરથી મુખ દુર્ગંધ મારે છે, શરીર ખડખડું બને છે, માથું દુખે છે અને મુખમાર્ગે કફનો સ્રાવ થાય છે. ક્ષીરવિષથી મુખમાં શીણ નીકળે છે, દસ્ત થાય છે અને જીભ જડ થઈ જાય છે. ધાતુવિષથી હૃદયમાં વેદના થાય છે, મૂર્ચ્છા આવે છે અને તાળવું બળે છે. આ બધાં વિષો મોટે ભાગે પ્રાણઘાતક છે.

સઘઃ ક્ષતં પચ્યતે यस્ય જન્તોઃ સ્વેદ્રક્તં પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષણમ્

વિષલિપ્ત શસ્ત્રપ્રહા
રનાં લક્ષણો

કૃષ્ણીભૂતં ક્લિન્નમત્યર્થપૂતિ ક્ષતાન્માસં શીર્યતે यस્ય ચાપિ ૧૩

તૃષ્ણા મૂર્ચ્છા જ્વરદાહૌ ચ यस્ય દિગ્ધાહતં મનુજં તં વ્યવસ્યેત્

લિક્ષાણ્યેતાન્યેવ કુર્યાદમિત્રૈર્વ્રણે વિષં यस્ય દત્તં પ્રમાદાત્ ૧૪

જે માણસને હથિયારનો જખમ તરત પાકી આવે છે, તેમાંથી (જખમમાંથી) લોહી વહે છે, જખમ ફરી ફરી પાકી આવે છે, તેમાંથી કાળું, સડી ગયેલું અને દુર્ગંધયુક્ત માંસ ટૂટી પડે છે; વળી જે તૃષા, મૂચ્છા, જ્વર અને બળત્રાથી પીડાય છે; તેને ઝેરપાયેલાં શસ્ત્રોનો જખમ થયો છે એમ જાણવું. કપટ કરીને શત્રુએ જે કાઢના વ્રણમાં વિષ નંખાવ્યું હોય તો તે વ્રણનાં લક્ષણો પણ વિપલિખશસ્ત્રના જખમનાં ઉપર વર્ણવેલાં લક્ષણો જેવાં જ થાય છે.

જેણે ઝેર પીધું હોય સપીતં ગૃહધૂમામં પુરીષં યોડતિસાર્યતે ॥

તેનાં લક્ષણો કેનમુદ્ગમતે ચાપિ વિષપીતં તમાદિશેત ॥ ૧૫ ॥

જેને પીળા તથા ધરના ધુવાડા જેવા ઝાડ વારંવાર થાય તથા શીણુની ઉલટી થાય તે માણસે ઝેર પીધું છે, એમ જાણવું.

વાતપિત્તકફાત્માનો મોગિમળ્ડલિરાજિલાઃ ॥

સર્પવિષ

યથાક્રમં સમાખ્યાતા વ્યન્તરા દ્વન્દ્વરૂપિણઃ ॥ ૧૬ ॥

દંશો મોગિકૃતઃ કૃષ્ણઃ સર્વવાતવિકારકૃત્ ॥

પીતો મળ્ડલિજઃ શોથો મૃદુઃ પિત્તવિકારવાન્ ॥ ૧૭ ॥

રાજિલોત્થો મવેદંશઃ સ્થિરશોથશ્ચ પિચ્છિલઃ ॥

પાણ્ડુઃ સ્નિગ્ધોડતિસાન્દ્રાસૃક્ સર્વશ્લેષ્મવિકારવાન્ ॥ ૧૮ ॥

ભોગી, મંડલી અને રાજીલ, એ ત્રણ જાતના સર્પ અનુક્રમે વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિના છે; અને જે સર્પ દ્વયંતર, એટલે વાત અને પિત્ત પ્રકૃતિના એ સર્પના સંયોગમાંથી પેદા થાય છે, તેમાં તે બંને દોષોનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે. (જેમ કે કૃષ્ણ સર્પ અને મંડલિનીથી (મંડલિની માદાથી) થયેલો સર્પ, વાત પિત્ત પ્રકૃતિનો જાણવો. આવી રીતે મિશ્ર જાતિના બીજા સર્પ કદાપી લેવા. ફણાથી માડીને રંગે કાળો હોય તે ભોગી, જેનાં શરીર ઉપર નોખા જાતનાં ચિહ્ન હોય તે મંડલી અને જેના શરીર ઉપર રંગ એરંગી લિંટાઓ હોય તે રાજીલ.)

ભોગી સર્પનો કરેલો દંશ કાળા રંગનો અને બધી જાતના વાતવિકાર ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે. મંડલી સાપનો દંશ પીળો, સોજવાળો, પોચો અને પિત્તવિકાર કરનારો હોય છે; અને રાજીલ સાપના દંશથી સ્થિર, સફેદ રંગનો અને ચીકણો સોજો થાય છે. તેમાંથી (દંશમાંથી) જાડું રક્ત નીકળે છે અને તેને લીધે બધી જાતના કફવિકાર લાગુ પડે છે.

અશ્વત્થદેવાયતનદ્મશાનવલ્મીકસન્ધ્યાસુ ચતુષ્પથેષુ ॥

જુદી જુદી જગ્યા-

પર અને ભિન્નભિન્ન

નક્ષત્રોમાં થયેલા

સર્પદંશનાં અસા-

ધ્ય લક્ષણો

યામ્યે ચ દદ્શાઃ પરિવર્જનીયા ક્રક્ષે શિરામર્મસુ યે ચ દદ્શાઃ

પીપળાની પાસે, મંદિરોમાં, શ્મશાનમાં, રાફડા ઉપર, સંધ્યા-

કાળે, ચકલામાં, (જ્યાં ચાર રસ્તા એકઠા થતા હોય ત્યાં) ભરણી-

નક્ષત્રમાં (તથા આદ્રા, આશ્લેષા, મઘા, મૃગ અને કૃત્તિકામાં,

અને શિરામર્મમાં-એટલે મોટી નાડીપર મર્મસ્થાનમાં જેને સર્પદંશ

થયો હોય તે માણસનો વૈદ્ય ત્યાગ કરવો.

સર્પદંશનાં અસા-
ધ્ય લક્ષણો.

દર્વીકરાણાં વિષમાશુઘાતિ સર્વાણિ ચોષ્ણે દ્વિગુણીભવન્તિ॥
અજીર્ણપિત્તાતપપીડિતેષુ બાલેષુ વૃદ્ધેષુ બુભુક્ષિતેષુ ॥ ૨૦ ॥
ક્ષીણક્ષતે મેહિનિ કુષ્ઠદુષ્ટે રૂક્ષેઽબલે ગર્ભવતીષુ ચાપિ ॥
શસ્ત્રક્ષતે યસ્ય ન રક્તમેતિ રાજ્યો લતામિશ્ચ ન સંભવન્તિ ॥
શ્મીતામિરદ્ધિશ્ચ ન રોમહર્ષો વિષામિભૂતં પરિવર્જયેત્તમ્ ॥
જિહ્વાં મુખં યસ્ય ચ કેશશાતો નાસાવસાદશ્ચ સકળ્ઠમજ્જઃ
રક્તઃ સકૃષ્ણઃ શ્વયથુશ્ચ દંશે હન્વોઃ સ્થિરત્વં ચ વિવર્જનીયઃ
વર્તિઘના યસ્ય નિરેતિ વક્ત્રાદ્રક્તં સ્ત્રવેદૂર્લ્ભમધશ્ચ યસ્ય ॥૨૩॥
દંઘ્રામિઘાતાશ્ચતુરશ્ચ યસ્ય તં ચાપિ વૈદ્યઃ પરિવર્જયેત્તુ ॥
ઝન્મત્તમત્યર્થમુપદ્રુતં વા હીનસ્વરં ચાપ્યથવા વિવર્ણમ્ ॥૨૪॥
સારિષ્ટમત્યર્થમવેગિનં ચ જહ્યાન્નરં તત્ર ન કર્મ કુર્યાત્ ॥

દર્વીકર-ફણાવાળા-સર્પોનું ઝેર તત્કાળ જીવ લે છે, અને બધાં ઝેરોની અસર ઉણુ પદાર્થોથી બમણી થાય છે.

અજીર્ણ, પિત્ત અને તડકાથી પીડા પામેલાને, બાળકને, વૃદ્ધને, બુખ્યાને, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલાને, પ્રમેહના દરદીને, કોઠીઆને, સૂકાયલાને, નબળાં માણસને અને ગર્ભિણીને સર્પદંશ થતાં તેમનો તત્કાળ જીવ જાય છે.

શસ્ત્રનો ધા કરતાં જેના શરીરમાંથી રક્ત નીકળતું નથી, ચામૂક મારતાં જેના અંગપર સોળ ઉડતા નથી કિંવા ટાકું પાણી નાંખતાં જેનાં ફેવાટાં ઉભાં થતાં નથી, આવા માણસનું ઝેર ઉતારવાની નકામી ખટપટ કરવી નહિ.

જે માણસનું મુખ ઝેર ચઢવાથી વાંકું થઇ ગયું હોય, જેના વાળ ખેંચતાં વાળ મૂળમાંથી ઉપડી આવે, નાકની અણી વાંકી થઇ જાય, ડોકનો કાંટો ખડી જાય, ડંખની જગ્યાપર દાઢ એસી કાળાશ પડતો રાતો સોજો આવ્યો હોય, તથા બન્ને જડ્યાં સજ્જડ થઇ જાય, તે માણસના જીવવાની આશા છોડી દેવી.

જેના મોઢામાંથી જાડી લાળની વાટ નીકળે છે અને નાક, મુખ અને ગુદામાંથી લોહી નીકળે છે, વળી જેને ચાર દાંત લાગ્યા હોય છે, તેના બચવાની આશા ન રાખવી. વળી જે માણસ ઝેરની અસરથી અત્યંત ગાંઠો થઇ ગયો હોય, જેને તાવ, ઝાડા જેવા ઉપદ્રવો થયા હોય, જેનો અવાજ એસી ગયો હોય, જેની ચામડીનો રંગ ફરી ગયો હોય, શરીર ઉપર ખીજાં અરિષ્ટ ચિહ્નો દેખાતાં હોય તથા જેને ઝાડાપેશાબનો વેગ ખીલકુલ થતો ન હોય તેના જીવવાની આશા છોડી દેવી. એના ઉપર ઝેર ઉતારવાના ઉપચારો ન કરવા.

૬૫૧ વિષ

ઝીર્ણ વિષઘ્નૌષધિભિર્હતં વા દાવાગ્નિવાતાતપશોષિતં વા ॥
સ્વમાવતો વા ગુણવિપ્રહીનં વિષં હિ દૂષીવિષતામુપૈતિ ॥

જનું થયેલું, વિષદ્ર (ઝેર મારવાવાળાં) ઔષધથી હતવીર થયેલું, દાવાનળ, વાયરો કે તડકાથી સ્ક્રાઈ ગયેલું, કિંવા સ્વભાવથી જ એછા ગુણવાળું (સ્થાવર જંગમાત્મક) વિષ, દૂષી વિષ ગણાય છે.

**દૂષી વિષનાં
લક્ષણો**

વીર્યાલ્પભાવાન્ન નિપાતયેસ્તત્કફાન્વિતં વર્ષગણાનુબન્ધિ ૨૬
તેનાર્દિતો મિશ્રપુરીષવર્ણો વૈગન્ધ્યવૈરસ્યયુતઃ પિપાસી ॥

મૂર્છાં ભ્રમં ગદ્ગદવાગ્વર્મિ ચ વિચેષ્ટમાનોઽરતિમાપ્નુયાદ્વાર૭

દૂષી વિષ અત્પ ગુણવાળું હોવાને લીધે તથા કડ્ડયુક્ત હોવાથી જીવવાતક થતું નથી, પણ એની અસર વર્ષોનાં વર્ષ સુધી વળગી રહે છે. તેવા વિષથી પીડિત માણસને ઝાડા થાય છે, તેનો રંગ બદલાઈ જાય છે, તેનું મુખ બદલે મારે છે, તથા સ્વાદ વગરનું થઈ જાય છે, તેને વારંવાર તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે; ભ્રમણા થાય છે, તે બોલતાં અચકાય છે, ઉલટી કરે છે, ચાળા કરે છે અને બેચેન રહ્યા કરે છે.

સ્થાનભેદથી તેનાં આમાશયસ્થે કફવાતરોગી પક્વાશયસ્થેઽનિલપિત્તરોગી ॥

બ્લૂદાં બ્લૂદાં લક્ષણો ભવેત્સમુદ્ગસ્તશિરોરુહાક્કો વિલ્લૂનપક્ષસ્તુ યથા વિહક્કઃ॥૨૮॥

દૂષી વિષ જે આમાશયમાં હોય તો કફવાતજન્ય રોગ થાય છે, પક્વાશયમાં (પેટમાં) ઉતરતાં વાતપિત્તજન્ય રોગ થાય છે અને તેના માથાપરના વાળ ખરી પડવાથી પાંખો તોડી નાંખેલા પક્ષીના જેવો તે દેખાય છે.

**રસાદિ ધાતુગત
દૂષી વિષનાં
લક્ષણો**

સ્થિતં રસાદિષ્વથવા યથોક્તાન્કરોતિ ધાતુપ્રભવાન્વિકારાન્
કોપં ચ શીતાનિલદુર્દિનેષુ યાત્યાશુ પૂર્વ ગૃણુ તસ્ય લિક્ષ્મ
નિદ્રાગુરુત્વં ચ વિજૃમ્ભણં ચ વિશ્લેષહર્ષાવથવાક્કમર્દઃ ॥

તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકાવરોચકં મण्डलकोठजन्म ॥૩૦॥

માંસક્ષયં પાદકરપ્રશોયં મૂર્છાં તથા છર્દિમથાતિસારમ્ ॥

દૂષીવિષં શ્વાસતૃષાજ્વરાંશ્ચ કુર્યાત્પ્રવૃદ્ધિં જઠરસ્ય ચાપિ૩૧

उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदाहं तथान्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् ॥

ગાદ્ગદ્ગમન્યજ્જનયેચ્ચ કુષ્ટં તાંસ્તાન્વિકારાંશ્ચ બહુપ્રકારાન્ ૩૨

રસાદિ ધાતુમાં આ વિષનો પ્રવેશ થતાં, તે તે ધાતુના વિકાર થાય છે. અને હંડીમાં વાયુ (પવનના ઝપાટા)માં અને વાદળાં અદ્યાં હોય, તે સમયે તે જલદીથી કુપિત થાય છે, તેનાં લક્ષણો સાંભળો:—

દૂષી વિષની અસરથી પહેલાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે: ઉંઘ આવે છે, શરીર ભારે લાગે છે, બગાસાં આવે છે, રોમાંચ થાય છે, અને ડીલ લાગે છે. પછી જમ્યા પછી મદ થવો, અનનો અપચો થવો, અનપર અરુચિ થવી, શરીરપર ઢીમણાં ઉડી આવવાં, માંસ ગળવું, હાથ પગ સ્વજી આવવા, તથા મૂર્છા ઉલટી, ઝાડો, શ્વાસ, તૃષા, જ્વર, અને ઉદર-રોગ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ ઉપરાંત બીજા ઘણી જાતના વિકારો થાય છે. જેમકે

કોઇની અસરથી ઉન્માદરોગ થાય છે, કોઇથી બળત્રા થાય છે, કોઇથી નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાય છે, કોઇથી ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ થતો નથી; તો કોઇની અસરથી કુષ, વિસર્પ, તથા વિસ્ફોટ-કાદિ અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે.

દૂષી વિષની સમજ દૂષિતં દેશકાલાન્નદિવાસ્વપ્નૈરભીક્ષણશઃ ॥
યસ્માત્સંદૂષયેદ્ધાતુંસ્તસ્માદ્દૂષીવિષં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૩ ॥

દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવસે સૂવાથી વારંવાર દૂષિત થયેલું વિષ ધાતુઓને દુષ્ટ કરે છે, માટે તેને દૂષી વિષ કહે છે.

કૃત્રિમ ઝેરનાં લક્ષણો સૌભાગ્યાર્થે સ્ત્રિયઃ સ્વેદં રજો નાનાઙ્ગજાન્મલાન્ ॥
શત્રુપ્રયુક્તાશ્ચ ગરાન્પ્રયચ્છન્ત્યન્નમિશ્રિતાન્ ॥ ૩૪ ॥
તૈઃ સ્યાત્પાણ્ડુઃ કુશોડ્વપાન્નિર્જ્વરશ્ચાસ્યોપજાયતે ॥
મર્મપ્રથમનાધ્માનં હસ્તયોઃ શોથલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥
જઠરં ગ્રહણીદોષો યક્ષ્મગુલ્મક્ષયજ્વરાઃ ॥
પવંવિધસ્ય ચાન્યસ્ય વ્યાધેર્લિક્ષ્ણાનિ દર્શયેત્ ॥ ૩૬ ॥

પોતાના હાથમાં સત્તા કિંવા માલમત્તા આવે, એવી ધારણાથી અથવા શત્રુઓની શીખવણીથી કેટલીક દુષ્ટ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને ઝેરી જન્તુઓનો પરસેવો, કોઈ ઝેરી દવાનું ચૂર્ણ અથવા પરસેવો, આર્તવ વગેરે પોતાના શરીરના જુદા જુદા ભાગનો મેલ અન્નમાં ખવરાવે છે, અથવા શત્રુએ આપેલાં ઝેરને પણ અન્નમાં મેળવીને ખવરાવે છે, આ ઝેરની અસરથી માણસ શીકા થઈ જાય છે, સૂકાઈ જાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, તેના મર્મ-સ્થાનોમાં દુઃખ થાય છે, તેનું પેટ ચઢે છે, હાથપગ ઉપર સોજા આવે છે તથા ઉદરરોગ, ક્ષય, ગુદમ, ક્ષયજન્ય જ્વર વગેરે રોગોના તથા એવી જાતના બીજા વ્યાધિઓનાં લક્ષણો થાય છે.

ઝેરનાં સાધ્યા- સાધ્યમાત્મવતઃ સદ્યો યાપ્યં સંવત્સરોષિતમ્ ॥
સાધ્ય લક્ષણો દૂષીવિષમસાધ્યં તુ ક્ષીણસ્યાહિતસેવિનઃ ॥ ૩૭ ॥

પથ્ય પાળનાર જીવેન્દ્રિય માણસના પેટમાં ગયેલા દૂષી વિષ ઉપર તરત ઉપાય કરવામાં આવે તો એ સાધ્ય થાય છે; પણ ઝેર ખાધા પછી ઓપડના ઉપચાર વગર એક વર્ષ વહી જાય તો ઝેરની અસર યાપ્ય થઈ જાય છે. અને ક્ષીણ તથા પથ્ય નહિ રાખનારને તો તે અસાધ્ય થઈ પડે છે.

લૂતા (કામળા)ના યસ્માલ્લૂતં તૃણં પ્રાપ્તા મુનેઃ પ્રસ્વેદવિન્દવઃ ॥

વિષની ઉત્પત્તિ તસ્માલ્લૂતાઃ પ્રભાષ્યન્તે સંખ્યયા તાસ્તુ ષોડશઃ ॥ ૩૮ ॥

વિશ્વામિત્ર રાજાએ વસિષ્ઠની કામધેનુ પરાણે લેઈ લેવા માંડ્યાથી વસિષ્ઠ ઋષિને ક્રોધ આવ્યો અને તેના ક્રોધથી તેમના કપાળપર પરસેવાનાં બિંદુઓ બાઝ્યાં. તે પાસે કાપેલા ઘાસપર પડ્યાં તેમાંથી લૂતા (ઝેરી કરોળીયા) નામના ઝેરી જીવડાઓ થયા જેની બધી

મળી સોળ જાતો છે. (આ સોળ લૂતાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—ત્રિમંડલા, શ્વેતા, કપિલા, પીતકા, લાલાવિષા, મૂત્રવિષા, રક્તા, કઠિના, સૌનેર્ણિકા, લાઙ્ગવર્ણા, જલિની, એકપદી, કૃષ્ણા, અશિવક્રા, કાણ્ડા અને માલાગુણી. સુ.ક.અ.૮).

લૂતાના દંશનાં
સામાન્ય લક્ષણો

તામિર્વષ્ટે દંશકોથઃ પ્રવૃત્તિઃ ક્ષતજસ્ય ચ ॥

જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ ગદાઃ સ્યુશ્ચ ત્રિદોષજાઃ ॥ ૩૯ ॥

પિડકા વિવિધાકારા મળ્ડલાનિ મહાન્તિ ચ ॥

શોથા મહાન્તો મૃદવો રક્તાઃ શ્યાવાશ્ચલાસ્તથા ॥ ૪૦ ॥

સામાન્યં સર્વલૂતાનામેતદંશસ્ય લક્ષણમ્ ॥

લૂતાનો દંશ થતાં તે ભાગ સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે. જ્વર, દાહ, અતિસાર, ખીજ ત્રિદોષજ રોગો અને ઘણી જાતના ફેફસા તથા મોટાં ચક્રદળો તેમ જ પોચો, રાતો, લીલો, આશમાની અને ચંચળ એવો મોટો સોજો વગેરે લક્ષણો થાય છે. બધી જાતની લૂતાના દંશનાં ઉપલાં સામાન્ય લક્ષણો જાણવાં.

દૂષીવિષ લૂતાના
દંશનાં લક્ષણો

દંશમધ્યે તુ ચત્ક્રુણ્ણં શ્યાવં વા જ્વાલકાવૃત્તમ્ ॥ ૪૧ ॥

દગ્ધાકૃતિ મૃશં પાકં ક્લેદકોથજ્વરાન્વિતમ્ ॥

દૂષીવિષામિર્લૂતામિસ્તદ્દષ્ટમિતિ નિર્દિશેત્ ॥ ૪૨ ॥

જે દંશની (કરડેલા ભાગની) વચ્ચેનો ભાગ કાળો કેવા લીલો કે આસમાની તથા જાળાંથી વીંટાયલો અને બળ્યા જેવો હોય છે, જે જલદીથી પાકે છે અને જેમાંથી સડેલું ચીકણું પાણી વહે છે, વળી જેને લીધે તાવ આવે છે, તે દંશ દૂષીવિષ લૂતાનો છે એમ જાણવું.

બ્રાહ્મહર લૂતાના
દંશનાં લક્ષણો

શોથાઃ શ્વેતાઃસિતા રક્તાઃ પીતાઃ સપિટિકા જ્વરાઃ ॥

પ્રાણાન્તિકામિર્જાયન્તે દાહદિક્કાશિરોમ્હાઃ ॥ ૪૩ ॥

આઠ અસાધ્ય લૂતાઓ જે જીવલેણુ છે તેના દંશથી ઘેળો, કાળો, રાતો કે પીળો સોજો થાય છે, ફેડલા સાથે તાવ આવે છે તથા બળત્રા, હેડકી અને માથાના દુઃખાવાથી પીડાઇને એ રોગી મરી જાય છે.

ઉદરના દૂષીવિષ-
નાં લક્ષણો

આદંશાચ્છોણિતં પાણ્ડુમળ્ડલાનિ જ્વરોઽરુચિઃ ॥

લોમહર્ષશ્ચ દાહશ્ચાપ્પાણ્ડુષીવિષાર્દિતે ॥ ૪૪ ॥

ઝેરી ઉદર કરડતાં દંશમાંથી રક્ત વહે છે, દંશ તથા શરીરપર સફેદ કુંડાળાં ઉઠે છે, અન્નપર અરુચિ થાય છે, રુવાં ઉભાં થાય છે અને બળત્રા થાય છે.

બ્રાહ્મહર ઉદરના
વિષનાં લક્ષણો

મૂર્છાક્ષયશ્ચૈવવર્ણ્ય ક્લેદો મન્દશ્રુતિર્જ્વરઃ ॥

શિરોગુરત્વં લાલાસૃક્ષ્ણાર્દિશ્ચાસાધ્યમૂષિકૈઃ ॥ ૪૫ ॥

૩૯ થી ૪૧ સુ.ક.અ.૮ શ્લો. ૪૯, ૫૦. ૪૧ થી ૪૩ ચ.ચિ.અ.૨૫ શ્લો. ૧૪૨ થી ૧૪૪. ૪૪ થી ૪૮ ચ.ચિ.અ. ૨૫ શ્લો. ૧૪૫ થી ૧૪૯.

પ્રાણહર ઝેરી ઉંદરના કરડવાથી મૂર્ચ્છા આવે છે. (ઉંદરના આકારનો) સોજો ચઢે છે, શરીરનો રંગ બગડે છે, દંશમાં સડો થાય છે, કાને થોડું સંભળાય છે, તાવ આવે છે; મસ્તક ભારે થાય છે અને લાળ અને લોહીની ઉલટી થાય છે.

કૃકલાસ (કાકીડા) કાષ્ઠ્ય ઇયાવત્વમથવા નાનાવર્ણત્વમેવ ચ ॥

ના કરડનાં લક્ષણો. વ્યામોહો વર્ચસો મેદો દષ્ટે સ્યાત્કલસકૈઃ ॥ ૪૬ ॥

કાકીડો કરડતાં શરીરનો વર્ણ કાળો, આશમાની કિંવા જૂદા જૂદા પ્રકારનો થાય છે. અને રોગીને ઘેન તથા ઝાડા થાય છે.

વૃશ્ચિક (વીંછી)ના દહત્યગ્નિરિવાદૌ તુ મિનત્તીવોર્ધ્વમાશુ વૈ ॥

વિષનાં લક્ષણો. વૃશ્ચિકસ્ય વિષં યાતિ પશ્ચાદ્દંશેઽવતિષ્ઠતિ ॥ ૪૭ ॥

વિંછીનો આંકડો લાગતાંની સાથે જ દેવતાથી બળ્યા જેવી આગ ઉઠે છે, તે જગો ફાટી જતી હોય તેમ લાગે છે. પછી વેદના ઉપર ચઢે છે અને ડંખની જગ્યાએ ચણચણાટ રહે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો. દષ્ટોઽસાધ્યસ્તુ હૃદ્વ્રણરસનોપહતો નરઃ ॥

માંસૈઃ પતન્નિરત્યર્થં વેદનાર્તો જહાત્યસૂન્ ॥ ૪૮ ॥

હૃદય, નાક અને જીભ, એ જગ્યાએ વિંછીનો ચટકો થતાં માંસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના ભાગવતાં માણસ પ્રાણમુક્ત થાય છે.

કણુભ(એક જાતના) વિસર્પઃ શ્વયથુઃ શૂલં જ્વરશ્છર્દિરથાપિ વા ॥

કીડાઓનાં કરડ- લક્ષણં કળમૈદષ્ટે દંશશ્ચૈવાવશીર્યતે ॥ ૪૯ ॥

નાં લક્ષણો.

કણુભ નામની એક જાતની માંખી કરડવાથી રતવા, સોજો, શ્વળ, તાવ અને ઉલટી વગેરે લક્ષણો થાય છે અને દંશ થયેલી જગ્યાએથી માંસ વગેરે છુટું પડી ઉચ્ચિટિંગ વિષનાં હૃષ્ટોમોચ્ચિટિજ્ઞેન સ્તબ્ધલિજ્ઞો મૃશાર્તિમાન્ ॥ [મૃત્યુ છે.

લક્ષણો.

દષ્ટઃ શીતોદકેનૈવ સિક્તાન્યઙ્ગાનિ મન્યતે ॥ ૫૦ ॥

ઉચ્ચિટિંગનો દંશ થતા અંગપર રૂવાડાં ઉભાં થાય છે, શિશ્ન અક્કડ બની જાય છે, ઘણી વેદના થાય છે અને આખા શરીરપર શીતળ જળ રેડ્યું હોય એવું લાગે છે. ઉચ્ચિટિંગ (વિંછીની એક જાત)ને ઉષ્નધૂમ પણ કહે છે.

દેહકાના વિષનાં એકદંષ્ટાર્દિતઃ શૂનઃ સરુજઃ પીતકઃ સતૃદ્ ॥

લક્ષણો.

છર્દિર્નિદ્રા ચ સવિષૈર્મણ્ડકૈર્દષ્ટલક્ષણમ્ ॥ ૫૧ ॥

ઝેરી દેડકું કરડતાં તેનો દાંત જે જગ્યાપર લાગે છે, તેપર પીળો સોજો આવે છે, તે દુઃખે છે અને તૃષા, ઉલટી અને ઘેન વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

સવિષ માછલાંના મત્સ્યાસ્તુ સવિષાઃ કુર્યુર્દાહં શોથં રુજં તથા ॥

કરડનાં લક્ષણો.

વિષવાળું માછલું કરડતાં દાહ, સોજો અને શ્વળ થાય છે.

ઝેરી જળોના કર- કણ્ઠં શોથં જ્વરં મૂર્ચ્છાં સવિષાસ્તુ જલૌકસઃ ॥ ૫૨ ॥

ડનાં લક્ષણો.

વિષવાળી જળો વળગતાં વહૂર, સોજો, જ્વર અને મૂર્ચ્છા જેવ ઉપદ્રવો થાય છે.

ગૃહગોઽધકા (ઢેઢ-
ગરોળી)ના વિષ-
નાં લક્ષણો।

વિદાહં શ્વયથું તોદં સ્વેદં ચ ગૃહગોધિકા ॥

ઢેઢ ગરોળીના ઝેરથી બળત્રા થાય છે, સોળે ચઢે છે, સાંચા ખોચ્યા જેવી પીડા થાય છે અને પરસેવો ઘણો આવે છે.

શતપદી (કાન-
ખજુરા)ના વિષ-
નાં લક્ષણો।

દંશે સ્વેદં રુજં દાહં કુર્યાચ્છતપદીવિષમ્ ॥ ૫૨ ॥

કાનખજુરો કરડતાં દંશની જગ્યાપર પરસેવો વળે છે, પીડા થાય છે અને બળત્રા થાય છે.

મચ્છર (મચ્છર)ના
દંશનાં લક્ષણો।

કણ્ઠમાન્મશકૈરીષચ્છોથઃ સ્યાન્મન્દવેદનઃ ॥

અસાધ્યકોટસદ્દશમસાધ્યં મશકક્ષતમ્ ॥ ૫૩ ॥

મચ્છર ડંખતાં ડંખની જગ્યાપર જે સોળે આવે છે, તેમાં વધુર આવે છે અને લગાર પીડા થાય છે.

પર્વતપર જે ઝેરી ડાંસ ડિંવા મચ્છર થાય છે, તેનો કરેલો ડંખ અસાધ્ય કાઢાના ડંખની પેઠે અસાધ્ય થાય છે.

સવિષ માખીના

સઘઃ પ્રસ્ત્રાવિણી શ્યાવા દાહમૂર્છાજ્વરાન્વિતા ॥

દંશનાં લક્ષણો।

પિટિકા મશ્કિકાદંશે તાસાં તુ સ્થગિકાઽસુહૃત્ ॥ ૫૫ ॥

ઝેરી માખના ડંખની જગ્યાપર કાળી ફાલી ઉઠે છે, તે તરત વહે છે, તે જગ્યાપર બળત્રા થાય છે તથા મૂર્છા અને તાવ આવે છે. તે માખોમાં સ્થગિકા નામની મશ્કિકા જીવ લેનારી છે.

નખ અને દાંતનાં

ચતુષ્પદ્મિર્દ્વિપદ્મિર્વા નલ્લદન્તવિષં ચ યત્ ॥

સાધારણ વિષનાં

શૂયતે પચ્યતે ચાપિ સ્ત્રવતિ જ્વરયત્યપિ ॥ ૫૬ ॥

લક્ષણો।

ચાર પગવાળાં અને બે પગવાળાં પ્રાણીઓના નખ અને દાંતનાં ઝેરથી સોળે આવે છે, ક્ષત થયેલો ભાગ પાકે છે, તેમાંથી રસી વહે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતર્યાનાં

પ્રશાન્તદોષં પ્રકૃતિસ્થધાતુમન્નામિકાંક્ષં સમમૂત્રવિટ્કમ્ ॥

લક્ષણો।

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિત્તચેષ્ટં વૈદ્યોઽવગચ્છેદવિષં મનુષ્યમ્ ॥ ૫૭ ॥

જ્યારે દોષો શાંત થઈ જાય, રસ રક્તાદિ ધાતુઓની સ્થિતિ નિરોગ અવસ્થામાં જેવી હતી તેવી પાછી થાય, અન્ન ઉપર રુચિ થાય. મળમૂત્રાદિ નિયમસર બરાબર થાય, શરીરનો રંગ, ઈન્દ્રિયો અને મનનો વ્યાપાર (વિચાર) શુદ્ધ થાય, ત્યારે વૈદ્યે જાણવું કે ઝેર તદ્દન ઉતરી ગયું છે.

इति विषनिदानम्

રોગની પરીક્ષા

દર્શનસ્પર્શનપ્રશ્નૈઃ પરીક્ષા ત્રિવિધા મતા ॥

વયાંવર્ણશરીરાણામિન્દ્રિયાણાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૫૮ ॥

દરદીને જ્ઞેવાથી, અડવાથી અને પૂછવાથી એ રીતે ત્રણ પ્રકારની પરીક્ષા થાય છે. વળી ઉન્મર, વર્ણ, શરીર અને ઇન્દ્રિયોને જ્ઞેષ્ટને પણ પરીક્ષા થાય છે.

ગ્રન્થકારનો આશીર્વાદ

સુમાપિતં યત્ર યદસ્તિ કિંચિત્ તત્સર્વમેકીકૃતમત્ર યત્નાત્ ॥

વિનિશ્ચયે સર્વરુજાં નરાણાં શ્રીમાધવેનેન્દુકરાત્મજેન ॥ ૫૯ ॥

મનુષ્યોના રોગોનો નિશ્ચય કરવામાં ઉપયોગી, જે જે જગાએ, કાંઈ પણ સુભાષિત જ્ઞેવામાં આવ્યું, તે સર્વેનો આ જગાએ ઇન્દુકરના પુત્ર શ્રીમાધવે યત્ન કરીને સંગ્રહ કર્યો છે.

યત્કૃતં સુકૃતં કિંચિત્કૃત્વૈનં રુગ્વિનિશ્ચયમ્ ॥

મુશ્વન્તુ જન્તવસ્તેન નિત્યમાતઙ્કસન્તતેઃ ॥ ૬૦ ॥

આ રુગ્વિનિશ્ચય નામનો ગ્રન્થ કરીને મેં જે કાંઈ સક્રિય કર્યું હોય તેથી મનુષ્યો નિરંતર રોગના સમૂહથી મુક્ત થાઓ, (એવો મારો આશીર્વાદ છે.)

इति माधवनिदानं समाप्तम् ।

પરિશિષ્ટ

શ્રી માધવાચાર્યે ન કહેલ એવાં લેકાપયોગી કેટલાંક નિદાનો છે; તે બીજા ગ્રંથોમાંથી લઈ અહીં લખ્યા છે.

બાંધ્ય (નપુંસકપણાનું) નિદાન

આસેક્ય નપુંસકનાં પિત્રોરત્યલ્પવીજત્વાદાસેક્યઃ પુરુષો ભવેત્ ॥

લક્ષણે સ શુક્રં પ્રાશ્ય લભતે ધ્વજ્જોહ્વાયમસંશયમ્ ॥ ૧ ॥

માઆપના થોડા બીજથી જે ગર્ભ રહે છે, તે ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ આસેક્ય નામનો પંદ થાય છે, તે પંદ જ્યારે પોતાના મોઢામાં બીજા પાસે મૈથુન કરાવી શુક્રને ગળે છે, ત્યારે તેનું ઉપરથ ઉભું થાય છે. આ પંદનું બીજું નામ મુખ્યોનિ છે.

સૌગંધિક પંદ યઃ પ્રતિયાંનૌ જાયેત સ સૌગન્ધિકસંજિતઃ ॥

(નપુંસક)નાં લક્ષણે સ યોનિશેકસોર્ગન્ધમાગ્રાય લભતે લલમ્ ॥ ૨ ॥

જે પુરુષ ગંધાતી યોનિથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનામાં યોનિ અથવા શિશ્નું સુંઘવાથી ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે; તેને સૌગંધિક નપુંસક કહે છે. અને તેનું બીજું નામ નાસાયોનિ છે.

કુંભિક પંદ સ્વે ગુદેઽબ્રહ્મચર્યાદ્યઃ સ્ત્રીષુ પુંવત્પ્રવર્તતે ॥

(નપુંસક)નાં લક્ષણે કુમ્ભીકઃ સ ત વિજ્ઞેયઃ—

૧ બાંધ્ય=Sexual Debility. ૧ થી ૩ સુ.શા.અ.૨ શ્લો.૨૫ થી ૨૭.

જે પુરુષ પોતાની ગુદામાં બીજા પાસે મૈથુન કરાવ્યાથી સ્ત્રી વિષે પુરુષત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, તે કુંભિક નપુંસક કહેવાય છે, વળી તેનું બીજું નામ ગુદ્યોનિ છે.

દર્બ્યક પંઢ (નપુંસક)
નાં લક્ષણે।

—ઈર્ષ્યકં શૃણુ ચાપરમ્ ॥ ૩ ॥

દૃષ્ટ્વા વ્યવાયમન્યેષાં વ્યવાયે યઃ પ્રવર્તતે ॥

ઈર્ષ્યકઃ સ તુ વિજ્ઞેયાં—

॥ ૪ ॥

જે માણસ બીજાનું મૈથુન જોઈ પોતે કામાસક્ત થાય છે, તે દર્બ્યક નપુંસક કહેવાય છે, તેનું બીજું નામ દ્યોનિ છે.

પંઢ (નપુંસક)નાં
લક્ષણે।

યો માર્યાયામૃતૌ મોહાદઙ્ગનેવ પ્રવર્તતે ॥

તત્ર સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારો જાયતે પઢસંજ્ઞિતઃ ॥ ૫ ॥

જે પુરુષ ઋતુકાળ વખતે મોહથી પોતે નીચે પડી સ્ત્રી પાસે મૈથુન કરાવે છે, તેના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ સ્ત્રીના સરખી ચેષ્ટા કરે છે અને તેનો આકાર સ્ત્રીના સરખો હોય છે, તેને મહાપંઢ કહે છે. આ પંઢને શિશ્ન હોવા છતાં તેનામાં બીજકુલ શક્તિ હોતી નથી.

નારી પંઢનાં લક્ષણે।

ઋતૌ પુરુષવદ્વાપિ પ્રવર્તતાઙ્ગના યદિ ॥

તત્ર કન્યા યદિ ભવેત્સા ભવેન્નરચેષ્ટિતા ॥ ૬ ॥

ઋતુ વખતે જે સ્ત્રી પુરુષ પ્રમાણે પ્રવ્રત્ત થાય એટલે પુરુષને નીચે રાખી, પોતે ઉપર ચઢી, જે મૈથુન કરે તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પુરુષ સરખી ચેષ્ટા કરવાવાળી થાય છે એટલે પોતે બીજી સ્ત્રીના ઉપર સુધને તેની યોનિ સાથે પોતાની યોનિનું ધર્પણ કરે છે.

इति पाण्ड्यनिदानम्

—ॐॐॐॐॐॐॐॐ—

અલર્કવિષનિદાનં

(હડકાયા કૂતરાના ઝેરનું નિદાન)

શુનઃ શ્લેષ્મોલ્લવણા દોષાઃ સંજ્ઞાં સંજ્ઞાવહાશ્રિતાઃ ॥

મુણ્ણન્તઃ કુર્વતે ક્ષોભં ધાતુનામતિદારુણમ્ ॥ ૧ ॥

લાલાવાનન્ધવધિરઃ સર્વતઃ સોઽભિધાવતિ ॥

સ્વસ્તપુચ્છહનુસ્કન્ધશિરો દુઃસ્ત્રી નતાનનઃ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનને વહનારી નાડીમાં રહેલા કૂતરાના કદાધિક દોષો સંજ્ઞાનો નાશ કરીને ધાતુ આમાં મહા ભયંકર ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી કૂતરાના મોઢામાંથી લાળ ગળે છે. અને આંધળો કિંવા બેહેરો થઈ તે દુઃખી કૂતરો આણીકાર તેણીકાર દોડે છે અને તેનું પુછડું, હડપચી, કાંધ અને માથું નીચું નમી જાય છે. આને હડકાયું કૂતરું કહે છે.

૧ અલર્કવિષ=જલસંત્રાસ=Hydrophobia. ૪ થી ૬ સુ.શા.અ.૨ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦.
૧ વા.ઉ.અ.૩૮ શ્લો. ૮. ૨ થી ૬ વા.ઉ.અ. ૩૮ શ્લો. ૮ થી ૧૩.

કુતરાની દાઢના દંશસ્તેન વિદષ્ટસ્ય સુપ્તઃ કૃષ્ણં ક્ષરત્યસૃક્ ॥

કરડનું લક્ષણ હચિછરાંરુગ્જ્વરઃસ્તમ્ભસ્તૃણામૂર્છોદ્ભવો નુ ચ ॥ ૩ ॥

હડકવાયું કુતરું જે જગોએ કરડે, તે જગો એહેરી થઈ જાય છે; તેમાંથી કાણું લોહી પડે છે; તેથી દરદીના હૃદયમાં અને મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે; તાવ આવે છે; તેનું અંગ જડ થાય છે; તરશ લાગે છે; અને મૂર્છા આવે છે.

અનેનાન્યેપિ બોદ્ધવ્યા વ્યાલા દંષ્ટાપ્રહારિણઃ ॥

ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી (સર્પ, શિયાળીયું, ખચ્ચર, ઘોડા, શીંછ, ચિત્રો, વાઘ, વરુ ત્યાદિક) દાઢથી પ્રહાર કરનારાં બીજાં પ્રાણીને હડકવા થયાનાં લક્ષણો સમજવાં.

કણ્ઠનિસ્તોદવૈવર્ણ્યસુસિક્લેદજ્વરભ્રમાઃ ॥

ઝેરવાળી કિવા ઝેર વિદાહરાગરુક્ષપાકશોફગ્રન્થિવિકુચ્ચનમ્ ॥ ૫ ॥

વગરની દાઢનાં લક્ષણો દંશાવદરણં સ્ફોટઃ કર્ણિકા મળ્ડલાનિ ચ ॥

સર્વત્ર સચિષે લિઙ્ગં વિપરીતં તુ નિર્વિષે ॥ ૬ ॥

ખરજ, સાય ખોંચ્યા જેવી પીડા, શરીરના રંગનું બદલાઈ જવું, ચામડીનું એહેર મારી જવું, દંશમાં સોડા થવો, જ્વર, ભ્રમ, બળત્રા, રતાશ, વેદના, પાકવું, સોજો, ગાંઠ થવી, ફાંટા પડી જવી, દંશની જગોએ ચામડી ફાટી જવી, ફેડલા થવા, માંસના લોંટા નિકળવાં અને ચકામાં પડવાં એટલાં લક્ષણો ઝેરવાળી દાઢના દંશનાં જાણવાં અને આનાથી ઉલટાં લક્ષણો નજરે પડે તો ઝેર વગરની દાઢનો દંશ છે એમ સમજવું.

અસાધ્ય લક્ષણો દપ્તો યેન તુ તચ્છેષ્ટારુતં કુર્વન્વિનશ્યતિ ॥

પશ્યંસ્તમેવ ચાકસ્માદાદર્શસલિલાદિષુ ॥ ૭ ॥

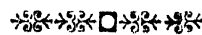
ઉપર કહેલાં જનાવરોમાંથી જે જનાવરનો કરડ થયો હોય, તે પ્રાણીના સરખી જ ચંપ્ટા કરનાર, તેના જેવી ચીસો નાખનાર અને અરીસામાં તથા પાણીમાં જે કરડયું હોય તેનું જ પ્રતિબિંબ દેખનાર દરદી નાશ પામે છે.

યોડ્ઘ્મચ્છસ્યેદદષ્ટોડપિ શબ્દસંસ્પર્શદર્શનૈઃ ॥

જલસંત્રાસનામાનં દષ્ટં તમપિ વર્જયેત્ ॥ ૮ ॥

જે પુરુષને હડકાયું કુતરું ન કરડયું હોય તો પણ પાણીના સ્પર્શથી, શબ્દથી, અને જોવાથી બીહે છે; તે હડકવાના દરદીને વેઘે છોડી દેવો. હડકવાના આ પ્રકારને જલસંત્રાસ કહે છે.

इति अलर्कविषनिदानम्

व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा ॥ ९ ॥

इति फिरङ्गरोगनिदानम् १

[એમ મુનિઓ કહે છે.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

सोमरोगनिदानं^३

ततः सोमक्षयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ॥ ६ ॥

૨. ભાવપ્રકાશ સ્ત્રીરોગાધિકારમાંથી ઉપલેા ઉતારેા ક્યો છે.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર, કાલકાદેવી, મુંબઈ

ખખરદાર જરાક સંભાળો !

કારણ કે હિંદુ ધર્મના વિશ્વવિખ્યાત દરેક ગ્રંથો આખી મુંબઈમાં, કાશી, કલકત્તા, લખનૌ, પૂના, લાહોર, અમદાવાદ, મેરઠ, મથુરા વીગેરે અનેક જગોએ ઉપાયેલાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદી પુસ્તકો મળવાનું એક જ ઠેકાણું

પંડિત નારાયણ મૂળજી પુસ્તકાલય

માલીક

રાજગુરૂ પંડિત રવિશંકર જોષ્ઠારામ એન્ડ સન્સ

કાલકાદેવી રોડ ઝવેરખાગ-મુંબઈ પો. નં. ૨.

વૈદ્યકના વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથો

૧ અષ્ટાંગહૃદયવાગ્મટ (ઉત્તરસ્થાન) મૂળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર આ પુસ્તકમાં એટું સરસ ભાષાંતર લખવામાં આવ્યું છે કે ખીજાં વૈદ્યકના પુસ્તકો વાંચવાની જરૂરીયાત રહેતી નથી. આ પુસ્તકમાં (૪૦) અધ્યાય છે આવા પુસ્તકની જે વખતે જરૂરીયાત પડે છે તે વખતે શોધ્યું પણ મળી શકતું નથી. આ પુસ્તક દરેક સ્ત્રીપુરુષોએ અવશ્ય સંગ્રહ કરવું જ જોઈએ. (૪૦) અધ્યાયોના નામ.

- ૧ બાહ્યોપચરણીય
- ૨ બાળરોગ ચિકિત્સા
- ૩ બાળ ગૃહ પ્રતિષેધ
- ૪ ભૂત પ્રતિષેધ
- ૫ ઉન્માદ ચિકિત્સા
- ૬ અપસ્માર પ્રતિષેધ
- ૭ પાંપણોમાં થનારા રોગનું નિરૂપણ
- ૮ વર્ત્મરોગ ચિકિત્સા
- ૯ નેત્રમાં થનારા રોગની ચિકિત્સા
- ૧૦ સંધિસિતાસિતરોગ ચિકિત્સા
- ૧૧ દષ્ટિરોગનું નિદાન અને ચિકિત્સા
- ૧૨ તિમિરરોગ ચિકિત્સા
- ૧૩ લિંગનાશ નેત્રરોગ પ્રતિકાર
- ૧૪ સર્વાક્ષિરોગ વિજ્ઞાન
- ૧૫ સર્વાક્ષિરોગની ચિકિત્સા
- ૧૬ કાનના રોગનું વિજ્ઞાન
- ૧૭ કર્ણુરોગ નિરૂપણ
- ૧૮ નાસારોગ વિજ્ઞાન
- ૧૯ નાસારોગ પ્રતિષેધ

- ૨૦ મુખરોગ નિદાન
- ૨૧ મુખરોગ ચિકિત્સા
- ૨૨ માયાનારોગનું નિદાન
- ૨૩ „ „ ચિકિત્સા
- ૨૪ ત્રણું વિજ્ઞાન
- ૨૫ „ ચિકિત્સા
- ૨૬ સઘોત્રણ ચિકિત્સા
- ૨૭ અસ્થિભંગ ચિકિત્સા
- ૨૮ ભગંદર ચિકિત્સા
- ૨૯ ગ્રંથી, અર્બુદ, શ્લીપદ, અપચી, અને નાડીત્રણ રોગનું નિદાન
- ૩૦ „ ચિકિત્સા
- ૩૧ શુદ્રરોગ નિદાન
- ૩૨ „ ચિકિત્સા
- ૩૩ ગુહ્ય ધન્દ્રિય રોગનું નિદાન
- ૩૪ „ ચિકિત્સા
- ૩૫ વિષ ચિકિત્સા
- ૩૬ સર્પવિષની ચિકિત્સા
- ૩૭ કીટલુતા આદિ ચિકિત્સા

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કાળાઘોડા, કોટ-મુંબઈ

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુક્સેલર,

૩૮ ઉંદર તથા હડકાયા કુતરાના વિષના ચિકિત્સા ૩૯ રસાયન અધ્યાય
૪૦ વાજકરણ પ્રયોગો

ઉપર લખ્યા મુજબ (૪૦) અધ્યાયો ઉપરાંત અનેક વિષયો છે, આ તો અધ્યાયોના આખ્યા છે પણ તેના વિષયાનુક્રમણિકા વાંચશે તો મનનું સમાધાન થશે. આ પુસ્તકમાં ૬૪૫ પેજ છે અને ગ્લેજ કાગળમાં છપાયેલો છે મજબુત પાકું સોનેરી નામવાળું પુકું છતાં મૂલ્ય ફક્ત રૂપિયા ૪-૦-૦.

૨ અનંગરંગ—આ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત ટીકા છે અને સરળતાથી સમજ શકાય એટલા માટે સમજીતીના પ્રમાણ આપેલાં છે શૃંગાર અને વૈદ્યક વિષય છે છતાં મૂલ્ય ફક્ત ... ૧- ૪-૦

૩ ફાલગુણી—વૈદ્યકનું યુનાની હિંદી પુસ્તક છે અને વૈદ્યકમાં આ પુસ્તક અત્યુત્તમ છે. ... ૨- ૦-૦

૪ કામસૂત્ર “વાત્સ્યાયનપ્રણીત”—હિંદી ટીકાસહિત આ પુસ્તક ઉપર સરળતાથી સમજ શકાય તેવી સારી ટીકા થઈ છે અને ગ્લેજ કાગળમાં પાકું પુકું છતાં મૂલ્ય ફક્ત ... ૫- ૦-૦

૫ “ સંસ્કૃત ટીકાવાળા ગ્રંથની કિંમત ” ... ૧૦- ૦-૦

૬ ચિકિત્સાંજન વૈદ્યવલ્લભ—અગ્નિવેશ મુનિએ નિદાનાંજન નામક ગ્રંથ કરેલો છે તેમાં રોગનાં નિદાન સંક્ષેપમાં બતાવ્યાં છે. પણ એ ગ્રંથમાં ચિકિત્સા કહી નથી. તે ઉપરથી ઉપાધ્યાય શ્રીવિદ્યાપતિના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે એ નિદાનની સાથે ચિકિત્સા પણ હોય તો ઠીક પડે અને એવા વિચારથી તેજ નિદાનને અનુસરીને તેમણે આ ચિકિત્સાંજન નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. તથા કવિશ્રી હરિતરચિપ્રણીત વૈદ્યવલ્લભ ગ્રંથનું અનેક ગ્રંથોના પ્રમાણ સહિત ગુર્જર ભાષાંતર આ ગ્રંથ સાથે દાખલ કરવામાં આવેલ છે.

આ બન્ને ગ્રંથમાં ચરક, સુશ્રુત, અને બીજાનાના ગ્રંથોમાંથી પણ સારા સારા ઉપાય ચુંટી કાઢીને લખ્યા છે. આ ગ્રંથમાં લખેલા ઉપાય જરૂર ગુણ કરે એવા છે, કેટલાક ઉપાય તો ગ્રંથકારે પોતે અજમાવીને લખ્યા હોય એવા છે. તથા કેટલાક પ્રયોગ તો નવા છે.

આ બંને ગ્રંથનું મૂળ શ્લોક સહિત ગુર્જર ભાષાંતર લગભગ ૩૦૦) પૃષ્ઠના પુસ્તકના આકારમાં તૈયાર છે. (પોસ્ટેજ ભૂકડ) ... ૧- ૪ ૦

૭ તિલ્લકાવર—હિંદી યુનાની વૈદ્યકનું સારામાં સારું અને માનીતું ઉત્તમ પુસ્તક. આ પુસ્તક વીસ રૂપિયા ખર્ચતાં મળતું નહોતું તે પુસ્તકની હવે નવી આવૃત્તિ તૈયાર છે. મજબુત પાકું પુકું છતાં મૂલ્ય ફક્ત. ... ૭- ૦-૦

૮ ત્રિશતી (વૈદ્યક)—વૈદ્યકના પુસ્તકોમાં શાર્દૂલ પંડિતનું બનાવેલું અતિ ઉત્તમ પુસ્તક છે અને મૂળ શ્લોક છે. પુસ્તક નાનું છે છતાં મોટા મોટા રોગોનો નાશ કરનાર ઉમદા વસ્તુ છે. આમાં બધાં રોગોમાં પ્રધાનજ્વર અને સન્નિપાતના રોગોની ચિકિત્સા પણ ધણી સારી છે છતાં મૂલ્ય ફક્ત... ૦- ૪-૦

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

૯ નિદાનદીપિકા—વૈદક વીષયમાં નિદાનના અંશોમાં આ પુસ્તક એક માનીતું ઉત્તમ પુસ્તક છે અને સંસ્કૃત ટીકા સાથે ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ છે આ પુસ્તકની જુજ કિંમત છે. મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ છે છતાં હાલ કિંમત... .. ૨- ૦-૦

૧૦ બોપદેવ શતક અને દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા, ઉપલા નામનો દરેક કુટુંબમાં અવશ્ય સંઘરી રાખવા લાયક વૈદક ગ્રંથ પૂર્વે “બોપદેવ” નામના મહાન પંડિતે રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં દરેક મનુષ્યથી સહેલાઈથી બની શકે તેવા દરેક રોગોપર અસરકારક થઈ પડનારા, આપણા પ્રાચીન વૃક્ષત્રયી ગ્રંથોને આધારે ઔષધો આપવામાં આવેલાં છે.

આ ઉત્તમ ગ્રંથના મૂળસહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતરની દ્વિતીયાવૃત્તિ દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યા સહિત છપાઈ બહાર પડી છે. કિંમત ૦-૧૦-૦

૧૧ બુદ્ધિ વદાનેકા ઉપાય—(આયુર્વેદમે) આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં અને આપણા ધાર્મિક પુસ્તકોમાં બુદ્ધિ વધવાના અનેક ઉપાયો લખ્યા છે પણ આ પુસ્તકમાં લખ્યા પ્રમાણે જે ઉપાયો કરવામાં આવે તે સહેલાઈથી માણસ બુદ્ધિનો વધારો કરી શકે તેમ છે. આયુર્વેદમાં આવું પુસ્તક આજ દિવસમાં એકે છપાયું નથી એટલું હમો ખાતરીથી કહીશું. માટે આ પુસ્તક એક કલ્પવૃક્ષ જેવું છે, અને મુંબઈમાં નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં જ્ઞેજ કાગળમાં છપાયું છે છતાં મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ૧- ૪-૦

૧૨ માવપ્રકાશ—(વૈદકનું અણમૂલ રત્ન) આ પ્રખ્યાત વૈદક ગ્રંથ ‘માવમિશ્ર’ નામના મહાન પંડિતે સંસ્કૃત ભાષામાં, દેશીવૈદ્યાની છેલ્લી શોધ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ છે. તેના મૂળ સહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતરની નવી આવૃત્તિ અમારી તરફથી પુષ્કળ સુધારા સહિત છપાઈ તૈયાર થઈ છે. તેમાં ઉપયોગી વનસ્પતિના તથા મનુષ્યનાં હાડપિંજર અને શસ્ત્રક્રિયાને લગતા ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. વળી હિંદની વનસ્પતિની પંદર ભાષા (સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, ફારસી, અરબી, લાટીન, ઇંગ્લેજ, બંગાલી, કર્ણાટકી, તેલંગી, કોંકણી, કાનડી, તામીલ, અને સિંધી)માં નામ તથા ગુણદોષ દાખલ કીધા છે. અને તેને વધારે ઉપયોગી બનાવવા માટે નીચે લખેલા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ગ્રંથો તથા યુનાની હકીમો અને ઇંગ્લાંડના પ્રખ્યાત ડોક્ટરોના મત મુખ્ય વનસ્પતિના ટીપ્પણમાં દાખલ કર્યા છે જેવાં કે:—

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં—ચરક, વાગ્ભટ્ટ, સુશ્રુત, હારીત, ચક્રદત્ત, અને મહન-પાળ તથા રાજનિધંટ વગેરેના મત.

ઉરદુ ગ્રંથોમાં—મખજન—ઉલ—અદવીઆ, તાલીફ સરીફ, તોહફત ઉલ-મુઝાનીન તથા સફા ઉલ અસકમ વગેરેના મત.

ઇંગ્લેજ ગ્રંથોમાં—મેટ્રીયા મેડીકા, ફાર્મા કોપીઓ ઓફ ઇન્ડીકા, થીઓ-ફ્રેકસ રસ તથા ઇન્ડીયન એનેલ્સ ઓફ મેડીકલ સાયન્સ વગેરેના મત.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર,

હુંકામાં આ ગ્રંથ વૈદ્યકના તમામ શોખીનો અને અનુભવી ડૉક્ટરોને હુમેશના મદદગાર થઈ પડવા માટે પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથના પૂર્વ, મધ્ય અને ઉત્તર એમ ત્રણ ખંડો છે અને તેને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. તેના પહેલા ભાગ (પૂર્વખંડ)નાં છ પ્રકરણો છે અને તેમાં નીચે લખેલી દરેક વૈદ્ય અને ગૃહસ્થને પ્રથમ અને અવશ્ય બનવા લાયક બાબતો સમાયલી છે.

પ્રકરણ ૧ હું—સૃષ્ટિપ્રકરણ. **પ્રકરણ ૨ જી**—ગર્ભપ્રકરણ. **પ્રકરણ ૩ જી**—બાલપ્રકરણ. **પ્રકરણ ૪ થુ**—દેશો વિશે, દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા. **પ્રકરણ ૫ મું**—મિશ્રવર્ગ, હરીતક્યાદિવર્ગ, કપૂરાદિવર્ગ, ગડુઆદિવર્ગ, પૂષ્પવર્ગ, વટાદિવર્ગ, આમ્રાદિવર્ગ, ધાતુપદ્ધતિ-રસોપરસ-વિષોપવિષ વર્ગ, ધાન્ય વર્ગ, શાક વર્ગ, માંસ વર્ગ, કૃતાન્ન વર્ગ, વારી (પાણી) વર્ગ, દુધ (દૂધ) વર્ગ, દૂધો (હાલી) વર્ગ, તક (છાસ) વર્ગ, નવનીત (માખણ) વર્ગ, ઘૃત (ઘી) વર્ગ, મૂત્ર વર્ગ, તૈલ વર્ગ, સન્ધાન વર્ગ, મધુ (મધ) વર્ગ, ઇક્ષુ (સેરડી) વર્ગ, અનેકાર્થ નામ વર્ગ, માન પરિભાષા, ભેષજોનાં વિધાન ધાતુનાં શોધન મારણ વિધિ, ધાત્વાદિ મારણોપયુક્તાન પુટ પ્રકારનાહ, ઉપધાતુનાં મારણ પ્રકારનાહ, રસસ્થ શોધન વિધિ, ઉપરસાનાં શોધન વિધિ, રત્નાનાં શોધન મારણ વિધિ, વિધાનાં શોધન મારણ વિધિ, સ્નેહપાક વિધિ, વમન વિધિ, વિરેચન વિધિ, સ્નેહબસ્તિ વિધિ, ઉત્તરબસ્તિ વિધિ, ફલવર્ત્તિ વિધિ, નસ્યગ્રહણ વિધિ, ધૂમપાન વિધિ, ગણ્ડુશકબલપ્રસારણ વિધિ, સ્વેદ વિધિ, મૂર્ધ તૈલ વિધિ, કણુ વિધિ, લેપ વિધિ, શોણિત સ્નાવણ વિધિ, નેત્રપ્રસાદન કર્માણી, સેક વિધિ, આશ્વ-થાતન વિધિ, પિષ્ટી વિધિ, બિડાલક વિધિ, તર્પણ વિધિ, પુટપાક વિધિ, ભેષજ ભક્ષણ સમય. **પ્રકરણ ૬ હું**—ચિકિત્સાપ્રકરણ.

ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના બીજા ભાગ (મધ્ય તથા ઉત્તર ખંડ) તમામ રોગોનું નિદાન સંપ્રાપ્તિ અનેચિકિત્સા (ઔષધોપચાર)નું સંપૂર્ણ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવેલ છે અને તે ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલો છે.

ભાગ ૧ લામાં—જુદી જુદી પ્રકારના ન્વરો, તે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, તેને ઓળખવાની રીત, તેપર જુદા જુદા પ્રાચીન ગ્રંથકારોના અભિપ્રાય અને તેનાપર અસરકારક અનુભવી ઔષધોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાગ ૨ નામાં—અરશ, જઠરાગ્નિ સંબંધી વિકારો, કૃમિરોગ, કમળો, હૃલીમક, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, શ્લેષ્મપિત્ત, ક્ષયરોગ, ઉધરસ, હેડકી, શ્વાસ, સ્વરભેદ, અરોચક, ઉલટી, તરશ, મૂર્ચ્છા, મદાત્મક, દાહ, ઉન્માદ, અપરમાર, વાતવ્યાધિ, ઉરસ્તંભ, આમવાત, પિત્તવ્યાધિ, શ્લેષ્મવ્યાધિ, વાતરક્ત, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

ભાગ ૩ જામાં—શૂળ, ઉદાવર્ત, આનાહ, ગુલ્મ, પ્લીહ, ચક્ર, હૃદ્રોગ મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રધાત, અશ્મરી, પ્રમેહ, મેદવૃદ્ધિ, કાશ્ય, ઉદરરોગ, સોથ, વધરાવળ, બદ, ગલગંઠ, ગંડમાળા, ગ્રંથી, અર્બુદ, શ્લીપદ, વિદ્રવિ, વણ, અગ્નિદગ્ધ, ભગ્ન, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

ભાગ ૪ થામાં—નાડીવણ, ભગંદર, ઉપદંશ, લોંગના અરશ, શુક્રદોષ, કોઠ, શિતપિત્ત, ઉર્દ, કોઠ, ઉલ્કોઠ, પિસર્પ, સ્નાયુ, વિસ્કોટ, ફીરંગરોગ, મસૂરિકા, શીતલા, ક્ષુદ્રરોગ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણુરોગ, નાસિકારોગ, મુખ-રોગ, ઊર, પ્રદર, સોમરોગ, સ્ત્રીરોગ, બાળરોગ આદિ રોગોની તેનાં નિદાન સહિત ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

એ પ્રમાણે આવા મોટા કદના ગ્રંથની સમાપ્તિની સાથે વૈદ્ય વિદ્યાની જાણવા જેવી સઘળી બાબતો સમાપ્ત થાય છે.

 આ ગ્રંથ કેવો તથા કેટલો ઉપયોગી છે તથા તેની યોગ્યતા વિષે અમારી તરફથી વધારે જણાવવું હુસ્ત નથી તો પણ એટલું જણાવીએ છીએ કે આ ગ્રંથ જગપ્રસિદ્ધ છે. અને તેમાં લખેલાં ઔષધો સમયપરવે સમજીને યોજવામાં આવ્યાથી મૃત્યુની હઠ સુધી પહોંચેલા રોગને પણ પાછો હઠાવી શકાય છે. વળી બધા વૈદ્યકના ગ્રંથમાં આ પહેલો દરજ્જો ધરાવે છે અને માત્ર આ ગ્રંથ એકલો જ ખરીદ કરવાથી વૈદ્યકના તમામ ગ્રંથોની ગરજ સરી શકે એવો વૈદ્યકના ભંડારરૂપ છે.

આપણી ગુજર્ ભાષામાં આવા રત્નસમાન વૈદ્યક ગ્રંથની પૂરી ખોટ હતી જે આ ગ્રંથથી ઘણે દરજ્જે પુરી પડશે, આ ગ્રંથનાં વિશેષ વખાણ ન કરતાં એટલું જ કહીએ છીએ કે દેશી વૈદ્યાના “ચરક સુશ્રુત” વિગેરે ઉત્તમ ગ્રંથો પણ આ “ભાવપ્રકાશ” ગ્રંથ વાંચનારને ઘડીભર વિસારે પડશે.

પહેલી આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૧૫) હતી તેનો લાભ દરેક સ્થિતિના મનુષ્યથી લઈ શકાતો ન હોવાથી નફાપર નજર ન આપતાં આ નવી આવૃત્તિની કિંમત ઘટાડીને ફક્ત રૂ. ૧૦) કરવામાં આવી છે. આશા છે કે વૈદ્યવિદ્યાના શોખીનાં પોતાના દેહ તથા કુટુંબના રક્ષણાર્થે આ ગ્રંથને ગમે તેમ મેળવી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરશે....

૧૦-૦-૦

૧૩ વૂંટ્ટી પ્રચાર વૈદ્યક—વૈદ્યપ્રીય દરેક પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક એક રત્ન મનાય છે; કારણ કે વનસ્પતિ ઔષધનો દરેક દરેક કુલ ઝાડ સાથે સચિત્ર ફોટોઓ છે. વનસ્પતિ ઓળખવાને માટે આ પુસ્તક ઘણું જ સારું છે અને ઉપચારો ઘણા જ સારા સહેલા આપેલા છે. આ પુસ્તકના (૩૫૦) પેજ છે છતાં મૂલ્ય ફક્ત

૧-૦-૦

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર,

૧૪ વજ્રસેનસંહિતા મળશ્લોક સહિત હિંદી ટીકામાં આ ગ્રંથ છપાયેલો છે અને વૈદ્યકના તમામ પુસ્તકોમાં એક શિરોમણિ ગ્રંથ મનાય છે. આ એક પુસ્તક વાંચવાથી સાધારણ માણસ પણ વૈદ્ય બની શકે છે. આ પુસ્તક ધણું જ મોટું છે અને તેના પાના ગ્લેજ છે છતાં પેજ (૧૦૦૨) છે અને પાકું પુકું છતાં કિંમત ફક્ત... ૧૦-૦-૦

૧૫ મૈષજ્ય રત્નાવલી-વૈદ્યકીય ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને સહેલો સારો ઉપાય ઉત્તમ ગ્રંથ હિન્દીમાં ... ૮-૦-૦

૧૬ મૈષજ્ય રત્નાવલી-ગુજરાતી ટીકામાં છપાય છે. ... ૮-૦-૦

૧૭ માધવનિદાન-માધવનિદાન મળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર. આ નિદાન ગ્રંથ **માધવાચાર્ય** નામના પ્રાચીન આર્ય વિદ્વાને રચેલો છે, એમાં ધણું કરીને દરેક રોગ થવાનાં કારણ, રોગનાં લક્ષણ, સાધ્યાસાધ્ય વિચાર વગેરે વૈદ્યોએ અને ગૃહસ્થોએ પ્રથમ અને અવશ્ય જાણવા-જોગ હકીકતનું ખુલાસાથી વર્ણન કરેલું છે. રોગ થવાનાં કારણ બરાબર સમજ્યા સિવાય અને થયેલા રોગની સ્થિતિ અવસ્થા યોગ્ય રીતે પારખ્યા સિવાય ક્ષવા કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ ભાગ્યે જ થવાની. દરેક સપ્તમે પ્રથમ નિદાન ભાગ અવશ્ય જાણવો જોઈએ. અને તે જાણવા સાફ આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થાય તેવું છે. એમાં મૂળ સંસ્કૃત તથા તેની ગુજરાતી ટીકા સમજાય તેવી રીતે આપેલી છે. **ઔષધોના પુસ્તક કરતાં આણું પુસ્તક સાધારણ લોકોને પણ ઉપયોગી થાય;** કેમકે રોગ થવાનાં કારણ અને રોગની હાલત તેમના સમજવામાં આવે તો તેથી સાવચેત રહેવા પ્રયત્ન કરી શકાય અને એમ બને એટલે ઔષધની ગરજ ઘણી જ થોડી પડે. કાગળ અને છાપ સરસ છે.

વૈદ્યકના **શારીરશાસ્ત્ર, નિદાન** (રોગની ઉત્પત્તિ વગેરેનાં કારણો સમજવાં તે) અને **ચિકિત્સા** (ઔષધવિચાર) એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગ છે. એમાં પણ નિદાન સૌથી વધારે ઉપયોગી હોયું જોઈએ, એમાં કાંઈ શક નથી. નિદાન વિષે માધવનો આ ગ્રંથ પરમ પ્રમાણ ગણાય છે. સંસ્કૃતમાં આવી એક કહાણી છે કે:-

નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠઃ સૂત્રસ્થાને તુ વાગમટઃ ।

શારીરે સુશ્રુતઃ પ્રોક્તશ્ચરકસ્તુ ચિકિત્સિતે ॥

આ ગ્રંથનું મૂળસહિત ગુજરાતી ભાષાંતર ઘણું દરજ્જે શુદ્ધ તથા બધાથી સમજાય એવું છે.

આ ચોપડી વૈદ્યરાજેને ઘણી વાંચવા યોગ્ય છે. શરીરમાં કેવા કેવા પ્રકારના નાહાના મોટા રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે કેવે પ્રકારે થાય છે તે આદિ ઘણીક વાંચીને સમજવા યોગ્ય બાબતો આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. કેટલાક ઉંઠવૈદો રોગ થવાનાં કારણો વગેરે જાણ્યા સિવાય પોતાની કમ સમજ શક્તિને આધિન થઈને ઉંઠવૈદું કરી બાંધું ચતું કરી નાખે છે તેઓને તો આ ગ્રંથ અવશ્ય કરીને વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

અવેરખાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

આ પુસ્તકનો સર્વ સજ્જનોએ અવશ્ય સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

અતિશે વખાણ કરવા કરતાં એટલું જ કહેવામાં આવે છે કે એક વખત પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચવામાં આવશે એટલે સાફ માલમ પડશે કે આ પુસ્તક માટે ફરેલાં વખાણ નકામાં નથી. કિંમત ફક્ત ૨- ૦-૦

૧૮ મૈથુની અને ટાંકીના રોગો—આ પુસ્તક બધું ગુજરાતીમાં જ લખાયેલું છે. આ પુસ્તકમાં બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં પહેલા વિભાગમાં સ્ત્રીસંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં જે દરદો ખરી ટાંકીના વર્ગથી નૂઠાં છે; તેનું અને બીજા વિભાગમાં ખરી ટાંકી અને તેને લગતા સર્વે દરદોનું વર્ણન કરવા માં આવ્યું છે. પ્રમેહ, બદ, ચાંદી, વીગેરે દરેક દરદોની સંપૂર્ણ હકીકત લખવામાં આવી છે પૃષ્ઠ (૩૬૪) મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ છે. છતાં હાલ કિંમત માત્ર રૂ. ૨- ૦-૦

૧૯ રસપ્રકાશસુધાકર—સંસ્કૃત મૂળ શ્લોકોમાં આ પુસ્તકમાં રસાયણીક સંબંધી ઉપચારો લખવામાં આવ્યા છે છતાં મૂલ્ય રૂ. ૨- ૦-૦

૨૦ વૈદ્યજીવન—મહાકવિશ્રી લોલિંબરાજ પ્રણીત શ્લોક સહિત પદ્યાત્મક અને ગદ્યાત્મક શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર. આ પુસ્તકમાં શ્રંગાર અને વૈદ્ય બંને વિષયો આવેલા છે આ પુસ્તકમાં લખેલા ઉપચારોથી ઘણા દરદીઓ સારા થયા છે. વૈદ્યકર્મા આ પુસ્તક એક રત્નસમાન ગણાય છે.

રે રોગી! સુખ સાધવા કરતા દરદજ દૂર,
વૈદ્યજીવન આપધ સદા ભજ ભાવે ભરપુર,
વૈદ્યજીવન ભણવા વિષે જેને ઉર અતિ બ્હાલ,
કરવો તેના સુગમપથ ટીકા રચી રસાળ,

ઉપર લખ્યા મુજબ ઉંચો વૈદ્યકનો ગ્રંથ છે; તેમાં ઉપપ ઉપર પાનાં છે ઉત્તમ છપાઈ પ્લેજ કાગળ છે અને આ પુસ્તક દશ રૂપીઆ ખરચતાં પણ મળતું નહતું તે જ હાલમાં નવું છાપ્યું છે. છતાં કિંમત માત્ર રૂપીઆ ૧- ૦-૦

૨૧ વાજીકરણ કલ્પદ્રુમ—આ પુસ્તકમાં પુરુષત્વ તથા સ્ત્રીત્વ વધારવાના અનેક ઉપાયો છે અને પુરુષને વૃદ્ધાવસ્થા આવતી જ નથી એવા સહેલા સારા ઉપાયો છે છતાં મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ૧- ૦-૦

૨૨ વૈદ્યકસારસંગ્રહ—વૈદ્યકના દરેક ઉપયોગી ગ્રંથોમાંથી દોહન કરીને ચુંદી કાઢેલા અત્યુત્તમ નુકસાઓનો સંગ્રહ (ખજનો ખનાવ્યા છે) અને ગરીબ તથા તબંગર બંને માણસો આ પુસ્તકમાં બતાવેલા ઉપાયો કરી શકે તેવા હેતુથી શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી અક્ષરમાં આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે અને મોટા મોટા ડોક્ટરો, વૈદ્યોની ગરજ સારે છે આ પુસ્તકમાં આવતાં વિષયો અતિસાર સંગ્રહણી, કાસશ્વાસ, આમવાત, ઉરસ્તભ, વાયુરોગ, કમળો, પાંડુરોગ, ક્ષય રોગ, નાડી, વ્રણ, અસ્થિભંગ, ભગંદર, ઉપદંશ, શુક્ર રોગ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, વિષૂચિકા, અરોચક શરદીનું કારણ, હીક્યા એટલે હેડકી, સ્વરભેદ, તૃષા, મુઝાં, દાણ, અપસ્માર, ઉન્માદ, ધાતીના રોગ, પાણુવી અથવા પથરી શુક્રાસ્મરીનાં

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર, કાલકાદેવી મુંબઈ.

લક્ષણ મુતકચ્છ, મુતધાત, ભસ્મકરોગ, કંઠમાળ, અંતરગળ, વિદ્રધિ, રક્તીપદ, ઉદર, ગુલ્મરોગ, શુળ, કુષ્ઠરોગ ખસવીસપ, વીરફોકટ, વાળો, નેત્રરોગ, મુખ-રોગ, ગળાનો રોગ, કંઠરોગ, કાનરોગ, નાસારોગ, માથાનો રોગ, શીતપિત્ત, અમલપિત્ત, ઇન્દ્રલુપ્ત, વલ્મીક, ગુલ્મશ, શોધ સ્ત્રીરોગ, યોનિરોગ, ગર્ભધારણ થવાનો, બાળકના રોગના ઉપાય, વાજકરણ, કામોદીપન, રસાયન રત્નોતું શોધન તથા મારણ વિષ તથા ઉપવિષોની શુદ્ધિ રસાયનો ગુટિકા સુરણપાક ધૃતો, તૈલો, અનુપાન, પ્રકરણ કર્મવીપાક વગેરે ધણા વિષયો છે અને તેના સચોટ રામબાણ ઉપાયો આ પુસ્તક આજ દિવસ સુધીમાં કોઈ પણ જગ્યાએ છપાયું નથી. પાકું પુઠું છતાં મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ... ૨-૮-૦

૨૩ સુશ્રુત આયુર્વેદ (સુશ્રુતસંહિતા) આ પુસ્તકમાં શ્લોક સહિત શુદ્ધ સરળ બાળબોધ લીપિમાં ગુજરાતી ટીકા છે અને આર્ય વૈદ્યકો પ્રમાણભૂત અતિ જુનો ગ્રંથ હરેક ગુહમાં રાખવા લાયક ઉત્તમ પુસ્તક હોવા જ્ઞેય કાગળમાં છપાયેલો મોટો ગ્રંથ તેમાં (૧૩૫૬) પાના છે છતાં મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ... ૧૦-૦-૦

૨૪ હિતોપદેશ-(જૈનવર્ય પંડિત શ્રીકંઠસુરિવિરચિત) વૈદ્યક ગ્રંથ મૂળ સહિત, શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર. વૈદ્યક વિષયમાં સર્વમાન્ય અલૌકિક ઉત્તમ ગ્રંથ આ પુસ્તક એવું તો સાચું છે કે એના દરેકેદરેક વિષયો સારા અને સહેલા છે, જ્ઞેય કાગળમાં છપાયેલું છે છતાં મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ... ૨-૮-૦
આ સીવાય વૈદ્યકના બીજા ગ્રંથો પણ હુમારી દુકાનેથી મળી શકશે.

યુવતિ સૌભાગ્ય રત્ન-માળાથી માંડી વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રી જાતિ માત્રને ખાસ વાંચવા અને વિચારવા લાયક ઉત્તમ પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીની પ્રત્યેક અવસ્થા માટે ભિન્ન ભિન્ન હિતકારક ધર્મશાસ્ત્રનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે. ... ૦-૧૨-૦

શ્રીશિવમહાપુરાણ-(બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશરૂપ શ્રીશિવ ગીતા સહિત) (૨૪૦૦૦) ચોવીસ હજાર શ્લોકનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર. સુંદર પાકું પુઠું અને રંગીન ચિત્રો સહિત નવી પાંચમી આવૃત્તિ ... ૫-૦-૦

પૌરાણ કર્મ દર્પણ-તેમાં ષોડશ સંસ્કાર વ્રતોધાપન શાન્તિ પ્રયાગ નારાયણ બલિ ઉત્તર ક્રિયા લગ્ન જનોઈ તથા શ્રાવણી વિગેરે સંપૂર્ણ વિષયોથી ભરપૂર નવીન આવૃત્તિ કર્મકાણ્ડીયોને માટે અત્યુત્તમ ગ્રંથ ... ૬-૦-૦

શ્રીરૂદ્રાભિષેકાનુષ્ઠાનપદ્ધતિ-(સભાગ્ય) આમાં પૂજનો પ્રકાર ભૂમિકા-શુદ્ધિ મહાન્યાસ પંચવક્ત્રપૂજા રૂદ્રાભિષેકપ્રકાર આતિ મંત્રપુષ્પાંજલી આશીર્વાદ મંત્રો તથા માનસ પૂજા વીગેરે. ... ૨-૦-૦

ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજી કૃત રામાયણ-જનમનગરના પંડિત કાળીદાસે કરેલાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત ... ૬-૦-૦

-વચ્ચવચ્ચવચ્ચ-

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કાળાઘોડા-કોટ-મુંબઈ.

